ÖTEKİ TARİH

III

Kemalist Devrimler ve İsyanlar

AYŞE HÜR

profil

2. BASKI

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Urfa, Nazilli, Edirne'de bulundu, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Halen aynı enstitüde doktora çalışmasına devam ediyor. Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un; Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. Ağustos 2012'den bu yana *Radikal* gazetesinde yazıyor. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994-1995), *Istanbul: An Urban History* (Tarih Vakfı Yayınları, 1996), *İ.E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş. 100 Yaşında* (Kurum Tarihi Projesi, Tarih Vakfı, 2003), *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), *Resmi Tarih Tartışmaları/İttihatçılıktan Kemalizm'e* (Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007), *Trabzon'u Anlamak* (İletişim Yayınları, 2009), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 9, (İletişim Yayınları, 2009) ve *Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiyesi, La Turquie Kamâliste* (Boyut Yayıncılık, 2012) adlı eserlere katkıda bulundu.

ÖTEKİ TARİH-3

KEMALİST DEVRİMLER VE İSYANLAR

AYŞE HÜR

PROFİL

© Ayşe Hür
© Profil Yayıncılık

Yazar / Ayşe Hür
Kitabın Adı / Öteki Tarih-3

Genel Koordinatör / Münir Üstün
Genel Yayın Yönetmeni / Cem Küçük
Düzelti / Nihal Boztekin
Kapak Tasarım / Kenan Özcan
İç Tasarım / Adem Şenel
Baskı-Cilt / Kitap Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No:123 Kat:1 Topkapı/Istanbul
Tel : 0212 482 99 10 Sertifika No:16053

1. Baskı: Haziran 2013
2. Baskı: Haziran 2013

978-975-996-431 3

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 12391

PROFİL: 327
TARİH: 16

PROFİL YAYINCILIK
Çatalçeşme Sk. No: 52 Meriçli Apt. K.3
Cağaloğlu - İSTANBUL
www.profilkitap.com / bilgi@profilkitap.com
Tel. 0212. 514 45 11 Faks. 0212. 514 45 12

Profil Yayıncılık Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık Tic.Ltd.Şti markasıdır.

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları Ayşe Hür ve Profil Yayıncılık'a aittir. Yazarın ve yayıncının izni olmadan herhangi bir formda yayınlanamaz, kopyalanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

150 YILLIK MESELE: HARF İNKILABI 11
"VATANDAŞ TÜRKÇE KONUŞ!" 21
BURSA'DA TENASÜR OLAYI 26
AĞRI DAĞI'NDA BİR KÜRT CUMHURİYETİ 32
98 GÜNLÜK SERBEST FIRKA 45
1930 MENEMEN OLAYI 56
NEREDE O ASRİ CUMHURİYET BALOLARI! 65
BURSA OLAYI VE ATATÜRK'ÜN "BURSA NUTKU" 74
DİN YOK, MİLLİYET VAR! 84
"ŞİMDİ BEN TÜRKİYE GÜZELLİK KRALİÇASI MIYIM?" 92
YILBAŞI VE MİLLİ PİYANGO GELENEĞİ 101
GÜNEŞ DİL TEORİSİ'NİN İCADI 104
DARÜLFÜNUN'DAN ÜNİVERSİTEYE 115
VAGON-Lİ OLAYI VE "ÖZ DİL" ZORBALIĞI 121
KEMALİSTLER ABD'Yİ ÇOK SEVMİŞTİ 129
KÂZIM KARABEKİR'İN YAKILAN KİTABI 137
CUMHURİYET'İN 10. YIL KUTLAMALARI 146
ŞARK MUSİKİSİNDEN GARP MÜZİĞİNE 156
İRAN LA OPERA DİPLOMASİSİ 164
1934 İSKÂN KANUNU VE KÜRTLER 172
ARIZ, BEŞE, TOKUŞ, YAZIR MI, YOKSA ATATÜRK MÜ? 181
1934 TRAKYA OLAYLARI 187
AYASOFYA'NIN MÜZE YAPILMASI 195
ÇARŞAFTAN TAYYÖRE GEÇİŞ 202

ÖTEKİ TARİH-3

NİSA TAİFESİNE SEÇME VE SEÇİLME HAKKI 208
MECLİS'TE GAYRİMÜSLİMLER 216
CUMHURİYET'İN ORDU-MİLLET PROJESİ 222
BİR MİLLET Kİ HEYKEL YAPMAZ! 228
FRANZ WERFEL VE *MUSA DAĞ'DA KIRK GÜN* 237
IRKÇILIK VE TÜRK TARİH TEZİ 244
KEMALİZM İDEOLOJİSİNİN DOĞUM HİKÂYESİ 254
ÇANKAYA 'SOFRA AKADEMİSİ' 262
CHP, EBEDİ ŞEF, MİLLİ ŞEF 270
GELENEĞİN İCADI VE 19 MAYIS BAYRAMI 275
1937 I. DERSİM HAREKÂTI 281
İNÖNÜ'NÜN BAŞBAKANLIKTAN UZAKLAŞTIRILMASI 291
1938 II. DERSİM HAREKÂTI 303
ATATÜRK DİPLOMASİSİ VE HATAY'IN İLHAKI 311
ATATÜRK'ÜN 15 YIL SÜREN CENAZE TÖRENİ 319

ÖTEKİ TARİH I, II, III'ÜN BİBLİYOGRAFYASI 333
DİZİN 367

ÖNSÖZ

Osmanlı geçmişinin reddedilmesiyle açılışı yapılan Cumhuriyet döneminde ülkenin kültürel ve politik örgütlenmesini yürüten 'eski İttihatçı, yeni Kemalist' asker ve sivil kadrolar Osmanlı İmparatorluğu'nun okullarında aldıkları pozitivist eğitim dolayısıyla modernleşme ve Batılaşma yanlısıydılar. Bu kadroların esas amacı imparatorluk bakiyesi bir ümmetten yeni bir ulus-devlet yaratmak ve bu ulus-devleti çağdaş uygarlık seviyesine yükseltmekti. Bu hedeflere ulaşmak için halkın dönüştürülmesi bir zorunluluktu. Onlara göre halk yönetici seçkinlerin önderliği ile neyin 'iyi', 'doğru' ve 'gerekli' olduğunu öğrenebilirlerdi. Böylece kurucu kadro, modernliğin ancak toplumun bütünüyle denetim altına alınmasıyla yakalanabileceğini düşünen son derece radikal ve otoriter yöntemler uyguladı. Her türlü muhalefet anında ezildi, ülkede demokrasinin gelişmesine hiçbir zaman izin verilmedi.

Cumhuriyet'in Osmanlı aydınlarından devraldığı ideolojik miras Batılılaşma idi. Cumhuriyet Batılılaşması, Osmanlı dönemindeki gibi belli kurumların ve teknolojinin ithali olarak değil, ancak aynen Osmanlı döneminde olduğu gibi tepeden inmeci biçimde toplum yaşamına egemen kılınması şeklinde anlaşıldı. Dönemin en önemli sloganı 'halka rağmen, halk için' idi. Ama daha da ilginci, Batıya rağmen Batılılaşmaya çalışılıyordu. Mustafa Kemal için bu Batı tümüyle beğenilen bir Batı değildi, sadece aşılması şart olan bir merhaleydi. Örneğin çok az konuşmasında doğrudan 'garp' (Batı) sözcüğünü kullandı. Bunlardan en meşhuru "Biz Garp medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Ondan iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz

için, dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz," ifadesiydi. Nitekim bir yandan büyük bir süratle alfabe, giyim-kuşam, ölçü, takvim, hukuk gibi alanlarda Batı tipi devrimler yapıldı, okullar Batı tarzında yeniden örgütlendi, kadın hakları, tarih, coğrafya, arkeoloji, müzik, dil, mimarlık, hukuk alanında Batılı atılımlar yapıldı, diğer yandan da Türk medeniyetinin Batı medeniyetinden üstünlüğünü ispat etmek için 'Güneş Dil Teorisi' ya da 'Türk Tarih Tezi' gibi garabetlere imza atıldı.

Cumhuriyetin yönetici kadroları, Türklük duygusunu yaratmak için hem 'devlet' olarak 'eskiyi', 'hurafeleri', 'geriliği', 'Doğulu' olmayı temsil eden Osmanlı geçmişinden kendilerini farklılaştırmaya çalıştılar, hem eski Osmanlı tebaasını 'kozmopolit', 'karmaşık', 'bulanık' Osmanlı kimliğinden kurtararak 'etnik açıdan saf, 'dünya görüşü açısından laik' 'vatandaşlar' haline getirmeye çalıştılar, hem de üç kıtaya yayılmış ancak gerek kendine düşman güçlerin kışkırtmasına açık gayri Müslim gruplar yüzünden, gerekse korunması güç olan muğlak sınırları yüzünden içinde yaşayanlara 'güven' duygusu vermeyen bir imparatorluktan, dış dünyaya karşı zırh gibi bir kabukla korunan güvenli bir ulus-devlet yaratmaya çalıştılar.

Cumhuriyet'in ilk çeyreği aynı zamanda Türkleştirme politikasına karşı ciddi dirençlerin yaşandığı bir dönem oldu. Tarihi 1870'lere kadar götürülen Kürt milliyetçiliği, 1920'lerde gerek Batılı güçlerin politik manevraları, gerekse Kürtler arasında ulusal bilincin henüz oluşmaması yüzünden, bağımsızlık hedefine ulaşamamıştı ama 1923-1938 yılları arasında patlak veren 18 iç isyanın 16'sına Kürtler katılmışlardı. Bu isyanların dinsel ya da etnik temellere mi dayandığı, yoksa merkezileşmeye karşı tepki niteliğinde mi olduğu meselesi hala tartışılıyor, fakat sonuç Türklük bilincinin daha çok vurgulanması oldu. Dönemin tüm milliyetçi metinlerinde Kürtler, hep 'medenileştirilmesi gereken'

unsurlar olarak ele alındı. Bu görüşün varyasyonları günümüze kadar varlığını korudu.

İşte bu kitap, 1928-1938 yılları arasında Türk ulus-devletinin inşasında önemli yeri olan tepeden inme Kemalist modernleşme projesine ve ona yönelik tepkilere dair yazılardan oluşuyor. Yazıların bir bölümü *Taraf* ve *Radikal* gazetelerinde yayımlanmıştı, ancak bir bölümünü bu kitap için kaleme aldım. Elbette bu son derece karmaşık sürecin her veçhesine değinen bir yazı yazma becerisini gösteremedim ama yine de kitabın Batı tarzında modern Türk ulus-devletinin inşa sürecine dair bir fikir oluşturmaya katkıda bulunacağını umuyorum.

Diğer kitaplarda yaptığım teknik açıklamaları tekrarlamayı faydalı buluyorum. 1934 Soyadı Kanunu'ndan önceki döneme dair yazılarda, 1934 sonrası alınan soyadları, o ismin ilk çıktığı yerde verdim, daha sonra tekrarlamadım. Bu konudaki tek istisna Mustafa Kemal oldu. Atatürk soyadını hiçbir yerde parantez içinde vermedim, ama 1934 sonrası yazılarda bazen Atatürk, bazen de Mustafa Kemal Atatürk olarak kullandım. (Soyadı Kanunu'na yetişemeden hayata veda edenlerin soyadları ise doğal olarak yok.)

Bir ifade eğer bir belgeden alındıysa (ki bazen kelimesi kelimesine değil bu alıntılar), birinin sözüyse ya da bir makale adıysa çift tırnak (") işareti kullandım. Tek tırnak (') işaretini ise, anlamı dışında kullanılan terimlerde ya da dikkati çekmek istediğim ifadelerde tercih ettim. Uzun olmayan alıntıları paragraf içinde normal punto ile verirken, beş satırdan uzun alıntıları içerlek ve daha küçük punto ile gösterdim.

Böylece *Öteki Tarih* serisini tamamlamış oluyorum. Serinin genel bibliyografyasını bu kitabın sonunda bulabilirsiniz. İlk iki kitabı dikkatli bir gözle okuyarak bazı maddi hatalarımı yeni baskılarda düzeltmemi sağlayan okurum Yankı Pürsün'e, bu kitabın

ilk halini okuyan okurum Uğur Derin'e ve kitabın son okumasını yapan kardeşim Mustafa Başol Saraç'a çok teşekkür ederim. (Elbette kitaptaki tüm hataların sorumlusu benim.) En büyük teşekkür ise, yıllardır en büyük destekçim, en yakın arkadaşım ve can yoldaşım olan küçük kızım Ceylan Irmak Hür'e.

14 Mayıs 2013, Istanbul

Ayşe Hür

150 YILLIK MESELE: HARF İNKILABI

Yaygın kanı, Arap harflerinden Latin harflerine dönüşün Mustafa Kemal'in modernleşme hamleleriyle ilintili olduğu yolundadır ama Arap alfabesinin reforma tabi tutulmasını ilk dile getiren, son Osmanlı Maarif Nazırlarından Münif Paşa idi. Münif Paşa 1862'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de yaptığı konuşmada, Arap harflerinin Türkçenin grameri için yetersiz olduğunu, bu yüzden Arap alfabesine yeni işaretler eklenmesini ve harflerin birbirinden ayrı yazılmasını (huruf-ı munfasıla) önermişti.

1863'te bu sefer Azerbaycanlı 'yenileşmeci' Feth Ali Ahundzade, Sadrazam Fuad Paşa'ya benzer bir teklifte bulundu. 1879'da, Latin ve Yunan alfabelerinden esinlenerek yeni bir Arnavut alfabesi hazırlayan *Kamus-ı Türkî* adlı ilk Türkçe sözlüğün müellifi Şemseddin Sami Bey, benzer bir reformun Osmanlıca için de yapılmasını önerdi.

Bu önerilerin altında, alfabeyi kolaylaştırmakla cehaletin ortadan kalkacağı düşüncesi, yazının değiştirilmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin altında yattığı öne sürülen Şarklılıkla mücadelede önemli bir köşe taşı olduğu inancı ve en azından bazıları için Türk milliyetçiliğiyle birlikte iyice belirginleşen Arap düşmanlığı yatıyordu.

Enver Elifbası

Münif Paşa'nın 1862'de gündeme getirdiği harflerin ayrılması önerisi, 1911'de Milaslı İsmayıl Hakkı Bey tarafından benimsendi ve

Hakkı Bey'in öncülüğünü yaptığı Islah-ı Huruf Cemiyeti'nin yayın organı *Teceddüt* (Yenilenme) gazetesinde kamuya duyuruldu. 1913 yılında Balkan Savaşları sürerken, İttihatçı Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın *Tanin* gazetesinin birinci sayfasındaki yeni yazı denemeleri işte bu tartışmaların sonucuydu. Habere göre, Harbiye Nazırı Enver Paşa, kendi dairelerinde yeni yazının kullanılmasını emretmişti. Ayrıca *İçtihat* dergisinde Abdullah Cevdet ve Celal Nuri (İleri); *Hürriyet-i Fikriye* dergisinde Kılıçzâde Hakkı Bey gibi yazarlar bu girişimi destekleyen yazılar kaleme almışlardı.

Ancak, Harbiye Nezareti'nde görevli kurmay subaylardan İsmet (İnönü), Enver Paşa'ya "Paşam, yaptığınız büyük bir inkılaptır. Ancak memleketin genç zabitleri ihtiyat subayı olarak bulunuyorlar ve keşiftedirler. Harfler öyle tek tek yazılırsa keşif raporları çok gecikir. Oysa keşif raporlarının hemen ulaşması lazımdır. Bu bakımdan bu büyük eserinizi zaferden sonra tatbik etmek üzere şimdilik erteleseniz," derken bir başka subay Mustafa Kemal de "Peki, güzel! İyi bir niyet; fakat yarım iş, hem de zamansız. Harp zamanı harf zamanı değildir. Harp olurken harfle oynamak sırası mıdır? (...) Bu şimdiki şekil, hem yazmayı, hem okumayı, hem de anlamayı dolayısıyla anlaşmayı eskisinden fazla geciktirir ve güçleştirir. Hız isteyen bir zamanda böyle yavaşlatıcı, zihinleri yorup şaşırtıcı bir teşebbüse geçmenin maddi, ameli ve milli ne faydası var? Sonra da mademki başladın, cesaret et şunu tam yap, medeni bir şekil alsın!" diyecekti.

Zamanın Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin de bu koroya "İlim emirle olmaz" diyerek katılması üzerine, çeşitli kesimlerce 'Hatt-ı Cedîd', 'Hatt-ı Enverî', 'Ordu Elifbası', 'Enver Elifbası' veya 'Alman Yazısı' gibi isimlerle anılan bu yeni alfabe, ordu içinde haberleşmede kullanıldı ama işleri kolaylaştırmada bir avantaj sağlamadığı için ömrü kısa oldu.

Mustafa Kemal'in suskunluğu

Mazhar Müfit (Kansu)'nun iddiasına göre, Erzurum Kongresi'nin arifesinde, 7-8 Temmuz 1919 gecesi, Mustafa Kemal ilerde yapacağı işleri kendisine not ettirmişti. Bunlar arasında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmek de vardı. Halide Edip (Adıvar)'a göre de, Mustafa Kemal 1922'de kendisine Latin harflerinin kabulünden söz etmişti. Ancak ilginçtir, Mustafa Kemal ve arkadaşları, yeni Türkiye'nin kurulmasından sonra harf inkılabı konusunda hevesli değillerdi. Örneğin Kasım 1922-Temmuz 1923 tarihleri arasındaki Lozan Barış Görüşmeleri'nin kesintiye uğradığı Şubat 1923'te, Batı dünyasına liberal selamlar göndermek için alelacele toplanan İzmir İktisat Kongresi sırasında, İzmirli işçi delegesi Ali Nazmi, 1908'de Arnavutluk'ta, 1922'de Azerbaycan'da Latin alfabesinin kabul edilmesinden esinlenerek, Türkiye'de de benzer bir atılımın yapılmasını önermişti. Kongre başkanı Kâzım Karabekir Paşa ise, Azerbaycan'da ve Arnavutluk'ta Latin harflerinin kabul edilmesinin büyük bir hata olduğunu, "Türk yazısı güçtür, okunmaz" şeklindeki propagandanın, aslında yüzyıllardır bizi "kemirmek" isteyen, İslam âlemini parçalamak isteyen Batı menşeli bir düşünce olduğunu, oysa Arap harflerinin İslam harfleri olduğunu ve Türk ırkına mal olduğunu söylemişti. *İçtihat* dergisinde Kılıçzâde Hakkı Bey, üç makaleyle Paşa'ya cevap verdiğinde Mustafa Kemal bu tartışmaya hiç katılmamaya özen göstermişti.

1924 yılının başında, Halifelik makamının kaldırılmasına desteklerini sağlamak için İstanbul gazetecileri ile İzmir'de bir araya gelen Mustafa Kemal'e, 1913'te Enver Paşa'nın harfleri ayırma önerisine destek veren Hüseyin Cahit Bey "Latin yazısının ne zaman kabul edileceğini" sorduğunda, Mustafa Kemal bu sorudan rahatsız olmuştu. Aynı şekilde 1924 bütçe görüşmeleri sırasında İzmir Milletvekili Şükrü (Saraçoğlu), halkın okuma yazma

bilmezliğinin tek nedeninin Arap harflerinin kullanılması olduğunu söylediğinde de Mustafa Kemal'den ses çıkmamıştı. Aynı yıl, Berlin'deki Türk öğrenciler "Yeni Harfler Birliği" adlı bir dernek kurmuş, bütün Türk illeri için Latin harflerinin kabulünü istemiş ve *Yeni Yazı* adlı bir de dergi çıkarmışlardı ancak bunlar Ankara'da bir hareket yaratmamıştı.

Mustafa Kemal suskunluğunu Ahmet Cevat (Emre)'ye şöyle gerekçelendiriyordu: "Eğer ben size 'bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm' dersem sakın inanmayınız. Ben ta çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım. O toplantıda [gazetecilerle İzmir'de buluşmasını kastediyor] vermiş olduğum gayri kat'î cevabımı anlamak isteyenlere şu izahı vermek isterim: Ben basit bir adamım, yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve idaresinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak tatbiki ile kendimi mükellef bilen bir adamım. Her insanın, mensup olduğu içtimaî heyet (toplum) için düşündüğü bir fikir olabilir. Fakat sağını solunu dinlemeden söylenmiş sözler, benim telâkkime (anlayışıma) göre, uzun uzun ve derin denemelerle incelenmedikçe fiil sahasına çıkamazlar. Her içtimaî işte şahsî düşünüşün umumî ihtiyaç ve iradeye mutabık olduğunu hissetmemiş olanlar, behemehal başarısızlığa mahkûmdurlar."

Dr. Kühne'nin etkisi

1926 yılından itibaren gazetelerde Latin harfleri konusunda yazılar çıkmaya başladı ancak, örneğin 28 Mart 1926 tarihli *Akşam* gazetesinin "Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?" başlıklı anketine cevap verenlerin çoğu Latin harflerine karşı çıkıyordu. Bu kişiler arasında Avram Galanti, İbrahim Necmi (Dilmen), Halil Nimetullah (Öztürk) gibi Kemalist kültür devrimine başından itibaren inananlar olduğu gibi, Başbakan İsmet Bey de harf değişikliğine taraftar değildi. Ona göre bu konudaki bir değişiklik

devlet hayatını felce uğratırdı. Latin harflerini savunan azınlıkta ise Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Hüseyin Cahit, Falih Rıfkı (Atay) gibi eski İttihatçılar vardı. Ancak aynı yıl Türkiye'ye gelen dilbilimci Dr. Kühne'nin önerisi ile Mustafa Kemal Macar alfabesini incelemeye başladı. Bu tarihten sonra çalışmalar birden hızlandı.

8 Ocak 1928'de Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), Türk Ocakları Merkez ve Hars Heyetleri'nde verdiği bir ziyafette Latin harfleri konusundan söz açtı. 8 Mart'ta Türk Ocağı Hars Heyeti'nde İsmet Paşa, Latin harfleriyle ilgili bir danışma toplantısı yaptı. Mayıs ayında CHP Genel Sekreteri ve Erzincan Milletvekili Saffet (Arıkan) ve üç milletvekili "beynelmilel erkam" (uluslararası rakamlar) sistemine geçilmesini önerdi ve bu değişiklik haziran ayında uygulamaya kondu. Artık sıra harflere gelmişti. Mustafa Kemal bu günlerde konuya açıkça dahil oldu. Mayıs ayının sonunda Bakanlar Kurulu kararıyla "lisanımızda Latin harflerinin suret ve imkân-ı tatbikini düşünmek üzere" Dil Encümeni oluşturuldu. 24 Mayıs'ta ise Latin rakamlarının kullanılmasına ilişkin kanun kabul edildi.

Sarayburnu Nutku

Dil Encümeni'nin aktif üyelerinden Falih Rıfkı bundan sonrasını şöyle anlatıyor: "Nihayet Atatürk 1928 yılı Haziran'ında Ankara'da bir komisyon kurulmasını Maarif Vekili rahmetli [Mustafa] Necati'den istedi. Bu komisyon azaları Maarif Vekâleti Müsteşarı Mehmet Emin Erişirgil, Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan Sungu, Ruşen Eşref Ünaydın, Profesör Ragıp Hulusi, Ahmet Cevat Emre ve İbrahim Granti idi. Ben memleket dışında bir yolculukta idim. Döner dönmez Dolmabahçe Sarayında ziyaretine gittiğim Atatürk, 'Hemen Ankara'ya git, komisyona katıl ve bu işi çabuk bitiriniz,' dedi."

Falih Rıfkı'ya göre, komisyondaki ilk tartışma Osmanlıcadaki yabancı kelimelerin bütün ses haklarını veren bir alfabe mi yoksa Türkçe ve Türkçeleşen kelimelerin hakkını veren bir alfabe mi hazırlamak gerektiğinde çıkmıştı. Bu bağlamda, kaf, kef, gayın harflerini gereksiz bulanlarla gerekli bulanlar arasında epey ateşli tartışmalar olmuştu. Falih Rıfkı'ya göre 'q-kü' harfi tehlikesi şöyle atlatılmıştı: "Ben yeni yazı tasarısını getirdiğim günün akşamı Kâzım Paşa (Özalp) sofrada, 'Ben adımı nasıl yazacağım, 'kü' harfi lazım,' diye tutturdu. Atatürk de 'bir harften ne çıkar? Kabul edelim,' dedi. (...) Ben sofrada sesimi çıkarmadım. Ertesi gün yanma gittiğimde meseleyi aniden Ata'ya açtım. Atatürk el yazısı majüsküllerini (büyük harf) bilmezdi. Küçük harfleri büyütmekle yetinirdi. Kâğıdı aldı, Kemal'in baş harfini küçük 'kü'nün büyütülmüşü ile sonra da 'K'nın büyütülmüşü ile yazdı. Birincisi hiç hoşuna gitmedi. Bu yüzden 'kü' harfinden kurtulduk. Bereket Atatürk 'kü'nün majüskülünü bilmiyordu. Çünkü o 'K'nın büyütülmüşünden daha gösterişli idi."

"Harf İnkılabı"nın başlamak üzere olduğuna dair bir işaret, 3 Ağustos 1928 tarihli *Milliyet* gazetesinde çıkan, Latin harfleriyle yazıldığı için çok az kişinin anlayabildiği şu fıkra oldu: "Gazi, geçenlerde yeni harflerin kabul ve tatbikinden bahsedilirken etrafında bulunanlara şöyle dedi: 'Büyük Taarruz'a karar verdiğim zaman İsmet Paşa'ya, "Göreceksin, neler olacak" demiştim. Şimdi size söylüyorum. Göreceksiniz neler olacak'."

Mustafa Kemal, 'uygun vaktin' geldiğine kanaat getirmiş olmalıydı ki, 9 Ağustos 1928 günü, Sarayburnu Parkı'nda sahnelediği bir 'mizansen' ile 'Harf İnkılabı'nı başlattı. Falih Rıfkı'nın anlatımıyla, o gün parkta, bir köşede caz, bir köşede Mısırlı Müniretü'l-Mehdiye Hanım ve saz arkadaşlarının Arapça şarkı ve kasideleri seslendiriliyordu. Bu ikinci konseri dinleyen halka eşlik eden Mustafa Kemal, "Arap musiki takımının biteviye, ağlayışlı ve inleyişli

melodileri" üzerine, yanındakilere dönmüş ve "Kimde bir defter var?" diye sormuştu. Ardından bulunan küçük deftere bir şeyler yazıp Falih Rıfkı'ya vermişti. Defterde yeni yazı ile 'Sarayburnu Nutku' diye bilinen hitabın ilk bölümleri vardı. Mustafa Kemal önce halka kendi seslenmiş, ardından notlarını orada bulunan bir gence vermiş, gencin okuyamaması üzerine de "Vatandaşlarım, bu notlarım asıl hakiki Türk kelimeleri, Türk harfleriyle yazılmıştır. Kardeşiniz bunu derhal okumaya teşebbüs etti. Biraz çalıştıktan sonra birdenbire okuyamadı. Şüphesiz okuyabilir. İsterim ki, bunu hepiniz beş on gün içinde öğrenesiniz. Arkadaşlar, bizim ahenkdar, zengin lisanımız yeni Türk harfleri ile kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarınızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindesiniz," demişti. Ardından Falih Rıfkı'yı nutkun devamını okumakla görevlendirmişti. Bu konuşmadan anlaşıldığı üzere, Cumhuriyet'in yeni yönetici kadroları, Türklük duygusunu yaratmak için 'eskiyi', 'hurafeleri', 'geriliği', 'Doğulu' olmayı temsil eden Osmanlı geçmişinden kendilerini farklılaştırmaya çalışırken, ilk darbeyi alfabeye vurmaya karar vermişlerdi.

"Ya üç ayda olur, ya hiç!"

Falih Rıfkı eski yazıyla yeni yazının bir süre yan yana kullanılmasını önermiş, Mustafa Kemal, "Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz. Çocuğum, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir iç harb, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunuverir," demişti.

Mustafa Kemal, 1 Kasım 1928'de TBMM'yi açış konuşmasında ise şöyle dedi: "Her vasıtadan evvel büyük Türk milletine, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir

okuma yazma anahtarı vermek lâzımdır. Büyük Türk milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir. (...) Milletler ailesine, münevver, yetişmiş büyük bir milletin dili olarak elbette girecek olan Türkçeye bu yeni canlılığı kazandıracak olan Üçüncü Büyük Millet Meclisi, yalnız ebedi Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde mümtaz bir sima kalacaktır." Konuşmanın ardından, TBMM'de "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edildi. Dikkat edileceği gibi harflerin adı 'Latin' değil, 'Türk' harfleri olduğu belirtiliyordu.

3 Kasım'da *Resmi Gazete*'de yayımlanan 1353 Sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'a göre, yeni harflere geçiş 1 Ocak 1929'u geçmeyecek, ancak tahkik evrakının, fezlekelerin, basılı evrakın ve defterlerin eski harflerle yazılması Haziran 1929'a kadar sürebilecekti. Eski yazı ile yazılan dilekçeler de bu tarihe kadar kabul edilecekti. Devlet dairelerinde kullanılan eski harfli kitap, talimatname, defter gibi malzemelerde ve devletin bazı muamelelerinde, 1930 Haziran'ına kadar eski harfler kullanılabilecekti. Para, pul, bono gibi değerli kâğıtlar, değiştirilinceye kadar geçerli olacaktı.

Bu tarihten itibaren yeni harfleri halka öğretmek için adeta bir seferberlik başlatıldı. Matbaalar yeni kalıplar hazırlıyor, daktilolaların tuşları değiştiriliyor, yol ve işyeri tabelaları, vapur isimleri, araç plakaları, afişler, hatta cami içindeki süsleme yazıları bile değişiyordu. Ordu, polis, parti, cemiyetler, öğretmenler, din adamları, milletvekilleri, hatta bizzat Mustafa Kemal bu seferberlikte görev aldı. 1 Ocak 1929'da büyük törenlerle açılan Millet Mektepleri'nde sadece İstanbul'da ilk gün 50 bin kişi eğitime başladı. Yurt genelinde o yıl öğrenci sayısı 600 bine ulaştı. Okuma yazma seferberliği hız kesse de, 1936'ya kadar sürdü.

Hangi işe yaradı?

Peki, daha sonra 'dilde sadeleşme' çabalarıyla desteklenen yeni harfler, Türkiye halkının okuryazarlık oranlarını nasıl etkiledi? Buna cevap vermek kolay değil; çünkü örneğin 1927'de okuryazarlık oranının yüzde 8.1 olduğunu söyleyen resmi istatistiklere karşılık, 1895 yılına ait Osmanlı istatistiklerinde Anadolu ve Rumeli'de 5-10 yaş arası kız ve erkek İslam çocuk nüfusunun yüzde 57'sinin ilkokul öğrencisi olduğu görülüyor. Bu istatistiklerin güvenilir olup olmağını söylemek kolay değil, ancak bilindiği gibi 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre ilköğretim zorunluydu. Bu nizamnameye II. Abdülhamid de sıkı şekilde uymuş, ancak okullaşmada çok başarılı olunamamıştı. Yine de 1900'de imparatorluktaki 29.130 sıbyan okulunda ve iptidailerde (ilkokullarda) 900 bin civarında kız-erkek öğrenci okuyordu. Aynı yıllarda idadi ve rüştiyelerde (yani ortaokul ve liselerde) 60 bin civarında öğrenci vardı. Daha önceki yılları da esas alan kümülatif bir hesaplamayla, cumhuriyete aktarılan okuma-yazma oranlarının yüzde 8.1'den daha daha yüksek olması mantıklı görünüyor. Yine de bütün çabalara rağmen 1935 yılına ait istatistiklere göre, 16.5 milyon olan nüfusun sadece yüzde 20'si okuma yazma biliyordu. Bu oran 1945'te yüzde 30'a, 1950'de yüzde 34'e çıkabilmişti. Yani, Harf İnkılabı okuma yazma oranlarını yıllara göre ikiye, üçe katlamıştı ama eğer bir yanlışlık yoksa, 1895 oranlarının yanına bile yaklaşamamıştı.

Aslında bu durum gayet doğaldı. Bir toplumun okuma-yazma oranlarının doğrudan alfabenin kolaylığı ya da zorluğuyla ilgisinin olmadığına dair dünya yüzünde bol örnek bulmak mümkün. Rusya, Yunanistan, Bulgaristan, Japonya, Çin, İsrail, Kore, Sırbistan, Hindistan, Tayland gibi ülkeler ekonomik ve kültürel kalkınmalarını, hepsi Arap alfabesi kadar veya ondan daha zor olan alfabeleriyle başarabilmişlerdi.

Sonuç olarak, Kemalist modernleşme hamlesinin önemli köşe taşlarından biri olan Harf İnkılabı, toplumun genel kültür düzeyine katkıda bulunmaktan çok, halkın tarihle ilişkisini kesmekte işe yaradı. Böylece geçmişle bağlar, devlet ve devletin istediği tarzda ilgilenen 'tarihçiler' tarafından kurulmaya başlandı. Bu tarihçilerin esas işlevleri ise, 'kozmopolit', 'karışık', 'Şarklı', 'geri' olarak nitelendikleri Osmanlı kimliğinin yerine, 'etnik açıdan saf, 'dünya görüşü açısından laik', 'Batılı', 'modern' bir 'Türk' kimliğinin üzerinde yükselecek Türk-ulus devletini inşa etmekti.

Özet Kaynakça: Hikmet Dizdaroğlu, "Mirza Fethali Ahundzade ve Alfabe Meselesi", *Türk Dili*, S. 8, Mayıs 1952, s. 460-463; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri 1862-1884", *Belleten*, S. XVII/66, Nisan 1953, s. 223-249; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. Cilt, TTK Yayınları, 1966; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, 1962; Falih Rıfkı Atay, "Yeni Yazı", *Türk Dili*, s. 23, Ağustos 1953, s. 717-719; A.g.y., *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Basımevi, 1969; İbrahim Necmi Dilmen, "Harf İnkılâbı", *Türk Dili-Belleten*, S. 31-32, 1938, s. 20-23; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

"VATANDAŞ TÜRKÇE KONUŞ!"

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsurlarından 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 39. Maddesi'nin 4. Fıkrası (ki Türk tarafının önerisi ile metne eklenmişti) "Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerek ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır" derken, 5. Fıkrası "Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır," diyordu. Kısacası, Lozan Barış Antlaşması, kâğıt üzerinde Türkiye Cumhuriyeti uyruklu bir Kürt'ün Kürtçe gazete çıkarmasını, Kürtçe televizyon yayını yapmasını, Kürtçe seçim propagandası yapmasını, mahkemede Kürtçe savunma yapmasını mümkün kılıyordu.

Şark Islahat Planı, Madde 14

Lozan'ın bu maddeleri ne yazık ki başından itibaren uygulanmadı ama Kürtçe konuşmanın cezalandırılması fikri, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı'ndan sonra ortaya çıktı. İsyanla büyük bir telaş içine giren Kemalist kadroların, 'Kürt meselesi'ni halletmek için yürürlüğe koydukları ve yakın tarihe kadar devletin Kürt politikasının ana çerçevesini oluşturan 8 Eylül 1925 tarihli Şark Islahat Planı, çok vahim 'tedbirler' içeriyordu. Planın,

konumuzu ilgilendiren 14. Maddesi ise (sadeleştirilmiş Türkçeyle) şöyleydi: "Aslen Türk olup Kürtlüğe yenilmeye başlayan Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Van, Muş, Urfa, Ergani, Hozat, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Palu, Çarsancak, Çemişkezek, Ovacık, Hısnımansur, Behisni, Hekimhan, Birecik, Çermik vilayet ve kaza merkezlerinde, hükümet ve belediye dairelerinde ve diğer kurum ve kuruluşlarda, okullarda, çarşı ve pazarlarda, Türkçeden başka dil kullananlar, hükümet ve belediyenin emirlerine muhalefet etmek ve direnmek suçundan cezalandırılacaktır."

Açıkça Lozan Barış Antlaşması'nın ihlali anlamına gelen bu karar Doğu vilayetleriyle sınırlı kalmadı. Örneğin 1925 yılının Temmuz ayında, Bursa Belediyesi Türkçe konuşmayı zorunlu kılan bir karar aldı. Bu karara uymayan iki Yahudi beşer lira para cezasına çarptırıldı. Daha sonra Balıkesir Belediyesi de benzer bir karar aldı.

Türkçe konuşmayana para cezası

1926'da toplanan Türk Ocakları Kurultayı'nda en büyük tartışmalar, Türkçeden başka dillerin, en çok da Kürtçenin konuşulmasının yasaklanması üzerine yapılmıştı. Örneğin 28 Nisan'da, kurultayın 5. oturumunda konuşan Van Milletvekili İshak Refet (Işıtman), Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt unsurların, hem dillerini muhafaza ettiklerini hem de Karakeçililer, Serkanlar, Türkanlar gibi Türk kökenli toplulukları Kürtleştirdiklerinden söz ediyor, bu konuda cezai tedbirler alınmasını öneriyordu. Ayaş delegesi Hüseyin Enver Bey ile Afyon delegesi İzzet Ulvi Bey, Türkçe dışı diller meselesinin sadece Doğu Anadolu değil Batı Anadolu için de geçerli olduğunu söylüyordu. Bu delegelere göre Çerkesler, Boşnaklar, Arnavutlar kendi aralarında Türkçe dışında dillerle konuşuyor, adeta cemaat hayatı yaşıyorlardı. Bu grupların köyleri dağıtılmadıkça, milli elbiselerini giymeleri, kendi dilleriyle konuşmaları

yasaklanmadıkça "ilanihaye Türk'ün içine kaynayacakları" şüpheliydi. İzzet Ulvi Bey, Balıkesir yöresinde Türkçe konuşmayanlardan ceza alınmasını örnek vererek, bu uygulamanın bütün belediyelerde genişletilmesini öneriyordu. Trabzon delegesi Mustafa Reşid Bey de, Trabzon ve Sürmene havalisinde yaklaşık 90 bin kişinin Rumca konuşmasından, hâlâ Pontus'tan kalma yer isimlerinin kullanıldığından yakınıyordu.

17 Ağustos 1927 günü, II. Abdülhamid'in eski emir subayı 42 yaşındaki Osman Ratıp Bey'in evlenme teklifini reddettiği gerekçesiyle öldürdüğü 22 yaşındaki Yahudi kızı Elza Niyago'nun cenaze töreninden sonra iyice belirginleşen nefret söylemi, Yahudi toplumunda büyük tedirginlik yarattı. Haydarpaşa-Kadıköy Yahudi Cemaati Başkanı Yeşua Elnekave, Türk Dilini Yaygınlaştırma Komisyonu'nu kurdu ve sekiz maddelik bir eylem programı hazırladı. 15 Ekim 1927'de toplanan CHF Büyük Kurultayı'nda, fırkaya girebilmek için Türk kültürünün kabulu (dolayısıyla Türkçe konuşmak) şart koşuldu.

Vatandaş Türkçe Konuş!

Türkçenin diğer dil topluluklarına zorla empoze edilmesinin zirvesini ise "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları oluşturdu. 13 Ocak 1928 günü Darülfünun Hukuk Fakültesi Cemiyeti'nin yıllık kongresinde konuşanlar, özellikle gayrimüslimlerin "umum mahallerde" kendi dillerini konuşmasına açıkça tepki verdiler. Kongrede kabul edilen beyannameye göre "Türkiye'de Türkçeden başka lisan kullanmak, Türk hukukunu tanımamak" demekti. Birkaç gün sonra "Vatandaş Türkçe Konuş!" yazılı pankartlar vapur, tramvay gibi toplu taşıma araçlarına asıldı.

Kampanya İstanbul dışında da gayet sert şekilde uygulandı. Örneğin Edirne'de, "Vatandaş Türkçe Konuş!" levhalarının altına Yahudilere karşı tehdit mesajları da eklendi. Dahası Yahudilerin

Pesah bayramının kutlandığı günlerde, bu bayramda yenilen hamursuzun pişirilmesine izin verildi.

Dönemin bir gazetesinde "sözde vatandaş" ifadesi ilk kez ortaya çıkıyor ve söz konusu vatandaşların, Türkçe Konuş hitabına tahammül edemediklerinden şikâyet ediliyordu. Halbuki azınlıkların seslerinin çıktığı yoktu. Mesela İttihat ve Terakki'nin aktif üyelerinden Moiz Kohen, Yahudi cemaatine, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'tan esinlenerek Evâmir-i Aşere (On Emir) adını verdiği şu tavsiyelerde bulunuyordu: 1) Adlarını Türkleştir. 2) Türkçe konuş. 3) Havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe oku. 4) Mekteplerini Türkleştir. 5) Çocuklarını memleket mekteplerine götür. 6) Memleket işlerine karış. 7) Türklerle düşüp kalk. 8) Cemaat ruhunu kökünden sök. 9) Milli iktisat sahasında vazife-i mahsusanı (sana düşen görevi) yap. 10) Hakkını bil.

Moiz Kohen kendi emirlerini ilk önce kendi uyguladı ve 1928'de, adını Munis Tekin Alp olarak değiştirdi. Aynı yıl önde gelen Musevi entelektüellerinden Avram Galanti, benzer fikirleri savunduğu *Vatandaş Türkçe Konuş* adlı kitabı yazdı. Galanti, Tekin Alp'ten de ileri giderek, azınlık dillerinin sadece kamuya açık yerlerde değil evlerde bile kullanılmaması gerektiğini savunuyordu.

Cihat Baban'ın şu cümleleri ise, kampanyanın hangi amaçlara hizmet ettiğine dair önemli ipuçları içeriyordu: "Bir gün Boğaziçi vapuru Boyacıköyü'nden kalktıktan sonra Boyacıköy'lü gençlerin bir adamı fena halde dövdüklerine şahit olmuştuk. Sonra öğrendik ki, ağzından burnundan kan gelecek kadar dayak yiyen bu adamın, veresiye mal vermek dolayısıyla bu hamiyetli görünen insanlardan alacağı varmış ve bir gün evvel onlardan alacağını istediği için, ertesi gün vapurda Türkçe konuşmadı diye dayak yiyormuş. O tarihlerde bu gibi hadiseler birbirini kovalamıştı.

Kocası ile konuşan bir kadının, hiç Türkçe bilmeyen bir ecnebinin, tecavüze uğradığını duymuştuk..."

Birinci "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası başladığı hızda bitti. İkinci dalga beş yıl sonra gelecek, bu kez daha uzun sürecekti.

Özet Kaynakça: Avram Galanti, *Vatandaş Türkçe Konuş! Ya da Türkçe'nin Tamimi Meselesi*, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, 1928; Munis Tekin Alp, *Türkleştirme*, Resimli Ay Matbaası, 1928; Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, 1998; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, 1999.

BURSA'DA TENASÜR OLAYI

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile ülkedeki azınlıklara eğitim hakları tanınmıştı ama 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile, ülkedeki bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığı'na (MEB) bağlanarak, Lozan'da verilen haklar geri alınmaya başlanmıştı. Nisan 1924'te 40 kadar Fransız ve İtalyan okulu kapatıldıktan sonra, sıra, azınlık okullarının, binalarını onarma, genişletilme veya yeni binalar yapma konusundaki kısıtlamalara geldi. Okul programları ve sınavlar MEB tarafından denetlenmeye başlandı. Türk öğretmenler ve Türk müdür yardımcısının MEB tarafından atanması, Türkçe, tarih ve coğrafya ile yurt bilgisi derslerinin Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından okutulması mecburiyeti getirildi. Ancak, 6 Ağustos 1923 tarihli Türkiye-ABD Dostluk Anlaşması'ndan aldığı cesaretle faaliyetlerine devam eden ABCFM'nin Bursa'daki okulunda yaşanan bir olay, az daha ülkedeki tüm yabancı okulların kapanmasına neden olacaktı.

Olay, 22 Ocak 1928 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "Şayan-ı hayret bir hadise: Bursa Amerikan Mektebi'nde kızlarımız tenassur mu ettiriliyor?" şeklinde bir haberin çıkmasıyla başlamıştı. Habere göre, okulun öğrencilerinden Balıkesir Askeri Kalem Reisi Miralay Talat Bey'in kızı Seniha, emekli Yüzbaşı Rıza Bey'in kızları Kâmran ve Nemika ile *Kardeş* gazetesi sahibi Vasıf Necdet Bey'in kızı M(u)adelet 'tenassur ettirilmiş', yani Hıristiyanlığa

geçirilmişlerdi. İddialara göre, kızlar sabahın erken saatlerinde Amerikalı öğretmenlerin refakatinde dağlara tırmanıp gözden kayboluyor, akşam yemeğe oturmadan önce hızlı hızlı bazı dualar okuyorlardı.

Cumhuriyet'e ihanet

Müfettişlerin incelemesi sırasında hikâye başka ayrıntılarla zenginleşti. 'Rol modeli arayan' bu dört kız, jimnastik öğretmeni Miss Edith Sanderson'un son derece mutlu ve huzurlu halinden etkilenerek din değiştirmeye kalkmış, olay, kızların "hal ve tavırlarından şüphelenen" Şahide adlı kızın, gizlice Madelet'in hatıra defterini alarak Maarif Müdürü Sıtkı Bey'e teslim etmesiyle ortaya çıkmıştı. İddialara göre, defterde "İsa'ya muhabbete ve Protestanlığın ulviyetine dair" cümleler vardı. Hatta bir yerde "Vaftiz olmak istiyorum!" bile yazılıydı. Bu arada Nemika'nın annesinin Ermeni dönmesi olduğu, "hatta anneannesinin hâlâ Ermeni olduğu", ayrıca Bursalı bir doktorun kızı olan Sabiha Hanım'la, Ziraat Bankası müfettişlerinden İzzet Bey'in kızı Pakize Hanım'ın da Protestan olduğu, okulun müdiresinin aslında Amerikan konsolosu olduğu yolundaki dedikodular da vardı. *Vakit* gazetesi, durumu okurlarına "Cumhuriyet'e karşı bir ihanet" başlığıyla duyurdu.

Olaylar hızlı gelişti. 31 Ocak'ta, Maarif Vekâleti okulun kapatılmasına, okul müdürü Miss Jillson, jimnastik öğretmeni Miss Sanderson ve biyoloji öğretmeni Miss Day'in mahkemeye verilmesine karar verdi. Öğretmenler Türk öğrencileri Hıristiyanlığa teşvik etmek için pazar, yortu ve yılbaşı günlerinde yeni elbiseler giydirerek dini törenlere götürmekle, çocukları kandırmak için hediyeler ve İncil vermekle, Protestan olan veya olacak öğrencilerin okul ücretlerini indirmekle, diğerlerine ise düşük notlar vererek mezuniyetlerinde zorluk çıkarmakla suçlanıyorlardı.

Fırsattan istifade

Karar Bursa'da büyük sevinç doğururken, yurdun dört bir yanında bu 'tenassur olayı' ateşli biçimde lanetlenmeye başlandı. Fırsattan istifade, ABD Büyükelçiliği'nin İstanbul'daki golf sahasının bir bölümüne el konarak Süvari Alayı'nın talim sahası yapılmıştı ki, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) da ABD Büyükelçisi Joseph C. Grew'ün kulağına, Bursa'nın fanatik bir yer olduğunu, hükümetin izlediği laiklik politikaları yüzünden Ankara'ya kızgın olduğunu, hatta son seçimlerde CHF'nin adayı yerine bağımsız 'Sakallı' Nurettin Paşa'yı Ankara'ya yolladığını, dolayısıyla hükümetin Bursalıların taşkınlığını yatıştırmak için mahsustan sert davrandığını söyledi ama Büyükelçi 2 Şubat 1928 günü defterine şu notu düşmüştü: "Benim hissim şu ki, diplomatik yoldan karşı koymada bulunmak zamanı henüz gelmemiştir, dostane ilişkiler ise yine bir diplomatik bir karşı koyma olarak yorumlanacaktır. (...) Bu gergin durumda Tevfik Rüştü Bey'in basına söz geçireceğini ummuyorum. İsmet Paşa'ya gitmek ise hem güç, hem de bugün için belki de akıllıca bir iş değil. En iyisi, şimdiki durumda olayları kendi normal seyrine bırakmak. Bizim kanımız ne olursa olsun, okul hakkında ileri sürülen suçlamalar hiç şüphe götürmez şekilde ispat edildi; durumumuz zayıf, olayların kaynağını meydana getiren milliyetçilik duygusu ile başa çıkmamız mümkün değil..."

Taşkın duygular

14 Şubat'ta öğretmenler yargılanmaya başlandığında, Joseph C. Grew'ün haklı olduğu ortaya çıktı; çünkü İstanbul'daki Gedik Paşa Okulu ile Merzifon Koleji ağır bir teftişten geçirilmişti. Müfettişler Gedik Paşa'daki okulda kurallara aykırı bir şey bulamamışlardı ama Merzifon'daki okulda, yıllardır Türk bayrağının yanında dalgalanan ABD bayrağının indirilmesi ve Müslümanlar için iş

günü olan pazar günleri ders yapılması istenmişti. Okul müdürünün odasında Türkçe bir İncil bulunması ise hükümete aradığı fırsatı vermiş, Tevfik Rüştü Bey, önceki beyanının aksine, okulların hiçbir suretle açılmayacağını bildirmişti. 25 Mart'ta Milliyet gazetesi Robert Kolej'de okuyan 10 yaşındaki iki Rum öğrencinin çalışma odasının duvarına asılı Türkiye haritası üzerinde delikler açtığını yazınca durum yeniden gerginleşti.

İronik bir şekilde, 10 Nisan 1928'de Anayasa'dan "Devletin dini İslamdır" ibaresinin çıkarılmasından yirmi gün sonra sonuçlanan Bursa davasında, üç öğretmene, üçer gün hapis cezası ile üçer lira para cezası verilirken, cezaların ertelenmesi reddedildi. Sadece üçer günlük hapis cezasını ikametgâhlarında değil, okulda kalarak çekebilceklerdi. Karar temyiz edildi ve Miss Sanderson avukatlarının tavsiyesiyle Türkiye'den ayrıldı. Buna rağmen ortalık yatışmadı. 8 Mayıs 1929'da Matbuat Cemiyeti'nde toplanan 'Türk gazetecileri', Misyonerleri Kovma Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin gayesi, "memlekette Hıristiyanlık propagandası yapan ve emperyalist devletlerin aleti olarak kullanılan misyonerlerin, Türk toprağında fikir ve gayelerine hayat hakkı vermemek" idi.

Vatansever ama kültürsüz

Bütün bunlar olurken, ABD Dışişleri Bakanlığı, laikleşme konusunda önemli mesafe kaydettiği düşünülen Türkiye'nin dört genç kızın Hıristiyanlığa ilgi duyması gibi küçük bir olay karşısında neden bu kadar telaşlandığını anlamaya çalışıyordu. Grew merkeze yazdığı raporunda "Din ve devlet işlerini ayırıp Cumhuriyet olan Fransa gibi gerçekten Batılı olan ülkelerden farklı olarak uygarlığının temeli İslam olan (...) Türkiye'nin gelecekteki büyüme ve kültürüne temel teşkil edecek kendine has bir medeniyeti yok. Türkiye'nin şu anda yapabileceği tek şey Batıyı taklit etmek (...) Dindar bir gruptan olan Fevzi [Çakmak] Paşa gibi birkaç istisna

hariç, Ankara'nın şu anki liderlerinden bazıları kültürsüz, bazıları medeniyetsiz ve dürüstlükten yoksun, fakat hepsi de ülkelerinin birliği ve ilerlemesi için vatanseverlik coşkusu aşılanmış; uluslarının manevi olarak gelişmesini sürdürmeyi isteyen kişiler..." diyordu. Grew'a göre, tartışma dinle ilgili gibi görünse de asıl mesele rejimin liderlerinin, sıradan bir Hıristiyanlık tartışmasını bile 'çabuk etkilenen Türk gençliğini' temelleri çok zayıf olan Türk devletine bağlılıktan vazgeçirecek bir tehdit olarak algılamasıydı!

Yıllar Sonra İki Tanıklık

Olayda adı geçenlerden biri, daha sonra doktor olarak Pakize Tarzi kliniklerini açacak olan Pakize İzzet Hanım'dı. Pakize Tarzi, 2001 yılı Haziran ayında *Bursa Defteri*'ne verdiği röportajda olayı şöyle anlatmıştı:

"[Miss Jillson] Gayet sert bir kadındı. Sonra Miss Sanderson iyi bir kadındı. Biraz talebeyle meşgul olurdu. Miss Day vardı, onu çok severdik. Çünkü mikroskobu vardı, bayılırdık o mikroskoptan bakmaya. O biyoloji hocasıydı. Ama Hıristiyan olun diye ille sizi alıp da kiliseye götüren yoktu. Pazar günü isteyen kiliseye giderdi. 'Gideyim bakayım ne var!' diye gidenler de vardı içimizde. Ermenilere belki, ama Türklere tazyik yoktu."

Pakize Hanım şöyle devam ediyordu: "Severdim okulumu, ama uzun zaman kalmayı düşünmezdim. Çünkü evim vardı benim. Ermenilerin evleri yoktu. Onlar galiba Amerikalılar tarafından giydiriliyordu. Çünkü aileleri gayet fakir ailelerdi. Onlar kiliseye birlikte giderlerdi. Biz kiliseye gitmedik mi? Gittik. Ama ne zaman? Bir adam geliyordu, konferans veriyordu. O zaman gidiyorduk, o kadar. [Konuşmalar] Şundan bundan ama din üzerine değildi. Ermenilere karşı daha bir dini teveccüh vardı. Ama onlar zaten Hıristiyandı. Belki Müslümanlardan bu teveccühü kıskanıp aksi düşünenler olmuş olabilir."

Peki 'tenassur' iddialarına ne diyor Pakize Hanım? "Sabiha yüzde yüz, dört başı mamur bir hanımdı diyemem. Noksanı vardı. Birazcık nörotik bir kızcağızdı. Benim için çıkarılan söylentilerin nedeni ise her şey olabilir. Hocalarla aram çok iyiydi. Evde hususi hocam vardı, Fransız matmazel vardı, hususi Kuran hocamız vardı. Müslümanlığı da bilirdik, Hıristiyanlığı da bilirdik. Lisan öğrendim, kilisenin ne olduğunu öğrendim, caminin ne olduğunu öğrendim. Öğrenmek isterseniz, her şeyi öğrenirsiniz. Ama öğrenmek istemezseniz: 'Beni kiliseye götürdü, bana diz çöktürdü!' diye kıyameti koparırsınız..."

O sırada okulda öğrenci olan İffet Alaton ise son merakımızı gideriyor: "Tenassur edenlerden Madelet'le Nemika İstanbul Üsküdar Amerikan'a gittiler. Seniha'nın babası kızını aldı, okula göndermedi. Bir süre bir bankada çalıştı ve zannediyorum bir denizci subayla evlendi, bir kızı, bir oğlu oldu. Duyduğuma göre Madelet, sonradan Mülkiye'ye ilk kız öğrenci olarak girmiş, daha sonra Paris'e mi, bir yere gönderilmiş. Şahide, Ziraat Yüksek Mektebi'ne, o da ilk kız olarak girmiş. Nemika ise evlenmiş, kendisinden bir daha haber alamadım..."

Özet Kaynakça: Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew'ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966; Mehmet Altun, "Bursa Amerikan Kız Koleji", *Toplumsal Tarih*, S.113, Mayıs 2003, s. 26-32.

AĞRI DAĞI'NDA BİR KÜRT CUMHURİYETİ

1920'de, 140 yıldır İran'ı yöneten Kaçar Hanedanı, İngiliz ve Rus askerlerinin işgal hareketlerini takiben iyice zayıflamış, ulema ve ordu saflarında yönetimde değişim talepleri ile hareketlenme iyice artmıştı. Değişim beklentisini eyleme dönüştürmek için en uygun durumdaki unsurlardan biri, ülkenin tek düzenli ordu birimi olan Kazak Tugayı idi. Tugay'ın sivrilen komutanlarından Rıza Han, yanına siyasetin etkili düşünürlerinin desteğini aldı ve İngilizlerin de teşvikiyle, 21 Şubat 1921'de 1200 kişilik birliğiyle Tahran'ın kontrolünü ele geçirdi. 26 Ekim 1923'te, bir adım daha atarak yönetimi tümüyle eline aldı. İki yıl sonra, Avrupa'da tedavi gören ve çağrılara rağmen İran'a dönmeyen Kaçar Hanedanı'nın son üyesi Ahmed Şah'ı tahttan indirdi.

Rıza Han, kendisine Osmanlıları devirmiş olan Mustafa Kemal'i örnek alıyordu. Mustafa Kemal cumhuriyetçiydi, Rıza Han da modern bir devlet başkanının olması gerektiği gibi cumhuriyetçi bir başkan olmak istiyordu; ama ulema, "Hayır, İslam devletlerinin monarşi olması gerekir!" dedi. Bu nedenle de 1925'te Pehlevi hanedanı adına Rıza Han, aynen Napolyon'un yaptığı gibi, kendi kendisini tahta çıkarmak zorunda kaldı. Rıza Şah adıyla krallık yeminini 15 Aralık 1925'te etti ama tacını ancak 25 Nisan 1926'da giyebildi. Türkiye, Şah'ın cülus törenine bir telgraf göndermekle yetinmeyip, değerli bir kılıçla, iki Junker savaş uçağı hediye etti. Türk havacıların bu uçaklarla yaptıkları gösteriler Tahran halkını büyülemişti.

Türkiye'nin bu sıcak ilgisinin altında, 1921'den itibaren Ankara hükümetiyle Tahran arasında çeşitli nedenlerle yaşanan gerilimlerin izini silmek arzusu yatıyordu. Gerilim yaratan konuların başında iki ülkedeki Kürtler geliyordu. Rıza Şah, Ağustos 1925'te Tahran'a gittiği halde, ancak Ocak 1926'da resmen göreve başlayabilen Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal)'a şöyle demişti: "Bundan üç sene evvel bir defa İngiliz Sefiri bana dedi ki 'Türkler kendi himayelerinde müstakil bir Kürdistan yapmak istiyorlar, buna İran Kürdistan'ını da ilave ediyorlar. Bu suretle Kürdistan'ı ilhak etmiş olacaklar, sen bu hususta ne fikirdesin?' Ben de cevaben dedim ki: 'Ben, Türkiye Kürdistan'ını bilemem; fakat İran Kürdistan'ını da veremem. Benim başımı kesmelidir ki bunu her ne nam altında olur ise olsun vermeye razı olabileyim'..."

Şah, daha önce de, Türkiye'nin Tahran Ataşemiliteri Binbaşı Hüsamettin (Tugaç)'a şunları söylemişti: "Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır (...) Azerbaycan halkı Türktür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat-ı Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerektir ki, Türkiye er geç Azerbaycan'ı alsın."

Rıza Şah, Sovyet Devrimi'nden sonra Kafkasya'nın değişik bölgelerinden Türkiye'ye sığınan (başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere) Azeri milliyetçileri ve bunların Türkiye'de yayımladığı *Yeni Türkistan, Odlu Yurt, Yeni Kafkasya* ve *Azeri Türk* gibi dergiler yüzünden de, Türkiye'nin İran'ın Azerbaycan bölgesiyle ilgili yayılmacı emelleri olduğundan kuşkulanıyordu.

Bahar havasının sonu

Türkiye ise İran'ın Kürt politikasından memnun değildi; çünkü Rıza Şah, Mondros Mütarekesi sonrası Türk-İran sınır bölgelerinde hâkimiyet kurmuş olan Kürt aşiret reisi İsmail Ağa Simko'nun İran'a dönmesine izin vermişti. Gerçi, 1926'da tekrar isyan eden Simko, başarısız olup Irak'a sığınmıştı ama Türkiye'nin kulağına kar suyu kaçmıştı bir kere.[1]

Türkiye'nin İran kaynaklı transit mallara vergi koyması gibi ekonomik baskılar sonuç verdi ve Türkiye ile İran arasında Nisan 1926'da bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Antlaşma, 1925'te SSCB ile Türkiye arasında imzalanan antlaşmaya benziyordu. Temmuz ayında Rıza Şah'ın sağ kolu Timurtaş ile Memduh Şevket (Esendal) Moskova'ya gittiler. Beklenen üçlü antlaşma çıkmadı ama Timurtaş Ankara'ya gelip 15 gün kaldı. Fakat bu bahar havası çok sürmedi. 1926-1930 arasında öyle olaylar yaşandı ki, sadece Türkiye'deki ve SSCB'deki Kürtlerin kaderi değişmekle kalmadı, Türk milliyetçiliği de ırkçılığa doğru evrildi.

İran'daki Kürt ve Azeri azınlıklara ilişkin Türkiye'nin emellerinden kuşku duyan İran'la, iki ülke sınırının iki tarafına yayılmış Kürtlerin İran tarafından Türkiye'ye karşı kışkırtıldığını düşünen Türkiye arasındaki ilişkiler, 16 Mayıs-17 Haziran 1926 arasında yaşanan bir olayla gerilmişti. Hem Türk resmi tarihçileri hem de bazı Kürt çevreleri tarafından 'isyan' kategorisine sokulan bu olay, aslında Yusuf Taşo adlı bir eşkıyanın, o sırada il olan Beyazıt'ın Muson Bucağı'na bağlı Kalecik Köyü'nden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na çıkmasıyla başlamıştı. Hükümet çapulcuları cezalandırmak için 28. Alay'ı görevlendirmiş ancak alay hezimete uğramış, geride iki topunu, hayvanlarını ve eşyalarını bırakarak geri

1 İsmail Ağa Simko, 1928'de Türkiye'ye gitmek üzere Irak'tan ayrıldı ancak Türkiye'ye giremedi. 1929'da Türk-İran-Irak sınırında bir noktada İran askerlerince öldürüldü.

çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine, 15 Haziran'da 9. Tümen görevlendirilmiş, 17 Haziran'da Taşo ve adamları İran'a kaçtıkları için yine devleti tatmin eden bir sonuç ortaya çıkmamıştı.

Beyazıt Olayı

Türkiye başarısızlığın faturasını İran'a kesti; çünkü Türkiye-İran arasındaki mevcut sınır, Osmanlı İmparatorluğu ile Kaçar Hanedanı arasında 1913'te çizilmişti ve Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının doğu yamaçları İran'da kalmıştı. Asiler başları sıkıştığında, Dombat Vadisi'nin güneyindeki İran köylerine sığınabiliyorlardı. Türkiye yıllardır sınırı kendi isteğine göre düzeltmek için İran'a baskı yapıyordu.

13-20 Eylül 1927'de Kürtleri kovalayan Türk kuvvetleri yine başarısız olunca, İran'ın Cemiyet-i Akvam'daki temsilcisi Furugi Han Ankara'ya geldi. Ekim ayının başında 4 bin kişilik bir Kürt birliği Beyazıt'ı bastı ve bazı Türk subay ve erlerini İran'a kaçırdı. Ankara'nın buna cevabı: Beyazıt'ı ilçe, Karaköse'yi (aslında adı Kızılkilise idi ama 1921'de Kâzım Karabekir tarafından değiştirilmişti) il yapmak, Furugi'yi kasım sonuna kadar otel odasında bekletmek ve İran'la transit ticareti kesmek oldu. Furugi sonunda pes edip Ankara'dan ayrılırken, İngiliz elçisine "Türkiye'de Pantürkizm zor ölür..." diye yakınmıştı.

Tarihe 'Beyazıt Olayı' diye geçen bu yüz kızartıcı baskın aslında, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süregelen 'Kürt meselesi'nin bir parçasıydı. Bilindiği gibi, Şeyh Said İsyanı'nın ardından ilan edilen 1925 Şark Islahat Planı uyarınca Şeyh Said'in çocukları, Cemilpaşazadeler, Bedirhaniler gibi Kürt aristokratları, İran, Irak ve Suriye gibi ülkelere sürülmüşlerdi. Bu arada, Mayıs 1926'dan itibaren Celali Halit Bey'in başkanlığındaki Yezidi, Sünni ve Alevi aşiretlerinden oluşan Celali Konfederasyonu, Ağrı Dağı'na sığınmıştı. 1927'de 'Bazı Şahısların Şark Mıntıkalarından Garp

Vilayetlerine Nakline Dair Kanun'la, sürgünün çapı daha da genişletilince, dağa çıkışlar artmıştı.

Hoybun kuruluyor

Aynı yıl, eski Kürdistan Teali Cemiyeti'nin üyeleri, Şeyh Said'in, Bedirhan Bey ve Cemil Paşa'nın çocukları ile birbiriyle didişen aşiret reislerinden oluşan karışık bir grup ve Türk istihbaratının iddiasına göre, Ermeni Taşnak Komitesi'nin bazı üyeleri, Lübnan'da Hoybun (Xoybun) adlı bir örgüt kurdular.[2] Böylece şehirli ve kırsal kökenli grupların veya bir zamanlar fail ve mağdur olarak karşı karşıya gelen Kürtlerin ve Ermenilerin zoraki evliliği ortaya çıktı. Örgütün Kürt kanadının amacı 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'yla tanımlanan coğrafyada bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı.

Hoybun'un da yönlendirmesiyle, çeşitli dönemlerde İran, Irak ve Suriye'ye kaçmış olan Kürt aydınları, aristokratları, aşiret beyleri ile İran'daki Şikan aşireti mensupları Ağrı Dağı'na akmaya başladılar. Örgüt, dağdaki hareketi yönetmek üzere Osmanlı Ordusu'nda kurmay binbaşı olarak görev yapan İhsan Nuri ve bir grup arkadaşını gönderdi. İşte 'Beyazıt Olayı', İhsan Nuri ve Bireyo Haso Telli, Şemikanlı Timur, Ferzende gibi Hoybun kadrolarının ilk işlerinden biriydi.

1928'e gelindiğinde, isyancılar Ağrı Dağı'nda minyatür bir Kürt cumhuriyeti yaratmış ve bazı iddialara göre, İngilizlerin aracılığıyla Cemiyet-i Akvam'a bile başvurmuşlardı. Sarı, kırmızı ve yeşilli bayrakları, *Agri* adlı gazeteleri, iyi eğitilmiş ve teçhiz edilmiş birkaç bin kişilik orduları vardı. 'Ağrı Kürt Cumhuriyeti', Bitlis ve Van'ı da içine alacak kadar genişlemişti.

2 Hoybun Kürtçede 'bağımsızlık' demekti. Ancak resmî tarihçiler, örgütün adı konurken, Ermenicede 'Ermeni yurdu' demek olan Haybun'la ses benzerliğinden yararlanıldığını iddia ettiler.

Durumun vahametini fark eden Ankara, Kürt bölgelerini kapsayan I. Umumi Müfettişliği kurarak başına İbrahim Tali (Öngören)'i geçirdi. Bir yandan 12 bin kişilik bir kuvvet Mardin, Adana ve Diyarbakır'daki merkezlerde toplanırken, bir yandan da isyancıları ikna etmenin yolları aranıyordu. Umumi Müfettiş'in ilk işi genel bir af çıkarmak oldu. 1928 yılının Mayıs ayında, iki milletvekili, Karaköse Valisi, Karaköse Jandarma Komutanı, Diyadin ve Beyazıt kaymakamlarından oluşan hükümet heyetiyle, İhsan Nuri'nin 60 adamı Şeyhli Köprüsü yakınlarında buluştular. Ancak İhsan Nuri geri adım atmadı. İlginçtir, 1919'da Erzurum Kongresi'ni düzenleyen Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (VŞMHC) kurucularından Kürt kökenli Süleyman Nazif, affa karşı çıktığı gibi, "Vaaz ve nasihat veya re'fet ve şefkat zamanı çoktan geçti, eline silah almış olan her asinin eli başıyla birlikte kesilmelidir" demişti.

'Çelik Kartallar' Zeylan'da

Mart 1930'da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında "Şekavet, fesatçılık, devlet otoritesine karşı koymak gibi cürümlerin, beş kişilik bir mahkemede yargılanmasına ve verilecek cezaların temyize gitmeden kesinleşmesine" ilişkin bir hüküm kondu. İsyan, olayın yabancı gazetelerde yer alması üzerine, ancak 10 Haziran'da "Şark'ta bir hadise oldu," şeklinde kamuoyuna duyuruldu.

New York Times gazetesinin 21 Haziran 1930 tarihli nüshasında yayımlanan Arnold J. Toynbee ve K.P. Kirkwood imzalı makale, olan bitenin ABD'de dikkatle izlendiğini düşündürüyordu. Yazarlar makalede şöyle diyorlardı:

"1925'te Türkiye'deki Türk olmayan halk içinde en kalabalık grup Kürtlerdi. Bunlar yalnız Türk idaresine düşmanlık etmekle kalmıyor,

milliyet duygusu da taşıyorlardı. Sevr Anlaşması Kürtlere muhtariyet ve bağımsızlık vermeyi kabul etmiş, fakat bu anlaşmanın kabul edilmemesi Kürtlerin umutlarını kırmıştı. Bu hoşnutsuzluk durumu içinde, bir şeyhin Kürtleri ayaklandırması işten bile değildi. Bazılarının tahrikçilikten tutuklanması, 1925 yılında açık bir isyana geçmek için bahane yapıldı. Kürtlerin ve sempatizanlarının en güçlü oldukları Doğu bölgesinde geçen şiddetli askeri harekâttan sonra isyan nisanda bastırıldı. 1930'da İran'daki Kürtler Türk topraklarına geçerek buradaki Kürtlerle birleşip köyleri yağma ettiler. Temmuz sonunda Kürt kuvveti sayısının 15 bin olduğu söyleniyordu. Püskürtülen Kürtler tekrar silahlanarak döndüklerinden, ordu isyanı bastırmakta güçlük çekti. Sorunu çözmek için Türkiye arazi değişimini yapmak konusunda İran'la bir anlaşma yaptı..."

Nitekim temmuz başında iki kolordu ile 80 tayyare (gazetelerin adlandırmasıyla 'Çelik Kartal') harekâta başladı. 1928'de Türk Hava Kuvvetleri'nin elinde 200 kadar uçak vardı. 1930 sonlarında sayısı 300'e ulaşan bu uçaklardan 60 veya 80 kadarı Ağrı'da kullanılmıştı. Ağrı'daki Kürt kuvvetlerinin kumandanı İhsan Nuri'nin hatıralarında bu uçakların nasıl moral bozduğunu okuyabiliriz. İhsan Nuri'ye göre, 1927 yılı sonbaharında İran sınırından iki kilometre içerde olan Kürdova köyüne yapılan bombardımanı diğerleri izlemiş, 1930 sonbaharına kadar onlarca köy ve mezra imha edilmiş, binlerce Kürt öldürülmüştü.

"Ebabil kuşları gibi..."

Bu uçakların Türk tarafına verdiği güven ve gururu ise Temmuz-Ekim 1930 arasındaki Oramar Harekâtı sırasında gazetelerde çıkan haberlerde okuyoruz. Örneğin 13 Temmuz 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki haberde "10-15 tayyareden mürekkep muhtelif filolar, ağır bombardıman bombaları ile hücum etmişler, büyük telefat veren şakileri şaşkın ve yılgın bir hale getirmişlerdir,"

yazıyordu. Muhabir Yusuf Mazhar Bey, 16 Temmuz'daki haberinde şöyle devam ediyordu:

> "Ağrı Dağı tepelerinde kovuklara iltica eden 1.500 kadar şaki kalmıştır. Tayyarelerimiz şakiler üzerine çok şiddetli bombardıman ediyorlar. Ağrı Dağı daimi olarak infilak ve ateş içinde inlemektedir. Türk'ün demir kartalları asilerin hesabını temizlemektedir. Eşkıyaya iltica eden köyler tamamen yakılmaktadır. Zeylan harekâtında imha edilenlerin sayısı 15.000 kadardır. Zeylan Deresi ağzına kadar ceset dolmuştur (...) Bu hafta içinde Ağrı Dağı tenkil (cezalandırma) harekâtına başlanacaktır. Kumandan Salih [Omurtak] Paşa bizzat Ağrı'da tarama harekâtına başlayacaktır. Bundan kurtulma imkânı tasavvur edilemez."

Yazara göre, harekât sırasında sekiz uçak düşürülmüş ve isyancıların eline sağ geçen iki pilot, gözleri oyulup, burunları kesilerek öldürülmüştü. Kürt kaynaklarına göre ise düşürülen uçak sayısı 12 idi ve bu kaynaklar pilotların öldürülmesinden de söz ediyordu.

Cumhuriyet'in 23 Temmuz tarihli sayısındaki bir habere bakılırsa uçaklar, "Ebabil Kuşları gibi" Kürtlere saldırıyordu.[3] Aynı günlerde gazetelerde bölgede 60 uçağın kalkış ve inişine elverişli bir havaalanı inşa edildiği haberleri çıktı. Bu haberle birlikte Türkiye ile İran savaşın eşiğine geldi.

Elçi değişikliği yapılıyor

Ancak isyan bir türlü bastırılamıyordu. Bu durum merkezde tedirginlik yarattı. *New York Times*'ta çıkan bir habere göre, o sıralar Yalova'da dinlenmekte olan Mustafa Kemal, bir ara bizzat bölgeye gidip isyanı bastırmayı bile düşünmüştü. Öte yandan, isyanı engellemek bir yana, adeta destekler gibi davranan İran'a baskı yapılması konusunda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve İ.

3 Ebabil kuşları, 570 veya 571 yılında Mekke'ye saldıran Yemen Valisi Ebrehe'nin ordusunu yok eden efsanevi kuşlardı.

Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in başını çektiği 'güvercinler' ile Başvekil İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras)'ın başını çektiği 'şahinler' arasında önemli görüş ayrılıkları vardı. Sonunda şahinler galip geldi ve yeterince sert bulunmayan Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) geri çağrılarak, yerine demir yumruklu Hüsrev (Gerede) getirildi.

Mustafa Kemal yeni elçiyi "Hüsrev, pasaportun cebinde, fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesinin halliyle sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim," diye uğurlarken, İsmet Paşa şöyle devam etmişti:

> "Hüsrev senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitat (çökme, gerileme) devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı'na dayayarak sefaret tercümanlarını Babıâli'ye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Makedonya teşekkülüne mani olmak meşru hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh sen İran hükümeti ile seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır."

Hüsrev Bey maharetini gösterdi, İran'ı sınırötesi harekâta razı etti. Türk birlikleri İran topraklarına girerek Ağrı Dağı'nı çembere aldılar. Türk tayyareleri yangın bombaları da dahil ağır silahlarla bölgeyi günler ve gecelerce taradı. Ağustos ayında basın, kurulacağı açıklanan Serbest Fırka haberlerine yönelince, Ağrı isyanı konusu ikinci plana düştü. Ağustosun sonunda Zeylan Deresi cesetlerle dolunca, İsmet Paşa noktayı koydu: "Bu ülkede sadece Türk ulusu etnik ve ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur." 18 Eylül'de memleketi Ödemiş'te bir konuşma yapan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) ise daha açık konuşacaktı: "Türk bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette

tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler!"

17 Eylül'de 'tenkil' harekâtının bittiği ilan edildi, ancak bombardıman kasıma kadar sürdü. İsviçre'den alınan 10 milyon frank harekâta harcanmıştı. İki ay sonra da, hikâyesini bir sonraki yazıda okuyacağınız 98 günlük Serbest Fırka deneyimine son verildi.

İsyancılara ne oldu?

İran'da yayımlanan *Şehend* gazetesinin 7 Aralık 1930 tarihli sayısında şöyle bir haber çıkmıştı: "Araplar derler ki, akıllı bir adam akrebin soktuğu deliğe bir daha parmağını sokmaz. Halbuki Kürtler aynı delikte kaç defa kendilerini zehirlettiler. Kürtler 'Koyun kendi kuzusunun ayağını kırmaz. Bizim ayağımızı kıranlar Türkler değildir' derler. Evet, Kürtler ağır bir felaket geçirdiler. Ve bu netice için çalışanlar da muratlarına erdiler..."

Yine de isyan ancak 1932'de tümüyle bastırılabildi. Kürt kaynaklarına göre, isyancılar 12 Türk uçağını düşürmüş, buna karşılık Türk birlikleri 203 köyü harap etmişti. Türk tarafına göre bu sayılar çok abartılıydı.

İsyancıların yargılanmasına ait dosyalar halen açılmadığı için tam sayı bilinmemekle birlikte, İsveç gazetesi *Dagens Nyheter*'in 23 Mayıs 1932 tarihli nüshasındaki habere göre, Adana'da yapılan yargılamalar sonunda 44 ölüm cezası verilmiş, firardakiler ve yaşı küçük olanlar dışında kalan 31 kişi (adları hala bilinmemekte) idam edilmişti. Celali Konfederasyonu mensuplarının bir bölümü İran'ın Tebriz ve Tahran bölgelerine; bir bölümü Türkiye'nin Ege ve Trakya bölgelerine sürgün edilmişti.[4]

4 İhsan Nuri Bey ise, Ağrı yenilgisinden sonra İran'a sığındı, 1976'da Tahran'da şüpheli bir trafik kazasında öldü.

İran'la toprak takası

Türkiye, epeydir İran'a Ağrı'nın güneydoğusundaki Aybey Dağı'nın Türkiye sınırına alınmasını teklif ediyordu. 1932'nin ilk günlerinde bizzat Mustafa Kemal tarafından Ağrı Dağı'nın İran'da kalan kısmı karşılığında toprak önerildi. Görüşmelere İran adına katılan General Hasan Arfa son noktayı bildirmek için Rıza Şah'a gittiğinde Şah, General'e şöyle demişti: "Benim bu konuda ne düşündüğümü anlamadığın anlaşılıyor. Söyle bakalım, şuradaki bu tepe, oradaki o tepeden daha yüksek değil mi? Bu beriki nasıl? Neden onu istemiyorsun? Bak, maksat bu tepe, o tepe değil. Benim amacım, Türkiye ile İran arasında bu kadar yüzyıllardır mevcut olan ikilik ve ayrılığın ortadan kalkmasıdır. Bu tepenin bu yüzünün kimin olduğu önemli değil; önemli olan bizim birbirimize dost olmamızdır."

23 Ocak 1932'de imzalanan antlaşma ile, Maku-Beyazıt yolunun sınırı kestiği noktadaki Kotur ve Bazirgân'ı kapsayan toprak karşılığında, Ağrı Dağı'nın tamamının Türkiye sınırları içine alınması sağlandı.

1933'te, Cumhuriyet'in 10. yılı şerefine çıkarılan genel aftan, 1923'te Lozan Barış Antlaşması kapsamında yurt dışına sürülen 150'likler yararlanırken, sürgündeki Kürtlere Türkiye'ye dönme hakkı tanınmadı.

1934'te Rıza Şah'ın Türkiye'ye yaptığı görkemli gezi, ilişkilere çok olumlu katkı yaptı. Karaköse'nin adı 1935'te Ağrı olarak değiştirildi. Bazı küçük pürüzleri gidermek için 27 Mayıs 1937'de Tahran'da bir antlaşma daha imzalandı. İki ülke arasındaki ilişkiler 1937 tarihli Sadabad Paktı'yla zirvesine ulaştı. İran'la Türkiye arasında bir daha 'Kürt Meselesi' kökenli çatışma yaşanmadı.

İngilizlerin, SSCB'nin ve Komüntern'in Tavrı

Resmî tarihin verdiği adla, 1930'daki "Üçüncü Ağrı Harekâtı" sırasında, İngilizler Türkiye ile SSCB arasında bir 'tampon devlet' kurmak için Ağrı Kürt Devleti'nin kurulmasını Cemiyet-i Akvam'ın gündemine taşımaya çalışmıştı. Ancak, "Türk kuvvetlerinin Kürtleri ezdiğini" dünyaya ilk müjdeleyen de İngiliz Reuters Ajansı oldu.

Türk tarafının başarılı olmasında SSCB önemli bir rol oynadı. Aynı günlerde Karabağ'daki Kızıl Kürdistan yönetimi ilga edilirken, Kızıl Ordu, Maku bölgesinde adeta sıkıyönetim uyguladı. Sovyet diplomatları İran hükümetine, Küçük Ağrı Dağı'nı Türkiye'ye terk etmeye razı olması ve Ağrı bölgesindeki Kürt isyancıları ezmesi için baskı yaptılar. İran bu baskılar sayesinde topraklarını Türk kuvvetlerine açtı ve kendi vatandaşı Kürtlerin isyancılara yardımcı olmasını aktif biçimde engelledi.

İhsan Nuri, Türk, Sovyet ve İran ilişkilerine dair şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Türkiye devleti siyasi ve diplomatik faaliyetlerini hızlandırarak, daha önce de dost olduğu Rus devletini yalan yanlış propagandaları ile kendi tarafına çekmişti. Ankara da Dışişleri Bakanlığı ile İran Büyükelçiliği arasında Ağrı ile ilgili görüşmeler, Kürtlerin zararına olarak devam ediyordu. Biz bu görüşmeleri inanç ve gönül rahatlığı içinde takip ediyorduk. Çünkü ben, İran'ı Kürtlerin dostu olarak biliyor ve İran'ın kendi dalına kendi keseri ile vurur tarzda bizim aleyhimize çalışacağına inanmıyordum (...) Türk devleti, İran ile Kürtler arasına nifak sokmak istiyordu. İran devletini Kürt mücadelecileri aleyhinde kışkırtarak, İran'ı da Kürt devrimi üzerine saldırtmak ve böylece hem Kürt isyanını bastırmak ve hem de amca çocukları olan Farsları ve Kürtleri birbirine düşürüp ikisini de

güçsüz kılmak istemektedir. Böylece Türk devletinin asıl amacı olan Azerbaycan'ın eline geçirilmesi de kolaylaşmış olacaktır..."

İsyan, Komüntern (Komünist Enternasyonal, Üçüncü Enternasyonal) tarafından da endişeyle izlendi ve 'emperyalizmin bir planı' olarak nitelendi. Öte yandan Ağrı İsyanı sırasında, Ermeniler gerek Sosyalist Enternasyonal'in 1930'daki Zürih'teki toplantısına, gerek ABD'de yayımlanan *New York Times* gazetesinde, Kürtlere yönelik baskıları sürekli rapor etmişlerdi. 1920'de yeniden canlandırılan İkinci Enternasyonal (komünistlerin deyimiyle "İkibuçukuncu Enternasyonal") Türk hükümetini sadece isyana katılan değil katılmayan Kürtleri de imha ettiği gerekçesiyle kınamıştı.

Özet Kaynakça: İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Med Yayınları, 1992; Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Kitapevi, 1999; Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I: İran*, Vakit Basımevi, 1952; Robert Olson, "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-38): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force", *Welt Das Islams*, Vol. 40, Number 1, March 200, s. 67-94; Emin Karaca, *Ağrı Eteklerindeki Ateş*, Alan Yayıncılık, 1991; Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyan*, Belge Yayınları, 1992; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II*, Kaynak Yayınları, 1992; Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, C. 5, S. 3 (Sonbahar 1999), s. 148-175; Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, 1998.

98 GÜNLÜK SERBEST FIRKA

1925'ten beri Doğu vilayetlerinde yaşanan gerginliklerin üzerine 1929 Dünya Büyük Buhranı gelmişti. O yıllarda, Türkiye'deki üretim ilişkileri Osmanlı dönemindekinden çok da farklı değildi; ağırlık tarım ve ticaretteydi. Krizin ilk işaretleri 1927'de dünya gıda fiyatlarının artmasıyla ortaya çıktı. Lozan Barış Antlaşması uyarınca hükümet, 1930 yılına kadar görece açık pazar ekonomisini sürdürmek zorundaydı. Ticaret erbabı, bu dönemi, ileride kısıtlanacakları düşüncesiyle ithal ürünleri biriktirmek için kullandı. Sonuç olarak Türkiye'nin ticaret açıkları arttı, fiyatlar yükseldi. 1929'da çıkarılan Barem Kanunu ile memurların maaşları arttırılınca bütçe açıkları iyice arttı, ödemeler dengesi altüst oldu. Kriz dalga dalga yurt sathına yayılıyor; üzüm, tütün, incir, zeytin, pamuk, buğday ve yulaf fiyatları neredeyse üçte bir düzeyine gerilerken, bütçeyi denkleştirmek için konulan ağır vergiler ve Ziraat Bankası'nın kredi olanaklarının sınırlı oluşu, kırsal bölgelerde durumu hızla kötüleştiriyordu. Şehirlerde ise hem tüccar ve sanayiciler, hem işçiler daralan pazarların olumsuz etkilerini derinden hissetmeye başlamışlardı. İflasları izleyen intihar olayları toplumun ruh sağlığını bozmaya başlamıştı. Ücretleri düşürülen, işten çıkarılan işçiler protesto gösterileri yapıyorlardı.

Halkın tepkisini mevcut sistemde radikal bir değişiklik yapmadan yatıştırmak için, güdümlü bir parti kurulmasına karar verildi. Partiyi kuracak kişi 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu görüşmeleri sırasında güvensizlik oyu verilerek istifaya zorlanan ve ardından

milletvekilliğinden istifa ettirilerek Paris Büyükelçiliği'ne gönderilen Ali Fethi (Okyar) idi. Mustafa Kemal'in çok eski bir arkadaşı olan Fethi Bey, 22 Temmuz 1930'da, iki aylığına Paris'ten İstanbul'a döndüğünde, Yalova'da bulunan Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek hürmetlerini arz etmek istedi, ama kendisinden Yalova'ya gelmesi istendi.

İstibdat manzarası

Arkadaşı Rize Milletvekili Fuat (Bulca)'nın "Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma (...) Sana yazık olur," uyarısını dinlemeyen Fethi Bey, Yalova'ya gitti. 24-30 Temmuz günleri arasında Mustafa Kemal, Fethi Bey, İsmet Paşa ve Kâzım (Özalp) Paşa arasında Yalova'da başlayan görüşmeler Büyükdere'de Necmettin Molla Köşkü'nde devam etti.

Fethi Bey, Mustafa Kemal'in "Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir diktatüre manzarasıdır (...) Halbuki ben cumhuriyeti şahsi menfaatim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum," şeklindeki sözleri üzerine, "Rica ederim, beni İsmet Paşa ile karşı karşıya getirmeyiniz," dedi. Mustafa Kemal ise, İsmet Bey'le Fethi Bey'i yüz yüze getirerek bu direnişi kırdı. Bu toplantıda İsmet Bey, kurulacak yeni partiye 40-50 milletvekili vermeyi vaat etti, Fethi Bey, 120 milletvekili istedi, sonunda 70 milletvekilinde anlaşıldı. Ardından Fethi Bey, Mustafa Kemal'e tarafsız kalıp kalmayacağını sordu. Mustafa Kemal de, "Tabii, ben bitaraf (tarafsız) olacağım," diye söz verdi.

Fethi Bey bu görüşmeyi şöyle özetlemişti: "Gazi ile görüştük. Bana ille ikinci bir fırka kurup başına geçeceksin, dedi. Kabul ettim. Anlaşmamıza göre, kuracağım fırkanın CHF'den esaslı bir farkı olmayacak. Zaten iki fırkanın da yüksek idareleri ellerinde

olacaktır. Gazi benim fırkamın da taraflısıdır. Seçimlerde her iki fırkanın namzetlerini o tayin edecektir. Anlaşılıyor ki, tek fırkanın doğurduğu murakabesizlikten, idaresizlikten bıkmıştır."

Batı'nın gözüne girme ihtiyacı

Mustafa Kemal'in bu partiyle bir süredir başına buyruk davranan İsmet Paşa'ya gözdağı vermeyi veya gizli muhaliflerini ortaya çıkarmayı hedeflemiş olması da mümkündü, ancak o günlerde ABD'nin Türkiye Büyükelçisi olan Joseph C. Grew, dikkatimizi başka bir konuya çeker:

> "Gazi yavaş yavaş şu görüşe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için bir aşağılık işaretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından Batılı, fakat gerçekte Doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye'nin bu şekilde gösterilmesi Gazi'nin gözüne çarpmış ve hiç hoşuna gitmemiştir. Fransız politik kurumlarına hayranlık duyan Fethi Bey'in Batıda ve özellikle Fransa'da Türkiye hakkında beslenen düşüncelere dair yorumları da bu hususta şüphesiz çok önemli bir rol oynamıştır. Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, Türk liderleri öteki ülkelerde yapılan şeylere çocukça bir saygı duymakta, kendilerinin Avrupalı olmadıkları hakkındaki her sözü büyük bir hassasiyetle karşılamakta ve dış şekilleri taklit hususunda hayret verici bir kudret göstermektedirler..."

Gerçekten de, TBMM Başkanı Kâzım Paşa, Yalova'da Mustafa Kemal'e şunları söylemişti:

> "Geçenlerde Viyana'da bulunduğum zaman *Neue Freie Presse* gazetesi benden mülakat istemiş ve "Türkiye'de kaç siyasi parti vardır?" sualini sormuştu. "Bizde yalnız bir fırka vardır" cevabını verdim. Gazeteci hayret etti: "Hükümet işleri sadece bir fırka ile nasıl kontrol edilebilir. O halde sizde parlamento murakabesi de yok demektir" dedi. Kendisine tatmin için bizdeki sistemi izah edip

"Hayır, bizde murakabe vardır, fakat bizim kendimize mahsus tarzımız vardır. Biz hükümeti fırkada ve encümenlerde kontrol ederiz. Böylelikle de ülkemizde çok fırkaların varlığından kopup gelen sakıncaların tesirlerini önledik" dedim. Gazeteci ertesi gün söylediklerimi aynen yazmakla beraber –kendi tabiriyle– "Şu budalaya bakın: Avrupa'nın ortasında bize parlamento dersi vermeye gelmiş" mealinde bir de fıkra ilave etmişti. Hakikaten bizim Meclis'in vaziyetini izah etmek güçtür."

Batı'ya hoş görünmenin alt başlığı olarak, Fransız bankacılık sektörü tarafından tanınan ve sevilen bir kişi olan Fethi Bey sayesinde, ihtiyaç duyulması halinde, Lozan'da üstlenilen Osmanlı borçlarının ertelenmesinin ya da Fransa'dan kredi alınmasının kolay olacağı da düşünülmüş olabilirdi.

Danışıklı mektuplaşma

Mustafa Kemal, kamuoyunun tepkisini ölçmek için yeni partiye ilişkin birkaç haberin yayınlanmasını istedi. Bu amaçla *Vakit* gazetesinden Asım (Us), Yalova'ya çağrıldı ve ne tip haberler yayınlanacağı üzerinde anlaşıldı. Fethi Bey, 1924'teki kısa TpCF deneyiminin doğurduğu ihtiyatla, ileride vatana ihanetle suçlanmaktan korktuğunu ima edince, Mustafa Kemal "Bana fırka teşkili arzusunda bulunduğunuzu bir mektupla bildirir ve bunu nasıl telakki edeceğimi sorarsınız. Ben de cevaben hüsn-ü telakki edeceğimi bildirdikten sonra ise başlarsınız" dedi. 7 Ağustos'ta Fethi Bey 'danışıklı' mektubu yolladı. Mustafa Kemal, 10 Ağustos'ta *Cumhuriyet* gazetesi aracılığıyla olumlu cevabını verdi. Başbakan İsmet Paşa ve Meclis Başkanı Kâzım Paşa'dan da olumlu mesajlar gelince Fethi Bey'in içi iyice rahatladı.

Halkın büyük ilgisi

12 Ağustos 1930 günü –Mustafa Kemal'in önerdiği resmi adıyla– 'Serbest Layık, Cumhuriyet Fırkası' (kısaca SCF veya "Serbest

Fırka" denecekti) kurulduğunda, halk durumu yorumlamakta evvela güçlük çekti. Ancak partinin 11 maddelik programından yedisinin iktisadi konulara ayrılması ve Fethi Bey'in "Her şeyden evvel müzmin hale gelen iktisat buhranına çare bulacağız, Meclis'te hükümeti açıkça tenkit edeceğiz," şeklindeki açıklamalarıyla ortalık harcketlenmeye başladı. Mustafa Kemal'in nezaretinde yazılan parti programının, hem ticaret burjuvazisine, hem büyük toprak sahiplerine, hem de çalışan kesimlere aynı anda seslenmesi bile garipsenmemiş, hatta bu kapsayıcılık herkesi sevindirmişti. Bir süre sonra, şu veya bu nedenle iktidardan memnun olmayanlar, partinin etrafında kümelenmeye başlamışlardı.

Ağustos sonlarına doğru, partiye 13 bine yakın üye kaydı yapılmıştı. İlgi arttıkça Fethi Bey işi daha çok ciddiye almaya başlamıştı. Her gün, CHF'yi köşeye sıkıştıran yeni eleştiriler yapıyordu. Bu bağlamda CHF'nin demiryolları, memur maaşları, şeker tekeli politikaları mercek altına alınmıştı. Ancak bu durum, doğal olarak CHF'de rahatsızlık yaratmaya başladı. Zaten CHF'den yeni partiye aktarılması sözü verilen 70 milletvekili, 14'te kalmıştı. Ardından SCF üyelerinin niteliklerini karalayıcı yayınlar başladı.

CHF Genel Sekreteri Hilmi Uran, ileriki yıllarda Serbest Fırka üyelerini şöyle tarif edecekti: "Ağrı'nın hesabını soracağız diyen Kürtler, milliyetleri kabaran Araplar, belediyeden ceza gören esnaf, polis tazyikinden kurtulmak isteyen irili ufaklı her çeşit serseri, kumarbaz, esrarkeş ve kaçakçı, hatta komünizm fikrini benimseyenler, inkılaplara son verileceğini zanneden mutaassıp tabaka..."

Gaziye rakip mi?

Fethi Bey'in eylül ayındaki Ege seyahati iplerin iyice gerilmesine neden oldu. 3 Eylül'de İstanbul'dan hareket eden parti heyeti, her gittiği yerde halk tarafından büyük coşkuyla karşılanıyordu. 4 Eylül'de Serbest Fırka'nın kalesi olan İzmir ziyareti daha büyük

bir coşkuya neden oldu. İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'nın emriyle heyetin şehre girmesi geciktirilirken, limandaki ameleler grev yaparak Fethi Bey'e 'hoş geldin' demişler, hapishanelerde bile olaylar çıkmıştı. Heyet şehre girmişti ama bu sefer de Fethi Bey'in halka hitap etmesi engellenmeye çalışılmıştı. Ertesi gün Fethi Bey'in kaldığı otelin önünde toplanan halk, bir süredir Serbest Fırka aleyhine yazılar yazan *Anadolu* gazetesinin matbaasını taşlayınca, polis olaylara müdahale etmiş, polisin ateşiyle 10 yaşında bir çocuk ölmüştü.

Bütün engellemelere rağmen 7 Eylül günü Fethi Bey 50 bin kişiye yaklaşan bir topluluğa seslenmeyi başardı. Benzer bir coşku Aydın, Manisa, Akhisar ve Balıkesir'de de olunca, başta tarafsızlık sözü veren Mustafa Kemal, 10 Eylül'de *Anadolu* gazetesine "Ben Halk Fırkası ile beraberim ve o fırkanın başıyım!" şeklinde bir beyanat verdi. Cumhurbaşkanı adeta, Serbest Fırka'ya destek verenlere aslında kime muhalefet ettiklerini hatırlatıyordu.

Belediye seçimleri ve azınlıklar

Fırkanın kaderini belirleyen ikinci konu, o yıla rastlayan belediye seçimleri oldu. SCF'nin İstanbul'daki adaylarının toplam sayısı 117 olup, bu adaylar arasında azınlıklardan aday gösterilenlerin sayısı 13 idi. Bunların altısı Rum, dördü Ermeni, üçü Yahudi idi. Buna karşılık CHF listelerinde azınlık temsilcisi aday yoktu.

Seçim çalışmaları sırasında iki parti arasında kıran kırana bir propaganda savaşı yaşandı. CHF'nin yaptığı propagandaya göre, SCF kazanırsa azınlıklara 1915 Ermeni Kırımı ve 1923-1924 Mübadelesi sırasında bırakmak zorunda kaldıkları mülkleri geri verilecekti. İslamcılar için Arap alfabesine ve fese geri dönülecekti. İstanbul Kasımpaşa'da toplanan kalabalıkta birilerinin, ortasında beyaz bir yıldız olan yeşil bayrak açması ve Serbest Fırka'nın

Adana parti binasında eski harflerle yazılmış bir posterin boy göstermesi CHF'nin eleştiri dozunu arttırmasına neden oldu. Nihayet CHF Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Serbest Fırka'yı "Apostollar Fırkası" ilan etti.

Azınlık düşmanı yazılar artınca Fethi Bey eylül ayında konuyla ilgili bir açıklama yaptı: "Rumları, Ermenileri listemize koymamız Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda onlara tanınan hakka riayetimizdendir." *Anadolu* gazetesi Fethi Bey'in bu sözlerine şöyle karşılık verdi: "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ekalliyetlere hak veriyor, bunu biz de biliyoruz. Fakat o Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda 'Rumların, Ermenilerin dâhil olmadığı intihaplar (seçimler) yolsuzdur, kanunsuzdur!' diye bir kayıt var mıdır? Gene o Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda 'Bütün teşkilatlara mutlaka bir Rum ve Ermeni konacak' diye bir emir, bir madde var mıdır?"

Sopalı seçimler

6 Ekim'de başlayan seçimler, İttihatçıların 1912'deki 'sopalı' seçimleri andıran bir sertlikte geçti. Serbest Fırkalı seçmenler adlarını çoğu zaman listede göremiyorlardı. İtirazlar savsaklanıyor, kimlik kartları ile resmî kayıtlardaki en ufak bir farklılık, Serbest Fırkalı seçmenleri seçim dışı bırakmak için kullanılıyordu. Adana ve Mersin'de, bir günde oy kullanabilecek seçmen sayısı kısıtlanmıştı. Konya'da bazı sandıklar kaldırıldığı için oy kullanamayanlar olmuştu. Aydın, Çine, Biga, Ereğli, Kula ve Ödemiş'te seçimler ertelenmişti. Yurdun dört bir yanından seçim sandıklarının kaybolduğu, çalındığı ya da hükümet görevlileri tarafından alıkonduğu haberleri geliyordu. Mersin, Salihli, Trabzon ve Ödemiş'te bazı Serbest Fırkalılar seçim kanununu ihlal etmek suçundan tutuklanmıştı. Adalar ve Kadıköy'de, eli sopalı adamlar Serbest Fırkalı seçmenleri dövmüşlerdi. Yahudilerin yoğun olduğu Hasköy, Halıcıoğlu ve

Balat'ta; Ermeni ve Rumların oturduğu Kumkapı'da azınlık mensubu seçmenler taciz edilmişti. Bazı ailelerin listelere yazılmadığı ortaya çıkmıştı. Edirne'de Serbest Fırka'nın kırmızı oy pusulalarını taşıyan seçmenlerin oylarını kullanmalarına, adlarının kütükte yazılı olmadığı gerekçesiyle izin verilmemiş, suçlu ve cezaevi kaçkını tipinde adamlardan oluşan çeteler, Yıldırım, Kıyık, Kirişhan ve Karaağaç bölgelerini geceleri dehşete salmışlardı.

Seçmenin cevabı

Ancak bütün baskı ve engellemelere rağmen Serbest Fırka 502 belediyeden 42'sini kazandı. Bu sayı aslında yüksekti, çünkü Serbest Fırka zaten 37 ilde seçime katılabilmişti. En büyük başarıyı da burjuvazinin güçlü olduğu bölgelerde kazanmıştı. Ege'de İzmir ve Aydın; Trakya'da Pınarhisar, Vize, Keşan, Lüleburgaz, Kırklareli ve Malkara; Marmara'da Biga, Armutlu, Bandırma ve Susurluk ile Balıkesir'in bazı beldeleri; İstanbul'da Burgazada ve Maltepe; Karadeniz'de Samsun, Merzifon ve Ladik'te başarılı olurken, çok umutlu olduğu Adana'da sadece Silifke ile Osmaniye'ye bağlı Boğaç beldesinde kazanabilmişti. En büyük seçim bölgesi olan İstanbul'da CHF'nin 36 bin, Serbest Fırka'nın 13 bin oy alması bir yana, 250 bini aşkın seçmenin (toplam seçmenlerin yüzde 83'ü) oy kullanmaması ise halkın rejimi bir anlamda protesto ettiğini düşündürüyordu.

Ve 'demokrasi oyunu' bitiyor

Sonunda beklenen oldu ve 'demokrasi oyunu'nun hesaplandığı gibi gelişmediğini gören Ankara, duruma el koydu. 6 Kasım'da TBMM'de Fethi Bey, belediye seçimlerinde uygulanan zorbalıklar için Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) hakkında gensoru açılmasını istemişti. İsmet Paşa'nın isteği üzerine gensoru 15 Kasım'da görüşülmeye başlandı. Hükümetin yönlendirmesiyle, 18 milletvekili

sırasıyla kürsüye çıkarak Fethi Bey'e ağır saldırılarda bulundu. En ağır suçlamaları Antalya Milletvekili Rasih (Kaplan) ile Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya) yapmıştı. Bunlar olurken, Serbest Fırka üyesi milletvekilleri seslerini bile çıkarmamıştı.

Yıllar sonra Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Politikada 45 Yıl* adlı hatıratında, o gün hakkında şunları yazacaktı:

> "İtiraf ederim ki, Fethi Bey'e karşı ben asıl o gün ya da geceden beri hürmet ve muhabbet hissi duymaya başlamışımdır. Üç yüz kişilik bir taarruz cephesi önünde, her yandan yaralar alarak, fakat hiçbir yılgınlık eseri göstermeyerek, kendini saatler ve saatlerce savunan o adam, bana halk destanlarındaki kahramanlardan ya da din menkıbelerindeki "martyr"lerden biri gibi görünüyordu (...) Meğer Atatürk'ün beş-altı yıl önce bize "Fethi Bey büyük günlerin adamıdır" demekte hakkı varmış. Hele Fethi Bey sözü geçen meclis oturumun sonuna doğru, artık fizik takati kesilip, kısık bir sesle, "Efendiler, bu her türlü ithamlarınıza tahammül edebilirim ama Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir harekete girişmiş olmam iddialarını reddederim. Böyle bir maksat taşımadığımı ispat için, şu andan itibaren Serbest Fırka'yı kapatma kararını vermiş bulunuyorum" dediği vakit, bendeki pişmanlık, bir vicdan azabı halini alacaktır..."

TBMM oturumunda özetle rejim düşmanlığıyla suçlanan Fethi Bey, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile birlikte hazırladığı dilekçeyi 17 Kasım 1930'da Dahiliye Vekâleti'ne verdi. Fethi Bey, dilekçede "...fırkanın, Gazi hazretlerine karşı siyasi mücadeleye girmesi ihtimalini hadd-ı zatında bertaraf ediyorum..." diyerek Serbest Fırka'nın feshine karar verdiğini açıklıyordu. Böylece 98 günlük 'oyun' bitirilmiş, güvenli totaliter rejime dönülmüş, herkes rahat bir nefes almıştı.

Vatan Hainleri Memleket Dışına!

1930'da üç küçük parti girişimi daha vardı. Bunlardan Ahali Cumhuriyet Fırkası (ACF), Abdülkadir Kemalî (Öğütçü) tarafından eylül ayında kurulmuştu. Abdülkadir Bey, Birinci Meclis'te Kastamonu Milletvekiliydi ve bir ara İstiklal Mahkemesi başkanlığı yapmıştı. Daha sonra rejimle ters düşmüş ve Adana'da yayımladığı *Tok Söz* gazetesindeki yazılarından dolayı Takrir-i Sükûn döneminde İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştı.

ACF, birkaç güney ilinde şube açmaktan ileri gidemediği halde, Aralık 1931'de kapatıldı. 29 Aralık 1931 tarihli *Vakit* gazetesi okurlarına "Abdülkadir Kemalî İskenderun'a kaçmış" diye müjdeyi veriyordu. (İskenderun ve Antakya o sırada Fransız mandası olan Suriye'ye bağlıydı.) *Cumhuriyet* gazetesi, kaçışı Ankara'nın gözünden yorumluyordu: "Vatana ihanetini en evvel kendisi anlamıştır." 18 Mart 1931 tarihli *Cumhuriyet*'teki "Antakya'da bulunan Abdülkadir Kemalî'nin vaziyeti pek fenadır. Arzuhalcilikle geçinmeye çalışmaktadır" satırları ise 'vatana ihanet eden' pek çok aydını bekleyen kaderi özetliyordu.

Aynı günlerde kuruluş dilekçesini veren Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi (TCAÇP), kurucusu Edirneli Mimar Kâzım Tahsin Bey'in siciline yanlışlıkla düşüldüğü sanılan 'komünist' notu yüzünden daha başından engellenmişti. Böylece, parti tüzüğündeki "Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin yol gösteriliciliğinin benimsendiği" ibaresi gümc gitmişti!

Arif Oruç'un çilesi

Lâyık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası (LCİÇF) ise, o sıralarda 35 yaşında olan gözükara gazeteci Arif Oruç'un girişimiydi. Arif Oruç, Milli Mücadele sırasında Eskişehir'de, 'Çerkes' Ethem'in desteğiyle *Yeni Dünya* adlı 'komünist' gazeteyi yayımladığı için mimlenmiş, Haziran 1926'da Mustafa Kemal'e

İzmir'de yapılan suikast girişiminden dolayı yargılanmış ama beraat etmişti. 1930'da Serbest Fırka'ya girip, gazetesi *Yarın* ile partiye destek verdiğinde, Ali Naci (Karacan)'ın gazetesi *İnkılap*, Arif Oruç'u "vatan haini" ilan etmişti. Serbest Fırka kapatıldıktan sonra Arif Oruç hapse mahkûm oldu, gazetesi kapatıldı. Hayatını kazanmak için kundura boyası dükkanı açtı. Ama devlet peşini bırakmadı. 1933'te bir gece yarısı evinden apar topar alınarak Bulgaristan'ın Şumnu şehrine postalandı.

Bulgaristan'da medrese hocalığı yapan ve *Yarın*'ı yayımlamaya devam eden Arif Oruç 1934'te Türkiye'nin isteği üzerine Bulgarlar tarafından Yugoslavya'ya sürüldü. 1937 yılında Türkiye'ye döndü ve idam talebiyle yargılandığı Ağır Ceza Mahkemesi'nde beraat etti. Kendisi hakkında bir zamanlar 'vatan haini' başlığını atan Ali Naci Karacan, 1950 yılında *Milliyet* gazetesini çıkardığında, muhtemelen vicdan azabından dolayı, Arif Oruç'u "Ayhan" takma imzasıyla kadrosuna almıştı. Bir gün bu esrarlı 'Ayhan'ın yazıları çıkmaz oldu. 10 Ekim 1950'de *Milliyet*'te çıkan, Ali Naci Karacan imzalı yazı fazlasıyla ironikti: "Fikir ve siyasi hayatımızda yeni merhaleler açmış olan kıymetli mütefekkir ve muharrirlerimizden Arif Oruç'u kaybettik..."

Özet Kaynakça: *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları*, Yayına Hazırlayanlar: Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınları, tarihsiz; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2006; Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew'ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2012; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, 2005.

1930 MENEMEN OLAYI

12 Ağustos-17 Kasım 1930 tarihleri arasında 98 gün boyunca CHF'ye korkulu anlar yaşatan Serbest Fırka'nın, Ankara'nın isteği üzerine kendini feshettiği günlerde, Manisa'da bir esrarkeş kahvehanesinde toplanan bir grup Nakşibendi, resmi tarihe göre kâh zikir çekiyor, kâh halifeliğin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, fes yerine şapka giyilmesi gibi 'Devrim Kanunları'ndan duydukları rahatsızlığı dile getiriyordu. Grubun lideri Giritli Derviş Mehmet, bir süredir, İslami halk inancına göre 'Deccal'a karşı mücadele etmekle görevlendirilen Mehdi' olduğuna inanıyordu, çevresindekileri de buna inandırmıştı.

Yedi kişilik 'Şeriat Ordusu'

Daha sonra mahkemede verdikleri ifadeye bakılırsa, Derviş Mehmet ve müritleri Tatlıcı Hüseyin'in evinde düzenledikleri dört günlük zikir seansından sonra, Derviş Mehmet'in mehdiliğini halka ilan etmek üzere Menemen'e gitmeye karar vermişlerdi. Planlarına göre, yolculuk sırasında halkı dine davet edecekler, Menemen'de itibarlı Nakşibendi Şeyhi Saffet Hoca'nın vaazlarını dinledikten sonra, İstanbul Erenköy'de oturan ünlü Nakşibendi Şeyhi Erbilli Esat Hoca ve diğer önemli Nakşi şeyhlerine telgraflar çekecekler, ardından Ankara'yı işgal ederek, 1925'te kapatılan tekkelerin yeniden açılmasını sağlayacaklardı. Yedi kişilik 'Şeriat Ordusu'nun hedefi büyüktü: Ankara'yı hallettikten ve Çin'e kadar her yeri

Müslüman yaptıktan sonra, Avrupa devletlerini dine davet edecekler, Derviş Mehmet'i de halife ilan edeceklerdi!

Yine kendi ifadelerine göre, 6 Aralık 1930 günü Derviş Mehmet, Şamdan Mehmet, Sütçü Mehmet, Emrullahoğlu Mehmet, Alioğlu Hasan, Nalıncı Hasan ve Çakıroğlu Ramazan adlı yedi kişi (ki son üçü 17-20 yaş arasındaydı), yanlarında köpekleri Kıtmir (adını, inanışa göre Mehdi'nin yardımcısı olacak efsanevi Eshab-ı Kehf'in köpeğinden almıştı) ve iki silahla (biri Fransız filintası, diğeri bağ bıçağıydı), Menemen'e doğru yola koyulmuşlardı. Yolculuk sırasında Çakıroğlu Ramazan, durumun ciddiyetini anlayıp gruptan kaçmış ve Manisa'ya dönmüştü. Yolda Bozalan Köyü'nde konaklayan ve esrarlı sigaralar eşliğinde 15 gün inzivaya çekilen altılı, 23 Aralık 1930 günü sabahı Menemen'e girmiş ve doğruca Müftü Camii'nin önüne gitmişti.

Sancak-ı Şerif açıldı!

Sabah namazı kılan cemaat camiden çıkarken, Derviş Mehmet mehdiliğini ilan etti. Nalıncı Hasan, caminin mihrabından (bazılarına göre yolda Musabey Köyü'nün camiinden) aldığı yeşil sancakla meydana daldı. 'Mehdi' Mehmet, olan biteni şaşkınlıkla izleyen halkı etkilemek için, sınırda Halife Abdülmecid Efendi'nin komutasında 70 bin kişilik ordunun beklediğini, öğleye kadar Sancak-ı Şerif altında toplanmayanların kılıçtan geçirileceğini haykırıyordu. Sonunda sancağın altında toplanan 100 kadar kişi, Belediye Meydanı'na seğirtmiş, Derviş Mehmet yolda Hoca Saffet Efendi'nin evini ziyaret etmiş, ancak daha sonra anlaşıldığı üzere Hoca kendisine destek vermeyince grup yola devam etmişti. Meydanda, oradan geçmekte olan Arabacı Hüseyin adında bir işçiyi çevirerek bir çukur kazdırmışlar ve camiden aldıkları bayrağı bu çukura dikmişlerdi. Grup, şapka giyenlerin kâfir olduğunu, yakında fes giyileceğini, şeriata dönüleceğini haykırarak bayrağın

etrafında dönüyordu. Meydanda toplanan ahali de bu garip gösteriyi izliyordu.

Devletin olaya ilk müdahalesi, jandarma yazıcısı Ali Efendi ve yanındaki dört jandarmanın Derviş Mehmet'e ne istediğini sormasıyla gerçekleşti. Derviş Mehmet jandarmalara, kendisine top ve kurşunun işlemeyeceğini söyledi ve derhal gidip kumandanlarına haber vermelerini istedi. Basireti bağlanan Ali Efendi, Derviş Mehmet'in dediğini yaptı ve kumandanı Yüzbaşı Fahri Bey'in evine gitti. Fahri Bey de, Derviş Mehmet'e "Ne istiyorsunuz?" diye sormakla yetindi. Mehdi Mehmet'in cevabı "Ben mehdiyim, şeriatı ilân ediyorum, bana kimse mukavemet edemez, çekil!" oldu. Yüzbaşı Fahrettin Bey önce "Biz de Müslümanız, hadi dağılın!" dediyse de, kalabalığın dağılmadığını görünce gerisin geriye makamına gitti. Resmi raporlara bakılırsa, bölükten adı kayıtlara geçmeyen bir yüzbaşı daha, kalabalığa dağılmalarını söylemiş, kalabalık dağılmayınca o da bölüğe dönmüştü.

Kubilay'ın okkalı şamarı

Komutan yardımcısı Albay Nihat Bey, kışlada yatmakta olan 24 yaşındaki Yedek Asteğmen Kubilay'ı görevlendirdi bu sefer. 1902'de Girit'ten gelmiş muhacir bir ailenin evladı olan Kubilay'ın asıl adı Mustafa Fehmi idi. O yıllarda çok moda olan Türkçülük akımın etkisiyle, İzmir Erkek Öğretmen Okulu öğrencisi olduğu zamanlardan beri Kubilay'ı kullanıyordu.[5] Olaylar sırasında Menemen'de öğretmenlik yapan Kemal Üstün'ün anlatımıyla "Aceleci ve biraz alıngandı. Zaman zaman sinirliliğe kayan sert davranışları sezilir, üzüntülü olduğu günler dalgın görünür, az konuşurdu. Okumayı seven, milli konularda duygulu ve titiz biriydi. İnandığı fikirleri ısrarla ve heyecanla savunur, tartışma havasını hep canlı

5 Bu isim zabıtlarda Koplay Bey şeklinde yer alıyor.

tutmasını" bilen Kubilay evliydi ve 1,5 yaşlarında bir de oğlu (Vedat Aktuğ) vardı.

Asteğmen Kubilay, emrindeki 26 acemi askeri meydanın yakınlarında durdurmuş ve süngü taktırmıştı. Ancak ne kendisinde silah vardı, ne de askerlerin tüfeğinde mermi. Buna rağmen kalabalığa doğru yürümüş, sert bir şekilde teslim olmalarını ihtar etmişti. Ardından "Ben size şeriatı göstereceğim!" diye bağırarak Derviş Mehmet'e okkalı bir şamar atmıştı. Bu anda bir silah sesi duyuldu. Asteğmen Kubilay sağ koltuğunun altından vurulmuştu. Bazı tanıklara göre Kubilay önce hükümet konağına girmeye çalışmış ama kapı kapalı olduğu için cami avlusuna doğru seğirtmişti. Patlamayla birlikte, tüfekli ve süngülü askerler olay yerinden kaçmışlardı. Bu sırada Kubilay'ın arkasından bir el daha ateş edildi. Bu mermi Kubilay'a isabet etmedi ama Derviş Mehmet, Şamdan Mehmet'le birlikte yerde acı içinde kıvranan Kubilay'ın yanına gitti. Şamdan Mehmet torbasından testere ağızlı bağ bıçağını çıkarttı. Başına gelecekleri hisseden asteğmen "Yapmayın, öldürmeyin beni. Ben de Müslümanım!" diye haykırdı. Derviş Mehmet'in cevabı "Dur öyleyse seni ensenden keselim de gözün görmesin!" oldu. Kısa bir mücadeleden sonra (daha sonra İsmet Paşa'nın TBMM'de dediğine bakılırsa 20 dakikada) asteğmenin başını gövdesinden ayırdı. 1 Ocak 1931 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine göre bu olayı 30 kadar kişi de izliyordu.

Kesik baş direğe takılıyor

O sırada ABD'nin Ankara'daki büyükelçisi olan Joseph C. Grew'e göre "bu hikâyenin gerçekliğinden şüphelenmek için yeterince sebep" vardı! Resmi tarihe göre ise elinde asteğmenin kesik başını sallayarak meydana dönen Derviş Mehmet, kesik başı daha önce dikilen bayrağın üzerine asmak istemiş, ancak bunu başaramamıştı. Bunun üzerine orada bulunan Kontracı Yusufoğlu

Kâmil'den bir ip istemişti. İp (bazı tanıklara göre kırmızı bir kurdele) getirildi ve baş bununla bayrak direğine bağlandı. Kalabalık, Mehdi'nin teşvikiyle, korku içinde olayı alkışlamaya başladı. Nihayet, yakınlarda oturan ve sesleri duyan mahalle bekçisi Hasan, silahını alarak olay yerine koştu ama kısa süre sonra bir kurşunla yere serildi. Ardından bir başka bekçi Şevki de meydana ulaştı ama o da öldürüldü. Nihayet Alay'dan gönderilen askerler göründü. Askerlerin "Teslim ol!" çağrısına uymayan grubun üzerine mitralyöz ateşi açıldı. Biraz önce Kubilay'ın başının kesilmesini alkışlayan halk, bu sefer ateş açan jandarmayı alkışlıyordu. Çatışma sırasında 'Şeriat Ordusu'nun yetişkinleri 'Mehdi' Mehmet, Sütçü Mehmet ve Şamdan Mehmet öldürülmüş, Emrullahoğlu Mehmet Emin alnından yaralanmıştı. İki küçük, Nalıncı Hasan ve Alioğlu Hasan kaçmıştı ama 26 Aralık'ta yakalanarak Menemen'e getirildiler.

Menemen Fatihi Muğlalı Paşa

27 Aralık günü devlet erkânı İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda kalan Mustafa Kemal'i ziyaret etti. Alınacak tedbirler kararlaştırıldı. 28 Aralık günü Mustafa Kemal'in orduya hitap eden mesajında, Kubilay'ın vahşice katledilmesinin, aslında Cumhuriyet'e yönelik bir saldırı olduğu, ancak Kubilay'ın, temiz kanıyla cumhuriyetin hayatiyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olduğu vurgulanıyordu. Bu sırada merkezle uyumlu basın, olayın 'ne kadar vahim olduğunu' halka anlatmak için kolları sıvamıştı.

Bu atmosfer içinde, TBMM'nin 1 Ocak 1931 tarihli oturumunda, Menemen, Manisa ve Balıkesir'de 'örfi idare' (sıkıyönetim) ilan edildi. Örfi İdare Amirliği'ne İkinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik (Orgeneral) Fahrettin (Altay) Paşa; Divan-ı Harbi Reisliği'ne de Birinci Kolordu Kumandan Vekili Mirliva (Tümgeneral) Mustafa (Muğlalı) Paşa getirildi.

6 Ocak 1931 günü Muğlalı Mustafa Paşa ve mahkeme üyeleri Menemen'e gelerek mahkemenin yapılacağı (olaydan sonra Kubilay Mektebi adı verilen) Zafer İlkokulu'na yerleştiler. 7 Ocak'tan itibaren Menemen'e giriş çıkış izne bağlandı. Gece sokağa çıkma yasağı kondu. Sokağa çıkanlardan dur ihtarına uymayanlar kurşuna dizilecekti. Sünnet, düğün, doğum gibi her türlü tören yasaklandı. Gazeteler, haberleşme, nakliyat ve para değiş tokuşu sansüre tabi kılındı. Mektuplar Türkçe ve kısa yazılacak, postaya açık verilecekti. Benzer tedbirler Manisa ve Balıkesir için de alındı.

Bu arada Divan-ı Harp hazırlıkları da tamamlanmıştı. Muğlalı Paşa'ya göre olay, Cumhuriyet devrimlerini içine sindiremeyen Nakşibendi Tarikatı'nın tertibiydi. Bu bir süredir Ankara'daki bazı devlet büyüklerinin Nakşibendi Tarikatı'na yönelik düşünceleriyle uyumlu bir iddiaydı. Bu amaçla derhal gözaltı ve tutuklamalara başlandı. Menemen, Manisa, Balıkesir derken, soruşturma İstanbul, Ankara, Orhangazi, Karaman, Kozan ve hatta Hopa'ya kadar uzandı. Tutuklananların arasında İstanbul'da yaşayan 84 yaşındaki Erbilli Şeyh Esad Efendi ile 64 yaşındaki oğlu Mehmet Ali Efendi de bulunuyordu. Muğlalı Paşa'ya göre, Esat Efendi'nin talimatlarını Giritli Derviş Mehmet'e, halen Beykoz'da oturan ama bir zamanlar Manisa'da 16. Fırka Askeri Hastanesi'nde tabur imamlığı yapmış olan Laz İbrahim Hoca ulaştırıyordu. Nakşibendi destekli irtica kalkışmasıyla suçlananlar arasında, "Vallahi efendim, ben namaz bile kılmıyorum, oruç tutmadığıma dair şahitlerim vardır," diyen biriyle, Musevi tüccar Hayimoğlu Jozef'in (zabıtlarda Yosef) de bulunuyor olması, durumu daha da ilginç hale getiriyordu.

28 kişi idam ediliyor

15 Ocak 1931 günü 105 kişinin yargılanmasına başlandı. Muğlalı Mustafa Paşa, 18, 19, 20, 21, 24 ve 25 Ocak oturumlarında bütün sanıkları sıkı sıkı sorguladı. 24 Ocak 1931'de savcı A. Fuat

Bey iddianamesini sundu. 25 Ocak'ta karar açıklandı: 37 kişiye idam, 41 kişiye çeşitli hapis cezaları verilmişti. Evini açmak, silah bulmak, tütün satmak, ip satmak, direk dikmek, el çırpmak bile idamla cezalandırılmıştı. Olayın başında gruptan ayrılıp Manisa'ya dönen Çakıroğlu Ramazan bile idama mahkûm edilmişti. Hayimoğlu Jozef de mehdilik gösterisine alkış tuttuğu gerekçesiyle idama mahkûm edilmişti. İdamlıklardan üçünün yaşı 21'den küçük, üçünün ise 65 yaşından büyük olduğu için, cezaları 15 ve 24 sene hapse çevrildi. Cezası 24 yıl hapse çevrilenlerden 84 yaşındaki Erbilli Şeyh Esat Efendi, üremi rahatsızlığı dolayısıyla yattığı Askeri Hastahane'de öldü. Kendisiyle birlikte hastanede yatan bir başka idam hükümlüsü ölünce ve iki kişinin cezası da TBMM'ce (nedense) 2'şer yıl hapse çevrilince, idam edilecekllerin sayısı 28'e düştü.

İdamlar 4 Şubat 1931'de, sabaha karşı 02.30'da, Menemen'in değişik bölgelerinde (Hükümet Meydanı, İstasyon Meydanı, Kubilay Okulu, Tuz Pazarı, Bedesten ve Sinema önünde) gerçekleştirildi. Üzerlerinde idam yaftaları asılı ölü bedenlerin bir bölümü 09.30'a kadar, bir bölümü 12.00'ye kadar darağaçlarında tutuldu. (İdamlıklardan biri idama götürülürken karanlıktan yararlanarak kaçmıştı. Kaçak 17 Şubat'ta, sığındı köylüler tarafından jandarmaya teslim edildi ertesi gün sabaha karşı o da asıldı.) Mustafa Kemal 31 Ocak-4 Şubat 1931 arasında İzmir, Aydın ve Denizli'yi kapsayan bir geziye çıkmıştı; dolayısıyla idamlar olurken bölgedeydi.

Sonuç olarak Derviş Mehmet adlı mistik meczubun cerbezesine kapılmış beş cahil ve safdilin, esrarlı sigaraların verdiği cesaretle sahneledikleri mehdilik gösterisi, basiretsiz yöneticiler sayesinde büyümüş, göstericiler, aşırı güvenle bu gözü dönmüş adamların üstüne yürüyen, hatta birine tokat atan Asteğmen Kubilay'ı vahşice öldürmüş, halk da olan biteni adeta bir tiyatro seyreder gibi izlemişti. Bütün bunlar olurken askerler ortada görünmemişti. Olayı

Erbilli Şeyh Esad Efendi'nin tertiplediği iddiasının tek dayanağı, 20 yaşındaki Nalıncı Hasan'ın, İstanbul'da Esad Efendi'yi ziyaret edip evinde 10 gün kaldığını, bu süre içinde bazı sanıkların fes, halifelik ve tekkelerle ilgili bazı konuşmalarına tanık olduğunu söylemesiydi. Ancak olayı Esat Efendi tertiplediyse bile, bu çapta ve nitelikteki bir ekiple hedefe ulaşmanın mümkün olmadığı açıktı.

Ankara'nın tertibi miydi?

Bazı çevreler, olayın Nakşibendi Tarikatı'nı sindirmek için bizzat Ankara tarafından örgütlendiğini, Derviş Mehmet'in faaliyetlerinin ağustos ayından beri bilindiği halde engellenmediğini, Menemen'deki askeri yetkililerin olaya kasten müdahale etmediğini, Kubilay'ın adeta kurban edildiğini, bekçileri jandarma ateşinin öldürdüğünü, olaylarla bağlantısı kanıtlanmayan Esad Efendi'nin, Ankara tarafından potasyumlu serum zerk edilerek saf dışı edildiğini iddia ediyor. Ancak bu iddialar da kanıtlanmış değil. Aynı şekilde Mustafa Kemal'in "Menemen'i yakın!" dediği de doğru değil. Buna benzer bir ifadenin, olaya şahit olan subaylardan birine ait olduğu sanılıyor.

Ancak şurası gerçek ki, Ankara iki saatlik Menemen Olayı'nı hem Nakşibendi Tarikatı üzerinden dini kesimleri sindirmekte, hem de 1930 yerel seçimlerinde büyük başarılar kazanan (Menemen'de belediyeyi kazanan) Serbest Fırka'ya destek verenlere gözdağı vermekte başarıyla kullandı. Çünkü 8 Mart 1931'de Menemen'de sıkıyönetimin sona ermesine kadar tutuklamalar devam etmiş, 2.200 kişi sorgulanmış, 606 kişi yargılanmıştı. Bu bağlamda İslami irtica ile ilgisinin olması 'eşyanın tabiatına aykırı olan' Yahudi Jozef, muhtemelen Serbest Fırka'ya teveccüh gösteren azınlıklara gözdağı için idam edilmişti.

Kubilay'ı Unutturmamak

Bu tavır o yıllara has olsaydı yine de anlaşılırdı. Ancak sonraki yıllarda da 23 Aralık günü, bir çeşit 'Cumhuriyet devrimlerini koruma' ve 'irticaya karşı teyakkuz günü' olarak törenlerle anıldı. Başta *Cumhuriyet* olmak üzere, gazetelerde her yıl "Kubilay'ı unutmayalım, unutturmayalım" yazıları çıktı. TSK her yıl 23 Aralık'ta, Menemen Olayı ile ilgili bildiri yayımladı. 28 Şubat 1997'den itibaren olay yeni bir içerik kazandı. AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yıllarda anma işi kitleselleştirildi; öyle ki 23 Aralık 2005'teki törene yaklaşık 5 bin kişi katıldı. Ama iktidardaki İslamcı partinin gücünün zirvesinde olduğu 2012 yılında bile, iktidarla uyum içindeki TSK, mutat açıklamayı yaptığına göre, ya olayın arkasında Başbakanın iddia ettiği gibi bir provokasyon yoktu ya da AKP de Cumhuriyet'in Kemalist ezberlerine teslim oldu. Dolayısıyla gerçeğin ortaya çıkarılması hâlâ bir ödev olarak önümüzde duruyor. Son bir not: Devlet Kubilay'ı her daim hatırlamıştı ama 18 aylık yetimi Vedat Aktuğ'u daha o zaman unutmuştu. Yıllar sonra öğrendiğime göre, annesi evlendiği için anneannesinin büyüttüğü Vedat Aktuğ, ortaokuldan sonrasını okuyamamış, bir süre "Alamancı" olmuş, ardından Nazilli'ye dönüp belediyede zabıta memuru olarak çalışmaya başlamıştı. Vedat Aktuğ Kubilay 1984'te hayata veda ettiğinde de kimse farkına varmamıştı...

Özet Kaynakça: Kemal Üstün, *Devrim Şehidi Öğretmen Kubilây*, Çağdaş Yayınları, 1990; Hikmet Çetinkaya, *Kubilây Olayı ve Tarikat Kampları*, Boyut Basımevi, 1986; Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew'ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966; Cemaleddin Saraçoğlu, "Menemen Hadisesi'nin İçyüzü", *Cumhuriyet*, 23-30 Aralık 1958; Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yayınları, 1996; Taylan Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete: Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor*, Kamer Yayınları, 1987.

NEREDE O ASRİ CUMHURİYET BALOLARI!

Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* adlı eserinin "Değişen Hayat" başlıklı bölümüne şöyle girer:

> "Tarih der ki: Japonlar bağımsızlanmak ve kuvvetlenmek için medeniyetlerini değiştirmek zaruretini duydular. (...) Bu ilk devirde Japonlar adeta kendilerinden soğumuşlar, şiddetli bir garp taklitçiliğine kapılmışlardı. Kadınlı erkekli suvareler, maskeli balo, smokinle lokantaya gitmek gibi şeyler hemen kibar âdetleri arasına girdi. Radikal bir ahlak devrimi yapmak, kadını kölelik ve dişilikten kurtarmak fikirleri aldı yürüdü. Frenge benzemek için saçlarını kıvırtanlara, mavi gözlü olmadıklarına esef edenlere sık sık rastlanmakta idi. Bir büyük Japon muharriri, "Japon ırkı beyaz ırktan aşağıdır, bu aşağılıktan kurtulabilmek için Avrupalı kanı ile aşılanmalıyız" diyordu. Japonlar garplı tefekkürün sathi bir taklitçiliğine kapıldılar..."

Bu paragrafı ilginç kılan, Kemalist Türk modernleşmesinin mimarlarından biri olan Falih Rıfkı'nın, eleştirdiği Japon modernleşmesi ile Türk modernleşmesi arasındaki büyük benzerliğin farkında değil gibi davranmasıdır. Örneğin şu 'balo' meselesini ele alalım.

1860'lı yıllarda İzmir ve İstanbul'da Levantenlerin balolar düzenlediği bilinıyor. Özellikle 1865 yılında Pera'da (Galata-Beyoğlu bölgesi) büyük bir karnavalı takiben bir dizi balo ve neşeli toplantı yapılırdı. Ne var ki, Pera'yı tarumar eden 1870 yangınından sonra uzun süre balodan falan söz edilmeyecekti.

II. Meşrutiyet yıllarında (1908-1918 arası) kadınlı erkekli eğlenceler yeniden moda oldu. Özellikle Batılı ülkelerin elçilik binalarında düzenlenen balolara, Osmanlı bürokrasisi ve aydınları da katıldı. 1917 Bolşevik Devrimi'nden kaçan Beyaz Rusların gelmesi ve 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'un işgal edilmesiyle birlikte, balolar daha da önem kazandı ama bu durum sadece İstanbul'a has kaldı.

İthal Batıcılık

Cumhuriyet döneminde balo geleneğini canlandıran, gençliğinde görevli olarak bulunduğu Sofya'da, sağlık nedenleriyle gittiği Almanya'da Karlsbad'daki ve 1920'lerin başında Ankara'da Fransız Büyükelçiliği'ndeki balolara katılma fırsatı bulan Mustafa Kemal oldu. Mustafa Kemal'in modernleşme projesinde baloların çok önemli bir yeri olacaktı. Batı tarzı kadın erkek ilişkileri, eğlence tarzı, giyim kuşam, adabı muaşeret kuralları ve daha bir dizi yenilik bu balolar aracılığıyla topluma aktarılacaktı.

Mustafa Kemal'in isteğiyle sadece Müslüman erkek ve kadınların katıldığı ilk balo, 9 Eylül 1925'te İzmir'de düzenlendi. Bu küçük toplantı daha düne kadar haremlik selamlık şeklinde yaşayan, kadının kamusal alandan dışlandığı, iki cinsin özgürce arkadaşlık etmelerinin ve yabancı bir ortamda birarada bulunmalarının yasaklandığı bir İslam ülkesinde 'devrim' niteliğindeydi.

İnkılabın ilk kurbanları!

Şevket Süreyya Aydemir'e göre, Ankara'daki ilk balo 29 Ekim 1925 tarihinde Şengül Hamamı'nın yanındaki Türk Ocağı binasında düzenlenmişti. Ocak eski bir Ermeni okuluydu. (Falih Rıfkı'ya göre eski bir Rum okuluydu.) Balo gecesi, harap binanın duvar diplerine dizilmiş sandalyelerde suspus oturan, sessiz,

kadınsız küçük topluluk adeta bir "mevlit" görüntüsü arz etmekteydi. Kadınsız balonun fiyaskoyla sonuçlanması üzerine bu kez Gazi, Orman Çiftliği'ndeki istasyon binasında bir balo düzenlendi. Gazi, konuklarını binaya trenle götürdü. Yolda vagonları dolaşarak konuklarını selamladı. Ama içlerinde topu topu üç kadın vardı: Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Falih Rıfkı ve Ruşen Eşref (Ünaydın)'ın eşleri... Gazi onların kompartımanına gelince Yakup Kadri'nin eşi Leman Hanım atılmıştı: "Paşam bu inkılabın kurbanları yalnız biz miyiz? Hani yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları?"

Kadın eksiği, Fresko Barı'ndan getirilen kadınlarla tamamlanmak istenince, bu kez de üç hanım salonu terk etmeye kalkacaklardı. Sıra dansa gelince, Gazi önce Falih Rıfkı'nın eşi Şefika Hanım'ı dansa kaldırmıştı. Onu Yakup Kadri ve Saliha Eşref çifti takip etmişlerdi. Ancak yerler öylesine acemice cilalanmış ve sabunlanmıştı ki, Gazi ile Şefika Hanım birden kendilerini yerde bulmuşlardı. Onların üstüne de Yakup Kadri ve Saliha Hanım düşmüştü. İddiaya göre Mustafa Kemal, Yakup Kadri'nin kendisini mahcubiyetten kurtarmak için mahsustan yere yıkıldığını düşünerek memnun olmuştu.

Falih Rıfkı şöyle anlatmıştı o günü:

"Hâlâ gözümün önündedir. Salonun bir tarafında kadınlar, bir tarafında da erkekler toplu olarak oturmuşlardı. Ayakta yalnız birkaç uyanık hanım vardı. Kadınlar büfeye gidip bir şey yemek için bile kımıldamıyorlardı. Hiç kimse kimseye ailece takdim edilmiyordu. Kadınlar erkeklerinin göz hapsinde idiler. Mustafa Kemal bize 'Çocuklar, ayaktaki hanımlara itibar ediniz. İkram ediniz. Oturanları kıskandıralım. Yavaş yavaş hepsi kalkar,' diyordu. Yavaş yavaş hepsi, fakat o akşam değil, bir iki yıl içinde yerlerinden kalktılar ve topluluğa karıştılar."

"Çok Yaşa Gazi Paşa" Barı

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Joseph C. Grew'ün anlattığına göre "1927 yılında İsmet Paşa'nın verdiği baloda, kar yüzünden otomobiller binaya yaklaşamamış, konuklar karlar içinde yürüyerek içeri girmek zorunda kalmışlardı; birçok hanımın dans ayakkabısı mahvolmuş, bazıları da karlar içinde yuvarlanarak baloya hiç girememişlerdi." 1928 yılı Şubat ayında Tevfik Rüştü Bey'in verdiği balo ise kar fırtınasına rağmen çok parlak geçmişti.

1928 sonrası balolarının Ankara'daki en meşhur mekânı, Mustafa Kemal'in özel isteği ve önerileriyle kurulan Ankara Palas'tı. Otelin bahçesinde ünlü caz orkestraları çalar, aynı anda bin kişiyi ağırlayabilecek salonlarında dans edilir, 'Çok Yaşa Gazi Paşa Barı'nda içkiler yudumlanırdı. Balo işi öylesine tutmuştu ki CHP, Türk Ocağı, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu), Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay), Kadınlar Birliği, Şehir Belediyesi, Turistler Derneği, Hayvanları Koruma Derneği, Farmasonlar, Tabipler Odası, Türk Hava Kurumu ve gazeteler de balolar düzenlemeye başlamışlardı. Yine Falih Rıfkı'nın anlatımıyla "Kadın hürriyeti ile Ankara bozkırının katı ve sert yüzü güler. Ağır ağır yerleşen ecnebi elçilikler, şehir hayatının gelişmesine yardım ederler. Davetlerde kadın sayısı gittikçe artar. Hanımlar bu türlü toplantıların yeni şartlarına kolaylıkla alışırlar..."

Baloya katılmak kolay mı?

Dönemin gazete haberlerinde balo haberleri ya baş sayfada ya da iç sayfalarda ilanlar halinde verilerek, halkın sosyal hayata damgasını vuran baloya katılımı sağlanmaya çalışılıyordu. Bazen balolara gitmek için gazetelerin dağıttığı kuponları biriktirmek gerekiyordu. 31 Aralık 1929 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan bir ilanda Üç Maske Barı'nda düzenlenecek balodaki etkinlikler

şöyle sıralanıyordu: "Kuyruksuz eşek, çiçek harbi, konfeti yağmuru, kartopu harbi..."

Balolar aynı zamanda bir şıklık ve gösteriş yarışının da olduğu yerlerdi. Kıyafetler ya Avrupa'dan ısmarlanır ya da Paris'ten getirilen modeller uyarınca İstanbul'daki terzilere diktirilirdi. Böylece balolar geniş kitlelere, bugünün moda deyimiyle, neyin 'in', neyin 'out' olduğu konusunda fikir verirdi.

Ancak ilk dönemlerde, pek çok kişi balo adabına ayak uydurmakta güçlük çekti. Balo mekânının kapısında ayaklarındaki yumuşak mestleri bellerine sokup frakın kuyruğuyla gizleyen ama ilk turu attıktan sonra ayaklarını sıkan rugan ayakkabılarını çıkarıp tekrar mestlerini giyen kaymakamlar, ilk danslarında kaskatı olan başörtülü ama dekolte kıyafetli kadınlar, nedense her baloda mutlaka hastalanarak baloya katılamayan mülki idareciler, eğlenceli balo öykülerinin kahramanı oldular.

Öte yandan Osmanlı sarayının teşrifat düzenini bilen son dönem vekiller, Cumhuriyet balolarını "kasaba panayırı düzeyinde" görüyorlardı. Onlara göre, Cumhuriyet insanı "nerede, nasıl davranacağını bilmez, vals ve tangodan sonra zeybek oynar[dı]..."

İmperyal Sineması'nda dans

Balolarla birlikte günlük hayata dans girmişti. Gazetelerde vals, tango, fokstrot, çarliston, rumba, samba, one-step, black bottom gibi dansların nasıl yapılacağı fotoğraflarla veya çizimlerle anlatılıyor, dans kursları açılarak dans etme modası tüm Türkiye'ye yayılıyordu. Öyle ki, dans yarışmalarında bayılanlar, hatta hastaneye kaldırılanlar oluyordu.

1926'da Şehzadebaşı'daki İmperyal Sineması kız ve erkek mekteplilerin dans yeri olurken, Laleli'de meydanlar açık dans alanları haline geldi. Aynı yıl Türkiye'ye gelen Macar üniversite

öğrencilerinin Türk kız öğrencilerle dans etmesi, muhafazakâr kesimlerce, "örf ve âdetlerimize ve ahlaka mugayir olduğu" için şiddetle protesto edildi. Ancak yöneticiler kararlıydı. Olay bir yıl uyumaya bırakıldıktan sonra 1927'de dönemin İstanbul valisi "Dans salonlarında erkeklerin kadınlarla dans etmeleri kesinlikle yasaklanamaz," şeklindeki kararını açıklayarak, dansı 'Kemalist medenileştirme' projesinin mütemmim cüzü haline getirdi.

Türkiye-Mısır Savaşına Çeyrek Kala: 'Fes Olayı'

Cumhuriyet'in 9. Yıldönümü Balosu'nda yaşanan bir "serpuş" krizi az daha Türkiye ile Mısır arasında savaşa neden oluyordu. 25 Kasım 1925'te çıkarılan Şapka İktisası (giyilmesi) Kanunu ile fesin yerini şapka alalı tam yedi yıl olmuştu ki, Mısır'ın Ankara Büyükelçisi Abdülmelik Hamza Bey'in Ankara sokaklarında fesiyle dolaştığı görüldü. Hamza Bey bununla da kalmamış, 29 Ekim 1932 günü yapılan törene, aynı gün Ankara Palas'ta Atatürk'ün verdiği akşam yemeğine ve ardından CHP'nin ev sahipliğini yaptığı Cumhuriyet Balosuna da başında fesle katılmıştı.

Türk halkını şapkaya alıştırmak için İstiklal Mahkemeleri'ni bile devreye sokmaktan geri durmayan bir liderin bu meydan okumaya katlanması düşünülemezdi elbette. Olayı Mustafa Kemal 'çözdü'. Ancak nasıl çözdüğü biraz karışıktı, çünkü ortada dört değişik hikâye vardı.

Dört ayrı anlatım

O akşamki davette hazır bulunan İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk'in Londra'ya yazdığı rapora göre olay şöyle gerçekleşmişti: "Atatürk, Mısır Elçisi'nin yanından geçerken: 'Kralınıza söyleyiniz, ben Mustafa Kemal, size bu akşam fesinizi çıkarmanız

talimatını verdim' diyerek, bir garson çağırmış ve elçinin fesini garsona vermiştir."

Gecede hazır bulunan Fransa Büyükelçisi Kont de Chambrun ise olayı şöyle anlatmıştı: "İki yüz kişilik davetliler arasında Mısır Elçisi nin fesi gösterişle sırıtıyordu. Cumhurbaşkanı, arada bir, sezdirmeden fese alaycı bir göz atıyordu. Zavallı meslektaşım bunun farkına varmadı. Ama Gazi, sürükleyici müziğin temposuna ayak uydurarak masadan kalkınca Mısırlının yanından geçti ve geçerken bir kedi mırıltısını andıran usulca bir sesle kendisine bir şeyler söyledi, onun omzunu okşadı. Kendisini kucaklıyor sanmıştık ki bir de ne görelim, bir garson fesi gümüş bir tepside hızlı adımlarla götürüyordu. Tepsinin ardından bakakaldık!"

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras)'a göre ise olay şöyle olmuştu: "Reisicumhur Hazretleri yemekten sonra Mısır sefirinin yanından geçerken teveccühkâr iltifadatta bulunmuşlar ve fesini çıkararak rahat edebilmesine müsaade buyurmuşlardır. Sefir bir an için tereddüt ettikten sonra fesini bizzat çıkarmış, bunun üzerine Reisicumhur Hazretleri kendisini yüzünden öpmüşlerdir."

Durumu Hamza Bey'den öğrenen Mısır Dışişleri Bakanı Yahya Paşa'nın anlatımına göre ise olay şöyle gelişmişti: "Gazi yemekten sonra Mısır Elçisi'ne kesin bir dille fesini çıkarmasını söylemiştir. Üniformalı olan Elçi bu isteği yerine getirememiş, bunun üzerine Cumhurbaşkanı fesi çıkarması için bir uşağa emir vermiştir. O zaman artık fes giymemesi için Kral Fuad'a yazması yolunda Cumhurbaşkanı'nın açık ısrarı karşısında Hamza Bey fesini kendi çıkarmayı uygun görmüştür. Bu beklenmedik müdahaleyle sarsılan Elçi salonu terk etmek zorunda kalmıştır."

Hangi anlatım doğrudur bilinmez ama tarihe 'Fes Olayı' olarak geçen bu gerginliğin sonunda Mısır'la Türkiye neredeyse

savaşın eşiğine gelecekti. Olayın ertesi günü Tevfik Rüştü Bey, elçiyi ziyaret ederek gönlünü almış, konunun gazetelere yansımaması üzerine de olay kapandı sanmıştı. Ancak 11 Kasım 1932 günü *Daily Herald* adlı İngiliz gazetesi bombayı patlatacaktı: "Bir fes diplomatik fırtına koparacak!"

Aynı gün öğleden sonra *Evening Standard* adlı bir başka İngiliz gazetesi "Bir fes yüzünden Türkiye ile Mısır arasında kavga çıkıyor... İnsan şaşırıyor (...) Ama Mustafa Kemal fes görünce, kırmızı paçavra görmüş bir boğa gibi oluyor..." diye yazıp, İngiliz *Reuters* Ajansı da haberi Kahire'ye telleyince, Mısır'daki muhalif basın olayı 'milli dava'ya dönüştürecekti.

Mustafa Kemal gönül alıyor

Ankara'nın olayı önce inkâr etmesi, sonra da küçümsemeye kalkması Mısır'ı iyice kızdırdı. Mısır Türkiye'ye çok sert bir nota verdi. Türkiye notayı duymazlıktan geldi.

Gerginliğin giderek artması üzerine Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Loraine duruma el koydu. 29 Aralık 1932 tarihinde, İngiliz Yüksek Komiseri'nin telkinleriyle yumuşatılmış ikinci Mısır notasının verilmesiyle olay görünüşte kapandı. Nitekim 2 Ocak 1933'te İngiltere'nin Ankara Maslahatgüzarı Londra'ya şunları yazmıştı: "Kızılay'ın Yeni Yıl Balosu'nda Gazi, Mısır Elçisi'yle dostça konuştu. Artık fes olayı kapanmış demektir. *Milliyet* gazetesinde de Mahmut Bey (Soydan) sözde olayın halledildiğini belirten bir başyazı yayımladı."

27 Mart 1933'te İngiliz Maslahatgüzarı Ankara'dan şunu rapor etti: "Cumhurbaşkanı Gazi dün gece Mısır Elçiliği'nde düzenlenen Kral'ın yaş günü davetine katıldı ve fes olayını nazikçe onarmış oldu."

Ancak, 'Fes Olayı'nın ardından Kahire Büyükelçiliği'ne atanan Ali Şevki Bey'in, 29 Ekim 1933 günü, Cumhuriyet'in 10. Yıl şerefine düzenlediği 'Milli Gün' davetine hiçbir Mısırlı bakanın katılmamasından anlaşılacaktı ki Mısırlılar olayı unutmamışlardı...

Özet Kaynakça: Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Basımevi, 1968, Şevket Sürcyya Aydemir, *Tek Adam 1922–1938*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, 1999; Doğan Duman, "Cumhuriyet Baloları", *Toplumsal Tarih*, S. 37, Ocak 1997, s. 44-48; Bilal N. Şimşir, "Fes Olayı, Türkiye-Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932-1933)", *Belleten*, S. 189-190, Ocak-Nisan 1984, s. 1-54.

BURSA OLAYI VE ATATÜRK'ÜN "BURSA NUTKU"

Ezanın Türkçeleşmesi fikri ilk kez, Ziya Gökalp'in 1918 yılında yayımlanan *Yeni Hayat* adlı kitabında yer alan "Vatan" şiirinde dile getirilmişti. Şiirde şöyle deniyordu: "Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur/ Köylü anlar manasını, namazdaki duanın/ Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur/ Küçük büyük herkes bilir buyurduğunu Huda'nın/ Ey Türkoğlu işte orasıdır senin vatanın."

Ziya Gökalp, 1923'te yayımlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında sadece ezanın değil, dua ve münacatların (yakarışların) ve hutbelerin (cuma ve bayram namazlarında minberde imam tarafından okunan dua ve verilen öğüt) de Türkçe okunmasını istediğini belirtmişti.

Mustafa Kemal'in Gökalp'in bu düşüncelerinden çok etkilendiği, 23 Aralık 1930 tarihli Menemen Olayları'ndan sonra dinde reform çalışmalarına hız verdiği biliniyor. Bu bağlamda yapılan çalışmalar sonunda, 23 Ocak 1932 günü, Riyaset-i Cumhur İncesaz Heyeti Şefi Binbaşı Hafız Yaşar (Okur), İstanbul Karaköy'deki Yeraltı Camii'nde cuma namazından sonra, Yasin Suresi'ni önce Arapça sonra Türkçe okumuş, ilk Türkçe ezan isc 3 Şubat 1932'de Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camii'nde okunmuştu.[6]

6 Gayri resmî kaynaklara göre ilk Türkçe ezan, 20 Aralık 1931 tarihinde Babaeski'de okunmuştu.

O gece radyodan yapılan canlı yayın bütün ülkede büyük yankı yapmıştı. Türkçe ezanda şunlar söyleniyordu: "Tanrı uludur/Şüphesiz bilirim Tanrı'dan başka yoktur tapacak/Şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrı'nın elçisidir Muhammed/Haydin namaza/Haydin Felaha/Tanrı uludur, Tanrı'dan başka yoktur tapacak." Sabah namazında ise "Haydin felaha" çağrısının ardına "Namaz uykudan hayırlıdır" ifadesi ekleniyordu.

Salavat-ı şerife metni "Ey Tanrı'nın elçisi Muhammed, salavat sana, selam sana"; tekbir metni "Tanrı uludur, Tanrı uludur, Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Tanrı uludur Tanrı uludur, hamd ona mahsustur"; hutbe metni ise "Ey millet! Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selameti, atıfeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri, Cenabı Hak tarafından insanlara dinî hakikatleri tebliğe memur ve resul olmuştur. Koyduğu esas kanunlar cümlemizce malumdur. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz son dindir, temel dindir. Çünkü dinimiz akla mantığa hakikate tamamen uyuyor. Eğer aklî mantığa, hakikate uymamış olsaydı bununla diğer ilahi ve tabii kanunlar arasında aykırılıklar olması gerekirdi. Çünkü bütün kanunları yapan Cenabı Hak'tır" şeklindeydi. Bu metinlere uymayanlara, TCK'nın 526. Maddesi gereğince bir aya kadar hafif hapis ve elli liraya kadar hafif para cezası öngörülmüştü.

'Bursa Olayı' patlak veriyor

O günlerin *Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye* ve *Milliyet* gazetelerine bakılırsa, ibadet dilinin Türkçe olması emrine ülke genelinde uyulmuştu. Ama bir yıl sonra Bursa'da yaşanan bir olay, Ankara'dakilerin kaşlarının yukarıya kalkmasına neden oldu.

1 Şubat 1933'te Bursa Ulu Camii'nin imamı nedense göreve gelmemiş, onun yerine cemaatten Topal Halil ezanı, Tatar İbrahim ise kameti (erkekler tarafından farz namazlarından önce okunan

ezana benzer metin) Arapça okumuş, sivil polis Hamdi Efendi de durumu büyüklerine rapor edivermişti. Namazın ardından otuz kişilik bir grup "Ezan her yerde Arapça okunurken neden Bursa'da Türkçe okunuyor" sorusunu sormak için Evkaf Müdürlüğü'ne yönelmişti. Meraklıların da katılımıyla kalabalık giderek büyümüş, müftü bu konuda talimat alındığını, ezanın yalnız Bursa'da değil, her yerde Türkçe okunduğunu, asıl cevabı valinin verebileceğini söyleyince, kalabalık Hükümet Konağı'na yönelmişti. Makamında olmayan valiyi beklerlerken merdivenlere oturmuşlar, sonra da polisin müdahalesiyle, bir olay çıkmaksızın dağılmışlardı. O sırada evinde olan Vali Fatin Bey, durumdan hemen Bursa'daki Tümen Komutanlığı'nı haberdar etmiş, Tümen Komutanı da durumu şifreli telgrafla İzmir'de bulunan Kolordu Komutanı Ali Hikmet (Ayerdem) Paşa'ya bildirmişti. İşte o zaman olan olmuştu, çünkü telgrafı aldığı sırada Paşa'nın yanında Mustafa Kemal de vardı.

Gazi duruma el koyuyor

Atatürk'ün Nöbet Defteri kitabının derleyicisi Özel Şahingiray'a göre, 15 Ocak'tan beri ülke içinde seyahat halinde olan Mustafa Kemal o gün Buca'ya gitmiş, dönüşte İzmir Milli Kütüphanesi'ni gezmiş, bankaları ve İncir Kooperatifi'ni ziyaret etmişti. Akşam CHF'nin Karşıyaka'da vereceği baloya katılacaktı ki Bursa'daki olayın haberi gelmişti. Yaveri Cevat (Tolgay)'ın anlattığına göre, haberi duyunca çok sinirlenmiş, ilk tepkisi "Derhal Bursa'ya baskın yapacağız!" olmuştu. O akşam İzmir'de şerefine verilen baloya gitmemiş, 4 Şubat'ta sabaha karşı üç buçukta trenle Afyon'a hareket etmişti. Antalya bölgesinde bir geziden dönmekte olan Başbakan İsmet Paşa ile Afyon'da buluşmuş, Eskişehir'e kadar baş başa kalmışlardı. Rivayete göre, İsmet İnönü önce olayı önemsememiş, ama Mustafa Kemal'in ateşli konuşmasından sonra toparlanmıştı. İsmet Paşa Eskişehir'de ayrılacak ve Ankara'ya devam

edecek, Mustafa Kemal ve yanındakiler ise Bilecik'ten otomobille Bursa'ya hareket edeceklerdi.

"Din meselesi değil dil meselesi"

O sırada Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya), Adliye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Emniyet Genel Müdürü Tevfik Hadi (Baysal) de Bursa yolundaydılar. Mustafa Kemal ve heyeti 5 Şubat günü Bursa'ya geldiler ve şimdi müze yapılan Çelik Palas yakınındaki ahşap köşke (bugün Atatürk Müzesi) yerleştiler. Kısa sürede, olayların öyle büyük boyutta olmadığını anlayan Gazi, aynı gün devletin resmi ajansı Anadolu Ajansı'na şu açıklamayı yazdırdı: "Bursa'ya geldim. Hadise hakkında alakadarlardan malumat aldım. Hadise haddizatında fazla ehemmiyetli değildir. Herhalde cahil mürteciler, Cumhuriyet adliyesinin pençesinden kurtulamayacaklardır. Hadiseye dikkatimizi bilhassa çevirmemizin sebebi, dini siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeye asla müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin önemi milli dili ve milli benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır." Yani Mustafa Kemal'e göre ortada 'din meselesi' yoktu, 'dil meselesi' vardı.

Ertesi gün, tutuklananları serbest bıraktığı için savcı, cemaati kontrol edemediği için müftü görevden alındı. Diyanet İşleri Başkanlığı, bundan böyle ezanın kesinkes Türkçe okunacağına, aksine davrananların mutlak suretle cezalandırılacağına dair bir tamim yayımladı. 9 ve 11 Şubat günleri Halkevi'nde toplanan şehrin okumuş takımı, eylemin Türk diline hakaret olduğunu ilan etti. Yurdun çeşitli yerlerinden Mustafa Kemal'e, hükümete ve gazetelere "irtica hareketlerine lanet" başlıklı telgraflar gönderildi.

Çorum'daki yargılamalar

Ankara'da Adliye Vekili Yusuf Kemal Bey, gazetecilerin sorusu üzerine "sıkıyönetim ilan edilmediğine göre İstiklal Mahkemesi

kurulmasına da gerek olmadığını, zanlıların normal mahkemede yargılanacaklarını" açıklamıştı. Ancak zanlılar Bursa'da değil, Çorum'da yargılanacaklardı; çünkü Bursa Adliyesi'nin konuya duyarlılıkla eğileceğinden şüphe ediliyordu!

Yirmi dört zanlı "devlete karşı isyan başlatmak", "Şapka Kanunu'na uymamak", "TCK'nın 526. Maddesi'ne uymamak" ile suçlanıyordu. Tatar İbrahim'e ait olduğu iddia edilen hatıra defterinde Türkçe ezanla ilgili bazı notlar, olayların önceden planlandığına kanıt olarak gösterilmişti. Bir başka kanıt Evkaf Müdürlüğü'ne gönderilmiş isimsiz tehdit mektubuydu. Mektubun üzerinde Bursa damgası vardı ve bozuk bir Arapça ile şunlar yazılmıştı. "Bana bak! Ben Bursalıyım. Seninle Vali'nin Bursa'yı karıştırdığınızı biliyorum. Ben İstanbul'dan geldim, orada Arapça ezan okunuyor ve kamet veriliyor. Yarından itibaren burada da Arapça ezan okunmaz ise büyük bir felaket ile karşılaşacaksınız. Bundan başka hayatınız da tehlikede olacaktır. Bunları Vali'ye de söyle..."

Bu olaydan bir yıl önce, 17 Aralık 1932'de Bursa Ulu Camii'nde "Türkçe ezan okumak caiz değil," şeklindeki hutbesinden dolayı suçlanan Tevfik Hoca, "Cami büyüktü, Arapça daha iyi duyulur diye Arapça okudum," diye kendini savundu. 1 Şubat'ın başkahramanı Tatar İbrahim, [ezanın] Türkçesini bilmediğinden Arapça okuduğunu, gerisinin iftira olduğunu söyledi; ancak evinde bulunan bir defterde Cumhuriyet ve şapka aleyhine bazı karalamalar bulununca, "fikrimdir, yazdım," demek zorunda kaldı. Hırdavatçı Ahmet Kadri adlı zanlı, olay günü bir İstanbul gazetesinde, İstanbul'da 1200 müezzinin imtihan edildiğini, imtihan neticesinde pek çoğunun tam not aldığını, ancak Evkaf Umum Müdürlüğü'nden henüz cevap gelmediği için ezanın bir süre daha Arapça okunmaya devam edeceğini anlatan bir haberi yüksek sesle okurken yanındakilerin durumu yanlış anlamış olabileceğini söyledi. Ancak bu savunmalar hâkimleri ikna edemedi. Sonuçta 19 kişi 6 ayla 2.5

yıl arasında değişen hapis cezalarına ve hapis cezaları kadar sürgün cezasına çarptırıldı. Ayrıca 4,800 lira tutan mahkeme masrafları mahkûmlar arasında bölüştürüldü ve olay resmi tarihin 'irtica müzesine' kaldırıldı.

Aradan on sekiz yıl geçti. 17 Haziran 1950 günü bir ikindi vakti, Ankara'dan illere çekilen bir telgraf emriyle, ezan ve kametin istenirse Arapça da okunabileceği bildirildi. Bu tarihten sonra bir daha Türkçe ezan duyulmadı.

60 Yıllık Muamma: 'Atatürk'ün Bursa Nutku'

Bugün bazı çevrelerin darbeci emellerine dayanak yaptıkları 'Atatürk'ün Bursa Nutku' güya "Bursa Olayı"nın gerginliğini gidermek için, Bursa Valisi Fatin Bey ve Belediye Başkanı Muhittin Bey tarafından Atatürk ve heyetine 6 Şubat 1933 günü Çekirge'deki köşkte verilen yemekte irat edilmişti. 'Güya' diyorum, çünkü bunu yemekte bulunduğunu iddia eden Rıza Ruşen (Yücer) adlı genç bir gazetecinin olaydan tam on dört yıl sonra yazdığı bir kitaptan öğreniyoruz. Vali, Belediye Başkanı, Mustafa Kemal ve Kılıç Ali, Saffet (Arıkan), Nuri (Conker), Salih (Bozok) gibi seçkinlerin arasına girmeyi nasıl olduysa başaran Rıza Ruşen, iddiasına göre yemekte yapılan konuşmaların notunu tutmuş, bu notları yıllarca saklamış ve 1947 yılında yayımladığı *Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra* adlı kitabında yer vermişti. İddiaya göre, masadakilerden biri "Bursa Gençliği olayı hemen bastıracaktı, fakat zabıtaya ve adliyeye olan güveninden ötürü..." diye söze başlayınca olanlar olmuştu. Atatürk elinden çatalı bıçağı bırakmış, gözlerini gence dikmiş ve adeta gürleyerek, sonradan 'Atatürk ün Bursa Nutku olarak bilinecek olan sözleri bir çırpıda söyleyivermişti. İçkili bir akşam yemeğinde yapılan ateşli bir konuşmaya 'nutuk' adı takmanın garabeti bir yana, bu önemli nutuktan olayın diğer tanıklarının o

yıllarda hiç söz etmemesi çok ilginçti. Nitekim 'Bursa Nutku', I. Cildi 1945'te Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* adlı kaynakta ya da 1955'te Özel Şahingiray tarafından derlenen ve Atatürk'ün her yaptığının kaydedildiği *Atatürk'ün Nöbet Defteri (1931-1938)* adlı kitapta da yer almamıştı.

Bugün bazı internet sitelerinde dolaşan metin şöyle:

"Türk genci, inkılâpların ve rejimin sahibi ve bekçisidir. Bunların lüzumuna, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır; rejimi ve inkılâpları benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük veya en büyük bir kıpırtı ve bir hareket duydu mu, 'Bu memleketin polisi vardır, jandarması vardır, ordusu vardır' demeyecektir. Hemen müdahale edecektir.

Polis gelecektir, asıl suçluları bırakıp, suçlu diye onu yakalayacaktır. Genç, 'Polis henüz inkılâp ve cumhuriyetinin polisi değildir' diye düşünecek, fakat asla yalvarmayacaktır. Mahkeme onu mahkûm edecektir. Yine düşünecek, 'Demek adliyeyi de ıslah etmek, rejime göre düzenlemek lazım' diyecek.

Onu hapse atacaklar. Kanun yolundan itirazlarını yapmakla beraber bana, İsmet Paşaya, Meclise telgraflar yağdırıp haksız ve suçsuz olduğu için tahliyesine çalışılmasını, kayırılmasını istemeyecek. Diyecek ki: 'Ben inanç ve kanaatimin icabını yaptım. Müdahale ve hareketimde haklıyım. Eğer buraya haksız olarak gelmişsem, bu haksızlığı meydana getiren sebepleri ve amilleri düzeltmek de benim vazifemdir.' İşte benim anladığım Türk genci ve Türk gençliği!"

"Bursa Nutku"nun işlevselliği

Bazı nüshalarında, ilk paragrafın sonundaki "Hemen müdahale edecektir" ifadesi yerine "Elle, taşla, sopa ve silahla; nesi

varsa onunla kendi yapıtını koruyacaktır" ifadesi konularak 'Ergenekoncu/darbeci' bir tonlamaya kavuşturulmuş olan 'Bursa Nutku'nun gerçekliği üzerine ilk araştırmayı yapan ve bulgularını *Küller Altında Yakın Tarih* adlı kitabında ve *Zaman* gazetesindeki sütunlarında aktaran Mustafa Armağan'a göre, 'Bursa Nutku' kamuoyunun ilgisini, Rıza Ruşen'in kitabını yayımladığı 1947'de değil, Demokrat Parti'nin (DP) kurucularından Celal Bayar'ın, 20 Haziran 1949'da İzmir'de yapılan DP İkinci Büyük Kongresi'nde okumasından sonra çekmişti. Celal Bayar'ın bu konuşmadan muradı "Madem gerici CHP'yi adalet durdurmuyor, o halde gençlik yönetime el koymalıdır," şeklinde özetlenebilirdi.

1958'de CHP yanlısı *Ulus* gazetesi 'Atatürk'ün Bursa Nutku'nu, "DP'nin elinden iktidarı almak için kanunlara, nizamlara uymaya gerek yoktur!" mesajını vermek için kullandığında, bu şaibeli metnin bir bumerang gibi DP'yi nasıl vurduğu görülecekti. Nitekim cumhuriyet savcısı, *Ulus* gazetesi hakkında soruşturma açtığında, Celal Bayar'ın nutku DP Kongresi'nde okuduğu ortaya çıkınca, savcı, Menderes'in baskılarıyla takipsizlik kararı vermek zorunda kalmıştı.

1966 yılında Yargıtay Başkanı İmran Öktem, Adalet Yılı Açış Konuşması'nda, o günlerde gündemi meşgul eden Nurculuk tartışmaları bağlamında irtica tehlikesine değinince, mesajı alan bazı vatandaşlar 'Bursa Nutku'nu dolaşıma soktular. Öyle ki, Bornova Cumhuriyet Savcılığı, birçok kişiyi, 'Bursa Nutku'nu kullanarak halkı kanunlara itaatsizlik etmeye teşvik ettiği için mahkemelere sevk etmeye başladı. Bunun üzerine DP'nin siyasi mirasçısı Adalet Partisi'nin (AP) Genel Başkanı Süleyman Demirel, "Karışıklıklara yol gösteren, devlet anlayışının, kanun hâkimiyeti'nin, asayiş ve inzibat fikrinin yıkılmasını tavsiye eden bu metnin Atatürk'e aidiyetinin ispatlanması gerektiğini," söylemek ihtiyacı duydu. Bunun üzerine Cumhuriyet Senatosu'nda

(o zamanlar Meclis iki kamaralıydı) bir bilirkişi heyeti oluşturuldu. Heyet, Türk Tarih Kurumu'ndan (TTK) bir rapor istedi. TTK, 24 Ekim 1966 tarihli toplantısında şu kararı aldı: "Bornova Asliye Hukuk Hâkimliği'nin 27/9/1966 tarih ve 1966/338 sayılı yazısı ve bu yazıya ekli Atatürk'ün Bursa Nutku ile ilgili sözleri üzerine gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler sonucunda bu sözlerin Atatürk'ün 1933 Şubat'ında Bursa'da yaptığı konuşmadan mealen alınmak suretiyle çeşitli tarihlerde basılmış olduğu kanaatine oybirliğiyle varılmıştır."

Ancak, ömrü boyunca Atatürk'ün yanında olan Falih Rıfkı Atay, aynı konuyla ilgili olarak 10 Nisan 1967 tarihinde Savcılığa verdiği ifadede şöyle diyecekti: "Bursa Nutku diye Atatürk ün söylediği bir nutuk yoktur (...) Bursa gazetecisinin yazdıkları kulak rivayetleridir. Atatürk son derece nizamcı ve devlet otoritecisi idi (...) [Bugün] Memlekette anarşi havası yaratmak kasdı vardır. Atatürk bu kasda alet edilmek istenmiştir."

Deniz Gezmiş bile...

Birinci elden bu tanıklığa rağmen 'Bursa Nutku' gözden düşmedi. Öyle ki Dev-Genç'in ünlü lideri Deniz Gezmiş, 'diktacı' solcu teorisyen Doğan Avcıoğlu'nun çıkardığı *Devrim Gazetesi*'nin 23 Aralık 1969 tarihli 10. sayısına verdiği röportajda "[Tutucu güçler] Tertipleriyle gençliği ordunun karşısına düşürmek hedefine ulaşamadıkları gibi, devrimci gençlik eylemi, Mustafa Kemalci zinde güçler saflarını birbirlerine kenetlemiştir. Mustafa Kemal adı, geniş öğrenci kitlelerinde daha fazla ağızdan ağıza dolaşır olmuş, forumlarda Bursa Nutku ve Gençliğe Hitabe tekrarlanmış ve bunlar uygulanmıştır..." diyecekti.

1975 yılında, birilerine kızıp 'Bursa Nutku'nu bastırarak çevresinde dağıtan Cafer Tantıverdi adlı bir vatandaş, şikâyet üzerine

yargılanırken, davaya bakan Kayseri 2. Ağır Ceza Mahkemesi'nin başvurusu üzerine, TTK Başkanı Prof. Dr. Enver Ziya Karal ve Hungaroloji (Macarca) uzmanı Prof. Dr. Sami N. Özerdim, mahkemeye 'Bursa Nutku'nun Atatürk'e ait olduğuna dair bir rapor sundular. Böylece sadece Cafer Tanrıverdi beraat etmekle kalmadı, bir de TTK damgalı nutkumuz oldu!

Özet Kaynakça: Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-1*, Kitabevi Yayınları, 1999; a.g.y., *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, 1998; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; Reşit Ülker, *Atatürk'ün Gizlenen Bursa Nutku*, Nokta Yayınları, 2008, Mustafa Armağan, *Küller Altında Yakın Tarih I*, Timaş Basım, 2006; *Türkiye'de Laikliğin Sosyal ve Kültürel Kökleri*, Bilanço Yayıncılık, 1998; Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 2010.

DİN YOK, MİLLİYET VAR!

'Laiklik' denince akla Fransa, 'sekülerleşme' deyince akla İngiltere gelir. Fransa'da *laïque* sözcüğüne, ilk kez 13. yüzyılda rastlanır. 16. yüzyıla dek çok az kullanılan bu sözcük, Yunanca 'halk', 'kalabalık', 'kitle' anlamına gelen *laos*'tan gelir. Bu şekliyle Latinceye geçmiş ve 'din adamı ya da dindar olmayan' anlamında kullanılmıştır. Kilise, başlangıçta *laikos* sözcüğünü kendine bağlı kişiler için; *clerikos* sözcüğünü ise dini yöneten ve öğreten papazlar vb. için kullanmıştı; çünkü o dönemde herkesin Kilise'ye bağlı olduğu varsayılmaktaydı. 16. yüzyıldan sonra, *clericus*, *clerc* (din adamı), *clergé* (ruhban) sözcükleri Fransızcaya girdi ve Kilise'ye bağlı olmayanlara (din adamı olmayan kimse; din adamı dışında kalan halk anlamına) isim ve sıfat olarak *lai* dendi ve bunun laid (çirkin) sözcüğü ile karışmaması için *laïc* (eril) ve *laïque* (dişil) sözcükleri türetildi.

Başından itibaren 'herkesin dini kendisine' prensibini izleyen Osmanlı İmparatorluğu'nda, ruhani olanla dünyevi olan, Batı'daki gibi bir karşıtlık oluşturmamış, aksine birbirini desteklemişti. Bu bağlamda, meşruiyetini dinden alan 'millet sistemi'nin de dünyevi açıdan genel olarak iyi işlediğini söyleyebiliriz, ancak Osmanlı İmparatorluğu Batılı anlamda 'laik' bir devlet değildi ama şeriat devleti de değildi. II. Abdülhamid'in tahta çıkma karşılığında ilan etmek zorunda kaldığı 1876 tarihli Kanun-u Esasî, "Devletin dini İslâm'dır" diyen 11. Maddesi'ne rağmen, gayrımüslimlerin haklarını koruması açısından laik unsurlar taşıyordu. Aynı şekilde başta

padişahlar olmak üzere diğer yöneticilerin, siyasi, idari, hukuki ve sosyal problemleri halletmek için, genellikle şer'i hükümleri görmezden gelerek örfi hukuka ağırlık vermeleri de laik uygulamalar sayılabilirdi. Örfi hukukun yanı sıra, fethedilen yerlerin eski hukuku, fetih sırasında yapılan antlaşma ve tanınan ayrıcalıklar ile 'saltanat hikmeti' gibi başka esneklik alanları da vardı.

Pozitivizmin etkisindeki kuşak

Bir sonraki kuşakta daha radikal düşünenler oldu. Jön Türkler tam anlamıyla pozitivist olmasalar bile bilimcilik, biyolojik maddecilik, otoriteryanizm, entelektüel elitizm, kitlelere duyulan derin güvensizlik, sosyal Darwinizm ve ruhban karşıtlığı gibi pozitivist yönelimlere sahiptiler. Örneğin, İttihatçıların sivil kanadının lideri Ahmet Rıza, dinin eğitim, idare ve siyaset üzerindeki nüfuzundan vazgeçtiği 'laik' bir düzenin inançlı bir savunucusuydu ve bilgisizlik taraftarlığını (obskurantizm) beslemekle suçladığı cahil imam ve softalara şiddetle karşıydı. Ancak ilginçtir, Ahmet Rıza, İslam'dan materyalizme hatta pozitivizme geçişi, Hıristiyanlıktan materyalizme geçişe göre çok daha kolay bulduğu için, İslam'ı Hıristiyanlığa tercih ediyordu.

Bir başka Jön Türk Ağaoğlu Ahmet, pozitivist olduğu şüpheli fakat laik ve ruhban sınıfı karşıtlığı kesin olan Fransız düşünür Ernest Renan'a yakındı. Din düşmanlığını hiç gizlemeyen Abdullah Cevdet, Jön Türklerin pek çoğu gibi, 1871 Paris Komünü sırasında ortaya çıkan büyük kargaşa ortamının burjuvazi üzerinde yarattığı korkudan hareket ederek 'kitle psikolojisi' üzerine bir teori geliştiren Fransız sosyal psikolog Gustave Le Bon'dan çok etkilenmişti. Le Bon'a göre, entelektüel bir elit tarafından sıkı biçimde yönlendirilmeyen kitleler, kolaylıkla akıl dışı davranışlara yönelirlerdi. Jön Türklerin ve onların ardıllarının kitlelere duyduğu derin güvensizliğin temelinde Le Bon'un görüşleri yatıyordu.

Kendisini, hayata pozitivist olarak başlayan sosyolog Emile Durkheim'ın şakirdi olarak tanımlayan İttihatçı-Türkçü ideolog Ziya Gökalp, ileriki yıllarında Durkheim'ı eleştirerek pozitivizmden rasyonalizme kaydıysa da, özellikle dinle kurduğu ilişki açısından pozitivistti. Nitekim 1916-1917'de, Şeyhülislamlığın kabine dışına çıkarılması, medreseler ve vakıflarla ilgili konuların 'laik' bakanlıklara aktarılması ve medeni hukukta düzenlemeler yapılması, dinci çevrelerden gelen büyük protestolara rağmen Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ve cuma hutbelerinin Türkçe yapılmaya başlanması, Ziya Gökalp'in görüşleri doğrultusunda olmuştu.

Dinin kullanılması

Ancak İttihatçı kadrolar, Milli Mücadele'nin ilk yıllarında dine karşı daha pragmatik bir tavır takınarak Kürt, Çerkes, Laz gibi Türk olmayan unsurların Türklerle birliği için, İslam dinini sonuna kadar kullandılar. 23 Nisan 1920'de dinî törenlerle açılan TBMM'de tek gayrımüslim üye yokken, kâğıt üzerinde 403 Müslüman üyeden 9'u şeyh, 85'i dinî eğitim almış kişilerdi. Meclis'in başkanlık kürsüsünün arkasında 'birbirinize danışınız' anlamına gelen Şurâ Suresi'nin 38. Ayeti ("ve emrehum şura beynehum") yazılıydı. Meclis'in ilk yasalarından biri, dinsel nedenlerle çıkarılan Men-i Müskirat (içki yasağı) Kanunu idi. 1921'de kabul edilen bugünkü milli marşımızın güftesi dinsel metaforlarla doluydu. 1876 Anayasası'nın devletin dininin İslâm olduğu hakkındaki 11. Madde hükmü başlangıçta 1921 Anayasası'na geçmemişti ama 1923'te Anayasa'nın 1. Maddesi "Türkiye Devletinin hükümet şekli Cumhuriyet'tir" şeklinde tadil edilirken, muhafazakâr çevrelere sus payı olarak, 2. Madde'ye "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâmdır" ibaresi tekrar konmuştu. Aynı yıl, Çankaya Köşkü'nün bahçesine iki minareli bir cami yaptırılması bile düşünülmüştü. Sonuç olarak Cumhuriyet pragmatik nedenler yüzünden

başlangıçta 'laik' değildi, hatta Meclis'in bileşimi açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan bile anti-laiktı.

Ancak rota kısa zamanda netleşti. İlk adım 3 Mart 1924'te Halifelik ve Şeyhülislamlık makamlarının, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, dinî taşınmazların Başbakanlık bünyesinde kurulan bir müdürlüğe nakli, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması oldu. On beş gün sonra medreseler kapatıldı. Ama bu radikal adımları dengelemek için olsa gerek, birkaç ay sonra onaylanan 1924 Anayasası'nda 1921 Anayasası'nın 2. Maddesi'ndeki "Türkiye Devletinin dini, din-i İslâmdır" şeklindeki ifade korundu. Ayrıca 16. Madde'ye göre milletvekilleri, 38. Madde'ye göre de cumhurbaşkanı, göreve başlarken dinî yemin ediyorlardı. 26. Madde'de "ahkâm-ı şeriye hükümlerinin tenfizi" şeklinde bir ifade vardı. Bunları, tekke ve zaviyelerin kapatılması; Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş; dilde özleşme; kıyafet devrimi; ölçü sisteminin, takvimin, hafta tatilinin değişmesi; hukuk, eğitim, idare ve yargıda değişiklikler izledi. Azınlık ve yabancı okullarında din eğitimi yasaklandı, buna paralel olarak müfredat ulusçuluk eğitimiyle takviye edildi. 10 Nisan 1928'de, Anayasa'daki "Devletin dini din-i İslâmdır" ibaresi ile, yemin metinlerinden "vallahi" kelimesi çıkarılarak, yerine "Namusum üzerine söz veririm" ifadesi getirildi. 26. Madde'deki "ahkâm-ı şeriye hükümlerinin tenfizi" ifadesi de kaldırıldı.

Din yok, milliyet var

Peki, toplumun iliklerine işlemiş dinin böyle aniden sökülüp atılmasıyla ortaya çıkacak boşluğun ne ile doldurulması planlanıyordu? Ekim 1926'da yazılmış olan, Samsun Milletvekili Ruşeni (Barkın) imzasını taşıyan ve Mustafa Kemal tarafından okunarak yanına çeşitli işaretler ve notlar konmuş olan, "Din Yok, Milliyet Var" başlıklı makale, dinden boşalan yerin ulusçuluk fikriyle doldurulacağının ilk ipucunu veriyor. Nitekim Türkiye hakkında

yazılmış ilk İngilizce eserlerden biri olan *Turkey Today*'ın (1928) yazarı Grace Ellison'a göre o yıllarda "ulusçuluk Türkiye'nin yeni dini, Misak-ı Milli Kuran-ı Kerim'i, İsmet İnönü ise Hazreti İsa'sı" olmuştu. Yazar, Mustafa Kemal'in kendisine "Benim dinim yok ve bazen bütün dinler denizc batsın istiyorum" dediğini yazdığına göre, neyse ki Mustafa Kemal'in Tanrı olmaya niyeti yoktu!

Ancak, 23 Aralık 1930'da yaşanan Menemen Olayı'ndan sonra dine karşı tutum daha da katılaştı. Laiklik ilkesi, 1931'de CHP'nin 'Altı Ümde'si (bugünkü 'Altı Ok') arasına girdi. Bu sırada, Mustafa Kemal'in emriyle dört koldan Kuran'ın ve hadislerin Türkçe tefsirleri yapılıyordu. 1932'de ezan ve kamet Türkçe okunmaya başlandı. Ama ulusçuluğun adeta bir din olarak ortaya konması CHF'nin 1935'te toplanan Dördüncü Büyük Kurultayı'nda oldu. Kurultay'dan sonra Dr. Adnan Adıvar'ın belirttiği gibi, ülkede Batı düşünüşünün, daha doğrusu Batı pozitivizminin egemenliği öylesine yoğundu ki, buna "düşünce demek yerine resmi dinsizlik dogması demek" daha doğruydu. Türkiye adeta "pozitivist bir anıtkabir" olmuştu!

Ve nihayet, 5 Şubat 1937'de CHP'nin 'Altı Ok'u Anayasa'ya girdi. Anayasa'nın 2. Maddesi'nden "devletin dini İslâm'dır" ibaresi çıkarılarak madde "Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir," şekline dönüştürüldü. 75. Madde'de yapılan değişiklikle "muahcze edilmeden (kınanmadan) felsefî içtihat, din ve mezhep mensubu olmak ve tarikat üyesi olmak" anayasal hak olmaktan çıkarıldı.

Böylece Cumhuriyet'in ilanından tam 13,5 yıl sonra laiklik anayasal bir ilke oldu. Ancak devletin laiklik dediği, Fransız İhtilali'nden sonra Fransa'da olduğu gibi, devlet eliyle belli bir dinin belli bir yorumunun, bazı inanç ve geleneklerinden, kurumlarından, ritüellerinden arındırılarak, toplumu kontrol altında tutmak için kullanılmasıydı. Sonunda laiklik, devletin 'sivil dini'nin adı oldu.

Mustafa Kemal'in Dine Bakışı Hakkında Bir Tanıklık

Mart 1932-Mart 1933 tarihleri arasında ABD'nin Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan Charles H. Sherrill, Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmelerin bazı bölümlerini 1934 yılında yayımlanan *A Year's Embbassy to Mustafa Kemal* adlı kitapta toplamıştı. Sherrill kitabının 199-203. sayfalarında, Mustafa Kemal'in dine bakışını şöyle anlatmıştı:

"Gazi ile bu kez Ankara'da üç saat süren bir mülakatım oldu. Kısa müddet önce meydana gelen Bursa hadisesi [1932'deki ezanın Türkçe okunması olayını kastediyor] din mevzuunu epey gündeme getirdi. Mustafa Kemal'in bu mevzuda serbestçe ve uzun süre konuşması gayet tabii beni şaşırttı. Bana şahsi görüşlerini bildirdi ve bugünün Türk halkının din hakkında ne düşündüğü hususundaki kanaatini söyledi. Birçok münakaşadan sonra, mutabık olmadığımıza dair mutabakat sağladığımız tek husus, Türk halkının din hakkında ne düşündüğü konusuydu, zira ben O'ndan farklı olarak Türklerin çok daha dindar olduklarına inanıyorum. Bu kanaatimin baş sebebi bu bölümün sonundaki Ayasofya Camii'ndeki meşhur Kadir Gecesi ile ilgili yaptığım tasvirde belli olacaktır.

[Gazi'nin] Din konusundaki şahsi görüşleri hususunda söylediklerinin tamamına burada yer vermek tabii ki hiç doğru olmaz. Ancak O'nun agnostik ve din karşıtı olduğuna dair söylenen çok fazla saçma hikâyeden dolayı Tanrı'ya, insanlığın bir Tanrı'ya ihtiyacı olduğuna, insanlığın Tanrı'ya yakarma ihtiyacına, O'na seslenmeye hakkı olduğuna inandığını burada söylemem elzem. Ancak bu seslenme belli zamanlarda ibadet etmeye çağıran dualar şeklinde demek değildir..."

Sherrill'in kitabına almadığı ancak ABD arşivlerinde olan raporundaki bazı hususları ise Rıfat N. Bali sayesinde öğrendik. Raporda Sherrill, Mustafa Kemal'le inanç üzerine yaptığı sohbeti şöyle anlatıyor: "Agnostik olduğuna dair genellikle kabul görmüş inancı kesinlikle reddediyor, ancak dinin sadece Kainat'ın Mucidi ve Hakimi tek Tanrı'ya inanmak olduğunu söylüyor. Ayrıca beşeriyetin

böyle bir Tanrı'ya inanmaya ihtiyacı olduğuna inanıyor. Buna ilaveten dualarla bu Tanrı'ya seslenmenin beşeriyet için iyi olduğunu belirtti. Burada duruyor.

Daha sonra teferruatlı bir şekilde neden o kadar inançlı bir Protestan Hıristiyan olduğumu sordu. Ben de ona bu raporda yeri olmayan sebeplerimi söyledim. Sadece genel bir mütalaa söyleyebilirim. Suallerinde tamamiyle samimiydi. Bu da din konusunda yeterince zihin yorduğunu göstermekte. Daha on yıl önce inşa ettiği yeni Cumhuriyet'in Reisicumhuru olarak iktidara geldiği zaman İslam dininin durumu hakkında bilgi vermeye başladı. Şeyh'ül-İslam'ı, medreseleri, Mahkeme-i Şer'iyyeleri ve bu mahkemelere riyaset eden kadılar, hocalar ve muhtelif dervişler dahil olmak üzere bütün ruhban sınıfını lağv etmeyi gerekli bulduğunu söyledi. Osmanlı İmparatorluğu altında geçerli olan bu ruhban yapıdan geriye kalan, müezzin olarak minarelerden halkı ibadete çağıran ve camilerde namaz kıldıran imamlardı.

Ona az evvel tasvir ettiği bu yapıyı tamamiyle yok ettikten sonra Türk gençliği için, şayet kaldıysa, ne tür bir dinî tedrisat kaldığını sordum. Kifayetsiz medrese sistemini bütün ülkeye yayılmış ilk ve orta öğretim sistemi ile ikame ettiğini ve bu sistemin talebeyi üniversiteye kadar götürdüğünü belirtti. İlk ve orta okullarda Kur'an'ın öğrettiği Hazreti Muhammed'in hayat hikâyesi ve daha ahlaklı yaşama konusundaki hikmetli düsturlarla dinî tedrisat verildiğini, bu dinî tedrisata Yeni ve Eski Ahit'te (İncil ve Tevrat'ta) tasvir edilen diğer büyük dinleri ve Budist dinî kitapları da dahil ettirdiğini söyledi (...) Bu çerçevede yakın tarihte cereyan eden Bursa hadisesi üzerinde serbestçe konuştu (...) Muhtemelen sıkıntı verecek bu siyasî hareketi basit bir dil meselesine, ezanın Arapça yerine Türkçe okunması haline dönüştürerek gösterdiği siyasî maharetten ötürü kendisine iltifatta bulundum. Bu sözlerim Kur'an'ın Arapçadan Türkçeye tercüme edilmesi için nasıl ve neden telkinde bulunduğu konusunda konuşmasına sebep oldu ve bu mevzuda yepyeni bir ufuk açtı. Türk halkının, uzun zamandan

beri ezberden okuduğu bazı Arapça duaların gerçek manasını anladığı zaman tiksineceğini söylüyor. Kur'an'dan alınan bir Arapça bölüm okudu. Bu duada [Tebbet Suresi] Hz. Muhammed amcası ile amca kızının yaptıkları bir şeyden ötürü cehenneme gitmeleri için beddua eder. 'Düşünen bir Türk'ün böylesi bir duayı okumaktan elde edeceği dinî ilhamı veya dine ilgi göstermesini tahayyül edebilir misin?' dedi. Bu fikrini geliştirdikçe, ben de gitgide Kur'an'ın Türkçe okunmasını teşvik etmesinin sebebinin Kur'an'ın Türkler arasında gözden düşmesi olduğu neticesine vardım.

Daha sonra umumî ve şaşırtıcı bir beyanda bulunarak, Türk halkının gerçekte hiçbir şekilde dindar olmadığını, aralarından camilere giden az sayıda kişinin alışkanlıktan veya yüksek sesle söylenen duaların cazibesine kapılarak camiye gittiğini ileri sürdü (...) Bu beyanatlarını bitirdiğinde şimdilik orta öğretimde ve Darülfünun'un küçük İlahiyat bölümünde üç büyük din hakkında verilen tarihi tedrisattan fazlasını öğretmeye inanmadığı sarihti. Ancak Sovyetler'in her türlü dini lağvetme fikriyle kesinlikle mutabık değil. Belli başlı camilerin Hükümet tarafından itinayla muhafaza edilmeleri ve amaçları doğrultusunda kullanılmaları gerektiği hususunda ısrarlı. Üç büyük dinin ahlak öğretilerine dinden ziyade ahlak olarak inanıyor..."

Özet Kaynakça: Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, 1962; Etyen Mahçupyan, *Batı dan Doğu'ya, Dünden Bugüne Zihniyet yapıları ve Değişim*, Patika Yayıncılık, 2000; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1991; Rıfat N. Bali, "Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, S. 153, Eylül 2006, s. 14-19; Charles H. Sherrill, *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, Örgün Yayınevi, 2007.

"ŞİMDİ BEN TÜRKİYE GÜZELLİK KIRALİÇASI MIYIM?"

Türk modernleşmesinin temel hedefi 'muasır medeniyet seviyesine ulaşmak' olarak tanımlanmıştı. Ancak, Batı medeniyetinin temeli dokunulmaz haklara sahip birey/insan iken, Kemalistler onun yerine 'milli kültüre dayalı Türk ailesi'ni koydular. Kadınlar önce 'cinsiyetsizleştirildi', ardından 'vatana hayırlı yeni nesiller yetiştirmeleri için' biyolojik fonksiyonları öne çıkarıldı. Onlardan beklenen, geleneksel rollerini Batılı tarzda icra etmeleriydi. Bu kimlik politikalarının temelini 'namus' ve 'iffet' kavramları oluşturuyordu.

Bu politikalarla uyumlu olarak, Cumhuriyet erkekleri kadınlara siyasi haklarını vermekte ayak sürüdüler, hatta dernek kurmalarına bile izin vermediler. Bu tavırlarını, henüz aşamadıkları 'Doğulu' zihniyetleriyle açıklamak mümkündü ama, çok değil daha on yıl önce çarşaf ve peçeyle gezdirdikleri kadınları, açık başları, kolsuz elbiseleri, hatta mayolarıyla güzellik yarışmalarına katılmaya zorlamalarını anlamak hakikaten zordu.

İlk Türkiye güzeli Ermeni

Türkiye'nin ilk güzellik yarışması, 1925 veya 1926'da İpek Film Şirketi tarafından düzenlenmişti. Melek Sineması'nda yapılan yarışmayı, sinemanın yer gösterici kızlarından Ermeni asıllı Matmazel

Araksi Çetinyan kazanmıştı. Ama basın, organizasyon bozukluklarını bahane ederek, yarışmayı geçersiz saymıştı.

Geniş katılımlı ilk 'yarı resmi' güzellik yarışması için çok beklemek gerekmedi. Yarışma fikrinin Mustafa Kemal'den çıktığı söyleniyordu. Gazetelerde ABD'de düzenlenecek yarışmadan söz edilirken "medeniyetin beşiği ABD ve Avrupa'da...", "Yunanistan bile...", "Balkan devletleri bile..." gibi ifadeler kullanılıyor, yani yarışmaya katılmak bir 'milli görev' ve 'medenileşmenin işareti' olarak sunuluyordu.

Şubat 1929'da, *Cumhuriyet* gazetesi yarışmaları düzenleme işini hevesle üstlendi. Başyazar Yunus Nadi "Bizim kadınlarımız bu müsabakaya niçin iştirak etmesinler, bizim ne kusurumuz var? Hâlbuki Türk kadını, dünyanın en güzel kadınlarından sayılmıştır. Hatta Avrupa'da Şark güzeli diye dillere destan olmaktadır. Avrupa'da imal edilen birçok kremlerin, losyonların ve tuvalete ait ilaçların üzerine reklam için 'Şarkın güzellik tılsımı' cümlelerini daima görmekteyiz. O halde Türk kadını niçin Amerika ve Avrupa'da kendi milletinin güzelliğini göstermesin?" diye işin felsefesini ilan ederken, güzellerin mayoyla jüri önüne çıkmalarının 'gayri ahlakî' olduğu yolundaki eleştirilere cevap vermeyi de ihmal etmemişti.

Kaş, göz, gerisi söz!

Mizah dergisi *Karagöz* ise, 9 Şubat 1929 tarihli sayısında işi şöyle alaya alıyordu:

> "*Cumhuriyet* refikimiz Dünya Güzellik Müsabakası'na Türk kadınlarının girmesini istiyor. Öyle ya, her millette güzel var da bizde yok mu? Yok ne demek! Öyleleri var ki bir gülüşle bin gönül fethederler, öylcleri var ki bir bakışla bin can yakarlar. Daha neler, ne fettanlar, ne dilberler, ne dilbazlar var, var ama bunlar bize, bizim

gönlümüze göredir. Ölçüye uymaz, metroya, santime gelmezler. Malum a, bizim bedenlerimiz alafranga değil alaturkadır, sporsuz, gelişi güzel büyüdüğümüz için hepimiz biraz göbekliyiz, vücudun ölçülü güzelliğine o kadar ehemmiyet vermeyiz, bizde güzellik şunlardır: Kaş, göz, gerisi söz. Müsabaka heyeti evvela ölçüp biçtikten sonra hesaba uygun olanları müsabakaya sokacaklar. Haydi efendim, haydi, onların arşınına göre bizde kumaş yoktur..."

"Bar kadını hariç"

Ancak, halk havaya sokulmuştu bile. 25 Şubat 1929'da yapılan duyuruda katılma şartları şöyle sıralanmıştı: "1) Müsabakaya 16 ila 25 yaş arasındaki her namuslu Türk kızı iştirak edebilir. Irk, din ve mezhep farkı aranmaz. 2) Bar kadınları müsabakaya katılamaz."

"Bar kadını olmak" o günün ahlak anlayışının sınırlarını tarif ediyordu, "Irk farkı aranmaz" dendiği halde, gazeteler "Yarışma sayesinde Türk ırkının ne kadar güzel olduğunun dünyaya gösterileceği" haberlerinden geçilmiyordu.

Cumhuriyet gazetesi hemen her gün ilk sayfasının bir köşesini güzellik yarışmasına ayırdı. "İyi bir vatan anası olmak kabiliyeti ve asaletini haiz kızlar" aranıyordu ama, ilk şart yüz güzelliğiydi. Kızlardan, 19x12 cm boyutlarında kartpostal şeklindeki fotoğraflarını gazeteye göndermeleri istenmişti. Gazete her gün fotoğrafları yayınlayacak, gazete okuyucularının seçtiği on beş güzel finale kalacaktı. Oy verecek okuyucular arasından kurayla seçilecek okuyuculara, 5 ila 50 lira arasında değişen para ödülleri ile üç aylık *Cumhuriyet* gazetesi aboneliği hediye edilecekti. Finale çıkan bu güzelleri bir hakem heyeti yarışmaya tabi tutacaktı. İlk fotoğraf 7 Mart'ta yayınlandı. 125 güzelin fotoğraflarının yayınlanışı 21 Haziran 1929 tarihinde tamamlandığında ülkede heyecan hedeflenen seviyeye ulaşmıştı.

1 Ağustos'ta açıklanan sonuçlara göre, halk 1,121 oyla Mualla Suzan'ı birinci seçmişti. Gazete 400'ün üzerinde oy alan kırk sekiz yarışmacının büyük jüri önüne çıkmasına karar verdi. Yarışma tarihi olarak ilan edilen 30 Ağustos'un, 'Zafer ve Tayyare Bayramı' olduğunu geç fark eden yöneticiler, bu tarihi 2 Eylül'e aldılar. Yarışmadan bir gün önce, finale kalanlar arasında gayrimüslimlerin çokluğu konusundaki şikâyetlerin haklı olup olmadığının anlaşılması için, yarışmacılardan nüfus kâğıtları istendi. Gerçekten de 35 finalistin yarısı gayrimüslimdi ama hepsi de Türk vatandaşıydı...

32 numara güle benziyor

Hakem Heyeti; Abdülhak Hamit (Tarhan) ve eşi Lüsyen Hanım, Cenap (Şahabettin), Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Namık İsmail, Peyami (Safa), Nazmi Ziya, Mesut Cemil, Hüseyin Cahit (Yalçın), Muhiddin (Sadak), Halit Ziya (Uşaklıgil), İbrahim (Çallı), Vasfi Rıza (Zobu), Bedia Muvahhit, Vala Nurettin ve başka ünlü isimlerden oluşuyordu. Gazetelere yansıdığına göre, güzelleri gören hakemlerin nefesi kesilmişti. Hüseyin Rahmi "Hepsi birer birer alınırsa hepsi güzel, fakat bolluk içinde seçmek müşkül oluyor", Halit Ziya "Bayıldım", Ahmet İhsan "Rüya görüyorum sanıyorum", Abdülhak Hamit "Cennete girdim sanıyorum", Kontes Soranzo "Cennetten çıktım sanıyorum", Hüseyin Cahit "Hayranım", Şükûfe Nihal "Gayet güç, cevap veremeyeceğim kadar", İsmail Müştak "Hepsinin müştakıyım", Yunus Nadi "Ben bu işin muvaffakiyetinden çok memnunum", Rezan Emin Hanım "32 numara güle benziyor" demişti.

Fısıltı gazetesine göre, bazı yarışmacılar jüri önüne çıkmak istememişler, çünkü bu aşamayı "fazlasıyla modern" bulmuşlardı. Birinciliği Hicran Hanım kazanmış, ama kısa süre önce nişanlanmış veya evlenmiş olduğu ortaya çıkınca, yerini okuyucuların da favorisi olan Feriha Tevfik'e bırakmıştı. Semine Hanım ikinci, (1925

veya 1926'daki yarışmanın birincisi) Matmazel Araksi Çetinyan ise üçüncü olmuştu. Balıkhane Nazırı Mehmet Tevfik Bey'in torunu olan Feriha Tevfik sarı ile kumral arasında dalgalanan ince bukleli saçları, ela gözleri, uzun kirpikleri, düz ve muntazam burnu, tabii kırmızılıktaki dudaklarıyla gülerek "Ay inanamayacağım geliyor, doğru söyleyiniz, şimdi ben Türk güzeli, Türkiye güzellik kraliçası mıyım?" demişti. Ancak, dünya güzellik yarışmasına başvuruda geç kalındığı için bütün bu çabalar boşa gitmişti.

Türk ırkı beyazdır!

1930 yarışmasının duyuruları 29 Ekim 1929'da yapılmaya başlandı. Yine "medeni bir sahada memleketin şeref ve haysiyetine hizmet etmek üzere" Paris'e ve ABD'ye gönderilmek üzere kadın adaylar aranıyordu. "Güzeller milli vazifenizi yapınız" sloganıyla başlatılan bir haberde, yarışmanın 'faydası' şöyle anlatılıyordu:

> "Feriha Tevfik Hanım'ın resimlerinin Amerika gazetelerinde intişarı (yayını) bizim lehimizde ne mühim bir propaganda oldu. Türkleri zenci, sarı veya kırmızı ırktan zanneden sürü sürü Amerikalılar kendileri kadar beyaz ve güzel olduğumuzu Feriha Hanım'ın resimlerinden anladılar. Memleketimiz ve milletimiz namına ele geçen böyle masrafsız bir propaganda fırsatını kaçırmamak, ondan azami derece istifade etmek zarurctindeyiz. Bu fırsattan istifade milli bir vazifedir. Azami istifade ise ancak müsabakalara güzel, çok güzel kız göndermekle olur."

"Mayası halis" bir kız

10 Ocak 1930'da yapılan yarışmada Mübeccel Namık Hanım yeni "Türkiye Güzellik Kraliçası" seçildi. İlk yarışmanın birincisi Feriha Tevfik bu kez ikinci olmuştu. Yarışmacıları ellerinden tutup, jürinin önüne kadar götürüp, orada eteklerini dizlerine kadar kaldırmalarına yardım etme görevini üstlenmiş olan muhafazakâr

yazar Peyami (Safa), basının güzelliğine kusur bulduğu Mübeccel Hanım'ı şöyle övmüştü: "Mübeccel Hanım ırkımızın büyük seciyesini taşıyor. Mayası halis bir tesalüple yuğurulmuş. Lirik şairlerin genç kız diye tahayyül ettikleri, fakat asrın ahlaki bulanıklığı içinde eşini az bulduklarını masum, gözü açılmamış tipik aile kızı. Zekâsı, terbiyesi, vücudu idman görmüş, lisan biliyor..."

Ama yine büyük bir hayal kırıklığı yaşandı. Paris'e giderken Sirkeci'den Edirne'ye kadar her istasyonda halkın sevgi gösterileriyle karşılanan Mübeccel Hanım dereceye bile giremezken, 'milli düşman' Yunanistan güzeli, kraliçe seçiliverdi. ABD'nin Galveston şehrine gönderilen Feriha Tevfik de başarılı olamayınca, ülkede büyük bir hayal kırıklığı yaşandı. Gazeteler suçu 'kökenlerini eski Yunan uygarlığında gören Batılı jüri üyeleri'ne atıp 'yenilen pehlivan güreşe doymaz' misali tekrar kolları sıvadılar.

İlk pop-star yarışması

Cumhuriyet gazetesi 'milli görev' tanımı ile yetinmeyerek işi sağlama bağladı: "Bugün meçhul bir kız iken, yarın meşhur bir şahsiyet olmak fırsatı karşınızda duruyor." Ama 28 Temmuz 1930 tarihli ilan bir fiyaskoya işaret ediyordu: "Güzellik müsabakasına iştirak için gelen resimler kâfi miktarda olmadığından, resim gönderme müddetini ekim sonuna uzattık. Güzeller! Beyoğlu'nda Foto Süreyya ve Foto Femina'ya giderek bizim hesabımıza resimlerinizi çektiriniz."

Büyük gayretler sonunda yeterli aday bulunarak yapılan 1931 yarışmasında 'muallim' Naşide Saffet Hanım birinci, Güzel Sanatlar Mektebi öğrencisi Saniha Hanım ikinci oldu ama bu durum kamuoyunda büyük rahatsızlık yarattı. Çünkü 'muallim' ve 'öğrenci' Cumhuriyet'in rol modelleriydi. Naşide Hanım'ın öğretmenlikten atılacağı söylentileri kulaktan kulağa yayılırken, rejimin

ideologlarından Falih Rıfkı, 26 Ocak 1931 tarihli *Milliyet*'te şöyle diyordu: "Güzellik temiz ve asil bir şeydir. Fakat muallimlikle bu müsabakalar arasında bir tezat olduğuna da şaşmamak lazım gelir. Eğer Maarif Vekilliği deniz esbabı ile dolaştırılmış, ayak bileği, kalçası ölçülmüş ve talebeleri tarafından gazetelerde çıplak resmi görülmüş bir hoca hanımı sınıf içinde biraz garip bulursa eski kafalık göstermiş olmayacaktır." Anlaşılan, modernleşmenin doğal sınırlarına varılmıştı!

Cumhuriyet güzeli

Bu olaylar katılımcıların cesaretini kırmış olmalıydı ki, 1932 yarışmasına pek ilgi olmadı. Sadece on başvuru olduğu için yarışma iptal edildi, ancak uluslararası yarışmayı düzenleyen komitenin ısrarı üzerine tekrar düzenlendi. 15 Haziran 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin başlığı, "Dünya Türkiye güzelini bekliyor," şeklindeydi. Gazete bu tarihten 2 Temmuz'a kadar, 16-25 yaş arası evlenmemiş, namuslu kızları yarışmaya davet eden haberler yayımladı, yetmedi. "Kraliçe seçilecek güzele tam 500 Türk Lirası mükâfat verilecektir," dedi, olmadı. "Hâfi ve balo kıyafetiyle yapılacak seçmelerde kazanamayanların izzet-i nefislerinin rencide edilmemesi için isimleri ilan edilmeyecektir," güvencesi verdi, nihayet sekiz genç kız başvurmaya ikna edilebildi.

Sonuçta, Hızır Yangın Söndürme Aletleri mümessili Halis Bey'in 17 yaşındaki kızı Keriman Halis, yeni 'Türkiye Güzellik Kıraliçası' seçildi. Kara kaşlı, kara gözlü, parlak uzun ve siyah saçlı ve bembeyaz tenli, hakikaten çok güzel bir kızdı Keriman. Babası kızını bizzat götürüp yarışmaya kaydettirmişti. Ama geçmiş yıllarda yarışmaları 'milli görev' olarak tanımlayan basın bu kez pek alaycıydı. Onlara göre Keriman Halis, "Türkiye güzeli değil, olsa olsa *Cumhuriyet* gazetesinin güzeli" sayılırdı!

Miss Turkey!

Yine de, baba-kız Belçika'nın Spa kentinde yapılacak yarışmaya katılmak üzere Simplon Ekspresi'ne binerken, foto muhabirleri Halis Bey'in yüzündeki gururu ve güzel Keriman'ın heyecanını tespit etmek için yarış halindeydi. Keriman Halis daha sonra yarışma gününü (31 Temmuz 1932) şöyle anlatacaktı:

> "Önce kadınlardan meydana gelen bir jüri önüne çıktık. Burada inceden inceye kontrolden geçtik. Sonra bir tiyatro salonunda esas yarışmaya girdik. 28 ülkenin güzeli teker teker boy göstererek gelip geçtiler (...) Ve sonunda iki güzel kaldık. Ben ve Almanya güzeli. Son gün yalnız Alman güzeli ve beni tekrar görmek istediler. Üzerime kırmızı renkte bir tuvalet giymiş, yakasına da beyaz kurdela takmıştım. Memleketimizi bayrağımızın renkleriyle tanıtmaya çalışıyordum. Son an gelip çattı. Jüri başkanı ayağa kalktı. Elindeki kırmızı mühürlü zarfı büyük bir itina ile açtı. Tiyatroda büyük bir sessizlik hüküm sürüyordu. Heyecandan düşüp bayılabilirdim. Neyse, zarf açıldı. Bütün tiyatro salonu, 'Yaşasın Miss Turkey' sesleriyle inledi..."

Bütün ülke mutluydu. Ailenin Fındıklı semtindeki evi gazetecilerin ve ziyaretçilerin hücumuna uğramıştı. Gazeteler Keriman Halis'in 'hususi özelliklerini' saymakta yarışıyorlardı: "Feyzi Ati Lisesi'ne gitmiş ve orta tahsilini orada yapmıştır." "Biraz Fransızcası olan, müzik aletlerinden en çok piyanoyu seven ve piyano çalan bir kızdır." "Ama asıl başarısı, iyi bir ev kızı oluşundadır. Çok maharetlidir kendisi." "Akrabalarının tarifiyle 'dehşetli' bir ev kadınıdır. Ev işleri ona fevkalade büyük zevk vermektedir." "Çok iyi yemek yapar ve harika dikiş diker." Görüldüğü gibi ideal Cumhuriyet kızıydı Kerimancık. Az buçuk tahsilli, mükemmel bir ev kadını, iyi bir eş ve anne adayı....

İktisat ve Tasarruf dergisi "Türk güzeli niçin cihan güzeli oldu? Çünkü Türk güzeli Türk üzümü, Türk fındığı, Türk inciri

ile beslendi" diye yazmıştı. Yarışmaların destekçisi Atatürk de sonuçtan çok mutluydu. 3 Ağustos günü *Cumhuriyet* gazetesine verdiği özel demecinde "Keriman Ece" dediği kızımızın başarısına, "Türk ırkının, dünyanın en güzel ırkı olduğunu tarihî olarak bildiği için şaşırmadığını" söyledi, ancak "Türk kızlarının esas görevinin analarının ve atalarında olduğu gibi yüksek kültürde, yüksek fazilette birinci olmak olduğunu" da hatırlattı.

Monmarter kabareleri

Ama artık eski heves kalmamıştı. 1933 yılında düzenlenen son güzellik yarışmasını Nazire Hanım kazandı ancak seçilişiyle ilgili şike dedikoduları ayyuka çıkmıştı. Bunun üzerine romancı milletvekili Aka Gündüz, "Güzellik müsabakaları men edilecek. Bu gibi müsabakalar Monmarter kabarelerinde oluyor. Temiz Türkiye buna müsait değildir. Artık müsabakaların yapılmaması için bir kanun layihası teklif edeceğim" dedi. Hakikaten de 1950'ye kadar bir daha yarışma yapılmadı.

Cumhuriyet'in erkekleri modernleşme projeleri için mihenk taşı olarak seçtikleri Cumhuriyet kadınlarını, yeni Cumhuriyet'in ne kadar 'medeni' olduğunu dünyaya ilan etmek için, önce 'milli görev' deyip sahneye sürmüşler, misyon tamamlanınca da, bu tür müsabakaların 'milli hasletlerimize uymadığını' keşfederek sahneden çekmişlerdi. Muhtemelen bu garip süreçte bile bireyselleşme yolunda önemli adımlar atan Cumhuriyet'in kadınlarına kendileri hakkında verilen bu saçma sapan kararlara uymak kalmıştı. Gerçekten hazin bir durumdu bu.

Özet Kaynakça: Pınar Öztamur, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminen Kadın Kimliğinin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, S. 99, Mart 2002, s. 46-53; Mehmet Ö. Alkan ve Cengiz Kahraman, "İlk Pop-Star Yarışmaları ve Güzellik 'Kıraliça'ları: Türkiye Güzeli Mübeccel'im Ben...". *Toplumsal Tarih*, S.124, Nisan 2004, s. 68-71.

YILBAŞI VE MİLLİ PİYANGO GELENEĞİ

Hicrî ve Rumî takvimi kullanan Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Miladî' yılbaşı kutlaması elbette yapılmazdı. Ama bu demek değil ki, bu olaydan habersizdiler. Örneğin 1829 yılında, İstanbul'daki İngiliz elçisinin Haliç'te bulunan bir gemide verdiği baloya davetli Osmanlı devlet adamları, yatsı namazını Tersane Divanhanesi'nde kıldıktan sonra, sandallarla gemiye giderek sabaha kadar eğlenmişler, ertesi gün Kazasker Yahya Bey, Serasker Hüsrev Paşa'ya, baloyu şöyle anlatmıştı: "Az vakitte çok hazırlık yapmışlar. Biz balода yapılanları bir ayda düzenleyemeyiz. Gerçi kâfir işi, fakat ne çare? Devletçe bir şey oldu, katılmak lüzum etti. Kaşık çatal gibi mekruh şeyler bile vardı..." 'Batıcı' padişahlardan Abdülmecid'in 1856'da Fransız Elçiliği'nde katıldığı bir yılbaşı balosundan ziyadesiyle memnun ayrıldığı yazıldı ama arkası gelmedi.

Medeni millet olmak

Halkın bu âdetle tanışması 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra İstanbul'a akın eden Beyaz Ruslar sayesinde olduysa da en önemli gelişme Cumhuriyet döneminde yaşanmıştı. Ancak, Miladi takvimin kabul edildiği 1925 yılını 1926'ya bağlayan gün tatil günü olmadığı için, işin eğlence kısmı eksik kalmıştı. Bu eksiklik bir yıl sonra giderildi ve 1926 yılını 1927'ye bağlayan cuma günü ilk kez yılbaşı kutlaması yapıldı. Elektrik İdaresi'nin saat tam 12'de kentin bütün ışıklarını bir dakika söndürmesi geleneği de o yıl

başladı. Halk yılbaşı kutlamasını pek sevmiş olmalıydı, çünkü ertesi yıl, eğlence yerleri tıklım tıklım dolmuştu. Ama yılın en popüler eğlencesi kumarhane olarak işletilmeye başlanan Yıldız Sarayı'na gitmekti. Bu tarihten sonra, yıllardır hasetle seyredilen Beyoğlu eğlenceleri hızla yurda yayıldı. Dergiler, özel yılbaşı sayıları çıkarmaya, gazinolar balolar düzenlemeye, 'Tayyare Piyangosu' özel çekilişler yapmaya başladı.

1935 yılında "Bütün medeni milletlerce tatil günü olarak kabul edilen 31 Aralık öğleden sonrasıyla 1 Ocak günlerinin uygulanmakta olan tatil günlerine eklenmesi" teklifi kabul edildiğinde 'medenileşme' projesinde bir merhale daha tamamlanmış olmuştu. Bu ilk resmi tatil gününün ertesinde *Son Posta* gazetesi muhabiri, gözlemlerini şöyle aktarıyordu: "Bu yıl yılbaşı gecesi, ay sonuna ve bayram ertesine gelişine rağmen, gayet neşeli geçti. Beyoğlu gazinoları bir gecede, bir sene içinde görmedikleri kadar bol müşteri buldular ve bütün bir yılın ziyanını örtecek kadar satış yaptılar. Dün sabah, saat ondan akşama kadar, sokaklarda sayım gününü hatırlatan bir tenhalık seziliyordu. Tatili fırsat sayarak sabahın onuna kadar güle oynaya içenler, ayılıp da sokağa çıkamamışlardı."

Piyangosuz olmaz!

Cumhuriyet döneminin ilk piyangosu ileride Türk Hava Kurumu'na dönüşecek olan Türk Tayyare Cemiyeti'nin piyangosudur. 1926-1939 arasında halkın en büyük eğlencesi olan Tayyare Piyangosu, hava kuvvetlerine pilot yetiştirmek ve uçak almak için kurulan cemiyetin gelir kaynaklarından sadece biriydi. Halktan biraz zorlamayla toplanan bağışlar, iki civa maden ocağının gelirleri, Uşak Şeker Fabrikası'nın ilk hasılatı, makara ve iplik fabrikası kurma imtiyazı, tekel gelirlerinin yirmide biri, eski ve yeni pulların satış geliri, fitre-zekât ve kurban derilerinin bir bölümü, Atatürk'ün

Büyük Nutku'nu, askerlikten terhis belgelerini, el ve duvar ilanlarını basma ve satma tekelleri ile para piyangosu düzenleme yetkisi de diğer gelir kaynaklarıydı. İkinci Dünya Savaşı sırasında bu gelirlerin çoğu geri alındığı için Türk Hava Kurumu'nun uçak fabrikalarının kapanmak zorunda kalması ise tam bir 'Türk işi'ydi!

1931 yılında yılbaşında büyük ikramiye dağıtmak geleneği başlatan Tayyare Piyangosu, yerini 11 Kasım 1939'dan itibaren Milli Piyango İdaresi'nin çekilişlerine bıraktı. Bu ilk çekilişte bilet fiyatı 1 lira, büyük ikramiye ise 80,000 liraydı. O günden beri de Milli Piyango hayatımızın bir parçası. Bu tarihçenin en renkli unsurları ise Kulaksızoğlu Efendi, Mösyö Mersenye, Mösyö Biyanki, Timoleon İsilyadis Efendi, Kadızade Ömer Rıfkı Efendi, Mehmet Reşit ve Şürekâsı, İbrahim Naci, İsak Levi ve Mahdumları, Tek Kollu Cemal, Uzun Ömer, Cüce Simon ve Nimet Abla gibi piyango bayileri olmalı.

Özet Kaynakça: Ahmet Refik: *Eski İstanbul*, İletişim Yayınları, 1998, 40-46; Gökhan Akçura "Yılbaşıdır Bunun Adı", *Toplumsal Tarih*, S. 132, Aralık 2004, s. 32-37; *Piyangonun Dünü, Bugünü ve Milli Piyango İdaresi*, Hazırlayan: Mete Tunçay, 1994.

GÜNEŞ DİL TEORİSİ'NİN İCADI

1 Kasım 1928'de TBMM'de kabul edilen kanunla Arap alfabesinin yerine Latin harfli alfabeye geçildikten sonra iş dil planlamasına gelmişti; çünkü yeni alfabeyle birlikte Arapça, Farsça sözcüklerin ve gramerlerinin dayanağı ortadan kalkmıştı. 17 Şubat 1929'da toplanan Dil Heyeti derhal yeni alfabeye uyumlu yeni Türkçe sözcükler bulma işine girişti. Toplantıda yaptığı konuşmada Arapça ve Farsça sözcüklere yer vermeyen, bunun yerine yeni Türkçe sözcükler kullanmaya çalışan İsmet Paşa, konuşmasının sonunda "dilimizi engin bir düze genişletecek ve medeni bütün anlatışlara tam denk gelecek bir söz kitabı oluşturulmasının gerekliliğini" vurgulamıştı.

Dil Heyeti yetmez

Ancak böyle zorlu bir iş için Dil Heyeti türü bir kurum yetersiz bulunmuş olmalı ki Mustafa Kemal, 11 Temmuz 1932'de Çankaya'da Afet (İnan), Akçuraoğlu Yusuf, Samih Rıfat, Sadri Maksudi (Arsal), Hamid Zübeyr (Koşay), Hüseyin Namık (Orkun) ve Ruşen Eşref (Ünaydın)'ın davet edildiği bir toplantıda dil işleriyle ilgili bir cemiyetin kurulmasını tartışmaya açtı. Toplantı sonunda Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC) adıyla bir derneğin kurulmasına oybirliğiyle karar verildi. Hatta teşkilat şeması ve nizamnamesi de genel hatlarıyla Mustafa Kemal tarafından belirlendi.

Adından da anlaşıldığı gibi kurum bir cemiyet olarak örgütlenmişti. Hâlbuki dönemin aydınlarının isteği bir dil akademisinin kurulmasıydı. Ancak, akademi demek sadece dil uzmanlarından oluşan bir bilim kurulu demekti ve bu itibarla dil çalışmaları özel bir uzmanlık alanı sayılarak, geniş halk kitlelerinin katılımı sağlanamayacaktı. Hâlbuki Mustafa Kemal'in kafasındaki proje, dil tartışmaları yoluyla Türkiye'de yaşayan çeşitli grupları uluslaşma projesine dahil etmekti. Bu da, daha esnek bir yapılanmayı zorunlu kılıyordu.

I. Türk Dil Kurultayı

4 Eylül 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC) başkanlığı tarafından gazete ve radyolarda yayınlanan bir beyannameyle, eylül ayının son günlerinde bir dil kurultayı toplanacağı kamuoyuna duyuruldu. İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanacak kurultaya kadın-erkek tüm yurttaşlar üye sıfatıyla davet edilmişti. Paris'te yaşayan Yahya Kemal (Beyatlı) Paris'ten, Sofya'da yaşayan Agop Martaryan özel olarak davet edilmişti.[7] Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmayan yabancı dilbilimciler de kurultaya üye olarak katılabileceklerdi.

26 Eylül 1932 günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan 1. Türk Dil Kurultayı'na damgasını vuran, Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçeden tasfiyesine karşı çıkan bir tebliğ sunan Hüseyin Cahit (Yalçın) oldu. Aslında Hüseyin Cahit dilde değişmeye, sadeleşmeye değil dile devlet müdahalesine karşıydı. Söz konusu tebliğin kurultaya sunulması önce bir tereddüt yaratmış, sonra izin verilmişti. Ancak konuşma büyük yankı uyandırınca Mustafa Kemal duruma el koydu ve bu tür ihtimallere karşı kurultay binasındaki bir odada yatan TDTC Başkanı Samih Rıfat Bey, hasta

7 1934'te Mustafa Kemal Atatürk tarafından 'Dilaçar' soyadı verilen Martaryan, Türk Dil Kurumu (TDK)'da 1936-1978 arasında görev yaptı.

yatağından kaldırılarak kürsüye çıkartıldı. Hüseyin Cahit'in tezlerini çürütmek için kürsüye çıkanların arasında Hasan Ali (Yücel), Ali Canip (Yöntem), Fazıl Ahmed ve Köprülüzade Mehmed Fuad gibi ünlü isimler de vardı.

Türk dillerinin akrabaları

Kurultayda dilbilimcilere Türkçenin gerek Sümerce, Hititçe gibi en eski Türk dilleriyle, gerek Hint-Avrupa, Sami denen dillerle mukayesesinin yapılması görevi verilmişti. Bu bağlamda bazı delegeler bazı kelimelerin Türkçe kökenli olduğunu ispatlamaya giriştiler. Örneğin Latince'deki 'Dieu' (Diyö-Tanrı) kelimesi, Yunanca'daki 'Teos' (tanrı) kelimesi ile Arapça ve İbranice'de 'Melek' ve 'Cennet' kelimelerinin ve Arapçadaki 'Allah' kelimelerinin Türkçe kökenli olduğu şöyle açıklanıyordu:

> "Eski Türkler fevkalbeşer (olağanüstü) bir kuvvete sahip olan maneviyete (tiv) ve (dev) derlerdi; bunun için Türkçede Tanrının diğer bir adı da (Tiyu) dur. Latinler bu kelimeleri Diyö şekline sokarak aynı manada kullandılar. Yunanlılar da aynı kelimeleri (Teo) ve (Teos) olarak Allah'a ad verdiler. Keza Türkler kahraman ve kahhar (yok edici) gençlere (devoğlu) derlerdi. Bu devoğulları çok defa Arap kavmini çiğnemiş onlar için korku ve dehşet sembolü olmuştur. Latinler bunlara da diyavol yani diyabl demiştir. Yunanlılar da diyavolos olarak telaffuz etmişlerdir..."

Toplantıdaki diğer delegeler bu mantığı daha da ileri götürdüler ve Türkçe ile diğer diller arasındaki yakınlığı savunmak için fonetik benzerliklerden yararlandılar. Örneğin Agop Martaryan Türkçe, Sümerce ve Hint-Avrupa dilleri arasında bağlantılar olduğunu savundu. Dilbilimci Ahmet Cevat (Emre) morfoloji, fonetik, kelime dağarcığı ve sözdizimi alanında Türkçe ile Sümerce arasındaki benzerlikleri ayrıntılı biçimde ele aldı. Öyle ki kurultaydan sonra 'eşseslilik' çalışmaları bir bilim dalı haline gelecekti.

Derleme ve tarama çalışmaları

Her yıl 26 Eylül'de 'Dil Bayramı' kutlanmasını kararlaştıran kurultayda alınan bir diğer karar, Türk lehçelerinden kelimeler derlenmesi idi. Bu konu Bakanlar Kurulu kararıyla bir 'devlet vazifesi' kabul edildi. İllerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığı altında, Söz Derleme Heyetleri kuruldu. Belediye başkanları, askeri birliklerin komutanları, eğitim ve sağlık personeli ve bütün okulların müdür ve öğretmenleri bu heyetlerin doğal üyesi sayıldı. Ayrıca CHF'nin taşra birimleri ve Halkevleri de, çalışmalara aktif olarak katılacaktı.

16 aylık bir çalışma sonunda TDTC'nin merkezine 129.792 fiş ulaştı. En çalışkan iller 17.436 fişle İstanbul, 12.171 fişle Ankara'ydı. 5 bin ila 10 bin arasında fiş veren iki vilayet vardı: Konya 7.789 fiş ve Seyhan (Adana) 5.774 fiş vermişti. Kolektif bir çalışmanın ürünü olan bu sözler, Cemiyet tarafından çıkarılan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'nde, 1939-1957 arasında yayımlandı.

Tarama çalışmalarına ise derleme fişlerinden başlanmış, ardından yerli ve yabancı Türkologların ve klasik Türkçe eserlerin gözden geçirilmesi suretiyle yaklaşık 153.500 tarama fişi elde edilmişti. Bu çalışmanın sonuçları 1934'te *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları: Tarama Dergisi*'nde yayımlandı.

Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan TDTC'nin olağanüstü toplantısında alınan karar gereğince, Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinden derlenen 1.382 Arapça-Farsça sözcük, gazeteler ve radyo aracılığıyla halka duyuruldu ve bunlara Türkçe karşılıklar bulunması istendi. 3.5 ay süren anket çalışmasından sonra, halktan gelen sözcükler bir sıraya dizilmiş, hatalı yazımlar ve tekrarlar ayıklandıktan sonra 1.100 tanesi değerlendirmeye alınmıştı.

II. Türk Dil Kurultayı

18 Ağustos 1934'te toplanan II. Türk Dil Kurultayı'nda, TDTC'nin adı Türk Dili Araştırma Kurumu (TDAK) olarak değiştirildi. Kurultaya Sovyet İlimler Akademisi'nden Prof. Samoiloviç "Cuci Ulusu Edebi Dili" ve yine aynı akademiden Prof. Meşçaninof "Dilin Neşvünema Tarihi" adlarıyla birer tebliğ sundular. Azerbaycan delegesi Ahmet Caferoğlu "Rus Dilinde İlk Türk Dili Yadigârları" başlıklı tezini sunarken konu dışına çıkınca, Gazi salonu terk etmiş, Kurultay ve TBMM Başkanı Kâzım Paşa da konuşmacının sözünü keserek kürsüden indirmişti. Kurultayda bundan böyle sunulacak tebliğlerin 'Öztürkçe' olması konusunda karar alındı.

İlk Öztürkçe sözcükleri de Mustafa Kemal bizzat türetmeye çalıştı. Bugün Türkçeye yerleşmiş olan 'er', 'subay', 'kurmay', 'genel', 'özel', 'evrensel', 'kutsal', 'ısı', 'ergenlik', 'kıvanç', 'üçgen', 'dörtgen' gibi sözcükler onun buluşuydu. Mustafa Kemal Öztürkçe işini öyle önemsemişti ki, kimi konuşmalarında ve yazışmalarında bu sözcükleri kullanmaya başladı. Örneğin 3 Ekim 1934'te İsveç Veliahtı Güstav Adolf onuruna verilen yemekte yaptığı şu konuşma, tamamıyla Türkçe köklerden yeni bir dil yaratılabileceğini kanıtlama çabası gibiydi:

> "Bu gece yüce konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duyduğum tükel özgü bir kavançtır. Burada kaldığınız uzca, sizi sarmaktan hiç durmayacak ılık sevgi içinde bu yurtta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankısını bulacaksınız. İsveç-Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, önü, bu iki ulus, ünlü sanlı sözlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır. Ancak daha başka bir alanda da onlar erdemlerini, o denli yaltırıklı yöntemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir. Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç

özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar bugün en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar; baysal utkusu..."

Bu bağlamda Mustafa Kemal, soyadı olarak 'Atatürk'ü aldı. Kemal adını, "aslında Türkçede büyük kale anlamına gelen" Kamâl ile değiştirdi ve ölünceye kadar nüfus cüzdanında bu adı taşıdı. Aynı yıllarda Sanayi Kredi Bankası'nın adı 'Sümerbank' oldu. 14 Haziran 1935'te madencilik işleri için kurulan devlet bankasına da, Hitit Krallığı'nı ifade eden 'Etibank' adı verildi.

III. Türk Dil Kurultayı

Ama daha büyük buluş yoldaydı. II. Dil Kurultayı'ndan sonra Viyanalı dilbilimci Dr. Phil Hermann F. Kvergic tarafından Mustafa Kemal'e gönderilen *La Psychologie de quelques* éléments *des Langues Turgues* (Türk Dillerindeki Bazı Öğelerin Psikolojisi) adlı eser, Türk dilinin diğer dillerle ilişkisi konusunda yeni bir teoriye zemin hazırlayacaktı. Kvergic 'Güneş Dil Teorisi' adını verdiği teoride bugün sanıldığı gibi bütün dillerin Türkçeden türediğini iddia etmiyor fakat antropoloji ve Freud'un psikanaliz yöntemlerinden yararlanarak, Türk dilinin diğer bazı dillerle akraba olabileceğini ileri sürüyordu. Kvergic'in bu kitapçığı 1935 yılında Atatürk tarafından *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili* adlı çalışmada kaynak olarak kullanılmış, ancak ondan çok daha iddialı ve kapsamlı sonuçlara ulaşılmıştı. Böylece "Türk dilinin yalnız Hint-Avrupa, Hamitik-Semitik, Sümer ve saire değil, bütün dünyanın sesli kültürel dillerine önayak olduğu kanaatini verecek yeni belgeler edinilmişti." Bu konu, 1935 yılından itibaren gazetelerde işlenmeye başlandı ve nihayet III. Dil Kurultayı'nın ana konusu olarak belirlendi.

Güneş Dil Teorisi

Aslında Güneş Dil Teorisi'nin temelleri 1932'de kabul edilen Türk Tarih Tezi ile atılmıştı. Bilindiği gibi bu teze göre tüm medeniyetlerin yaratıldığı yer Orta Asya'ydı ve Türkler bu bağlamda dünya yüzündeki tüm medeniyetlerin kurucusuydular. Ancak bölgede yaşanan kuraklık yüzünden Türk toplulukları batıya doğru göç etmek zorunda kalmışlardı. Bu göç yolları üzerinde önemli bir köprü görevi gören Anadolu da Türklerin yeni yurdu olmuştu. Medeniyet, Türklerle birlikte Anadolu'ya gelmiş, oradan da batıya geçmişti. Medeniyeti dilden ayrı düşünmek imkânsızdı. Dolayısıyla bu üstün medeniyetin dili olan Türkçe de bütün dillerin yaratıcısıydı, yani 'anadil'di. III. Türk Dil Kurultayı, Türk Tarih Tezi ile Güneş Dil Teorisi'nin ilişkisinin resmileştirildiği yer oldu.

24 Ağustos 1936'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan III. Türk Dil Kurultayı'nda dikkati çeken, yabancı konukların çokluğuydu. Avusturya'dan Dr. Kvergic, Almanya'dan Prof. Giese, Fransa'dan Jean Deny ve Hilaire de Barenton, İngiltere'den Sir Denisson Ross, İtalya'dan Prof. Alessio Bombaci ve Prof. Bartalini, Japonya'dan Prof. M. Okubo, Macaristan'dan Prof. Gyula Nemeth, Polonya'dan Prof. Zayonçkovski, Yunanistan'dan George Anagnastropulos, Rusya'dan Alexandre Nikolayeviç ve Prof. Nikolayoviç Samoiloviç, Prof. İvan İvanoviç Meşçaninof, Hacı Zaduliloviç ve Gabidullin, Kurultay'ın resmi konukları arasındaydı.

Türk ırkının temeli Türkçedir!

Türk Tarih Tezi'nin ideologlarından Afet (İnan) kurultaydaki konuşmasında "Bugünkü ilim dünyasında dili, ırk için esas kabul etmiyen âlimler de yok değildir. Bu esas belki bazı camialar için doğru olabilir. Ama Türk için asla!" demişti. TDK'nın Genel Sekreteri İbrahim Necmi (Dilmen), Güneş Dil Teorisi'ni şöyle hikâye

etmişti: Her etimolojik sözlükte bulunan ve kökenleri bilinmeyen sözcük kalabalığı Türk dilbilimcilerinin dikkatini çekmişti. Türk dilbilimcileri eski Türkçe sözcükleri başka dillerin sözcükleriyle karşılaştırırken, eski Türkçe 'siliy' (güneş) kelimesi ile Fransızca 'soleil' (güneş) kelimesi arasındaki benzer bir dizi yakınlığa rastladıklarında çok şaşırmışlardı. Türk dilbilimcileri bu çıkmazı açmaya çalışırken, dünyadaki en eski ırk olan ilk Türklerin güneşe taptığını ileri sürmüşlerdi; çünkü ilk insanın çevresindekileri anlamaya ve anlamlandırmaya sevk eden etken, başka hiçbir şeyle kıyas kabul etmeyen, ışık, sıcaklık ve hayat kaynağı olan güneşti. Sesini düzen altına alan bu insan, her şeyden önce güneşe karşı duyduğu sevgi, hayret, korku ve ilgisini ifade etmeye çalışmıştı.

A'dan ağ'a uzanan yol

Öte yandan fizyolojik araştırmaların da gösterdiği gibi insanın doğal olarak çıkarabileceği ilk ses 'a' sesi olmalıydı. Bu 'a' sesinin sürekli tekrarlanması, sonunda yarım ünsüz 'ğ' ile birleşip (a, aa, aaa, ağ...') şeklini almış olmalıydı. Böylece ilk insanın telaffuz ettiği anlamlı ilk sözcük güneşin somut varlığını ifade için kullandığı 'ağ' kelimesi olmalıydı. İşte bu noktada 'ağ' sözcüğünün eski Türk lehçelerinde 'yaratmak', 'renk değiştirmek', 'ışık', 'gök', 'zeka', 'ateş' anlamlarıyla kullanılması ilk ilkel dilin Türkler tarafından yaratıldığının kanıtı sayıldı. Teorinin Güneş Dil Teorisi adını alması bu yüzdendi!

Dil bilimcilere göre 'a' sesi zamanla yedi başka ünlüye, 'ğ' ünsüzü ise yirmi başka ünsüze kaynaklık etmişti. Böylece Latin esaslı yeni Türk alfabesindeki tüm sesler dizilmiş oluyordu. Bu 29 harfin bileşiminden 72 adet iki harfli birinci derece kökler ile 88 adet ikinci derece kökler üretilmişti. Pek çok dildeki birçok kelimenin kökeni işte bu Türkçe kökenli birincil ve ikincil kök sözcüklerden oluşmuştu. Güneş Dil Teorisi bu aşamadan sonra Türk

Tarih Tezi'ne yaslanarak şu yargıya varıyordu: "Brakisefal Türk ırkının yaratımı olan kültür nasıl modern dünya uygarlığına kaynaklık etmişse, Avrupa'dan Afrika'ya, hatta Amerika'ya kadar tüm kültür dilleri de kök dil olarak Türkçeden türemiştir!"

Güneş Dil Teorisi çok rahatlatıcı olmuştu, çünkü artık Türkçeye yabancı zannedilen pek çok sözcüğün aslında Türkçe olduğu kanıtlanmıştı. Böylece halk dilinde genel kabul görmüş sözcüklerin, sırf yabancı köklere ait olduğu gerekçesiyle dilden tasfiye edilmeleri gerekmiyordu. Bilim ve teknoloji alanlarındaki terimlere Türkçe karşılık bulmak zahmeti de ortadan kalkmıştı. Bu durumda Türkçede tasfiye edilecek unsurlar, halkın konuşma diline yabancı sözcüklerle sınırlı kalacaktı. Bu tarihten sonra Türkçeye yeni sözcükler kazandırma çalışmalarından vazgeçildi. Bunun yerine mevcut sözcüklerin Türkçe kökenli olduğunun kanıtlanmasına girişildi. Atatürk ise kendini matematik ve geometri alanında terimler bulmaya adadı. Bu çalışmaların sonucu açıortay, beşgen, bölüm, çap, çarpı, çember, çıkarma, dikdörtgen, dikey, kare, limit, ondalık, piramit, payda, üçgen, teğet gibi terimleri buldu.

Dilde ve musikide inkılap olmaz!

Peki sonunda ne oldu? Falih Rıfkı *Çankaya*'da bunca çabadan sonra varılan sonucu şöyle anlatıyordu: "Bir akşam Atatürk sofra bittikten sonra benim yanı başındaki iskemleye oturmamı emretti. 'Dili bir çıkmaza saplamışızdır,' dedi. Sonra, 'Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır, ama ben de işi başkalarına bırakmam. Çıkmazdan biz kurtaracağız,' dedi." Nihayet Ahmet Cevat Emre, Atatürk'ün "İki şeyde inkılâp olmaz: Dilde ve musikide!" dediğini kaydetti. Ama bu iki zatın "Ha şunu bileydiniz Paşam!" deyip demediğini henüz bilmiyoruz...

Türkler Kayıp Kıta Mu'dan mı Geldiler?

Başlıktaki soru ve bu soruya verilen "Türkler Kayıp Kıta Mu'dan gelmişlerdir!" cevabı, Mustafa Kemal'e aittir. Güneş Dil Teorisi ile ilişkili olan bu sorudaki esrarengiz Mu Kıtası neresi derseniz, kıta esrarengizdir ama kıtanın icat edilişi daha da esrarengizdir.

Hindistan'da görevli bir albay olan James Churchward tarafından 1926-1933 arasında yazılan dört kitapla ortaya atılan bir iddiaya göre, günümüzden 100 bin yıl önce Pasifik Okyanusu'ndaki bir kıtada siyah, esmer, kızıl ve sarı olmak üzere dört ırkın oluşturduğu Mu Uygarlığı egemendi. Bu uygarlığın kıta dışındaki kolonisi ise Orta Asya'daki Gobi Çölü'ndeki 'Uygur İmparatorluğu' idi. Altındaki gaz odacıklarının patlamasıyla, yaklaşık 12 bin yıl önce 64 milyon nüfusuyla birlikte sulara gömülen bu esrarengiz kıtanın günümüze mirası Polinezya, Mikronezya ve Malezya takımadalarıydı.

Ser verip sır vermeyen albay

Albay Churchward, bu bilgileri Batı Tibet'te bir tapınakta bulduğu Naacal Tabletleri'nde okuduğunu iddia etmiş; ancak, ne tapınağın adını açıklamış, ne söz konusu tabletleri göstermiş, ne de bu tabletlerdeki dile ait bilgileri paylaşmıştı. Yakın arkadaşı William Niven, Meksika'da Maya uygarlığından kalmış *Codex Troano* ve *Codex Cortesianus* tabletlerinde de Naacal Tabletleri'ndeki alfabenin kullanıldığını iddia edince, albayın kendine güveni iyice artmış ve kareler, daireler, spiraller, gamalı haçlar, hayvan figürleri gibi şekillerden oluşan dili 'Kayıp Kıta Mu'da konuşulan Naga-Maya dili' olarak dünyaya takdim etmişti.

O sırada 'dünyadaki tüm uygarlıkların Türkler tarafından kurulduğu' fikri üzerine kurulan Türk Tarih Tezi üzerine çalışan

Mustafa Kemal, bu iddiaları duyunca kitapları 60 kadar çevirmene bölüştürerek hızla Türkçeleştirdikten sonra, Türklerin Orta Asya'ya gelmeden önceki yurtlarının 'Kayıp Kıta Mu' olduğuna inanıvermişti. Ardından Türklerle Mayalar arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere Enver Paşanın damadı emekli general ve amatör tarihçi Tahsin Bey'i Meksika'ya büyükelçi olarak atamıştı. 1935-1937 yılları arasında Meksika'da yaptığı çalışmalarını belge ve fotoğraflarla üç ciltlik bir defter halinde toplayan Tahsin Bey'in en büyük buluşlarından biri, Maya dilindeki 'tepek' sözcüğünün Türkçe'deki 'tepe' olduğunu keşfetmek oldu. Ödülü de Mustafa Kemal tarafından verilen 'Mayatepek' soyadı!

Gerçi o günden sonra, Atatürk bir daha Mu'dan söz etmedi, Tahsin Bey de soyadını Mayakon'a çevirdi ama Türk milliyetçileri, Orta Asya kökeninin yeterince cazip olmadığını gördükleri her durumda bu Mu meselesini gündeme getirmekten vazgeçmediler.

Özet Kaynakça: Türk Dil Kurultayları'na ait tüm belgeler için bkz. http://www.tdkkitaplik.org.tr/kurultaylar.asp; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; Kemal Şenoğlu, *Mayatepek Raporları: Türk Tarih Tezi ve MU Kıtası*, Kaynak Yayınları, 2006.

DARÜLFÜNUN'DAN ÜNİVERSİTEYE

Ankara'nın, Osmanlı döneminin üniversitesi olan Darülfünun'a 'mim koyması', 1921-1922 eğitim öğretim yılında, Darülfünun'un Edebiyat şubesinden Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ali Kemal, Hüseyin (Daniş), Cenap (Şehabettin) ve Muallim (Barsamyan) adlı beş öğretim elemanının, ders ve konferanslarında, hatta bazı İstanbul gazetelerinde İtilaf Devletleri'ni ve işgalcileri öven, Milli Mücadele güçlerini ise karalayan ve aşağılayan tutum içine girmesiyle olmuştu. 1924'de TpCF'ye Darülfünun öğrencilerinin destek vermesi de üzerine tüy dikmişti.

Ancak, İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) başkanlığındaki Darülfünun Heyeti'nin çabalarıyla 21 Nisan 1924'te kabul edilen bir kanunla okula 'tüzel kişilik' kazandırıldı, 1911'de tanınan 'ilmi' özerkliğe 'idari' ve 'mali' özerklikler eklendi. Ama özerklik sadece görünüşteydi, çünkü kanuna göre, Darülfünun'un reisi, görevini 'Darülfünun Emiri' aracılığıyla yerine getiren Maarif Vekili idi. 'Emir', okulun tüm müderrislerinin katıldığı seçimde en çok oy alan iki kişiden birinin Maarif Vekili tarafından atanmasıyla göreve geliyordu. Okulun tüm kadroları, kaç saat çalıştıklarını, neler yaptıklarını, programlarında gerçekleştirdikleri ve gerçekleştiremedikleri şeyleri, eksiklerinin nedenlerini, velhasıl her adımlarını rektörler aracılığıyla Maarif Vekâleti'ne bildirmekle yükümlüydüler.

Ancak, baştakileri bu da tatmin etmeyecekti. Darülfünun'un kapatılması ilk kez 1925'te telaffuz edilmeye başlandı. Kararın kesinleşmesinde 1926 yılının Mart ve Nisan aylarında *Akşam* gazetesinin Latin harflerinin kabul edilmesinin yararlı olup olmayacağı hakkındaki anketinin de etkisi oldu; zira ankete katılan birkaç Darülfünun müderrisi, Lâtin harflerinin alınmasının doğru bir hareket tarzı olmayacağını söylüyordu. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 ve 1931 kurultaylarında niyet iyice belirginleşti. 1931 kurultayında Darülfünun'un ıslahı için yapılması gerekenler hakkında bir rapor vermek üzere Avrupalı bir uzmanın çağrılması için bütçeye ödenek kondu. Ahmet (Ağaoğlu) ve Aziz Şevket (Kansu), Avrupa'dan medet umulmasını eleştirdiler ama İsviçre'nin Cenevre Üniversitesi profesörlerinden Albert Malche'ın gelmesini önleyemediler.

Yabancı desteği

16 Ocak 1932'de İstanbul'a gelen Prof. Malche, tam beş ay boyunca Darülfünun'da incelemeler yaptı ve Türkçe-Fransızca iki dilde yazdığı yüz sayfadan uzun raporunu Maarif Vekili Reşit Galip'e takdim etti. Reşit Galip raporu dikkatle okuduktan sonra Mustafa Kemal'e sundu. Malche özetle şöyle diyordu: "Fakülteler arasında bilimsel işbirliği yoktur. Hocalar ders vermekle yetinmekte, araştırma yapmamakta, en basit çevirileri bitirme tezi olarak kabul etmekte, derslerde çok yüzeysel olarak not tutturmaktadırlar. Ders dışında hocaların rehberlik yapmaları söz konusu değildir. Kurum dışında işleri olan hocaların özel işleri ön plana çıkmaktadır. Aralarında bilimsel işbirliği değil, ayrılık ve çekişme vardır..."

Rapor beğenilmiş olmalıydı ki, Prof. Malche başkanlığında 24 Mayıs 1933'te toplanan Darülfünun Islahat Komitesi, tarihe '1933 Üniversite Reformu' diye geçen harekâtı başlattı. Yeni

üniversitenin Tıp, Hukuk, Fen ve Edebiyat adıyla dört fakültesi ile İslam Tetkikleri, Milli İktisat ve İçtimaiyat, Türkiyat, Coğrafya, Morfoloji, Kimya, Elektro-Mekanik bölümleri ve Türk İnkılabı Enstitüsü olacaktı. Bütün öğrencilerin devam mecburiyeti olan bu son enstitüde Recep (Peker), Reşit Galip, Yusuf Hikmet (Bayur), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi rejimin ağır topları ders vereceklerdi.

Ancak, esas değişiklik 'özerklik' konusunda oldu. Malche'ın tavsiyesi uyarınca yeni üniversitenin rektörü Maarif Vekili'nin teklifiyle üçlü kararnameyle, dekanlar rektörün teklifi ve bakanın kararıyla, profesörler ise fakülte kurulunun tespit ettiği üç aday arasından yine bakanın kararıyla atanacaktı. Kontrol işi, profesörlerden derse devam cetvelleri isteyecek kadar sıkı tutulmuştu.

Büyük gün geliyor

31 Temmuz 1933 günü 'İstanbul Darülfünunu' tabelası indirilerek yerine 'İstanbul Üniversitesi' tabelası çakıldı. 1 Ağustos tarihli *Cumhuriyet* gazetesi harekâtın bilançosunu veriyordu:

> "Mülga (kaldırılmış) Darülfünun'un 151 hocasından müderris, muallim ve müderris muavinlerinden yalnız 59'u üniversitcye alınmış, mütebaki 92'si kadro haricinde kalmışlardır. Çıkarılanların 30'u Tıp Fakültesi, 17'si Fen Fakültesi, 5'i İlahiyat Fakültesi, 15'i Hukuk, 13'ü Edebiyat Fakülteleri, 7'si Eczacı, 5'i Dişçi Mektepleri müderris, muallim ve müderris muavinleridir. En çok değişiklik Tıp, Fen ve Hukuk Fakültelerinde olmuştur. Darülfünun kadrosunda mevcut ecnebi profesörler, mukavelelerinin hitamına kadar kaydıyla üniversitelerde, kendi saha ve ihtisasları dahilinde tavzif edilmişlerdir (görevlendirilmişlerdir)."

Rakamlardan anlaşıldığı gibi, ciddi bir kıyım yapılmıştı. Hangi ölçütlerin kullanıldığı bilinmemekle beraber, Reşit Galip 12 Eylül

1933 tarihli *Milliyet* gazetesine verdiği demeçte "ilimden ziyade idealistliğin ön planda tutulduğunu" söylüyordu. Nitekim tasfiye edilenler arasında Avrupa'da eğitim görmüş, uluslararası kuruluşlara üye olmuş, ödül almış, eserleri basılmış, modern araştırma kurumları kurmuş olanlar vardı; hatta birkaç kişi, çok önceleri rahmetli olmuştu. Fakat söz konusu 92 kişi sanıldığı gibi emekli edilmedi, sadece açığa alındı. İlk ay içinde maaşlarının tamamını, izleyen dönemde eğer bir devlet memuriyetine girememişlerse, maaşlarının yarısını almaya devam ettiler.

Daha sonraki yıllarda öğretim kadrosu başlıca iki kaynaktan sağlandı: Batı üniversitelerinde tahsil görüp yurda gelenlerden doktora şartı aranmaksızın doçent olarak atananlar ile Nazi baskısından kaçan profesörler. İstanbul Üniversitesi adlı yeni kurum, Darülfünun'la aynı binada, aynı dersliklerde, aynı kütüphane ve laboratuvarlarda, neredeyse aynı müfredatla eğitime devam ederken, işin şekli yanı ihmal edilmedi ve 'üniversite', 'fakülte', 'rektör' ve 'dekan' gibi terimler eskilerinin yerini aldı. Ancak, bunların Dil Heyeti'nce Türkçe karşılıkları bulununcaya kadar geçici olarak kullanılacakları özenle belirtilmişti. Dil Heyeti bir türlü görevini yapamadı ve bu terimler günümüze kadar geldi.

Kapatılma gerekçesi neydi?

Maarif Vekili Dr. Reşit (Galip), 1 Ağustos 1933'te verdiği demeçte epey ağır konuşmuştu (bugünün Türkçesi ile):

> "Ülkede siyasi, sosyal büyük devrimler oldu. Darülfünun bunlara karşı tarafsız gözlemci kaldı. Ekonomik alanda önemli hareketler oldu, Darülfünun bunlardan habersiz göründü. Hukukta radikal değişiklikler oldu, Darülfünun yalnız yeni kanunları tedrisat programına almakla yetindi. Harf devrimi oldu, öz dil hareketi başladı, Darülfünun hiç tınmadı. Yeni bir tarih anlayışı, millî bir hareket

halinde bütün ülkeyi sardı, Darülfünun'da buna bir ilgi uyandırabilmek için üç yıl kadar beklemek ve uğraşmak lazım geldi. İstanbul Darülfünunu artık durmuştu, kendisine kapanmıştı..."

Kimyager Dr. Cevat Mazhar'ın İntiharı

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki intiharlar üzerine bir araştırma yapan Fahrettin Kerim Gökay'a göre "Harp gibi bütün fikirleri bir nokta etrafında toplayan hadiseler esnasında intiharlar şüphesiz azdı. Fakat harp nihayet bulup mütareke senelerinin maneviyatı bozan, ruhlara azap veren derbeder hayatı başlayınca intihar salgını meydana çıkmıştır. Nitekim İstiklal harbinin bütün sinirleri gerdiği 1922 senesinde bu salgın bir duraklama devresine girmiş; fakat zaferi takiben Durkheim'in 'Büyük, sevinçli hadiseler zamanında artar,' iddiasına uygun şekilde, intiharın arttığına şahit oluyoruz. 1925 senesinde yeniden azalmıştır. 1925'ten sonra ise artmıştır. 1929'da 291 intihar olmuştur."

Gökay'ın tarif ettiği dalgaya girer mi bilmek zor ama 10 Mart 1934'te, Bebek, Set Sokak'taki evinde koluna boryum klorid enjekte ederek hayatına son veren Kimyager Dr. Cevat Mazhar'ın ölümü doğrudan 1933 Üniversite Reformu ile ilintiliydi. Bu ülkenin endüstriyel kimya alanında yetiştirdiği ilk uzman olan Cevat Mazhar Bey, yıllarca hocalık yaptığı Darülfünun ani bir kararla İstanbul Üniversitesi'ne çevrilirken, kadrodan çıkarılanlar arasındaydı. Hükümet, çoğu arkadaşına lise öğretmenliği, okutmanlık gibi işler ya da dolgun maaşlı emeklilik verdiği halde kendisine bunlar yapılmadığı için onuru kırılan Cevat Mazhar Bey, yedi ay süren acılı bir inziva döneminden sonra durumu düzeltmesi için reformun mimarı Dr. Reşit (Galip)'le görüşmeye bel bağlamıştı ancak, Reşit Bey'in 5 Mart 1934 günü veremden ölmesi üzerine tüm ümidini yitirecekti. O günün gazeteleri, 1931'de çıkan ve 1933 ve 1934'te iki kez değiştirilerek cezai şartları ağırlaştırılan

Matbuat Kanunu yüzünden olaya arka sayfalarında yer vermişlerdi. Üstelik ölüm nedenini de saklamışlar, "asabi bir buhran sonucu feci çırpıntılar içinde vefat ettiğini" yazmışlardı. Cevat Mazhar Bey'in gerçek ölüm nedeni ancak 1982'de, yani olaydan yaklaşık elli yıl sonra kamuya açıklanacaktı.

Özet Kaynakça: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan: Ali Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, 1998; Ali Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, Kitabevi Yayınları, 1995; Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, yayınevi belirtilmemiş, 1939; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2003; Mehmet Serhat Yılmaz, "Darülfünun Reformu-Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesine Geçiş Sürecı (1863-1933)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt. 9, No: 1, Mart 2001, s. 245-260; Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998; Şeref Etker, "Darülfünun kimya müderrisi Dr. Cevat Mazhar Bey nasıl intihar etti?", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, S. 730, 17 Mart 2001, s.18.

VAGON-Lİ OLAYI VE "ÖZ DİL" ZORBALIĞI

Türkiye'de yataklı vagonları Osmanlı döneminden beri, *La Compagnie des Wagons-Lits* (kısaca Vagon-Li denirdi) adlı bir Belçika şirketi işletirdi. Filmlere ve romanlara konu olan efsanevi Şark Ekspresi'nin ve 1895-1923 arasında Pera Palas'ın da sahibi olan şirket 1924 yılının Ağustos ayından itibaren, Mustafa Kemal'in izniyle İstanbul-Ankara arasında yataklı ve yemekli vagon seferleri başlatmıştı. Karayollarının henüz gelişmediği bu yıllarda Vagon-Li trenleri İstanbul-Ankara arasında tüccarlar, politikacılar ve henüz Ankara'ya taşınmamış elçilik mensupları gibi pek çok önemli kişiyi taşıyordu. Başlangıçta, haftada iki gün (salı ve cumartesi) bir yataklı ve bir yemekli vagonu servise koyan şirket, daha sonra sefer sayısını haftada üçe çıkarmıştı. 1926'da Mustafa Kemal'in isteğiyle şirkete, yeni kurulan TCDD'nin yataklı ve yemekli vagonlarını da kırk yıl boyunca işletme ayrıcalığı tanındı. İşte devlet katında böylesine itibarlı bir şirket olan Vagon-Li'nin Beyoğlu Acentesi'nde, 22 Şubat 1933 günü, tarihe 'Vagon-Li Olayı' olarak geçen ilginç bir olay yaşandı.

Türkçe telefon konuşması

O gün, Tokatlıyan Hanı'nın alt katındaki acenteye gelen bir müşteri, memurlardan Naci Bey'e, akşam kalkacak Ankara trenindeki yataklı vagonda yer olup olmadığını sormuş, yer bulunmadığını öğrenince de talebinde ısrar etmişti. Naci Bey de yardımcı

olmak için şirketin Galata'daki acentesini aramıştı. Naci Bey'in telefonda Türkçe konuşması, şirkete yeni atanmış olan Belçikalı müdür Gaetan Jannoni'nin dikkatini çekmişti. Türk tarafının iddiasına göre, Müdür önce diğer memurlara Naci Bey'in hangi dille konuştuğunu sormuş, onlardan "Türkçe," yanıtını aldıktan sonra da Naci Bey'i yanına çağırarak, "Burada resmî lisanın Fransızca olduğunu bilmiyor musunuz? Size sopa ile mi davranmalı!" diye bağırmıştı. Naci Bey'in yanıtı da şöyle olmuştu: "Ben Türk'üm. Ülkemde resmî lisan Türkçedir. Hatta siz bile Türkçe öğrenmelisiniz." Bu cevaba çok sinirlenen Mösyö Jannoni, "Size on lira para cezası veriyorum" demiş, Naci Bey'in Fransızca olarak "Niye ceza vereceğim, kabahatim nedir? Memleketimde Türkçe konuşmak hakkımdır" demesi üzerine çileden çıkarak "Sizi on beş gün için kovuyorum!" diye bağırmıştı. Bu konuşmalara tanık olan diğer memurlar, müdüre hareketinin doğru olmadığını söyleyerek arkadaşları hakkında verilen kararın geri alınmasını istemişlerse de müdürden "Ya ben giderim yahut da o!" cevabını almışlardı. Elbette müdür değil, Naci Bey gitmişti.

Gazetelerin kışkırtıcı yayınları

Dönemin yarı resmi gazetesi *Cumhuriyet*'in, olayı, "Vagon-Li şirketinde çirkin bir hadise", "Türkçeyi istemeyenin Türkiye'de yeri yoktur,", "İki gün evvel Vagon-Li şirketinin Beyoğlu acenteliğinde millî haysiyetimize bihakkın tecavüz telakki edilebilecek teessüfe şayan bir hadise olmuştur," şeklindeki başlıklarla vermesiyle, "millî hisleri galeyana gelen" Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) üyeleri ve Darülfünun öğrencileri, 25 Şubat 1933 günü üniversitenin arkasındaki arsadan topladıkları taşları gazete kâğıtlarına sararak, üçerli beşerli gruplar halinde Galatasaray ile Parmakkapı arasında toplanmaya başlamışlardı. Göstericiler, bir öğrencinin "Arkadaşlar Türkiye'de Türk dili hâkimdir!" diye bağırmasının

ardından sloganlar atarak, camları kapıları kırıp acenteye girmişlerdi. Acenteyi tahrip eden göstericiler, "Bu müessese bu resmi asmağa layık değildir," diyerek duvardan indirdikleri Mustafa Kemal fotoğrafı ve Türk bayraklarıyla Vagon-Li Şirketi'nin Karaköy bürosuna gelmişlerdi. Aynı tahribatı burada da yaptıktan sonra İstanbul Valiliği'nin önünde toplanıp, bir süre daha gösteriyi devam ettirmiş, ellerindeki Mustafa Kemal fotoğrafını Eminönü Halkevi'ne teslim ettikten sonra da Cağaloğlu'ndaki *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Vakit* gibi gazetelerin önünde sloganlar atmışlardı. Göstericilerin gazetelere kızgınlığının nedeni, gazetelerin o günlerde yapılan güzellik yarışması seçmelerine gösterdikleri ilgiyi Vagon-Li Olayı'na göstermemesiydi. Göstericilerin bir türlü yatışmadığını gören polis sonunda müdahale etmiş ve otuz kadar elebaşını Galatasaray Karakolu'na götürmüştü.

Mustafa Kemal'in tavrı

Olayların içinde bulunan Adnan Ötüken adlı bir tanığın iddiasına göre, bunlar olurken, Vagon-Li Şirketi'nin Beyoğlu acentesinin yakınlarında Diş Hekimi Sami Günzberg'in muayenehanesinde dişlerini yaptırmakta olan Mustafa Kemal (6-26 Şubat 1933 arasında İstanbul'da kalmıştı) gürültünün nedenini sormuş, olayı öğrendikten sonra "Oradan polisleri, jandarmaları çekin. Çocuklardan da birinin başına en ufak bir şey gelmesin," demişti.

Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi, 26 Şubat 1933 tarihli yazısında olayı aktardıktan sonra özetle şunları dile getiriyordu:

> "Türkiye'de çalışan hiçbir müessese burada illa filan dil konuşulur diye iddia edemez. Bu, kapitülasyonları ilga eden (yürürlükten kaldıran) Türkiye'ye mahsus bir hâl değildir. Bütün dünyanın medeni ve müstakil her memleketinde cari olan ve öyle cereyanı da pek tabii bulunan bir hâldir. Medeni ve müstakil her memlekette yabancı dillere sadece müsamaha olunur. ● kadar. Yoksa herhangi yabancı

dilin herhangi medeni ve müstakil bir memlekette, değil böyle yataklı vagonlar idaresi gibi umuma mahsus bir merkezinde, hatta yataklı vagonun birkaç kompartımanında dahi, kendisine mahsus bir hâkimiyet iddia edilmesine asla ve kat'a müsamaha olunamaz. Yataklı Vagonlar Şirketi'nde Fransızca da konuşulabilir. Fakat orada Türkçe konuşmanın memnuiyetini (yasaklanmasını) farz etmek sadece mecnunluk (çılgınlık) veya ahmaklıktır..."

Yalnız Türk kültürü

Yunus Nadi'nin söylediklerinde itiraz edilecek bir yan yoktu. Gerçekten de bir ülkede, bir kişinin anadilini şu veya bu türdeki bir iletişimde kullanamamasının saçmalığı ortadaydı. Ancak ahmak ve kibirli bir şirket müdürünün densizliğinin böyle büyük çapta şiddet olaylarını tetiklemiş olmasını anlamak kolay değildi. Esas çelişki ise anadilini konuşamamayı aşağılanma olarak gören bir toplumun üyelerinin başka anadilleri gayet rahatlıkla aşağılaması ve yasaklamasıydı.

27 Şubat 1933 tarihli *Cumhuriyet*'te, şiddet olaylarını yorumlayan Edebiyat Fakültesi'nden Adnan Bey ve Meliha Hanım adlı öğrencilerin sözleri olaylara katılanların duygu ve düşüncelerine tercüman olacak nitelikteydi:

"Hadise Türklüğe ve Türk lisanına tecavüzlerin gençlik tarafından nasıl karşılanacağını, nasıl cezalandırılacağını çok iyi gösterdi. Bu hadise La Jeunnes, Parisien, Gloria vesaire gibi isimler taşıyan müesseselere de ders olmalıdır. Türkiye'de yalnız Türkçenin, yalnız Türk kültürünün hâkim olmasını istiyoruz (...) Milli hudutlar dâhilinde en küçük gayrımilli bir hareketc tahammül göstermeyen gençlik, bilhassa Türklüğe karşı yapılan en küçük bir hareket karşısında coşacak vaziyette bulunmaktadır. Eğer bu hareketi hukuki esaslara aykırı bulanlar varsa yanılıyorlar. Onlara deriz ki: Heyecan ve halecanlar (titreme, çarpınma) hayati kaidelere sığmaz. Halecanların hususi bir mantığı ve şuuru (bilinci) vardır. Nitekim

Fransa'da ve Almanya'da hiçbir hukukçu, talebe hareketlerini tenkit etmez ve edemez. Her harekete aynı sertlikteki mukabilini doğurmak zaruretindedir. Gazi'nin içimize akıttığı milli heyecanları bulaştırmalarına gene Gazi'nin kafalarımıza aşıladığı fikirlerle isyan ettik. Anavatanda her şey milli Türk dili yazısı ile olacaktır. Türkçe olmayan her şeyin akıbeti (sonu) budur."

Jannoni Türkçe öğreniyor

Olayların yatışmasından sonra ortaya çıkan Bay Jannoni, kendini şu sözlerle savundu:

"Mevzubahis memuru bir müşteri ile sert bir tavırla konuşurken gördüm. Müşteri hoşnutsuzluğunu izhar ediyordu. O zaman meseleyi bana anlatmasını söyledim. Memur şu cevabı verdi: 'Burası Türkiye'dir; ben Türkiye'de başka lisanla konuşmam.' Bunun üzerine, memura on lira ceza verdim. Bana bu cezayı vermeyeceğini söyledi. Bunun üzerine kendisine on beş gün muvakkat mezuniyet (geçici izin) verdim. Fakat çalışkan bir memur olduğu için, cezayı bir haftaya indirdim. Memur şapkasını giydi ve gitti. Hadise bundan ibarettir. Benim Türkleri sevmediğimi söylüyorlar. Tamamen asılsızdır. Nitekim şimdi Türkçe öğreniyorum."

Ancak Müdür Bay Jannoni'ye Türkçeyi öğrenmek nasip olmadı. Şirketin Paris'teki merkezinden gelen müfettişler, yaptıkları soruşturma sonucu davranışlarını hatalı buldukları Müdür Jannoni'ye işten el çektirdiler, yerine bir Türk müdür atadılar. Şirket Naci Bey'i de tekrar işe başlattı. Ayrıca, Vagon-Li kadrosunun tamamen değiştirilmesi ve Türk memurların sayısının arttırılması gündeme geldi.

İkinci "Vatandaş Türkçe Konuş!"

Olaydan sonra, aynen 1928'de olduğu gibi, ateşli bir "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası başlatıldı. Bursa, Diyarbakır, Adana,

Ankara, Edirne ve Kırklareli Yahudileri Türkçeyi 'öz dil' ilan ettiler, cemaatin mekânlarına "Türkçe konuş!" levhaları astılar. İstanbul'da yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerden bir grup, Beyoğlu Halkevi'nde bir araya gelip, Türk Dilini Yayma Birliği adı altında bir cemiyet kuracaklarını açıklamak zorunda kaldı.

Ancak Reşat Feyzi (Yüzüncü)'nün 18 Mayıs 1933 tarihli *Uyanış* dergisinde, "Dil İnkılâbının Mana ve Ehemmiyeti" başlıklı yazısında belirttiği şikâyetine bakılırsa, henüz hedefe ulaşılamamıştı: "Hâlâ Beyoğlu'nda, Polonya, Venedik, Lamartin daha bilmem ne sokakları var. Türkiye Cumhuriyeti topraklarında olduğumuzu bize bu isimler mi hatırlatacak? (...) Milli dil davası hepimizin davasıdır. Türklüğün hâkim olduğu bir memlekette yalnız Türk hâkimdir. Dil inkılabının gayesi bu topraklarda yaşayan her mefhumun söylenişini Türkçeye çevirmek olmalıdır."

Dört gün mühlet veriyoruz!

Aradan beş ay geçmişti. 25 Ekim 1933 günlü *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan (güya) bir okur mektubu, azınlıklardan beklenenleri bir kez daha hatırlatıyordu:

"Yurttaş,

Cumhuriyet Bayramı'na kadar:

1) Enstitü dö Botc, Bazar dö Lövan, Rejans, La Jönes... gibi Türkçe olmayan levhaların Türkçeye çevrileceğini;

2) Otel Balkan, Otel Turan gibi Türk gramerine uymayan adların Turan Oteli, Balkan Oteli şekline konulacağını;

3) Türk topraklarında yaşayan her adamın Türkçe bilmesi icap ettiğine göre Türkçe yazıların yanında yabancı dilden tercümelerinin konulmasında faide olmıyacağı cihetle bunların da atılacağını kuvvetle umarız."

Yazıda bu beklentileri karşılamayanların başına ne geleceği yazılmamıştı ama geçmiş tecrübeler ortadaydı. Kısa sürede azınlıkların ve gayrımüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Pera civarında birçok yabancı şirket Türkçe isimler kullanmaya başladı. Aralık ayında MTTB, Avrupa mallarının kullanılmaması için bir kampanya başlattı. Vagon-Li bu furyada daha fazla zarar görmedi ama 1970'te devletleştirildi ve o tarihten sonra Türkiye'de faaliyet göstermesine izin verilmedi.

Loryan Nasıl Baylan Oldu?

Bu dönemde ismini değiştiren işletmelerden biri de Beyoğlu İstiklal Caddesi'ndeki Loryan Pastanesi idi. Lezzetli pasta, turta ve çikolatalarıyla; kakao ve krema esaslı Batı tipi tatlılarıyla meşhur olan Loryan Pastaneleri'nin kurucusu Arnavutluk'un Epir bölgesinden gelmiş Philippe Lenas'tı. Osmanlı ülkesine göç ettiğinde 16 yaşında olan Lenas'ın kuzeni Yorgi ile Beyoğlu'nda Deva Sokak'ta 1923'te kurduğu pastanenin adı Fransızca 'L'Orient' (Doğu) sözcüğünün Türkçe okunuşundan geliyordu. Loryan, kısa zamanda Markiz, Nisuaz, Lebon, Petrograt ve Moskova gibi ünlü pastanelerin klasmanına girmişti.

1933'te İstiklal Caddesi'ndeki yerine taşınan ve edebiyatçıların, sanatçıların uğrak yeri haline gelen pastane, Vagon-Li Olayı vesilesiyle yükselen "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası sırasında, sanat tarihçisi Burhan Toprak'ın önerisiyle, Loryan olan adını, Çağatay Türkçesinde 'kendi alanında kusursuzluk, mükemmellik' demek olan 'Baylan' ile değiştirdi. Bu yıllarda pastane o kadar popülerdi ki, 1934'te Soyadı Kanunu çıktığında, pek çok kişi kendine soyadı olarak bu adı aldı, bazı aileler yeni doğan çocuklarına Baylan adını verdiler. Ailenin büyük oğlu Harry Viyana, Luzern ve Solingen'de pastacılık eğitimi aldıktan sonra Türkiye'ye döndü ve 1954'te Tünel'in Karaköy çıkışına

yakın yerdeki şubeyi açtı. Ailenin, Türkiye'de iktisat okuyan küçük oğlu Michael ise Kadıköy'deki şubeyi açtı.

Baylan'ın Beyoğlu şubesine uğramayı âdet edinmiş; Fahir Onger, Peyami Safa, Oktay Akbal, Behçet Necatigil, Orhan Arıburnu, Salah Birsel, Sait Faik, Orhan Kemal, Haldun Taner, Attila İlhan, Fethi Naci, Hilmi Yavuz, Ferit Edgü, Cemal Süreya, Fazıl Hüsnü Dağlarca gibi ünlülere, 'Baylancılar' adı takılmıştı.

1967'de Beyoğlu'ndaki pastane ekonomik zorluklara dayanamayarak kapandı ancak, Kadıköy (2013'te çalışıyordu), Karaköy (2012'de kapandı) ve Bebek (2010'da açıldı) şubeleri günümüze kadar devam etti. 2009 yılında Altınkılıç ailesine devredilen ve Türkiye'nin en eski pastanesi olan Baylan'ın 'mousse au chocolat', 'truffe' ve dünya literatürüne giren kendi spesiyalitesi 'coupe grille' hâlâ çok ünlü. Türkiye ise zaman zaman ırkçılığa varan milliyetçiliğiyle ünlü olmaya devam ediyor.

Özet Kaynakça: Hakan Uzun, "Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon-Li ve Razgrad Olayları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, S. 3, Eylül 2009, s. 57-81; Rıfat N. Bali, "Vagon-Li Olayı ve Yeni Bir Türkleştirme Kampanyası", *Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, 2005; Ertan Ünal, "Wagon-Lits Olayları", *Popüler Tarih Dergisi*, S. 30, Şubat 2003, s. 70-75; "Baylan Pastanesi", ('İstanbul' imzalı), *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, C.2, s. 98.

KEMALİSTLER ABD'Yİ ÇOK SEVMİŞTİ

Bir Amerikan destroyeriyle İnebolu'ya çıkan ve on bir günlük yolculuktan sonra Ankara'ya varan ABD temsilcisi J.E. Gillespie, 2 Ocak 1922'de Rauf Bey'e yirmi dört soruluk bir liste vermişti. Gillespie'nin listesi, "Ankara Hükümeti'nin Amerikan işadamlarına ve sermayesine karşı tutumu nedir?" sorusuyla başlıyor, ekonomik, teknik ve ticari konulardaki sorularla devam ediyordu. Ankara Hükümeti verdiği cevapta, Amerikan işadamlarına kolaylık göstereceğini; Mersin'e liman yapılması, Çukurova'nın sulanması, Bayburt ve Zonguldak elektrik merkezleri projelerinin Amerikan işadamları tarafından incelenebileceğini söyledi. İlerde demiryolları ve madenlerle ilgili konular da görüşülebilirdi. Türk Hükümeti, Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine ters düşmemek koşuluyla Amerika ile ekonomik ve ticari ilişkilerini geliştirmeye arzuluydu. Gillespie, bir buçuk ay kadar kaldıktan sonra Ankara'dan ayrıldı ve izlenimlerini bir rapor halinde merkezine sundu.

"Türk halkına kalbinizi açık tutun"

Mustafa Kemal, 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nin 26 Şubat tarihli oturumunda Amerikan milletine hitaben bir konuşma yapmış ve "Türk halkına kalbinizi açık tutun," demişti. 1923 Temmuzunda, *The Saturday Evening Post* dergisinden Isaac F. Marcosson'a ise şunları söylüyordu:

"Biz Amerikalıları Türkiye'de görmek istiyoruz; çünkü özlemlerimizi en iyi onlar anlayabilirler. Ekonomik ilişkiler alanında Türkiye ile Birleşik Devletler, her iki taraf için de en büyük yarar sağlayacak şekilde birlikte çalışabilirler. Zengin ve çeşitli ulusal kaynaklarımızın, Amerikan sermayesi için çekici olması gerekir. Biz, gelişmemizde Amerikan yardımını memnuniyetle karşılarız, çünkü bütün başka ülkelerin sermayesinden farklı olarak Amerikan parası, Avrupa milletlerinin bizimle ilişkilerine can veren siyasal entrikalardan uzaktır. Başka bir ifadeyle Amerikan sermayesi, yatırılır yatırılmaz bayrağını çekmeye kalkmaz. Amerika'ya olan inanç ve güvenimizin somut bir delilini, Chester İmtiyazı'nı vermek suretiyle gösterdik. Gerçekten bu, Amerikan halkına bir teveccühtür."[8]

ABD hangi Lozan'ı imzalamadı?

ABD Lozan Barış Görüşmeleri'ne sadece 'aktif gözlemci' sıfatıyla katıldığından, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'na taraf değildi, ancak Türkiye ile ABD arasında 6 Ağustos 1923'te ayrı bir Lozan Antlaşması (Genel Antlaşma) imzalanmıştı. Bu antlaşmayla kapitülasyonlar kaldırılıyor, taraflara 'en çok gözetilen millet' statüsü veriliyordu. Ancak antlaşma, muhalefetteki Demokrat Parti, Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmış eski Büyükelçiler, önemli üniversitelerin rektörleri, insan hakları savunucuları, Ermeniler ve Rumlar tarafından yürütülen engelleme kampanyası nedeniyle, yıllarca ABD Senatosu'na sunulamadı. 18

8 'Chester İmtiyazı' ya da resmî adıyla Şarkî Anadolu Demiryolları Anlaşması'nın tarihçesi 1900'de İstanbul'a gelen bir savaş gemisinin kaptanı olan Albay Colby M. Chester'ın Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yaptığı temaslara kadar gidiyordu. Albay Chester, 1908'den itibaren gözünü Musul-Kerkük bölgesindeki demiryolları ve maden ayrıcalıklarına dikmiş, hatta Osmanlı Meclisi'ne 10 Mart 1909'da bir proje sunmuş, Osmanlı İmparatorluğu dağılınca rotayı Ankara'ya çevirmişti. Ancak Lozan'da, Musul'un çözüme bağlanmaması, Standard Oil Şirketi'nin Irak petrollerinin denetimini ele geçirmesi üzerine, ABD resmî çevreleri de, işadamları da heveslerini kaybedince anlaşmalar hayata geçmedi.

Ocak 1927'de yapılabilen oylamada ise 34'e karşı 50 evet oyuna rağmen, oyların üçte ikisini alamamış olduğu için reddedilmiş sayıldı. Amerikan gazetelerinin büyük çoğunluğu kararı 'partizanlık', 'büyük hata' ve 'gaf' olarak niteleyince, kördüğümü çözmek için 17 Şubat 1927'de taraflar arasında bir geçici antlaşma (*modus vivendi* antlaşması) imzalandı, Ahmet Muhtar Bey Washington'a, Joseph C. Grew ise Ankara'ya büyükelçi olarak atandı.

Ahmet Muhtar Bey New York'ta

Ancak iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması ABD'deki Ermeni diasporası tarafından tepkiyle karşılandı. Gerard-Kardaşyan'ın önderliğindeki gruplar yaz boyunca protesto gösterileri yaptılar. Öyle ki, Ahmet Muhtar Bey 28 Kasım 1927 tarihinde *Leviathan* gemisiyle New York'a vardığında, Türkiye aleyhindeki gösteriler yüzünden, görev yerine ancak polis koruması altında girebildi. Lozan Barış Görüşmeleri'ne gözlemci olarak katılan ve ABD ile imzalanan antlaşmanın Senato'da onaylanması için büyük çaba harcayan Joseph C. Grew ise Çankaya'da sıcak bir şekilde karşılandı.

Türkiye'nin hassasiyetlerini iyi bilen Grew, Türklere Amerikalıları sevdirmek için özel ve içten çaba harcadı. Örneğin 1928'de Harf İnkılabı yapıldığında, merkeze gururla şöyle yazmıştı: "Biz, otomobil plakalarımızda Latin harfleri kullanan ilk elçiliğiz. Gazi'nin emri ülkeye yayılır yayılmaz bütün elçilik plakalarının açıkça 'Amerikan Sefareti-359' ya da numara ne ise onunla boyanması emrimi verdim ve emri Gazi'nin bilgilerine ulaşması için gururla Ruşen Eşref'e ilettim." Yine Grew'ün aktardığına göre, Amerikan elçiliğinden bir görevli gümrük beyannamesini yeni harflerle sunduğunda, gümrük memuru yazıya göz atmış ve geri götürüp Türkçe çevirisiyle getirmesini söylemiş, elçilik görevlisi pek gururlu bir şekilde "Beyan zaten Türkçe," demişti.

Ama bütün bu çabalar, 1928'de Bursa Amerikan Kız Koleji'ndeki birkaç kız Türk öğrencinin Hıristiyanlığa geçtiği iddiaları üzerine okulun kapatılmasını önleyemeyccekti. İki ülke arasındaki üçüncü (ilki 1830'da, ikincisi 1862'de imzalanmıştı) Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması 1929'da imzalandı. Fakat aynı yıl, Türkiye, Sovyetler Birliği ile 1925'te imzaladığı Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı uzatan imzayı atınca ilişkiler kısa süreliğine de olsa gölgelendi.

Joseph C. Grew görev yaptığı yıllarda, ağırlıklı olarak 1894-1896 yıllarında Doğu vilayetlerinde meydana gelen toplumlararası çatışmalar ve 1915 Ermeni Kırımı dolayısıyla oluşmuş bu 'Korkunç Türk' imajını değiştirmek için de büyük çaba harcadı. Grew'ün ısrarlarıyla Atatürk'ün 1930 yılında, Orman Çiftliği görüntüleri eşliğindeki konuşması Amerikan seyircisine sesli film olarak sunuldu.

1931 yılında Dışişleri Bakanı Şükrü (Saraçoğlu) başkanlığındaki bir heyet, Amerikan sermaye piyasasında temaslarda bulunmak için ABD'ye gitti. Heyetin 50-100 milyon dolarlık kredi talebi ABD Maliye Bakanlığı tarafından uygun görülmedi. Aynı şekilde, Amerikan şirketleri ve sermaye grupları da Türkiye'de yatırım yapmaya hevesli değillerdi. Bu doğaldı, çünkü ABD, 1929 Büyük Buhranı'nın korkunç etkileriyle boğuşuyordu. Bu tavrın tek istisnası, Henry Ford'un Türkiye'nin daveti üzerine Galata'da bir otomobil montaj fabrikası kurma girişimiydi. Ancak girişim gümrük mevzuatına takılınca, Ford yatırımını İskenderiye'ye kaydırdı.

Cape Cod'un İstanbul'a gelişi

Ama yukarıda anlatılan gelişmelerden hiçbiri, Russell Boardman ve John L. Polando adlı pilotların, Bellance CH-400 tipi *Cape Cod* adlı uçaklarıyla New York'tan havalanarak ve 9,240 kilometrelik yolu hiçbir yere uğramadan 49 saat 15 dakikada katederek, 30 Temmuz 1931'de Yeşilköy'e inmesi kadar heyecan yaratmadı. Kapısı

bile olmayan uçakta ne radyo, ne fren, ne jeneratör, ne paraşüt, ne kurtarma botu, ne seyrüsefer lambaları, ne de tuvalet vardı. Pilotlar yanlarına birer takım elbise, 10 bin kartpostal, 16 adet 28 Temmuz 1931 tarihli *New York Times* gazetesi, iki kızarmış tavuk, ekmek, iki termos dolusu kahve, son meteorolojik durumu gösteren bir dünya haritası ve bir de uçuş verilerini kaydeden barograf cihazı almışlardı. Ayrıca, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey tarafından kaleme alınan ve "Gazi'ye takdim edilmek üzere" kendilerine verilen bir mektup taşıyorlardı.

Böyle bir deney uçuşu için İstanbul'un seçilmesi hem ABD'de hem Türkiye'de büyük heyecan yarattı. Pilotlar İstanbul'da en üst düzeyde kabul gördüler. Vali Muhittin (Üstündağ) ve Başvekil İsmet Paşa ile görüştüler. Taksim Abidesi'ne çiçek koydular. Atatürk'ün iki pilotu Yalova'daki köşkünde kabul etmesini, ABD Büyükelçisi Joseph C. Grew şöyle anlatmıştı: "Mucizelerin mucizesi... Uzak diyarların amirallerinin, generallerinin, dışişleri bakanlarının bu kutsal mekâna girişi çoğu zaman reddedilmiştir (...) En iyi şartlarda ise bu kişiler uzun müddet beklemek zorunda kalmışlardır. Ancak bu iki Amerikalı genç Gazi'nin huzuruna derhal çağrıldılar..."

Olay ABD'de de büyük ilgi görmüş, pilotlar ülkelerine döndüklerinde Başkan Hoover tarafından Beyaz Saray'da ağırlanmış, Ahmet Muhtar Bey'in onurlarına verdiği yemeğe katılmış, bulundukları her ortamda, Türkiye'de gördükleri sıcak kabulü ve Türkiye'nin gelişiminden duydukları memnuniyeti anlatmışlardı.

Başkan Hoover'in nezaketsizliği

Ancak kısa süre sonra yönetici elitler arasındaki iyi ilişkiyi gölgeleyen bir olay yaşandı. Grew pilotların ziyaretinden iki ay sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'na, ABD'li havacılara gösterilen içten ev sahipliği için bir teşekkür telgrafı gönderilmesinin doğru olacağını

yazmıştı. Ancak bu arada Gazi, Başkan Hoover'e kendiliğinden uzun bir telgraf göndermişti: "Amerikalı kahramanlar Türk ulusunun kalbini sevinçle doldurmuştur. Başarmış oldukları harikulade işin sonunda bu cesur gençlerin yüzlerinde gördüğüm neşe ve azim ifadesi bana şu inancı verdi ki, insanlık için kazandıkları bu büyük zafer onlar için yalnız bir başlangıçtır. Asil ve muhterem şahsiyetiniz aracılığı ile bu büyük kahramanları yetiştiren şanlı ulusunuzu kutlamak benim için büyük bir zevktir."

Başkan Herbert Hoover'in bu sıcak satırlara cevabı ise gayet kısa ve soğuktu: "New-York'tan İstanbul'a yaptıkları başarılı bir uçuştan sonra Amerikan pilotları Bordman ve Polando'ya karşı göstermiş olduğunuz nezaketten ötürü samimi takdirlerimi ifade etmek isterim."

Grew'a göre Gazi telgrafı aldıktan sonra çok sinirlenmiş, iki telgrafı basma vermeden önce, kâtibi Tevfik Rüştü (Aras)'dan, bu telgrafın kendi telgrafına verilen cevap olup olmadığını tahkik etmişti. Neyse ki, bir hafta sonra merkezden gelen bir mesajla, verilen hasar giderildi. Buna göre, Başkan Hoover telgrafını yazdığında henüz Gazi'nin telgrafını almamıştı; dolayısıyla, o kısa ve soğuk mesaj, Gazi'nin uzun ve sıcak mesajına cevap değildi! Böylece Joseph C. Grew yerini Charles H. Sherrill'e bırakıp 12 Mart 1932 günü *Italia* vapuru ile İstanbul'dan ayrılırken gözü arkada kalmamıştı.

Mac Arthur'a ne dedi?

25 Eylül 1932'de, ABD Genelkurmay Başkanı General Douglas Mac Arthur, Köstence'den *Daçya* vapuruyla İstanbul'a geldi ve büyük kabul gördü. Mustafa Kemal'in 27 Eylül'de Mac Arthur'la bir görüşme yaptığı biliniyor. Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* adlı esere bakılırsa, tutanağı olmayan bu görüşmede Gazi, Almanların yakında bir

savaş çıkaracağını ve savaşın galibinin Sovyetler Birliği olacağını öngörmüştü. Mustafa Kemal'in 'ne kadar uzak görüşlü olduğu'na dair bir kanıt olarak sunulan bu iddianın, bir 'Soğuk Savaş' uydurması olduğu yıllar sonra ortaya çıktı. Tarihçi Cemil Koçak'ın o sırada Cumhurbaşkanlığı Sekreteri olan Yusuf H. Bayur'un raporundan aktardığına göre, Mustafa Kemal Mac Arthur'a, resmi efsanenin tam tersine, "önümüzdeki on yıl içinde bir dünya savaşının hemen hemen imkânsız olduğunu" söylemişti.

Bu yalanın kaynağı Almanya'da yayımlanan *Der Kaukasus* (Kafkasya) adlı ne idüğü belirsiz bir dergiydi. 8 Kasım 1951 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi derginin Ağustos 1951 tarihli ilk sayısındaki "Atatürk ve Mac Arthur" adlı yazıyı alıntılayarak bu uydurma haberi Türkiye'ye taşımış, TTK da araştırmadan, yazıyı *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*'ne aktarmıştı.

Parantezi kapatıp devam edersek, ABD ile ilişkiler o kadar iyiydi ki, 1933'te, Türkiye'de faaliyet gösteren Gerry Tobacco Şirketi'nin 1922 İzmir Yangını'nda uğradığı 1 milyon 300 bin dolarlık zararın, yıllık 100 bin dolar taksitle 13 senede tazmin edilmesini Türkiye kabul etmişti. Böylece Türkiye zımnen yangındaki sorumluluğunu kabul ediyordu. ABD ise bunun karşılığında, yıllardır sürüncemede bıraktığı Suçluların İadesi Antlaşması'nı onayladı. Bu antlaşma uyarınca banka hortumculuğu yüzünden aranan ve İstanbul'a sığınmış olan Samuel Insul adlı bir Amerikan vatandaşı ABD'ye iade edildi.

Roosevelt'le sıcak ilişkiler

1933 Mart'ında Los Angeles'ta meydana gelen ve büyük can ve mal kaybına sebep olan deprem ile, 1933 Nisan'ında *Acron* adlı yolcu zeplininin düşmesi üzerine Gazi'nin Başkan Franklin D. Roosevelt'e gönderdiği taziye mesajları, iki ülke arasındaki yakınlığı daha da arttırmıştı. 2 Ocak 1934'te Beyaz Saray'daki

yemekte Bayan Roosevelt'in Ahmet Muhtar Bey'in yanına oturması ve onunla sohbet etmesi, 15 Haziran 1935'te Gazi'nin Başkan Roosevelt'in ricası üzerine çeşitli Türk pullarından bir koleksiyonu Amerika'ya yollaması, 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin ABD'nin bazı çekincelerine rağmen Türkiye'nin istediği gibi imzalanması, Nisan 1937'de Başkan Roosevelt'in Atatürk'ün manevi kızı Ülkü ile plajdaki görüntülerini de içeren Türkiye hakkındaki bir filmi heyecanla seyretmesi ve filmle ilgili duygularını Atatürk'e yazması, Atatürk'ün de kendisine aynı sıcaklıkta cevap vermesi, Atatürk'ün ölüm haberinin 11 Kasım 1938 tarihli Amerikan gazetelerinde "Büyük Türk öldü", "Modern Türkiye'nin kurucusu öldü" gibi övgü ve üzüntü dolu ifadelerle yer alması Türk-Amerikan ilişkilerinin 'Altın Çağı'nın unutulmaz anlarıydı.

Özet Kaynakça: Oral Sander, Kurthan Fişek, *Türk-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Çağdaş Yayınları, 1976; Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi 1991; Gül Barkay "Türk-Amerikan İlişkileri: İki Adım İleri, Bir Adım Geri", *Toplumsal Tarih*, S. 120, Aralık 2003, s. 70-75; Erhan Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi 2001; Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew'ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966; Ahmet Akyol, "Amerikalı Havacılar" *Atatürk'ün Kenti Yalova*, 2005, s. 275-281; Sabiha Sertel, *Roman Gibi 1919-1950*, Ant Yayınları1969; Cemil Koçak, "Atatürk hakkında belgeler: Ali Rıza Bey, Anıtkabir, Mc Artur ile mülakat", *Toplumsal Tarih*, S. 119, Kasım 2003, s. 22-27.

KÂZIM KARABEKİR'İN YAKILAN KİTABI

Bilindiği gibi Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşa, Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran iki eski dost, iki kahraman asker, iki ihtilalcidir. Ancak daha işin başından itibaren pek çok konuda farklı düşünen ikilinin yolları, 1923'te Cumhuriyet'in İlanı ve 1924'te Halifeliğin İlgası'ndan sonra kesin olarak ayrılmıştı. 1924-1925'teki başarısız TpCF deneyimi ve 1926'daki İzmir Suikastı Davası'ndan sonra evinde bir nevi hapis hayatı yaşamak zorunda bırakılan Kâzım Karabekir'in adı, 1931 yılında Mustafa Kemal'e karşı bir suikast girişimi dolayısıyla devletin istihbarat raporlarına girmişti. Raporlara göre, Yunanistan'a ait Meis Adası'ndan gelecek bir grup, rejime karşı bir ihtilal girişiminde bulunacak ve bu arada Mustafa Kemal'e bir suikast düzenleyecekti. Bu iddia, Rodos Valisi tarafından Türkiye'deki İtalyan Sefareti'ne, oradan da Dışişleri Bakanlığı'na bildirilmişti. Ancak hükümet bu iddiaları ciddiye almamış olacak ki, Kâzım Karabekir'e yönelik herhangi bir soruşturma açılmadı.

Ev hapsindeki Kâzım Karabekir 1933 yılında, Mahmut (Soydan)'ın çıkardığı *Milliyet* gazetesindeki "Ankaralı'nın Defteri" isimli sütununda "Millici" imzasıyla kendisini eleştiren yazılara, "hakikatleri ortaya koymak için" yedi cevap gönderdi. O günlerde yapılan tahminlere göre, 'Millici' ya Mustafa Kemal ya da onun yakın dostları Falih Rıfkı veya Mahzar Müfit (Kansu) idi. Mektuplardan sonuncusu "devletin beynelmilel menfaatlerine

aykırı olduğu" gerekçesiyle gazetede yayımlanmayınca Karabekir Paşa, *İstiklal Harbimizin Esasları* adlı kitabını yazmaya başladı.

İnönü'nün ihbarı

Bundan sonrasını İstiklal Mahkemeleri'nin ünlü üyesi Kılıç Ali'nin hatıralarından izleyelim:

"Kâzım Karabekir Paşa, İzmir suikastı olayından sonra, küskün bir durumda Erenköy'deki köşküne çekilmişti. İsmet Paşa, o günlerde, onunla arayı düzeltmek çabasına girmişti. O tarihte Kadıköy'de oturan enistesi Abdürrezzak Bey'in evinde buluştukları ve hatta bir öğle yemeğini birlikte yedikleri söyleniyordu. Bu görüşmelerden Atatürk'ün bilgisi olduğundan kuşkulanan İsmet Paşa, bir gün Atatürk'e gelmiş ve şunları söylemiştir: 'Kâzım Karabekir Paşa, Nutkunuza (Atatürk'ün "Nutuk" isimli meşhur hatıraları) cevap olarak bir kitap yazmış, bugünlerde birkaç muhalif gazete ile reklâm yapılarak yayınlanacakmış. Bu teşebbüsü önemli gördüğüm için kendisiyle görüşmeye ve gerçeği öğrenmeye çalıştım; fakat bir sonuç alamadım.'

İsmet Paşa'nın bu meseleyi ortaya attığı gün ben de tesadüfen İstanbul'a gidiyordum. Akşama doğru, veda etmek ve emirlerini almak üzere Çankaya Köşkü'ne, Atatürk'ün yanına gittim. Atatürk, Ordu Müfettişi İzzettin Paşa ile birlikte köşkün havuz kenarındaki mermer salonda, yuvarlak, alçak bir masa başında oturuyordu.

Bana da izin verdi, oturdum. Söz sırasında, Kâzım Karabekir Paşa'nın bir kitap yayınlamak üzere olduğunu anlattı ve bize böyle bir şey duyup duymadığımızı sordu. İzzettin Paşa'nın da, benim de bilgimiz yoktu. Bunun üzerine Atatürk bana şu talimatı verdi: 'Kılıç, sen madem bu akşam İstanbul'a gidiyorsun, orada bunu öğrenmeye çalış, gerçekten böyle bir şey var mı? Herkes böyle bir kitap yazabilir. Ancak İsmet Paşa'nın dediği gibi, gösteri şeklinde niçin yapılsın? Bunları bir anla.'

Ertesi gün İstanbul'a geldim. Halk Partisi İl Başkam Cevdet Kerim Bey'le görüştüm. Böyle bir kitaptan haberdar olup olmadığını sordum. Bana şunları anlattı: 'Bunu ben de duydum ve İsmet Paşa'ya yazdım. Gerçekten Kâzım Karabekir Paşa böyle bir kitap yazmış ve hatta basılmış. Bugünlerde de afişlerle, gazetelerle her yerde reklâmı yapılıp satışa çıkacakmış. Kitapta Atatürk'ün nutkuna cevap oluşturan bölümler olduğu gibi İsmet Paşa ile Fevzi Paşa'nın (Mareşal Fevzi Çakmak) aleyhine bölümler varmış. İsmet Paşa 'Bu kitabın yayınlanmasına engel olunuz' diyor. Nasıl engel olacağım? Şaşırdım kaldım.'"

Kitaplar kireç ocağına

Kâzım Karabekir'in yakın arkadaşı Feridun Kandemir'e göre, 'kitabı imha etmek için Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, Afyon Mebusu 'Kel' Ali (Çetinkaya), Sinop Mebusu Recep Zühtü ve Gaziantep Mebusu 'Kılıç' Ali görevlendirilmişti: Matbaa sahibi Sinan Bey'in yolu kesildi, bir otomobile sokuldu ve Kılıç Ali'nin Harbiye Radyoevi'nin karşısındaki evine götürüldü.'

Kılıç Ali'ye göre 1800 ya da 2 bin lira karşılığında kitabın 3000 kadar nüshası Cağaloğlu'ndaki Sinan Matbaası'ndan alınmış ve Feridun Kandemir'den öğrendiğimize göre yakılmak üzere Cağaloğlu Hamamı'na götürülmüştü. Ancak hamamın sahibi bulunamayınca konvoy Hocapaşa Hamamı'na yönelmişti. Bu hamamın sahibi de "Bizim külhanda böyle yığın halinde kağıt kitap yakılmaz," deyince, Topkapı yakınlarında kireç ocaklarına gidilmişti. Kitaplar yakılırken, kitabın beş formasının eksik olduğu fark edilmişti. Sinan Bey'e göre bu formalar Kâzım Karabekir'in elindeydi.

100 polisle ev baskını

İsmet Paşa, Kâzım Karabekir'in elinde herhangi bir nüsha ya da belge kalması halinde tehlikenin devam edeceğini Kılıç Ali'ye söyleyince,

İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'nın emriyle Kâzım Karabekir'in Erenköy'deki köşkü ile, Paşa'nın yakın arkadaşı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'nın ve başka birkaç kişinin evi, 4 Haziran 1933 gecesi sabaha karşı 100 polisle basıldı. Kâzım Karabekir'in kızı Hayat Karabekir Feyzioğlu, o günü Uğur Mumcu'ya şöyle anlatmıştı:

"Sabahleyin çok erken, gürültülerle uyandık, iki kardeş bir odada yatardık. Odadan çıkıp, ne oluyor diye üç katlı evden aşağı inmeye çalıştık. Her katın merdiveni başında iki tane polis var. İnemezsiniz diyor. Peki, annem babam nerede, diye bir heyecanlandık. Sonra annem, 'Gelin çocuklar' dedi. 'Gelin, biz buradayız. Bugün aşağı kata inemezsiniz. Babanın evrakını almaya gelmişler.' Evin içi polisle dolu. Bir çuvala babamın kitaplarının konulduğunu gördük (...) Bir dolap vardı. Gelenler dolap olduğunu anlamazlardı. Babam en son bu dolabı açtı. (Bak evlâdım, burada kitaplar var. Hani bunu görememişsen, onun içine de bak) dedi. (Mademki her tarafa bakıyordun, bunun içine de bak).

40 çuvalı gözümüzün önünde aldılar götürdüler. Annem, böbrek hastası. Yukarı katta. Aşağıda büfede ilâcı kalmış, kahvaltıdan sonra alacak. Hayır, aşağı kata inemezsiniz. Peki neden korkuyorsunuz? Bir kâğıt, bir kitap saklarsınız. Belgeleri götürmüşler, 5 tane kitabı kalmış babamın. O kitapları ararlarmış."

Ele geçirilen belgeler çuvallarla Ankara'ya getirildi. Genelkurmay'da bir heyet ve Mustafa Kemal bu belgeleri inceledi. Kılıç Ali'nin iddiasına göre, Mustafa Kemal belgelerin Kâzım Karabekir'de kalmasında mahzur görmedi. Sadece "askeriye ile ilgili olanların Genelkurmay'a verilmesini" istedi. Kitabın kendisi hakkında ne dediğini ise Kılıç Ali söylemiyor ama kitabın müsadere edilen nüshalarından biri üzerinden Mustafa Kemal tarafından hazırlanan 9 sayfalık ve 33 maddelik yanıtlarda, bazı açıklamaların yanı sıra, "yalan", "saçma ve ayıp", "saçma ve şantaj", "beyinsizce" şeklinde notlar düşüldüğü görülüyor.

Feridun Kandemir'in iddiasına göre, Ankara kayıp nüshaların peşini bırakmamıştı. Kandemir gözaltına alınmış, arkasına ajanlar takılmış, kendisini ABD'li ünlü bir yayıncı olarak tanıtan bir kişi (muhtemelen hükümetin ajanıydı), kitabı New York'ta İngilizce basmak için kendisini iknaya çalışmış, yemeklerde Kandemir'e içki içirilip kadınlar ağzını aramıştı ancak Kandemir bu tuzakların hepsinden kurtulmayı başarmıştı. Kâzım Kabekir daha sonra, kitabın ABD'de basılacağı dedikodularının çıktığı günlerde, Atatürk'ün kendisini öldürteceğinden korktuğunu açıklayacaktı.

Atatürk haber gönderiyor

Bu gerilimli günlerden sonra, ikili arasındaki ilk temas 1936 yılında kuruldu. Atatürk 1936'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan Milletlerarası Tarih ve Dil Kongresi sırasında Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya, "Karabekir Paşa maarif, dil ve tarihle meşgul olmuş bir arkadaştır. Niçin bu kongreye gelmiyor?" diyerek, dolaylı yoldan Kâzım Karabekir'i kongreye davet etmişti.

Kâzım Karabekir davete icabet etmiş, ancak Ali Fuat Paşa'nın iddiasına göre, Mustafa Kemal'in çevresindekiler yüzünden görüşme gerçekleşmemişti. Kâzım Karabekir ise hem daveti ve ortamı samimi bulmadığından, hem de salona girdiğinde Mustafa Kemal'in kendisini sadece başıyla selamlamasından ve Mustafa Kemal'e gösterilen aşırı ilgiden rahatsız olduğu için kongreyi erken terk etmişti. Olay Mustafa Kemal'e Kâzım Karabekir'in kendisiyle görüşmek istemediği şeklinde yansıtılınca barışma ihtimali ortadan kalkmıştı.

Kâzım Karabekir'in kızı Hayat Karabekir Feyzioğlu, Uğur Mumcu'ya Atatürk'ün Kâzım Karabekir'le son barışma girişimini şöyle anlatmıştı:

"Babam, Atatürk'ün çevresinden şikâyetçiydi. Size bir hadisesini anlatayım: Atatürk'ün çok hasta olduğunu, Dolmabahçe Sarayı'nda çok ağır şekilde hasta yattığını biliyoruz. Rivayet olunur ki (Karabekir'i getirin, görüşüp helâlleşmek istiyorum) demiş: Bunu çok yakınındakiler, başında duranlar, sonradan babama anlatmışlar! Atatürk'ün ölümünden önce babama kimse gelip de bunları söylemedi. Etrafındaki eş, dost, akraba, (Paşa enişte, Paşa amca; Atatürk çağırtmış, gittiniz mi?) diye sorarlardı. Babam (Atatürk çağırmadı, gitmedim) derdi. Ben o zaman ilkokulun dördüncü-beşinci sınıfındaydım. (Babacığım, çağırsa gider miydin?) diye sordum. (Çağırsa, sizin bu kadar haklarınızı elinizden almış, o kadar sıkıntılar çekmişsiniz, bizim bütün çocukluğumuzu Erenköy'de menkup (gözden düşen) bir vaziyette geçirtmiş kimse, hastalığında sizi çağırsa gider miydiniz?) (Giderdim kızım) derdi. (Giderdim. Çünkü o benim çok eski arkadaşımdı. Onun bana yaptıklarını, o, etrafının tesiriyle yapmıştır. O bizim İstiklâl Harbi'mizi beraber yaptığımız, sevdiğimiz başkomutanımızdı. O bizim cihat arkadaşımızdı. O Mustafa Kemal'dir, çağrılınca gidilir, benim en yakın arkadaşımdı. Ama çağırmadılar. Çok iyi biliyorum.)"

Kâzım Karabekir'in 'makus talihi' Atatürk'ün vefatıyla değişti. Yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 'tarihle barışma' politikası kapsamında, 26 Ocak 1939'da İstanbul'dan milletvekili seçilen Karabekir, 1943'te yeniden milletvekili oldu ve 5 Ağustos 1946'da TBMM Başkanı seçildi.

Kâzım Karabekir'e göre *Nutuk*

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927 tarihli CHF Büyük Kurultayı'nda okuduğu *Büyük Nutuk*'a yönelik eleştirilerini dile getirdiği, *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar* adlı 12 ciltlik kitabını, iade-i itibar yıllarında yazdı. Karabekir'e göre 'İstiklal Harbi yapmak fikri' Mustafa Kemal'e ait değildi. Bu fikri ilk kez kendisi 29 Kasım 1918'de İsmet Bey'e açmıştı. Vahdettin'i

de ikna edince, konuyu 11 Nisan'da Mustafa Kemal'e açan Karabekir, bir gün sonra Trabzon üzerinden Erzurum'a geçerken, Mustafa Kemal Samsun'a ancak Harbiye Nazırı olmaktan umut kesince gitmişti. Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas kongreleri sırasında 'milli güçlere' güvenmekten vazgeçip, önce Bolşeviklerden, sonra Amerikan mandasından medet ummuştu. Kendisinin Doğu'da Ermenileri durdurmak için harekete geçme isteğine, Rusya'ya bel bağladığı için bir türlü izin vermemişti. Karabekir kendi inisiyatifiyle hareketc geçerek Doğu Cephesi'nde 'Ermenileri darmadağın ederken', Mustafa Kemal Meclis'i kontrol etmeye aklını taktığı için iç isyanlar artmıştı. Ordu ihmal edildiği için Yunanlar Ankara önlerine gelebilmişti. Ayrıca *Nutuk*'ta Sovyet Rusya'nın yardımlarından bahsedilmezken, Kâzım Karabekir bu konuyu en ayrıntılı biçimde anlatıyordu. En önemli eleştirisi de; Cumhuriyet'in alelacele ilan edilmesi, halifeliğin ise Musul meselesi çözülmeden kaldırılması konusundaydı.

Kitabın müsveddeleri üzerinde çalışan Enver Ziya Karal'ın hazırlayıp Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e sunduğu raporda, "1) Olayların psikolojik izahlarının hatalı oluşu. 2) Olayların seyrinde iki tarihî simanın belirtilerek, diğerlerinin silik gösterilmesi veya hiç gösterilmemiş olması. 3) Olayların, gerçeğe hiç de uymayan bir şekilde sistemli yapılmış bulunması, tarihî kritiğe hiç yer verilmemiş olması. 4) Cumhuriyet tarihin yazılmasında esas olan nutkun yanlışlar ile dolu olması ve esastan ziyade teferruatı ihtiva etmesi" gibi kusurlara dikkat çekilmiş, bu kusurlara dair örnekler verilmişti. Bu rapor üzerine kitabın basımından vazgeçilmişti.

Kâzım Karabekir, 26 Ocak 1948 yılında 66 yaşında iken geçirdiği bir kalp krizi sonucu Ankara'da vefat etti. Kâzım Karabekir'in vefatından üç yıl sonra, Feridun Kandemir kendi sakladığı kopyadan yararlanarak, ailenin de onayıyla, *İstiklal Harbimizin Esasları*'nı

yayımladı. Kitabın genişletilmiş hali olan *İstiklal Harbimiz*, üç cilt halinde 1960 yılında yayımlandı. 12 ciltlik *Büyük Nutuk ve Kâzım Karabekir'den Cevaplar* ise ancak 1997'de basılabildi.

Ölçüsüz ve Müzmin Muhalif: Rıza Nur

Rıza Nur pervasız, saldırgan, sert ve hakaret dolu üslubuyla, Mustafa Kemal'in diğer muhaliflerinden ayrılır. Genel kanı bu üslubun narsizm ve/veya megalomani gibi psikolojik bozukluklardan kaynaklandığı yönündedir. Ancak Rıza Nur, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ekibine yönelttiği eleştirilerinin öznel değerlendirmeler olduğu düşünülmesin diye, benzer ağır ifadeleri kendisi, hatta karısı için de kullanmıştır. Bunlar dışarıda bırakılmak kaydıyla, Rıza Nur'un zeki ve gözlemci kişiliğinin ürünü olan canlı, renkli, açık sözlü anlatımları, dönemin resmi tarih tarafından yer verilmeyen yanlarını kavramak açısından önemli bir kaynaktır.

Tıbbiye-i Şahane mezunu bir 'sünnet uzmanı' olan Rıza Nur gençliğinde Balkanlar'da II. Abdülhamid'e karşı çetecilik hareketlerine katılmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC), sonra Ahrar Fırkası'na girmişti. İTC'nin 1909'da 31 Mart Olayı'na karışması üzerine Mısır'a kaçan Rıza Nur, döndüğünde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı (HİF) kuranlar arasına girdi. Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) İngilizler tarafından Malta'ya götürüldü, dönüşünde muhtemelen Milli Mücadele'nin İttihatçıların tekelinde olduğu söylentilerini zayıflatmak amacıyla Mustafa Kemal tarafından Sinop Milletvekili olarak meclise alındı. Yakın arkadaşı Ziya Gökalp'le birlikte TBMM'nin Türkçü, daha doğrusu 'ırkçı' kanadını temsil eden Rıza Nur, Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönemde Maarif ve Sıhhiye bakanlıklarında bulundu. 1920'de destek sağlamak için Sovyet Rusya'ya gönderildi, Çiçerin ve Stalin'le görüştü. 1926'daki İzmir Suikastı Davası'ndan

hemen sonra Paris'e kaçan Rıza Nur, Türkiye'ye ancak Mustafa Kemal'in ölümünden sonra dönebildi.

Tartışmalı hatıratı

Rıza Nur, British Museum'a, 1960 yılından önce yayımlanmamak kaydıyla teslim ettiği dört ciltlik tartışmalı eserini 1929-1935 arasında kaleme almıştı. Eserin *Hayat ve Hâtıratım* adını taşıyan dördüncü cildi, başlangıç bölümünden sonra 'Hekimlik Hayatım', 'Siyasi Hayatım',' Milli Kıyâm-İçyüzü', 'Lozan Konferansı' ve 'Mustafa Kemal'in Nutkunun Mahiyeti' adlı beş bölümden oluşur. Kitapta yazar, Mustafa Kemal, II. Abdülhamid ve Mussolini arasında mukayeseler yaptıktan sonra Mustafa Kemal'in zaaflarla dolu bir portresini çizmiş, bu arada küfre varan ifadeler kullanmıştır. Kitabın 'Türkiye'nin Yeni Başkan İhyası ve Fırka Programı' adlı ekinin 'Alınacak Tedbirler' bölümünde, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet İnönü'nün görevlerinden alınıp cezalandırılması, Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Genel Kurmay Başkanlığı'ndan uzaklaştırılması, Mustafa Kemal'in heykellerinin yıkılması, adının verildiği şehir, köy ve sokak isimlerinin değiştirilmesi, Türk olmayan asker, memur ve öğretmenlerden on beş yıl çalışmış olanların emekliye sevk edilmesi, 'Irk Müdürlüğü' kurulması, kadının sokaktan eve sokulması, irsi hastalıklara sahip olanların kısırlaştırılması gibi maddeler vardır.

Özet Kaynakça: *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin anıları*, Derleyen: Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005; Uğur Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, um-ag Yayınları, 1997; Feridun Kandemir, *Yakılan İlk Kitap*, Yağmur Yayınevi, 2007; Kâzım Karabekir, *Nutuk ve Kâzım Karabekir'den Cevaplar*, 12 Cilt, Emre Yayınları, 1993; Rıza Nur, *Hayat ve Hâtıratım*, İşaret Yayınları, 1992; Cavit Orhan Tütengil, *Doktor Rıza Nur Üzerine Üç Yazı-Yankılar-Belgeler*, Güven Matbaası, 1965.

CUMHURİYET'İN 10. YIL KUTLAMALARI

İlk Cumhuriyet Bayramı, sanıldığı gibi 1924'te değil, 1925 yılında kutlanmıştı; çünkü 1924 yılı, 'Devletin kuruluşunu Meclis'in açılışı mı yoksa Saltanat'ın kaldırılması mı sembolize ediyor?' meselesini tartışmakla geçmiş, sonunda 'Cumhuriyet'in İlanı'nın temsil ettiğinde karar kılınmıştı. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 1925'teki kutlamaları (ki Hipodrom'da resmigeçit, TBMM'de kabul töreni, Ankara Palas'ta balodan ibaretti) "tereddütlü", 1926 kutlamalarını "biraz gevşek", 1927 kutlamalarını "dâhili vakalardan dolayı mahzun" diye nitelemişti. 1928 yılı yazara göre "geçen yıllardan daha iyi" olduysa da, 1929-1932 arası, dünyayı saran ekonomik buhran yüzünden mi yoksa henüz Cumhuriyet'in faziletleri idrak edilmediğinden midir bilinmez, pek sönük geçmişti. Yine de 1928'deki törenlere Yunanistan Başbakanı Venizelos'un katılımı ve Türkiye ile Yunanistan futbol takımları arasındaki maç, 1931'de törenlere Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Litvinof'un, 1932'dekilere de İran Dışişleri Bakanı Furugi Han'ın katılımı, büyük memnuniyet yaratmıştı.

Efsanevi kutlamalar

Cumhuriyet'in ilanının 10. yılı olan 1933'te, bütün bu kötü tarihçeyi temize çekmek ve rejime iman tazelemek için kollar sıvandı. Bugünden baktığımızda anlamakta güçlük çekeceğimiz bir heyecanla ele alınan kutlamaların çalışmaları aylar önce başlamıştı. 9

Haziran 1933'te Abdülmuttalip (Öker), Hakkı Tarık (Us), Hasan Cemil (Çambel), Hasan Reşit (Tankut), Necip Ali (Küçüka)'dan oluşan heyetin hazırladığı 12 maddelik 'Cumhuriyet İlanı'nın 10. Yıl Dönümü Kutlama Kanunu' uyarınca, kutlamalar üç gün sürecek, hükümet kutlamalardan 10 gün önce ve 10 gün sonra devlete ait ulaşım araçlarında indirim yapacak, kutlamalara ilişkin kitap ve broşürlerden posta ücreti alınmayacak, diğer gönderiler indirimli olacak, memurlara maaşları ayın 28'inde ödenecekti.

Kutlamalar için o günler için çok büyük miktar olan 230 bin liralık bir bütçe ayrılmış, 10. Yıl Dönümü Kutlama Komitesi'nin başına CHF Genel Sekreteri Recep (Peker) getirilmişti. Milli Savunma Bakanı, İçişleri, Milli Eğitim müsteşarları ve Erzurum Milletvekili Nafi Atuf (Kansu) da komitenin üyeleriydi. Recep Bey parti örgütüne 31 Ağustos 1933 tarihinde gönderdiği yazıda, yapılacak işlerin büyük boyutta, hareketli, renkli, zekâ ürünü, anlamlı çalışmalar olması gerektiğini hatırlatmış; partililerin kendilerine, ailelerine ve çocuklarına yeni elbise, şapka, palto gibi giysileri alma işini Cumhuriyet Bayramı'na denk getirmelerini istemiş; bunun gelenekselleştirilmesinin "maksada büyük hizmet olacağını" eklemişti.

Komite "olayın büyük heyecanını halka duyurmak için her vasıtadan yararlanmak", "yurdun her tarafında en az bin konferans ve beş yüz temsil vermek", "büyük meydanlarda radyo yayını yapmak", "gazetelerde inkılâbın anlamı ve büyüklüğünü anlatan sözler, grafikler, temsili resimler yayımlamak" kararını almıştı. Ayrıca konferans, basın, dekorasyon, tören, temsil ve radyo komiteleri kurulacaktı.

Komiteler hemen işe koyuldu. 10. yıl anısına hatıra paraları, pullar bastırıldı. Milli Eğitim Bakanlığı 200 bin adet madalya ve 200 bin adet broşür hazırlattı ve belediye teşkilatı olan yerlere gönderdi. Köylere ayrıca 20 bin Türk bayrağı gönderildi. CHF de

kendine, kırmızı zemin üzerine ve her biri ayrı uzunlukta olan, beyaz renkli mızraklarla süslü bir bayrak hazırlattı. Mızraklardan her biri "Cumhuriyet'in bir ilkesini" (yani CHF'nin altı okunu) temsil ediyordu. Halk arasında CHF bayrağının ilerde milli bayrakla yer değiştireceği dedikoduları yapılıyordu.

Komite ayrıca Cumhuriyet'in simgesi olacak bir marş hazırlanmasına karar vermişti. İddialara göre bu marş, söylenmesi pek zor olan ve milli temalardan çok dinî temalara yaslanan İstiklal Marşı'nın yerine ismarlanmıştı. Sonunda güftesini Behçet Kemal (Çağlar) ve Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in, bestesini Cemal Reşit (Rey)'in yaptığı 10. Yıl Marşı seçildi. Tüm dünyaya bir zamanların 'Hasta Adam'ının nasıl dirildiğini ve 10 yılda ne büyük işler başardığını anlatmayı amaçlayan marş, önce Halkevi'nde Başvekil Recep Bey ve diğer mühim şahısların önünde; sonra 500 kişilik bir topluluğun önünde, nihayet 14 Ekim 1933 günü Mustafa Kemal'in huzurunda Müstakil Jandarma Taburu'nca seslendirildi ve Mustafa Kemal'in çok beğendiğini söylemesi üzerine ülkeye takdim edildi. İlk takdimi İstanbul'da Şehir Bandosu tarafından Beyazıt Meydanı'nda yapılan marş, Taksim Meydanı'nda da icra edildikten sonra, tüm ülkede benzer talimlerde seslendirildi. Marş okuma kursları açıldı, on binlerce kişi bu kurslarda marşı ezberledi.

Durmayalım, düşeriz!

Marş ezberlenirken, ülke boydan boya Mustafa Kemal'in vecizeleri ve CHF'nin sloganlarını içeren afişlerle donatılmıştı. Küçük kâğıtlara yazılarak uçaklardan halkın üzerine de atılan bu vecizeler arasında şunlar vardı: "Durmayalım, düşeriz", "Biz bize benzeriz", "Dağılan çöker, daima bir, daima toplu", "Türk'üm, ne mutlu bana", "Ne mutlu milletimize, kendi bağrından bir Mustafa Kemal çıkardı", "Sekiz yılda dört bin kilometre demiryolu!", "Türk ordusu! İnkılâbı, istiklali koruyan ve kollayan sensin. Sana saygı",

"Türk ordusu milletin özüdür", "Sevr, ölüm; Lozan, hayat. Sevr saltanatın, Lozan Cumhuriyet'in", "Devletin yapıcılık kuvvetine inan", "İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir milletiz", "Demiryollarile; kömüre, bakıra varıyoruz: Akdenizi Karadenize bağladık. Balıkesire vardık, Sivası aştık, yarın Erzurumdayız", "İktisad savaşı devam ediyor; uzun sürecektir, fakat bunda da mutlak muzaffer olacağız" ve bütün bunları özeti olarak: "Türk inkılâbı eşsizdir."

10. yıl şerefine kısmi af ilan edilerek (yüz kızartıcı suçtan mahkûm olanlar ve 150'likler dışarıda tutulmuştu) milletin yüzü biraz daha güldürüldükten üç gün sonra, beklenen gün geldi. 29 Ekim 1933 günü Kemalist rejimin yarı resmi gazetesi *Cumhuriyet*'in başyazarı Yunus Nadi, "Türkün Kulağına Akseden Ses: Kalk Kurtulacaksın" başlıklı yazısında, "Modern Ergenekon'dan nasıl çıkacağımızı ızdırap ve hayretle düşünürken, memleketin içerisinden fışkıran kuvvetli bir ses duyuldu: –Kalk kurtulacaksın!" diye yazıyordu. Ahmet Refik (Altınay), Mustafa Kemal'i Sezar'la, İskender'le, Napolyon'la karşılaştırıp hepsinden yüce bulurken, diğer gazeteler de "O"nu adeta bir ilah gibi tasvir ediyordu.

Ne Mutlu Türküm Diyene!

TBMM'deki törenin ve geçit töreni için toplanan yüz binlerce kişinin İstiklal Marşı'nı söylemesinin ardından, Mustafa Kemal'in radyolardan tüm yurda naklen yayınlanan o tarihî konuşması başladı. Hani "Yurttaşlarım! Az zamanda çok ve büyük işler yaptık!" diye başlayan; "Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir!" diye devam eden ve "Ne mutlu Türküm diyene!" diye biten o ünlü konuşmayı... Mustafa Kemal, konuşma metninde olduğu halde şu cümlenin üzerini çizmiş ve okumamıştı: "Bu söylediklerim hakikat olduğu gün senden [Türk milletinden] ve bütün medenî beşeriyetten dileğim şudur: Beni hatırlayınız."

O günün akşamı devlet erkânı ve yabancı konuklar Ankara Palas'taki yemekte buluşmuşlardı. Almanya'nın resmi heyet gönderme teklifi, "sadece Sovyetler Birliği'nin katılacağı" söylenerek reddedilmiş ama törene Sovyet Rusya'nın yanı sıra (Mustafa Kemal'in hayalini kurduğu Balkan Paktı'nın ön çalışması olarak), Balkan ülkelerinden heyetler de kabul edilmişti. Sovyet Rusya'nın ayrıcalığı, Milli Mücadele yıllarında Kemalist hareketi silah, para ve cephaneyle desteklemesinden geliyordu.

Taraflar 1925 yılında bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalamışlar, bu antlaşma 1929 yılında uzatılmıştı. Bu yakınlığın nişanesi olarak Kızılordu Süvari Umumi Müfettişi Budiyeni (ki kendisi Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'le Samsun'da temas kuran Bolşeviklerden biriydi), Maarif Komiser Muavini Krijanovski, Sovyet Harbiye Komiseri Voroşilof ve bazı üst düzey yetkililerden oluşan Sovyet Heyeti, yanlarında Sovyet Rusya Halk Komiserleri Meclisi Başkanı Molotof'un telgrafıyla başkente ulaştıklarında büyük sevinç yaşanmıştı. Heyete öyle önem veriliyordu ki, Bakanlar Kurulu "kontenjana bakılmaksızın 50 kilo havyar ithal edilmesine" bile izin vermişti! Heyet daha sonra İzmir, Çanakkale, İstanbul ve Bursa'yı da ziyaret edecek ve buralarda binlerce kişi tarafından "Priyazdim" (Safa geldiniz) pankartlarıyla ve coşkulu alkışlarla karşılanacaktı.

Altı İnanç Kaynağı

İstanbul'da ise, Beyazıt Meydanı'nda toplanan 150 bin kişilik grup, hoparlörlerden Mustafa Kemal'in *10. Yıl Nutku*'nu dinledikten sonra hep bir ağızdan 10. Yıl Marşı'nı söylemiş, ardından Taksim'e doğru yürüyüşe geçmişti. 29 Ekim gecesi Boğaz'da demirleyen 300 parça gemiden oluşan donanmanın ışık seli ile "Nurdan taç giymiş" olan Dolmabahçe Sarayı'nda Cumhuriyet Balosu yapılmış, şehir halkı Onuncu Yıl İktisat Sergisi, Resim Sergisi,

Maarif Sergisi gibi sergileri gezmiş, günün anlam ve ehemmiyetini anlatan konuşmalar dinlemiş, piyesler izlemişti.

Yurdun diğer bölgelerinde de benzer törenler yapılmıştı elbet. Kutlama Komitesi'nin aldığı karar uyarınca "Cumhuriyeti seven her vatandaş", evine gündüz bir bayrak, gece de bir fener astı. Şehirlerin değişik yerlerinden hoparlörle yayınlar yapıldı, kule, minare, köprü gibi yüksek yerlere ışıldaklar yerleştirildi, anıtlar aydınlatıldı, gemilerden havai fişekler atıldı, gazeteler her zamankinden kalın basıldı, konferanslar verildi, şiirler okundu, kısacası ülke boydan boya devlet güdümlü bir kutlama furyasına girdi.

Köylerde Cumhuriyet'le ilgili piyesler (Faruk Nafiz'den *Kahraman*, Nahit Sırrı'dan *Sönmeyen Ateş*, Aka Gündüz'den *Mavi Yıldırım* gibi), tek yapraklı 'Cumhuriyet destanları', Cumhuriyet şiirleri okundu. Sokaklara "yerden en az yarım metre yüksekte" kürsüler kuruldu (adları 'Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Kürsüsü' idi) ve halk Cumhuriyet hakkındaki düşüncelerini söylemeye çağrıldı. "Köyle kenti buluşturmak için" devlet araçlarıyla şehirlere taşman köylüler, devlete ait konukevlerinde ve şehirli ailelerin evlerinde misafir edildiler.

Ülke çapında verilen konferanslarda okunan metinlerden biri, İslam dinindeki 'İmanın Altı Şartı'ndan esinlenildiği anlaşılan 'Altı İnanç Kaynağı' (İnkılâbın İlmihali) başlıklı broşürde şöyle deniyordu:

"İnanışlarımızı bir defa daha sıralayalım, dil ile ikrar ve kalp ile tasdik edelim;

1) Cumhuriyet'e inanıyoruz: Kayıtsız ve şartsız hâkimiyet milletindir.

2) Milliyete inanıyoruz: En geniş ve kucaklayıcı camia şuuru milliyet şuurudur.

3) Halka inanıyoruz: Ayırt etmeksizin, halk içinde herkes lazımdır.

4) Devlete inanıyoruz: Devlet hepimizden üstün ve hepimizin bütünüdür.

5) Laikiz: Görüşte bilgiye, gidişte ülküye inanıyoruz.

6) İnkılâba inanıyoruz: Büyük değişikliğin işleyicileri bizleriz."

İkinci ve üçüncü günlerde, tarihçi Enver Behnan (Şapolyo) tarafından "hiçbir millette görülmemiş bir buluş" diye nitelenen bir tören (aslında sivil bir ayin demek lazım) yapılmıştı. Ülke çapında kutlamaların yapıldığı tüm meydanlardan alınan birer avuç toprak (ki nasıl alınacağı yönetmelikle kesin kurallara bağlanmıştı) Ankara'ya gönderilmiş, Diyanet İşleri Başkanı, Ankara Valisi, Halkevi Başkanı, iki yüksekokul öğrencisi ve bir şehit annesi "Türk milletinin bütünlüğünü" temsil eden bu yığından aldıkları birer avuç toprağı Türk bayrağının içine sararak Mustafa Kemal'e teslim etmişlerdi. İstanbul'da bu bir avuç toprağı çıkarırken kullanılan kazma, kürek, mühür, mum ve tutanak yazılırken kullanılan kalem, bir gün açılacak olan "İnkılap Müzesi"ne konmak için saklanmıştı.

Dost, düşman bize hayran

10. yıl kutlamaları Avrupa ve ABD basınında da geniş yer aldı. Bükreş, Brüksel, Washington, (Buda)Peşte, Varşova, Stockholm, Londra, Kahire, Bern, Lahey gibi merkezlerde 10. yılla ilgili programlar yapıldı. ABD, Fransa, Rusya, Romanya, Almanya ve Balkan ülkelerindeki Türk sefaretlerinde 29 Ekim günü törenler yapıldı, konferanslar düzenlendi. Bu konferanslarda, merkezden gönderilen ve 19 Mayıs 1919 gününden beri yaşanan her olayın, her yeniliğin, her hamlenin övünerek anlatıldığı metinler okundu. Almanya'da Hitler teşkilatından bir kıta Türkiye'nin Berlin Sefareti önünde resmigeçit yaparken, Ermenistan Sovyeti'nin *Kızıl Şafak* gazetesi "Türklerin emperyalizme karşı verdiği mücadele"yi övdü. Venizelos, "Türk inkılabının şaşırtıcı gelişimi"nden ve "Türk-Yunan

dostluğu"ndan bahsederek Mustafa Kemal'e hayranlığını belirtti. Selanik Belediyesi, Türk-Yunan dostluğu ve Balkan Konferansı'nın anısına Mustafa Kemal'in Selanik'te doğduğu eve 4 Kasım 1933 günü Fransızca, Yunanca ve Türkçe "Bu evde büyük Türk reformisti Mustafa Kemal oturmuştur," yazan bir plaket çaktı.

Coşkunun söndüğü yıllar

1934-1937 arasında 10. yıl yönetmelikleri aynen uygulandı ama hiçbir zaman 1933 coşkusu yaşanmadı. Örneğin 1934'ün en renkli olayı, Irak'tan gelen dört uçağın yaptığı gösterilerdi. 1935 törenleri, 150'likler faslından sürgünde bulunan 'Çerkes' Ethem Bey ve Urfa Milletvekili Ali Saip (Ursavaş)'ın içinde olduğu bir ekibin Atatürk'e suikast girişiminde bulunduğu iddialarının gölgesinde geçti. (İddia ispat edilemediğinden sanıklar beraat ettiler.) Bir de, 'Bir Avuç Toprak' töreni için toplanan bazı topraklar, "usulüne uygun toplanmadığından", alındıkları yerlere geri gönderildiği için üzüntüler yaşanmıştı. Neyse ki, 1936'da Romanya ve Yugoslavya başbakanlarının teşrifiyle, 1937'de Selanik Belediyesi'nin Atatürk'ün doğduğu evi Atatürk'e hediye etmesiyle ve beş bin kişilik Cumhuriyet Balosu ile sevinildi. Cumhuriyet'in 15. yıldönümü tahmin edileceği gibi Atatürk'ün hastalığı yüzünden neredeyse bir matem havasında geçti.

Kemalist Güzelleme: 10. Yıl Marşı

Güftesi Behçet Kemal (Çağlar) ve Faruk Nafiz (Çamlıbel)'e, bestesi Cemal Reşit (Rey)'e ait olan 10. Yıl Marşı'nın sözleri ideolojik bir manifesto olarak okunabilir. "Çıktık açık alınla on yılda her savaştan/On yılda on beş milyon genç yarattık her yaştan/Başta bütün dünyanın saydığı Başkumandan/Demir ağlarla ördük anayurdu dört baştan" şeklindeki ilk kıtada, Mustafa Kemal'in asker kimliği öne çıkarılarak Milli Mücadele dönemindeki askeri ve

sivil mücadeleler vurgulanır ve Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri yönünü Batı'ya çevirmiş bir toplum olarak, o dönemde medeniyetin sembolü olarak görülen ve eksikliği ciddi bir eziklik yaratmış olan demiryolu meselesine atıfta bulunulur. Marşın "Türk'üz, Cumhuriyet'in göğsümüz tunç siperi/Türk'e durmak yaraşmaz, Türk önde, Türk ileri!" şeklindeki nakarat bölümünde ise o yıllarda pek beğenilen Nazi Almanyası ile Mussolini İtalya'sının esintileri vardır.

Türk Tarih Tezi'ne atıf

"Bir hızla kötülüğü, geriliği boğarız/Karanlığın üstüne güneş gibi doğarız/Türk'üz, bütün başlardan üstün olan başlarız/Tarihten önce vardık, tarihten sonra varız" şeklindeki ikinci kıtanın ilk dizesinde, Cumhuriyet'in yerini aldığı Osmanlı İmparatorluğu ve onu oluşturan tüm unsurların nasıl algılandığına dair ipuçları bulunur. İkinci dizede, malum ırkçı tema tekrar karşımıza çıkar. Son dizeler ise dünyadaki bütün dillerin Türkçe'den türediğini ileri süren Güneş Dil Teorisi ile, dünyadaki tüm kültürlerin kökeninde Türklerin olduğunu ileri süren Türk Tarih Tezi'ne bir göndermedir.

"Çizerek kanımızla öz yurdun haritasını/Dindirdik memleketin yıllar süren yasını/Bütünledik her yönden İstiklâl kavgasını/Bütün dünya öğrendi Türklüğü saymasını" dizeleri 'öz yurt' tanımıyla Anadolu'nun Türklere ait olduğunu bir kez daha vurgularken, her ne kadar Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorluk topraklarının çoğu kaybedilmişse de, son Osmanlı Meclisi'nde alınan Misak-ı Milli kararı ile tarif edilen sınırların korunduğu teselisiyle biter.

"Örnektir milletlere açtığımız yeni iz/İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz/Uyduk görüşte bilgiye, gidişte ülküye biz/Tersine dönse dünya yolumuzdan dönmeyiz" dizelerinde, öncelikle, toplumsal ayrışmayı ve sınıf oluşumunu rejime yönelik en büyük tehlike sayan zihniyetin icat ettiği 'halkçılık' ilkesinin ifadesi olarak, Cumhuriyet rejiminin en kof hedefi vurgulanır. Ardından

bir İslam toplumundan Batılı bir toplum yaratmanın çelişkilerini çözmek için, Ziya Gökalp'in icat ettiği 'Batı medeniyeti-Türk/İslam kültürü' sentezine atıfta bulunulur. Marşın doruk noktasını, rejimi tehdit eden iç ve dış düşmanlara verilen gözdağı oluşturur.

Beste gayri milli mi?

O yıllarda TBMM'de Bursa Milletvekili olarak görev yapan askeri doktor Osman Şevki (Uludağ)'a göre, marşın bestesi özgün değildir, Cemal Reşit Bey librettosu (güftesi) ve bestesi ünlü yazar Jean-Jacques Rousseau'ya ait olan ve ilk kez 1752 yılında Kral XV. Louis'in huzurunda sergilenen tek perdelik "Le devin du village" (Köy Kâhini) adlı operanın "J'ai perdu tout mon bonheur/ J'ai perdu mon serviteur" (Bütün saadetimi kaybettim/Hizmetçimi kaybettim) diye başlayan bölümünden esinlenmiştir. Osman Şevki Bey, bestedeki prozodi hatalarını (melodi ile sözlerin uyumsuzluğunu) bu kopyacılığa bağlar. Bu iddialara karşı uzun süre sessiz kalan Cemal Reşit Rey, sonunda böyle bir operanın tek bir notasından bile haberi olmadığını söylemekle yetinmiştir. Ancak, Cemal Reşit Rey'in 1913'te, yani Jean-Jacques Rousseau'nun 200. doğum yılı etkinliklerinin düzenlendiği yıldan sadece bir yıl sonra, ailesiyle birlikte Paris'e yerleştiği ve müzik eğitimini de bu ülkede aldığı düşünülürse, "Hiç duymadım" savunması inandırıcı değildir.

Özet Kaynakça: Bengül Salman Bolat, "Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları", Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü'nda 2007 yılında kabul edilmiş doktora tezi; Hakkı Uyar, "CHP Genel Sekreterliğinin Parti Örgütü ile Yazışmaları: Durmayalım, Düşeriz", *Toplumsal Tarih*, S. 118, Ekim 2003, s. 80-83, Enver Behnan, *Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Ankara'da Nasıl Kutlandı*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934; Etem Üngör, *Türk Marşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966.

ŞARK MUSİKİSİNDEN GARP MÜZİĞİNE

Cumhuriyet'in ilk yılları, 'hars' (kültür) ve 'medeniyet' (uygarlık) ikileminin müzik alanındaki izdüşümü olan 'alaturka-alafranga' çatışmasıyla geçmiştir. 1923'te İstanbul'daki Musiki Encümeni önce lağvedilmiş, sonra bünyesine Batı müziği derslerinin katılmasıyla yeniden açılmıştı. 1924'te Yeni Sinema'da Osman Zeki (Üngör)'nin yönettiği orkestra, Zeki Bey'in Cumhuriyet Marşı ile Beethoven'in Beşinci Senfonisi'ni çalmıştı. İkinci konserine çıktığında, orkestranın adı artık 'Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası' idi. Ardından Ankara'da Musiki Muallim Mektebi kuruldu. Başlangıçta öğrenilecek enstrümanlar keman, piyano, flüt ve viyolonseldi. Sonunda sadece bu aletleri çalanlar değil, kornist, oboist, fagotist gibi uzmanlar da ellerindeki çalgılarıyla bu okullara yollandı. 1924'te ise Ekrem Zeki (Ün) ve Ulvi Cemal (Erkin) eğitim için yurtdışına gönderildi.

Kemalist 'Musiki Devrimi'nin ikinci adımı, 1926'da Darülelhan'ın Şark Musikisi Şubesi'nin kapatılması oldu. Bölümün kapatılacağını, derleme çalışmaları yapmak üzere gittiği Anadolu gezisinden dönüşte öğrenen Darülelhan hocalarından Rauf Yekta Bey, "Bir milletin musikisi resmî bir encümenin kararıyla nasıl ilga olunabilir?" diye şaşkınlığını belirttiyse de, yapacak bir şey yoktu. Karar uzun süre basında ve kamuoyunda tartışıldı, hatta gazetelerde bu konuda anketler yapıldı. Elbette devletin zirvesinde alınan kararlara itiraz etmeye yürek isterdi. Sonuçta Ocak 1927'de Darülelhan

'Konservatuar'a dönüştürüldü. Şark Musikisi Şubesi de çalışmalarını folklor alanına kaydırdı.

Türk halkına bu müzik yakışmaz!

Mustafa Kemal'in 9 Ağustos 1928'de, İstanbul'da Sarayburnu Gazinosu'nda, hayranı olduğu Arap şarkıcı Münire't-ül Mehdiye Hanım'ı dinledikten sonra, halka 'Harf İnkılabı'nı duyururken Falih Rıfkı'ya okuttuğu konuşması, 'Türk musikisi'nin kaderini belirledi. Şöyle demişti Mustafa Kemal:

> "Bu gece burada güzel bir rastlantı eseri olarak doğunun en seçkin iki müzik topluluğunu dinledim. Bilhassa sahneyi birinci olarak süsleyen Münirctü'l Mehdiye Hanım sanatkârlığında başarılı oldu. Fakat benim Türk hissiyatım üzerinde artık bu musiki, bu basit musiki, Türk'ün çok gelişmiş ruh ve hissini tatmine kâfi gelmez. Şimdi karşıda medeni dünyanın musikisi de işitildi. Bu ana kadar Şark musikisi denilen terennümler karşısında kansız gibi görünen halk, derhal harekete ve faaliyete geçti. Hepsi oynuyor ve şen şatırdırlar, tabiatın icabatını yapıyorlar. Bu pek tabiidir. Hakikaten Türk, fıtraten şen şatırdır. Eğer onun bu güzel huyu bir zaman içinde fark olunmamışsa, kendisinin kusuru değildir. Kusurlu harekctlerin acı, felaketli neticeleri vardır. Bunun farkında olmamak kabahatti..."

Ziya Gökalp etkisi

Bugün, Mustafa Kemal'in o gece Kemani Mustafa (Sunar) yönetimindeki Eyüp Musiki Cemiyeti'nin gamlı tarzını beğenmediği için böyle konuştuğunu düşünenler varsa da Mustafa Kemal'in alaturka musiki hakkındaki olumsuz düşüncelerinin ardında dönemin önemli ideologlarından Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* (1923) kitabında toparladığı fikirleri yatıyordu. Ziya Gökalp'e göre, memleketimizde yan yana yaşayan iki musiki vardı. Bunlardan biri kendi kendine doğmuş olan Türk halk müziği, diğeri

Farabi tarafından Bizans'tan tercüme edilmiş 'Osmanlı musikisi' (Gökalp'in diliyle "düm-tek usulü" veya "Bizans musikisi") idi. Bunlardan birincisi harsımızın, ikincisi ise medeniyetimizin musikisiydi, ancak ikincisi halkın arasına inememiş, sadece üst tabakalara has kalmıştı. Dahası, Ziya Gökalp'e göre "Bu musikiye İslam musikisi denilememesinde başka bir sebep daha vardır: Bu musiki Ortodoks milletlerin, Ermenilerin, Yahudilerin mabetlerinde terennüm edilmektedir."

Dört yüz yıl bekleyemeyiz!

Nitekim Mustafa Kemal, 1 Kasım 1930'da Alman gazeteci Emil Ludwig'e şöyle diyecekti:

> "Montesquicu'nün 'Bir milletin musikideki eğilimine önem verilmezse, o milleti ilerletmek mümkün olmaz' sözünü okudum, tasdik ederim. Bunun için musikiye pek çok itina göstermekte olduğumu görüyorsunuz." (Gazetecinin 'Şark'ın tek anlamadığımız bilimi müziğidir' demesi üzerine) "Bunlar hep Bizans'tan kalma şeylerdir. Bizim hakiki musikimiz Anadolu halkında işitilebilir." (Gazetecinin 'Bu müziğin iyileştirilmesi yoluyla geliştirilmesi mümkün olmaz mı?' sorusuna cevaben) "Garp musikiciliği bugünkü haline gelinceye kadar ne kadar zaman geçti?" (Gazetecinin 'Dörtyüz sene kadar geçti' demesi üzerine) "Bizim bu kadar zaman beklemeye vaktimiz yoktur. Bunun için Garp musikisini almakta olduğumuzu görüyorsunuz..."

Dört yüz yıllık gecikmeyi telafi için, 1932'de İstanbul Eminönü Halkevi'nin davetiyle İstanbul'da bir konferans vermek üzere Viyanalı kompozitör Prof. Dr. Joseph Marx Türkiye'ye çağrıldı. Ancak, sonuç hayal kırıklığı oldu çünkü Marx'a göre Türk müziğini istediğimiz yana eğip bükmeye kalkarsak onu öldürmüş olurduk. Yapılması gereken, Türk müziği ile Batı müziğini birbirine yakınlaştırmak, aralarında ilişki kurmaktı. Bunu yapmak için de

Türk müziğinin milli kaynaklardan yararlanarak ve Batılı kaynaklardan güç alarak kendi halinde büyümesini beklemek gerekirdi. Elbette bu görüşler beğenilmedi ve profesör ülkesine gönderildi.

Şarkı, gazel devrinin sonu!

1 Kasım 1934'te, Mustafa Kemal'in TBMM'nin açış konuşmasında yöneliş iyice belirginleşti. O gün 'Ebedi Şef' (sadeleştirilmiş dille) şöyle demişti:

> "Arkadaşlar! (...) Bir ulusun yeni değişikliğine ölçü, musikide değişikliği alabilmesidir, kavrayabilmesidir. Bugün dinletilmeye yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Milli ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce genel son musiki kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu sayede Türk ulusal musikisi yükselebilir, beynelmilel musikide yerini alabilir. Kültür Bakanlığı'nın buna değerince özen vermesini, kamunun da bunda ona yardımcı olmasını dilerim."

Bu konuşma üzerine, o günlerde Basın Yayın Genel Müdürü olan Vedat Nedim (Tör) durumdan vazife çıkarmış ve Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya)'ya "Paşa böyle dediğine göre, herhalde alaturkanın yasaklanmasını istiyor. Yaparsanız sevinir," demişti. Şükrü Bey de alaturka musikiyi yasaklamıştı! Aslında, Mustafa Kemal'le Şükrü Bey, 1 Kasım konuşmasının hemen ardından buluşmuşlar ve Kızılay'da inşaatı süren Güven Anıtı'nı incelemişlerdi; yani Vedat Nedim Bey'den önce, Mustafa Kemal'in Dahiliye Vekili'nin kulağını bükmesi ihtimali yüksekti.

3 Kasım 1934 günü *Vakit* gazetesi şöyle diyordu: "Şarkı, Gazel Devrinin Sonu!" Aslında o dönemde İstanbul Radyosu sadece saat 18.30-21.30 arasında, Ankara Radyosu ise 19.30-21.00 arasında yayın yapıyordu. Alaturka müzik yayını ise bir saati geçmiyordu.

Ancak buna bile tahammül edilememişti. Kahire'de yayımlanan *El Belag* gazetesi, "Biz Şark musikisinin kaldırılması için çok yazdık. Mısır'da bulunan Şark Konservatuarı'nın kapatılıp yerine bir Garp Konservatuarı açılmasını çok istedik. Bu suretle, gevşek, ağlatan ve ruhu bezginleştiren musikimizi kaldırmayı başarabileceğiz. İşte bugün, Şark ulusları arasında bir ulus bunu başarıyor," diyerek Ankara'nın kararını alkışlamıştı. Yasaklama kararı alaturka musikiyle uğraşan çevrelerde üstü kapalı tepkilere neden oldu ama 'devrimlere karşı çıkmak' kimsenin haddine olmadığı için, 'müzik devrimi' dörtnala ilerlemeye başladı.

Milli Musiki Kongresi

26 Kasım 1934'te Ankara'da toplanan Milli Musiki Kongresi'nde Ankara'nın ve İstanbul'un tanınmış müzik adamları bir araya gelip, Talim Terbiye'den Kâzım Nami (Duru) ve Vedat Nedim nezaretinde çalışmaya başladılar. Heyet radyodan sonra plaklarda ve halka açık yerlerde alaturka müzik çalınmasının önlenmesi, aile ocağında 'aile muhiti' için şarkılar bestelenmesi, operetlerin musiki, ahlak ve tiyatro bakımından kontrolü, lise sınıflarında musiki tarihi derslerinin okutulması, müzik derslerinin sınıf geçmeye katkıda bulunması, musiki müfettişliğinin kurulması, radyoda müzik yayınlarının kontrolü ve organizasyonu, Türk bestekârlarının eserlerinin ülkede ve Avrupa'da tanıtılmasının devlet işi olması konusunda kararlar aldı. Mustafa Kemal kongreyi yakından takip etti, telefonla bilgi aldı, talimatlar verdi.

Bu kararlar uyarınca, İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti dolayısıyla iki ülke tarihi arasında paralellikler kuran ilk Türk operası *Öz Soy* bestelendi. Eserin konusunu bizzat Mustafa Kemal seçmiş, librettosunu (metnini) Münir Hayri (Egeli) yazmış, bestesini Paris'te müzik eğitimi almış olan 27 yaşındaki Ahmed Adnan (Saygun) yapmıştı. Aynı yıl, yine Münir Hayri'nin

librettosunu yazdığı iki opera daha hazırlatıldı. Bunlar, Necil Kâzım (Akses)'in bestelediği *Bay Önder* ve Ahmet Adnan'ın bestelediği *Taş Bebek* idi. 1935'te librettosunu yine Münir Hayri'nin yazdığı, Ulvi Cemal (Erkin)'in bestelediği *Ülkü Yolu* sahnelendi; ancak bu dört operada da ideoloji bol, müzik azdı.

Hindemith, Ebert ve Bartok

Yine de 1935 yılı, çoksesli Batı müziği konserleri açısından çok verimli geçti. Ekrem Zeki gelcneksel Türk sanat müziği perde sistemiyle ilk yaylı 'dördül'ü, *Türk Kuarteti*'ni besteledi. Ankara'da Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası, Musiki Muallim Okulu ve Halkevi salonlarında halka açık konserler verdi. Konuk sanatçılar arasında Varşova Operası sopranolarından Maria Boyar, SSCB Akademik Devlet Tiyatrosu Orkestrası'ndan besteci Dimitri Şostakoviç, keman virtiözü David Oistrah ve piyanist Lev Oberin de vardı. İstanbul'da ise Devlet Konservatuarı ve Fransız Tiyatrosu salonlarında cumartesi ve pazar günleri konserler ve resitaller veriliyordu. Vapurlarda, çay bahçelerinde, hoparlörlerden klasik Batı müziğinin popüler parçaları çalınıyordu. Böylece halkın kulağı adım adım çoksesli müziğe alıştırılıyordu.

1935 yılının ironik atılımı, Avrupa'dan 'mütehassıs' getirtmek oldu. İronikti, çünkü 'ulusal çoksesli müziğin inşası' yabancı uzmanlara düşmüştü. İlk teklif Cevat (Dursunoğlu) tarafından Macar asıllı keman virtüözü Lico Lamar'a götürüldü. Lamar bir rapor yazmakla yetindi. Ardından Berlin Orkestrası Şefi Prof. Wilhelm Furtwängler'e teklif götürüldü ancak Furtwängler çok meşgul olduğunu söyleyerek teklifi reddettiyse de, onun tavsiyesiyle Prof. Paul Hindemith'le sözleşme imzalandı. Hindemith fasılalarla Türkiye'ye gelecek ve hem müzik, hem tiyatro konularında danışmanlık yapacaktı. Hindemith'in tavsiyesiyle ilk ziyaretini Şubat 1936'da yapan

Alman Profesör Carl Ebert de, Ankara Devlet Konservatuarı'nın tiyatro ve opera bölümlerini oluşturacaktı.

Atatürk, 1936'da, TBMM'nin açılış konuşmasında 'müzik devrimi' konusunu tekrar güncelledi. Bunun meyvesi ise ünlü Macar bestecisi Béla Bartok'un Ankara Halkevi'nin davetlisi olarak 5 Kasım 1936'da Ankara'ya gelmesi oldu. Bartok, Macar halk müziği ile Batı müziği formlarını bağdaştıran çalışmalarıyla ünlüydü. Anlaşılan Ankara aynı formülü Türkiye'de uygulamak istiyordu. Bunun için 22 günlük hızlandırılmış bir program izlendi. Bu süre içinde Bartok üç konser, dört konferans verdi; Türkiyeli müzikologlara fonograf aletini tanıttı; Adana yöresinde (Osmaniye ve Çardak köyü, Toprakkale'de Kumanlı aşireti ve Tüysüz Tepe'deki Tecirli yörük kışlaklarında) 90 kadar eseri fonografa kaydetti.[9]

Dolmabahçe'de musiki ziyafetleri

Ancak bütün bunlar olurken ve halk klasik Türk musikisini dinlemekten mahrum edilirken, Atatürk, özel meclislerinde İzzettin Ökte, Udî Şevki, Hakkı Derman, Şerif İçli ve Hanende Abdülhalik Bey gibi virtüözlerden kurulmuş özel saz topluluğundan alaturka musikiyi dinlemeye devam ediyordu. Hem de büyük zevkle... Yasağın nasıl kalktığına dair değişik rivayetler var. Bunlardan birini aktarmakla yetinelim: Yıllar geçmiş ve 1938 yılına gelinmişti. Günlerden bir gün, bir emir geldi. Ünlü ud sanatçısı Bedriye Hoşgör'le kızı Melek Tokgöz ve kemanî Nuri Duyguer Dolmabahçe Sarayı'na davet edildiler. Emir Atatürk'tendi. Hemen saraya gidildi. Selahattin Pınar ve kemanî Nubar Tekyay da davet edilenler arasındaydı. Atatürk bir Türk müziği konseri hazırlatıyordu. Bizzat Atatürk'ün nezaret ettiği konser hazırlıkları

9 Bela Bartok'un Kültür İşleri Bakanlığı'na sunduğu rapor Hindemith'in onayını alınca 1937'den 1952'ye kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde derleme çalışmaları yapıldı.

önce İstanbul'da daha sonra Ankara'da devam etti. Ankara'da bir sinema salonu Çankaya Köşkü'nce kiralandı, afişler hazırlandı, reklamlar yapıldı. Sanatçılar konseri vermek üzere sahneye çıkarken, *Ulus* gazetesinin telefonu çaldı: "Burası Çankaya Köşkü, ben Hasan Rıza Soyak. Bu akşam Yeni Sinema'da genç sanatçı Melek Tokgöz'ün konseri vardır. Büyük Önder konsere şeref vereceklerdir. Bunu ayrıntıları ile beraber yarınki çıkacak sayıda yazınız!" Emir emirdi. Gazete ertesi gün Atatürk'ün konsere şeref verdiğini yazdı. 6 Mart 1938 gecesi verilen konser Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olduktan sonra gittiği ilk ve son konserdi. Konserden birkaç gün sonra Ankara Radyosu'ndan Türk Musikisi şarkıları, besteleri tekrar çalınıp söylenmeye başladı. Sonunda bu anlamsız yasak kalkmıştı!

Özet Kaynakça: Ünsal Yücel, "Atatürk Döneminde Sanat Yaşamı', *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 432-476; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III. Cilt, Derleyen: Nimet Arsan, Türk İnkılap Enstitüsü, 1961; Münir Hayri Egeli, *Atatürk'den Bilinmeyen Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Halit Yaşaroğlu, Güven Basımevi, 1959; *Atatürk Devrimleri İdeolojisinin Türk Müzik Kültürüne Doğrudan ve Dolaylı Etkileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1980; *Cumhuriyet'in Sesleri*, Yayına Hazırlayan: Gönül Paçacı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

İRAN'LA OPERA DİPLOMASİSİ

7 Kasım 1932 tarihli *Evening Standard* adlı İngiliz gazetesinde, "Bu sene İran Şahı'nın Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile görüşmek üzere Türkiye'ye resmî bir ziyaret yapacağı, birkaç kere ileri sürüldü. Diktatörlerin Van şehrinde görüşeceklerine dair bugün yayınlanan haberin doğruluk payı fazladır. Belki de iki devlet başkanı isyancı Kürtlere karşı ortak bir siyaset izlemeye karar vermişlerdir" şeklinde bir haber çıkmıştı. Gazete haklıydı. Gerçekten de, 1932'de imzalanan bir dizi anlaşmayla İran sınırı yeniden çizilmiş, sınır güvenliği arttırılmış, 1926-1930 arasındaki Ağrı Kürt İsyanları sırasında bozulan ilişkiler onarılmıştı. Aynı yıl Şah'ın tanışma isteği Mustafa Kemal'e iletildiğinde, Gazi, Tahran Büyükelçisi aracılığıyla kendisinin de Şah ile tanışmak istediğini, ancak o sıralarda seyahat etme imkânı olmadığını söylemişti.

Şah kendini şu samimi itirafıyla davet ettirecekti: "Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleri ile buluşmak ve tanışmak. Bunun için kararım on sekiz ay kadar sonra, yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reisicumhuru Gazi Hazretleri'ne resmî ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmî ziyaret yapacak değilim."

1928'te ağırlanan Afgan Kralı Emanullah Han ve 1931'de ağırlanan Irak Kralı Faysal'dan sonra Türkiye'nin İslam dünyasından

gelen üçüncü misafiri olan Rıza Şah Pehlevi'nin, 16 Haziran 1934'te başlayan 27 günlük gezisi, Türkiye-İran ilişkilerinde sıcak bir dönemi başlatacaktı.

Şah'ın geçeceği her ilde büyük tezahüratlarla karşılanacağı tüm yurda duyurulmuş, yerel yöneticilere bu konuda seferber olmaları emredilmiş, Şah'ın geçeceği güzergâhtaki merkezler, yollar ve binalar elden geçirilmiş, şehirler taklarla süslenmişti.

Rıza Şah Pehlevi ve heyeti 10 Haziran 1934'te Gürbulak sınır kapısından Türkiye'ye girerken, onları 3. Ordu Müfettişi 1. Ferik Ali Sait Paşa, Kolordu Kumandanı Kemal (Doğan) Paşa, Beyazıt Valisi İmadettin Bey, Cumhurbaşkanlığı Yaveri Cevdet ve Hariciye Vekâleti 3. Daire Şefi Kemal (Köprülü)'den oluşan heyet karşılamıştı. Şah ilk olarak Türk askerini teftiş etti. Hazırlanan otağda bir süre dinlendikten sonra Türk askerini ikinci kez teftiş etti. Daha sonra Iğdır'a doğru otomobille hareket edildi. Kars, Erzurum, Gümüşhane üzerinden 14 Hazira'nda Trabzon'a ulaşıldı. Aynı gün Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) tarafından Maçka'da karşılanan Şah, iki fırkateynin eşlik ettiği *Yavuz* zırhlısıyla Samsun'a geçti. Buradan trenle Ankara'ya hareket edildi. Şah geçtiği her il ve ilçede büyük bir sevgi gösterisi ve merasimlerle karşılanıyordu.

Ankara Garı'nda karşılama

16 Haziran saat 14.20'de Ankara Garı'na ulaşan Şah ve heyetine burada da büyük bir karşılama töreni yapıldı. İstasyona önce İsmet Paşa, sonra Meclis Başkanı Kâzım Paşa ve tam Şah'ın trenden inmek üzere olduğu dakikalarda geniş mahiyetiyle Mustfa Kemal gelmişti. Şah ve Mustfa Kemal uzun uzun tokalaştıktan sonra mülkî ve askerî erkân birbirine takdim edilmişti. Törenden sonra Mustafa Kemal ve Rıza Şah aynı otomobille Şah'ın konaklayacağı Halkevi binasına gitmişlerdi. Rıza Şah için özenle

hazırlanan Ankara, uzun zamandan beri ilk defa tamamıyla aydınlatılmaktaydı.

O gece Çankaya Köşkü'nde yemek yendi, nutuk teatisi yapıldı. Ertesi gün Orduevi'nde Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın çay ziyafetine katılındı. Rıza Şah aynı gün İran Elçiliği'nde Gazi'nin şerefine bir akşam yemeği verdi. Burada Mustafa Kemal bir sürpriz yaptı ve İsviçre'deki oğluyla telefonda görüşmesini sağlayarak Şah'ı çok duygulandırdı. Ertesi günlerde bu önemli konuğa, neredeyse Ankara'daki bütün kurumlar teker teker gezdirildi. Meclis, Atatürk Orman Çiftliği, Kırıkkale'deki fabrikalar, İsmet Paşa Kız Lisesi, Çubuk Barajı, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü, Numune Hastanesi, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetleri gibi pek çok kurum yeni Türkiye vitrininin birer parçaları olarak gururla sunuldu. Bütün bu geziler sırasında Şah'a Mustafa Kemal bizzat eşlik ediyordu. Şah Türkçe bildiğinden Mustafa Kemal'le Türkçe anlaşıyorlardı. Ama yaşam tarzları birbirine pek benzemiyordu. Şah Rıza daha ilk gün erkenden yatmaya giderken, Mustafa Kemal gecenin geç saatlerine kadar ayaktaydı. Buna rağmen Mustafa Kemal mümkün olduğunca Şah'a eşlik ediyordu. Anlaşılan gezinin Şah üzerindeki etkisini arttırmak istiyordu.

Opera gecesi

Gezinin en önemli olayı Şah'ın Ankara'ya gelişinden üç gün sonra yaşandı. Bu, 19 Haziran 1934 Sah günü saat 16.00'da, bugün Resim ve Heykel Müzesi olan, o zamanki Ankara Halkevi sahnesinde Şah'ın şerefine bestelenen 'ilk milli Türk operası' *Öz Soy*'un temsiliydi. Eseri Cumhurbaşkanlığı Bandosu ve İstanbul Konservatuarı Yaylı Çalgılar Orkestrası'nın bir araya getirilmesinden oluşan bir orkestra seslendirmiş, koro ise ortaokul ve liselerden derlenmiş yetenekli öğrencilerden oluşturulmuştu. Önemli rolleri

İstanbul Konservatuarı ve Gazi Terbiye Enstitüsü'nün yetiştirdiği sanatçılar üstlenmişti. Birinci perdenin müzikleri Alman bestecisi Wagner'in tarzını anımsatan mistisizmden, ikinci ve üçüncü perdeler ise Anadolu ezgilerinden esintiler taşıyordu. Sonunda arzu edilen etki yaratılmış olmalıydı ki, 20 Haziran'da yapılan Genelkurmay ziyareti sırasında Şah, Mareşal Fevzi Çakmak'a, "Sizi her iki ordunun da Genelkurmay Başkanı olarak görmeyi arzu ediyorum," diyecek, Mustafa Kemal ise *Öz Soy* operasına atıfla şöyle karşılık verecekti: "Türkler ve İranlılar öz kardeştirler, yeniden bir araya gelmelidirler!"

Mussolini'ye cevap

Ertesi gün Şah ve heyeti Mustafa Kemal'le beraber trenle İzmir'e gitmek üzere yola çıktılar. Eskişehir'de askerî havaalanında avcı uçaklarının manevralarını izlediler ve Gazi burada Şah'a bir uçak hediye etti. (Uçak, 26 Haziran 1934 tarihinde Yüzbaşı Enver ve bir makinist tarafından Tahran'a götürülecekti.) Afyon ve Manisa üzerinden 22 Haziran'da İzmir'e gelen heyet, ertesi gün Türk Ordusu'nun askerî manevralarını izledi. Bu manevra, İtalyan lideri Mussolini'nin tarihî *mare nostrum* (Bizim Deniz) konuşmasına askerî-politik bir tepkiydi. 24 Haziran'da Balıkesir'e giden ikili, Necati Bey Öğretmen Okulu'nu ziyaret ettikten sonra, Çanakkale'de Çanakkale Savaşı'nın geçtiği cepheleri gezdiler ve aynı gün ünlü *Gülcemal* vapuruyla İstanbul'a hareket ettiler.

İstanbul, Türk ve İran bayraklarıyla süslenmiş, Boğaz, çiçeklerle dolu kayıklarla bezenmişti. Şah Dolmabahçe Sarayı'nda, Mustafa Kemal Beylerbeyi Sarayı'nda kaldı. 29 ve 30 Haziran'da ikili İstanbul'un tarihî yerlerini ve önemli kurumlarını gezdikten sonra, Şah ve heyeti İran'a dönmek üzere, *Zafer* ve *Tınaztepe* muhripleri refakatinde Trabzon'a hareket etti. Şah, 6 Temmuz'da Gürbulak sınır kapısından Türkiye topraklarını terk ederken, Yalova'da

bulunan Gazi'ye son derece sıcak bir telgraf çekti, Mustafa Kemal de hemen karşılığını verdi. Böylece başlangıçta 17 gün olarak planlanan, ancak Mustafa Kemal'in isteğiyle eklenen Eskişehir, İzmir ve İstanbul ziyaretleriyle 27 güne çıkan gezi başarıyla tamamlandı.

Gezi sırasında yaşanan en garip olay ise, Tahran Büyükelçimiz Hüsrev Gerede'nin diplomatik teamüllere aykırı bir şekilde istifa ettirilmesiydi. Daha sonra anlaşılmıştı ki, bu karar Şah'ı mutlu etmek için alınmıştı; çünkü Şah, Hüsrev Bey'in İran ile başka devletler arasındaki işlere burnunu soktuğundan, İran'dan ziyade başka devletleri dinlediğinden şikâyet etmişti.

Öz Soy Operası Neyi Temsil Ediyordu?

Şah'ın şerefine bestelenen *Öz Soy*'un konusunu bizzat Mustafa Kemal seçmişti. Eserin librettosu (metni) Münir Hayri (Egeli) tarafından Firdevsi'nin (ö. 1020) 60 bin beyitlik *Şehname* adlı destansı-mitolojik eserinden ilham alınarak yazılmış, metnin üzerinde Mustafa Kemal düzeltmeler yapmıştı. O sıralar 27 yaşında olan ve Paris'te müzik eğitimi almış olan Ahmed Adnan İzmir'e giderken trenden indirilerek Ankara'ya getirilmişti. Dördüncü gün operanın ilk bestelerinin provası yapılmış ve yirminci gün beste işi tamamlanmıştı.

Şah'ı "İran'da olmayan bir şey" olan operayla etkilemek fikrinin arka planında ne yatıyordu? Azerbaycan göçmeni olması nedeniyle İran'a özel ilgi duyan siyaset ve fikir adamı Ahmet Ağaoğlu'na göre Mustafa Kemal'e kadar Türk-İran münasebetleri iki kelimeyle tarif edilebilirdi: "Hedefsiz mücadele ve manasız rekabet!" İran tarafından Şah İsmail, Şah Abbas ve Nadir; Türkiye tarafından ise Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat'ın mücadeleleri, bu manasız savaşın birer parçasıydı. Ağaoğlu'na göre, sülalelerin hırsları ve Avrupa'nın

dünya hâkimiyeti hırsının Türkiye ve İran için tehdit haline gelişi, neredeyse aynen *Öz Soy*'un öyküsüne yansımıştı. Besteci Adnan Saygun ise "Atatürk iki milletin öz kardeşler oldukları fikrini, Şah ile karşılıklı söyledikleri nutuklar sırasında da ortaya atabilirdi. Fakat, sahnenin hareketinden ve musikinin gücünden yararlanarak, bu fikri bir sanat havası içinde işlemenin, heyecanla beslenen duygular üzerinde büyük etkisi olacağını düşünmüş olmalı idi" diyerek neden güzel sanatların bir dalının seçildiğine açıklık getirmişti.

Şehname'den ödünç

Üç perdede 12 tablodan oluşan *Öz Soy* operasının librettosu Firdevsî'nin *Şehname* adlı eserinden esinlenerek hazırlanmıştı. Aruz vezninin 'fa'ülün, fa'ülün, fa'ülün, fa'ül' kalıbıyla yazılan 60 bin beyitten oluşan *Şehname*'den *Öz Soy*'a aktarılan bölümün hikâyesi kısaca şöyledir: Hükümdar Cemşîd'in yerine geçen Dahhâk çok zalim bir adamdır. Cemşîd'in koruduğu güneş, nevruz, cem ayinleri, inançları yerine, yılanlara tapan ve onlara küçük çocukları kurban vermeyi zorlayan kanlı bir kişiliktir. Halk bezmiştir. Sonunda Gâve (Türk mitolojisindeki Boz Kurt, Kürt mitolojisindeki 'Kawa') adlı demirci Dahhâk'ı alt eder. Cemşîd'in oğlu Ferîdun başa geçer ve üç oğul sahibi olur. Feridun yeryüzünü üç parçaya ayırıp üç oğlu arasında bölüştürür. Tur'a Türkistan ile Çin'i yani Turan ülkesini, İreç'e İran'ı, Selm'e ise Rum ülkesini ve Batı'yı (Mezopotamya?) verir.

Öz Soy'da ise 'bilge' bir kişinin ağzından anlatılan öykünün başkahramanları, hükümdar Feridun ve ikiz çocuklarıdır. Çocuklardan biri Türklerin atası Tur'dur; yoldaşı kurt, rengi mavi, ışığı ise aydır. Önceleri Asya'da otururken sonradan tüm dünyaya yayılmış, ama, asıl Anadolu'da gelişmiştir. İkinci çocuk İreç,

İranlıların atasıdır; yoldaşı arslan, rengi yeşil, ışığı güneştir. İran'da oturmaktadır. *Şehname*'deki üçüncü kardeş, Mezopotamya'da oturan Selm ise nedense unutulmuştur. Doğumun hemen arkasından, hükümdarın eşi Hatun, öykünün iki kahramanıyla sahneye getirilir ve böylece annelik ile vatanseverlik arasındaki bağ kurulur. Ama bu mutlu sahne birden bozulur ve sahneye mutlu ve huzurlu dünyaya, şölenlere davet edilmediği için intikam yemini eden Ahriman (Zerdüştlerin kötülük tanrısı) girer ve iki kardeşi ayırır.

İkinci perde oldukça uzun; binlerce ve hatta onbinlerce yıllık bir zamanın geride bırakılmasıyla başlar. Yıl 1918'dir. Ahriman bu kez Batı kılığında işgalci olarak ortaya çıkarak kardeşleri güçsüzleştirmeye çalışmaktadır. Bilge kişi, seyirciye Tur ve İraç'ın Ahriman'ın kötülükleri sonucu üç kez birbirinden ayrıldığını, fakat her seferinde yeniden birleştiklerini anlatır. Bu ayrılıkların birincisinden ilkçağ medeniyeti, ikincisinden ortaçağ medeniyeti, üçüncüsünden ise İslam medeniyeti doğmuştur. Sahne Anadolu'ya dönüşürken Ahriman, Ayşim ve Mehmet adlı iki Türk genci arasında yaşanan aşk öyküsüne karışan Köseağa kimliğinde karşımıza çıkar. Üçüncü perdede kötülük tanrısının tüm oyunları bozulacak ve Feridun'un ikiz çocukları Mustafa Kemal sayesinde buluşacaklardır. Eserin sonunda sahnedeki oyuncular, iki kardeşten Tur'un adı geçtiğinde Halkevi'nin locasında operayı izlemekte olan Mustafa Kemal'i, İraç'ın adı geçtiğinde ise yanındaki Rıza Şah Pehlevi'yi işaret etmişlerdir. Bu jest karşısında çok duygulanan Şah, "Kardeşim!" diyerek Mustafa Kemal'e sarılmıştır.

"*Öz Soy* güzel ama..."

Ancak, ilginçtir, Mustafa Kemal, *Öz Soy*'un temsil edildiği günün akşamı rejisör Münir Hayri Bey'e şöyle der: "*Öz Soy* güzel,

güzel amma.... Onun bütün kıymeti bugün içindi. Bir daha oynanmaz. Şimdi sen her vakit oynanabilecek bir eser vermelisin. Kalacak, kalacak bir eser... Bunu pekâlâ yapabilirsin..." [10]

Mustafa Kemal acaba neden böyle demişti? Eseri estetik veya müzikal açıdan beğenmemiş miydi? Yoksa, İran'la Türkiye arasındaki ilişkilerin ileride başka şekiller alacağını mı öngörmüştü? Cevap vermek zor, ancak aynı yıl, librettosunu yine Münir Hayri'nin yazdığı iki opera daha hazırlattı. Eserlerin metni üzerinde bizzat çalıştı. İlki, bestesi Necil Kâzım (Akses)'e ait olan *Bay Önder*, ikincisi Adnan (Saygun)'a ait *Taş Bebek* idi. Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinin 15. yıldönümü dolayısıyla, 27 Aralık 1934'te yine Halkevi'nde *Bay Önder*'in ilk üç tablosu, *Taş Bebek*'in tümü sergilendi, ancak iki opera da hayal kırıklığı yaratınca 'opera devrimi' geleceğe bırakıldı.

Özet Kaynakça: Orhangazi Ertekin, "Öz Soy Operası: Kayıp bir destan, kayıp bir tarih", *Toplum ve Bilim*, S. 102, s. 142-167; Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938," *Avrasya Dosyası*, S. 5/3, Sonbahar 1999, s. 148-175; Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Kitapevi, 1999; Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I: İran*, Vakit Basımevi, 1952.

10 Mustafa Kemal'in ömür boyu yanında olan usağı Cemal Grande'ye göre Gazi, kısa bir zamanda yapılmasını istediği işler söz konusu olduğunda "Efendi, sen ne söylüyorsun. Biz yirmi günde opera yazmış, bestelemiş, oynatmış bir milletiz. Elverir ki. Elebaşı davasına inansın," diye çıkışırdı.

1934 İSKÂN KANUNU VE KÜRTLER

1925 Şeyh Said İsyanı'ndan sonra hazırlanan Şark Islahat Planı'nın parçası olarak 1927'de çıkarılan bir sürgün kanunuyla Diyarbakır ve Beyazit (Ağrı) Vilayeti'nden 1400 kişi batıdaki illere sürülmüş, bunların yerine Dobruca, Bulgaristan, Kıbrıs ve Kafkasya'dan gelen Müslümanlar yerleştirilmişti. Aynı yıl, bir çeşit 'olağanüstü hâl valiliği' olan 'Umumi Müfettişlik' kurumu oluşturuldu ve ülke beş müfettişlik bölgesine ayrıldı. Başlarına da rejimin en has adamları atandı. Ama bu 'tedbirler'e rağmen 1926-1930 arasında kademeli olarak gelişen Ağrı isyanı önlenemedi. İsyanın kanlı biçimde bastırılmasından sonra hem 'Kürt Meselesi'ni halletmek hem de Türkiye'ye dalgalar halinde gelen Müslüman muhacirlerin iskân sorunlarını çözmek için bir 'iskân kanunu' hazırlandı. İlk kez 5 Mayıs 1932'de TBMM'ye sunulan tasarı, üzerinde tartışmalar yapıldıktan sonra Muvakkat Encümen'e havale edildi, altı ay sonra encümen raporu Meclis'e sunuldu.

Türk ırkının hasletleri

Raporda ve tasarı üzerinde yapılan konuşmalarda, 1930'lara damgasını vuran Türk Tarih Tezi'nin temaları egemendi. Örneğin, "Türk soyunun özlü ve köklü yaratılışında efendi yaşamak düsturu" vardı. "Başkalarının esiri olmamak, başkalarına boyun eğmemek Türk ırkının iki asli özelliği" idi. "Türk ırkı gittiği her yere medeniyet ışığı" götürmüştü. "Türkiye Cumhuriyeti de aynı

ırkın kafa gönül ve dil birliğine sahip çocukları olarak gördüğü Türkleri yüceltmeyi ülkü" edinmişti. Bu nedenle:

> "Öteden beri Türk kültürüne uzak kalmış olanların ülkede yerleşerek onlara Türk kültürünü benimsetmek için devletin yapacağı işler bu kanunda açıkça gösterilmişti. Türk bayrağına gönül bağlamamış iken Türk yurttaşlığını, kanunun onlara verdiği her türlü hakları kullanmakta olanları, Türkiye Cumhuriyeti uygun göremezdi. Bunun içindir ki, bu gibileri Türk kültüründe eritmek ve onları Türk oldukları için daha sağlam yurda bağlamak yollarını bu kanun göstermişti. Türkiye Cumhuriyeti devletinde, Türküm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıydı. Burada devlet, hiçbir Türk'ün Türklüğünden bir soluk işkillenmek istemezdi!"

Tasarıya nihai şekli altı aylık bir çalışmadan sonra verildi. 27 Mayıs 1934'te Dahiliye Vekili Şükrü Bey, TBMM üyelerine yaptığı konuşmada kanunun dört amacından söz etti. Bu amaçlardan birincisi nüfusla, ikincisi muhacceretle, üçüncüsü içerdeki seyyar aşiretlerle, dördüncüsü ise topraksız ve başkalarının toprağında çalışan topraksızlarla ilgiliydi. Şükrü Bey sözlerini "Bu kanun tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yapacaktır," diyerek, yoğun alkışlar eşliğinde bitirdi.

'Soy' değil 'ırk'

TBMM'deki uzun görüşmeler sırasında, milletvekilleri de basın da kanunun içeriği üzerinde durmadı. Tartışmalar, 'muhacir' yerine 'sığnak', 'kültür' yerine 'ekin', 'iskân' yerine 'yerleştirme' mi densin gibi, daha çok terimler üzerineydi. Bu anlaşılır bir durumdu, çünkü o yıllarda öztürkçecilik modası vardı. Terim tartışmalarından en önemlisi ve içerikle doğrudan ilgili olanı, 'soy' ve 'ırk' kelimeleri üzerineydi. Kemalist rejimin ilk siyasi etnologu sayılabilecek Muş Milletvekili Hasan Reşit (Tankut), kanunun 12. Maddesi tartışılırken şöyle demişti:

"Bu çok mükemmel kanunda 'soy' kelimesi birkaç defa tekerrür etti (tekrarlandı). Bendenizin anladığıma göre soy kelimesiyle 'ırk' denmek isteniyor. Eğer böyle ise bu kelimenin burada kullanılmamasını rica ederim (...) Türkiye hududu haricinden Türkiye'ye gelen ve Türk harsına (kültürüne) tabi olmayan insanlar ırkan Türk demektirler. Fakat Türk kültürüne tabi olmadıkları için Türkçe konuşmuyorlar. Esasen bunlar bizim öz kardeşimiz demektir. Rica ediyorum soy kelimesi yerine Türk dili ve Türk kültürü kelimesi konulsun."

Dahiliye Vekili Şükrü Bey geri adım atmadı çünkü kafası gayet netti: 'Soy'dan kastın 'ırk' olduğunu, çünkü 'soy'un aile anlamına geldiğini, bu yüzden 'ırk'ı kullanmanın daha doğru olacağını söyledi. Oylamada Hasan Reşit Bey'in 'soy' yerine 'Türk kültürü, Türk dili' terimlerinin kullanılması teklifi reddedildi ve 'ırk' kelimesinin kullanılması kararlaştırıldı. Dahası, kanunun başka yerlerinde geçen 'soy' kelimeleri de 'ırk' olarak değiştirildi. Yani Hasan Reşit Bey'in iyi niyetle başlattığı tartışma ırkçıların pozisyonlarını tahkim etmeleriyle sona erdi. Böylece, 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi'ndeki "....herkes Türk ıtlak olunur," ifadesindeki Türk'ün neyin adı olduğu bir kez daha anlaşıldı.

Memleketimiz üçe ayrılır

14 Haziran 1934'te kabul edilen ve bir hafta sonra *Resmî Gazete*'de yayımlanan 2510 Sayılı İskân Kanunu, 52 maddeden oluşuyordu. Kanunun en önemli maddelerine gelince; 2. Madde'de iskân bölgeleri tarif edilmişti: "Dâhiliye Vekilliği'nce yapılıp, icra vekilleri heyetince tasdik olunacak haritaya göre, Türkiye, iskân mıntıkaları bakımından üç nevi mıntıkaya ayrılır. Bir numaralı mıntıkalar: Türk kültürlü nüfusun tekâsüfü (yoğunlaşması) istenilen yerlerdir. İki numaralı mıntıkalar: Türk kültürüne temsili[1] istenilen nüfu-

11 Buradaki 'temsil' terimi günümüzdeki 'asimilasyon' terimine karşılık geliyordu. Latince 'benzer' anlamına gelen *similis* kökeninden gelen asimilasyon, sosyo-

sun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. Üç numaralı mıntıkalar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleri ile boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamete yasak edilen yerlerdir."

Zamana ve ihtiyaca göre

Bu mıntıkaların nereleri olduğunu 1935 yılının Dâhiliye Vekilliği Nüfus Umum Müdürlüğü raporundan okuyalım: "Bir numaralı mıntıka Erzincan, Malatya, Gaziantep vilayetleri, Kars vilayetinin Iğdır, Tuzluca, Kağızman, Sarıkamış kazalarını, Erzurum vilayetinin Hınıs, Pasinler, Çat, Tercan kazalarını, Sivas vilayetinin Zara, Hafik, Kangal, Gürün, Divriği kazalarını, Kayseri vilayetinin Pınarbaşı kazasını ihtiva etmektedir." "Diğer vilayet ve kazalar da iki sayılı mıntıkayı teşkil etmektedir. İki sayılı mıntıkada en ziyade faaliyet gösterilmesi icabeden saha, Trakya Umumi Müfettişliği sahası, yani Tekirdağ, Çanakkale, Edirne ve Kırklareli vilayetleridir." Üç numaralı mıntıkanın ise, "zamana ve ihtiyaca göre taayyün edebileceğinden (belirlenebileceğinden), bunu ilerde lüzum hasıl olacak çağlara bırakmak gerekli" görülmüştü. Devletin gizli belgelerine göre bu mıntıka Ağrı, Dersim, Kars ve Diyarbakır'ın bazı kesimleri, Bingöl, Bitlis, Muş, Sason'dan (bugün Batman iline bağlı) oluşuyordu.

Anarşistler, casuslar, Çingeneler

Kanun bu mıntıkalarda oturacakları da üçe ayırmıştı: "Türk kültüründen olanlar ve Türkçe konuşanlar" (Anadolu'nun etnik olarak Türk olduğu düşünülen ve Türkçe konuşan ahalisi ile Türkçe konuşan göçmenler), "Türk kültürüne bağlı olan ama Türkçe

lojide "çoğunluk veya iktidar sahibinin baskısıyla, farklılık gösteren grupların, bunların kültür birikimleri ve kimliklerinin, baskın yapı içinde eriyerek yok olması/edilmesi" anlamına gelir. Temsil ise Arapçada 'benzetme, bir şeyin aynını yapma' anlamına gelen 'misl' kökünden geliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, kanunu yapanlar terimin anlamını iyi biliyorlardı.

konuşmayanlar" (esas olarak Kürtler), "Türk kültürüne bağlı olmayan ve Türkçe konuşmayanlar" (Araplar ve gayrimüslimler).

3. Madde'de kimlere muhacir, kimlere mülteci deneceği tarif ediliyor, ardından "Kimlerin ve hangi memleketler halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağı, İcra Vekilleri (Bakanlar Kurulu) Heyeti kararı ile tespit olunur" deniyordu. Yani görünüşte 'bilimsel' olmaya bile gerek duyulmuyordu, 'siyasi' kriterler yeterliydi.

4. Madde'de "A: Türk kültürüne bağlı olmayanlar, B: Anarşistler, C: Casuslar, Ç: Göçebe Çingeneler, D: Memleket dışına çıkarılmış olanlar, Türkiye'ye muhacir olarak alınmazlar" denerek 'ötekilere' yeni gruplar ekleniyordu.

Güya feodalitenin tasfiyesi

Resmî tarihçilerin 'feodaliteyi tasfiyeyi amaçladığını' söyledikleri 10. Madde ise şöyleydi:

> "A: (...) Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzuvları (organları) kaldırılmıştır.
>
> B: Kanunun neşrinden önce, herhangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve âdetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya onlara izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış kayıtlı-kayıtsız bütün gayrımenkuller devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır (...)
>
> C: Bu kanunun neşrinden önce aşiretlere reislik, beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanları ve yapmak isteyenleri ve sınırlar boyunda oturmasında emniyet ve asayiş bakımından mahsur bulunanları, aileleri ile birlikte münasip yerlere naklettirip yerleştirmeye, icra vekilleri heyeti kararı ile Dâhiliye Vekili selâhiyetlidir.

Ç: Türk tebaasından olup da, Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretler fertlerinin dağınık olarak İki Numaralı [Şark Vilayetleri dışında kalanj mıntıkalara, Türk tabiiyetli ve Türk kültürlü göçebe aşiretler fertlerini sıhhat ve yaşama şartları elverişli yerlere nakledip yerleştirmeye, Türk tebaası olmayan ve Türk kültürüne bağlı bulunmayan göçebe aşiretler fertlerini icaba göre Türkiye dışarısına çıkarmaya Dâhiliye Vekili selâhiyetlidir."

Topraksız çiftçiler beklesin

Modern öncesi dönemlere ait ceberut yöntemlerle feodaliteyi tasfiye etme iddiasının kofluğu bir yana, bu tasfiyenin olmazsa olmaz şartı olan 'topraksız çiftçiyi topraklandırma' meselesi 'bir başka kanuna' bırakılmıştı. Bu kanun ise ancak on bir yıl sonra çıkarılabildi. Öte yandan nedense Kemalist rejim, Türk asıllı reislere, ağalara, şeyhlere karşı değildi; sadece Kürt asıllı reisler, ağalar, şeyhler hedef tahtasındaydı. Aslında bu da doğru değildi; rejim sadece siyasi talepleri olan Kürt ağalara karşıydı, çünkü 1923'ten itibaren tüm seçimlerde, işbirlikçi Kürt feodalleri bizzat Mustafa Kemal tarafından CHP listelerine milletvekili adayı olarak konmuşlar ve seçilmişlerdi.

Türk ırkından olmayanları nelerin beklediğini anlatan 11. Madde şu şekilde düzenlenmişti:

"A: Anadili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri (tekeline almaları) yasaktır.

B: Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup ta Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında, harsî, askerî, siyasî, içtimaî ve inzibatî sebeplerle, icra vekilleri heyeti kararı ile Dâhiliye Vekili, lüzumlu görülen tedbirleri almağa mecburdur.

Toptan olmamak şartı ile başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan iskat etmek (çıkarmak) de bu tedbirler içindedir.

C: Kasabalarda ve şehirlerde yerleşen ecnebilerin tutarı belediye sınırları içindeki bütün nüfus tutarının yüzde 10'unu geçemez. Ve ayrı mahalle kuramazlar."

12. Madde bu tedbirleri biraz daha açıyordu: "1 numaralı mıntıkalara [Doğu vilayetlerine]: A: Yeniden hiçbir aşiretin veya göçebenin sokulmasına, Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir ferdin yeniden yerleştirilmesine ve bu mıntıkaların eski yerlilerinden olsa bile Türk kültürüne bağlı olmayan hiçbir kimsenin avdet etmesine izin verilemez.

B: Bu mıntıkalarda ırkan Türk olup dilini unutmuş veya ihmal etmiş bulunan köyler ve aşiretler efradı ahalisi Türk kültürüne bağlı köyler ile nahiye, kaza ve vilâyet merkezleri civarında yerleştirilir."

Asimilasyon için on yıl

Ama 29. Madde önemliydi, çünkü hükümetin 'serpiştirme', 'sürme', 'vatandaşlık ve ülkeden çıkarma' gibi yollarla, 'asimilasyon' için ne kadar süreyi yeterli gördüğüne dair ipucu veriyordu: "A: Hükümetçe iskân edilen muhacirler, mülteciler, göçebeler ve 1 numaralı bölgelere hükümetçe yerleştirilen kimseler, yerleştirildikleri yerde en az 10 yıl oturmağa mecburdurlar. Bunlar Dâhiliye Vekilliğinin izni olmadıkça başka yerlerde yurt tutamazlar. Başka yerlere izinsiz gidip yurt tutanlar ve tutmak isteyenler yerleştirildikleri yere döndürülürler." Maddenin B bendi (ki doğrudan Kürtlere ilişkindi) daha da sertti: "1 ve 3 numaralı mıntıkalardan 2 numaralı mıntıkada 9, 10, 11. Madde'lere göre bir yerden başka bir yere nakledilenler 10 yıl sonra dahi İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça başka yerlere gidip yurt tutamazlar."

İskân Kanunu'nun bundan sonraki maddeleri teknik konulara dairdi. Kanunla birlikte bütçeden 29.651.200 liralık tahsisat ayrıldı, umumi müfettişliklere tebligatlar yapıldı ve çalışmalara başlandı.

DP'lilerin ve 27 Mayısçıların Tavrı

Kanuna yıllar içinde çeşitli ekler yapıldı. Bazı maddeler, fıkralar çıkarıldı. Bunların çoğu Balkan ülkelerinden gelen muhacirlerle ilgiliydi. Tek Parti Dönemi'nin sonlarında CHP iktidarı Kürtlere daha yumuşak davranmak ihtiyacı duydu, çünkü hem 1937-1938 Dersim katliamlarından beri Kürt siyasal hareketi sindirilmişti, hem de Kürt asıllı seçmenler kendilerine yeni bir mecra arıyordu. Bu atmosferde 1947 yılında çıkarılan 5098 Sayılı Kanun ile sürgünlerin iskân edildikleri yerde oturma zorunluluğu kaldırıldı. Aynı kanunla, ülkeyi üç mıntıkaya ayıran maddeler kaldırıldı. Bu sayede 4.128 hanede yaşayan 22.516 kişi Şark vilayetlerindeki eski yurtlarına döndüler. 1948 yılında çıkarılan 5227 Sayılı Kanun'la 917 hanede 4.607 kişi daha yurduna döndü.

1950 seçimlerinde büyük çoğunlukla iktidara gelen Demokrat Parti (DP) bir adım daha attı ve 1951 yılında 5826 Sayılı Kanun'la Tunceli, Van, Siirt, Bitlis, Ağrı ve Kars'ta yasak bölge ilan edilen yerlerde yerleşme serbest bırakıldı, tapuya bağlı olarak devlete geçmiş olan taşınmazlar eski sahiplerine geri verildi.

Ancak devletin Kürt paranoyası öyle kolay geçecek türden değildi. 27 Mayıs 1960 darbesinden sadece beş gün sonra, 1 Haziran 1960'ta, bölgelerinde etkili olan toprak ağalarından, aşiret reislerinden, şeyhlerden ve Kürt milliyetçisi olduğundan şüphelenilen toplam 485 kişi tutuklanarak Sivas-Kabakyazı'da açık arazide kurulan bir kampa kapatıldı. Sivas Kampı sakinlerinden bir bölümü, 7 Ekim 1960 günü, 2510 Sayılı İskân Kanunu'na ek olarak çıkarılan ve "Sosyal birtakım reformları yapabilmek,

ortaçağın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık ve şeyhlik gibi müesseseleri yıkmak" gayesiyle çıkarılan 105 Sayılı Kanun'la Kürtlerin adeta bağışıklık kazandığı sürgünle tekrar karşı karşıya geldi. Elbette 27 Mayısçılar da Batı illerindeki toprak ağalarına dokunmadılar.

İçişleri Bakanlığı'nın 23 Ekim 2003 tarihli genelgesiyle yurttaşlık başvurusunda bulunanların "Çingene olup olmadıklarının araştırılmasının" istenmesi AB'nin 2003 Türkiye İlerleme Raporu'na yansıdığında öğrenmiştik ki 1934 İskân Kanunu epeyce budanmış da olsa, hâlâ yürürlükteydi.

Özet Kaynakça: Serap Yeşiltuna "1934 İskân Kanunu ve basındaki yansımaları", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü'nde 2006 yılında kabul edilmiş lisansüstü tezi; Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri II*, Öz-Ge Yayınları, 2004; aynı yazar, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Özge Yayınları, 1993; İsmail Beşikçi, *Bilim Yöntemi Türkiye Uygulaması I: Kürtlerin Mecburi İskânı*, Komal Yayınları, 1977.

ARIZ, BEŞE, TOKUŞ, YAZIR MI, YOKSA ATATÜRK MÜ?

Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan *Çocuk Sesi* adlı derginin 10 Nisan 1933 tarihli sayısındaki bir habere bakılırsa, İstanbul'da Galata İlkokulu'nda okuyan 45 öğrenci (aralarında Yahudi ve Hıristiyan çocukları da vardı) öz adlarını Türkçe adlarla değiştirmişlerdi. Yazara göre Mustafa, Fahrettin veya Haydar gibi Arapça kökenli isimler Çetin, Yıldırım veya Damar gibi Türkçe adlara çevrilmişti. Yahudi ismi olan İsak, Mişon, Avram ve Sabatay, sırasıyla Orhan, Selçuk, Ertuğrul ve Sümer olmuştu. Bu tür haberler, Gökalp soyadını alarak Türkçe soyad modasını bir anlamda başlatan Ziya Gökalp'in homojen bir Türk ulusu yaratmak için atılması şart olan adımların başında saydığı ad ve soyadların Türkçeleştirilmesi konusunda nihai adımın atılmasına az kaldığını gösteriyordu.

Devrim adları

Nitekim 21 Haziran 1934'te kabul edilen Soyadı Kanunu ile "her Türk'ün kendine yeni bir ad alması" zorunlu kılındı. Ancak alınacak yeni adlarda 'yan' gibi Ermenice kökenli son ekler; 'of' ya da 'ov' gibi Slavca kökenli son ekler; 'is', 'dis', 'pulos', 'aki' gibi Yunanca kökenli son ekler; 'zade' gibi Farsça kökenli son ekler, 'mahdumu', 'veled', 'bin' gibi Arapça kökenli ekler bulunmayacaktı. Ayrıca 'Arnavutoğlu', 'Kürdoğlu' gibi etnik köken belirten

adlarla, aşiret ve boy adları da yasaktı. Kanuna uygun yeni adlar almayanlara para cezası öngörülüyordu. Yeni seçilen soyadlar arasında öztürkçe adlar başı çekerken, telaş içinde 'devrim adı' denen ve rejimin kabul edebileceği bir soyadı bulmaya çalışan halk, Besim Atalay'ın *Türk Büyükleri veya Türk Adları* (1935) kitabı ile Murat Uraz'ın *Türk Adları* (1935) adlı kitabından yararlanacaktı. Her iki yazarın da soyadını Mustafa Kemal vermişti.

'Atatürk' soyadını kim buldu?

Kanun çıktığında bir grup milletvekili de Mustafa Kemal için bir soyadı listesi hazırlamıştı. 1973 yılında M. Şakir Ülkütaşır'ın bir bildiriyle kamuoyuyla paylaştığı, isimleri ve anlamlarını gösteren bu liste aynen şöyleydi:

> "1) Etel-Etil (Türk kahramanının adı. Atilla'nın asıl adı Etel'dir. Etel-Büyük nehir, ırmak demektir. Bugün yaşayan şekli İdil-Volga), 2) Etcalp (Oğuzname'deki şekliyle. Bu da Altaylılarda), 3) Korkut, 4) Arız (Türk kahramanlarından birinin adı: Alp Arız); 5) Ulaş (Bir Türk kahramanının adı: Ulaş oğlu Salur Kazan), 6) Yazır (Bir Türk kahramanın adı: Yağlıkçı oğlu Yazır), 7) Emen (Bir Türk kahramanın adı: Ucen oğlu Emen Beg), 8) Çogaş (Güneş, ışık), 9) Salır (Türk kahramanlarından birinin adı: "Salur" Kazan), 10) Begit (Sağlam, Kavi), 11) Ergin (İrfan sahibi, mütekâmil demektir. Tarama Dergisi Cilt: 2), 12) Tokuş (Bir Türk büyüğünün adı: Ertokuş-Cengâver, sahib-i seyf) ve 13) Beşe (Mümtaz, Seçkin, *Tarama Dergisi*)."

M. Şakir Ülkütaşır'ın anlattığına göre, Mustafa Kemal bu isimleri beğenmemiş, Çankaya'daki bir yemek sırasında CHP Genel Sekreteri Saffet (Arıkan)'ın bir konuşmada kullandığı 'Atatürk' ve 'Türkatası' adlarını yemekte bulunanların görüşüne sunmuştu. Yemekte bulunanlardan Konya Milletvekili Naim Hazım Bey (kendisi Türk Dil Kurumu'nda çalışmış bir dilbilimciydi) sözü almış ve şöyle demişti:

"'Türkata', 'Türkatası' gerek yazılışta gerek söylenişte bana tuhaf geliyor. Arkadaşlar biliyorsunuz, tarihimizde bir 'Atabey' sözü, unvanı vardır. Anlamını da biliyorsunuz: Bey'in, Emir'in, Şehzade'nin hatta Hükümdar'ın ilimde, idarede, askerlikte mürebbisi, müşaviri, hocası demektir. Atabey, kullanılmış, tahine geçmiş bir unvan-ı resmîdir. Bu unvanı taşıyan birçok Türk büyüğü vardır. Binaenaleyh biz de Türke her alanda atalık etmiş, Türklüğü kurtarmış, istiklalinc kavuşturmuş olan Büyük Gazi'mize 'Atatürk' diyelim. Bu soyadını verelim. Bu bana şivemize de daha munis, daha uygun gibi geliyor..."

Soyadını kendi mi seçti?

Herhangi bir kayda dayanmayan bu hikâye, daha sonra pek çok kaynakta tekrarlandı. Halbuki, Saffet Arıkan'ın kardeşi Baha Arıkan, 26 Kasım 1949 tarihli *Ulus* gazetesinde yayımlanan yazısında 'Atatürk' soyadının ağabeyi Saffet Arıkan tarafından tesadüfen bulunduğunu, seçimi ise Mustafa Kemal'in yaptığını anlattı. Baha Arıkan'a göre ağabeyinin kendisine anlattığı hikâye şöylcydi:

"Maarif Vekili olmadan evvel, 1934 senesi Dil Kongresinde, Dil Tetkik Cemiyeti Başkanlığına getirildim. Kongreden bir müddet sonra, 26 Eylül tarihi, dil bayramı idi. Bunun için bir nutuk hazırlamam lazım geliyordu. Bu nutuk, müsveddede görüldüğü gibi 'Ulu önderimiz Atatürk Mustafa Kemal' diye başlıyordu.

Atatürk o tarihe kadar, Soyadı Kanunu çıktığı halde henüz soyadı almamıştı. Nutku kendisine gösterdim. Atatürk kelimesini görür görmez üzerinde durdu. Birçok kereler bu kelimeyi tekrar etti. 'Çok güzel bir buluş, yalnız fazla iddialı' dedi. Ancak müsveddede tashihler yaptığı halde Atatürk'e dokunmadı. Müsveddenin sonlarında bir de Türk Atası diye bir terkip kullanmıştım. Bunu daha fazla iddialı bularak Atatürk tarzında tashih etmemi emretti. Başka bir şey

söylemedi. Ben nutkumu verdikten epey sonra, Gazi Mustafa Kemal, Atatürk'ü soyad olarak aldı."

Bu bilgiyi 1927'den ölümüne kadar Atatürk'ün uşağı olan Cemal Granda da doğrulayacaktı. Granda'ya göre, Atatürk soyadını almasında Prof. Afet İnan'ın "Paşam bu çok güzel..." demesinin rolü büyüktü.

Sıra olayın kanunlaştırılmasına gelmişti. 7 Kasım 1934 günü Malatya Milletvekili İsmet Paşa ve arkadaşları "Kemal Öz Adlı Cümhür Reisimize Verilen Soyadı Hakkında" kanun teklifini verdiler. Teklif 24 Kasım'da alkışlar arasında oybirliğiyle kabul edildi. Kanunun kabul edilişi radyo tarafından ülkeye duyuruldu, ancak duyuruda bir hata yapıldı ve Atatürk adı 'Anatürk' olarak okundu. Cemal Granda'nın belirttiğine göre bu yanlışlığın nedeni, kanunun, 't' ve 'n' harfleri birbirine çok benzeyen Arap alfabesiyle yazılmış olmasıydı. Neyse ki yanlışlık hemen fark edilmiş ve düzeltilmişti.

"Paşa ve Gazi iyi de, Ata olmadı"

Mustafa Kemal, 1916'da aldığı 'Paşa' unvanı ile 1921'de aldığı 'Gazi' unvanını severek kullanmıştı. Soyadı değişinceye kadar Gazi M. Kemal adını kullandı, 26 Kasım 1934 tarihli "Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun" ile bunu da kullanmayı bıraktı. Durumu Falih Rıfkı şu şairane sözlerle kamuoyuna duyurmuştu:

"Gazi ona ulusunun verdiği Arapça bir san idi. Soyunu ölümden kurtarmış olanı soy dilinin en öz, en arı söz ile bezemek gerekti. Atadan öz, Türkten arı ne söz bulunabilir? Türk tükenmez bir kaynaktır. O bir sızıntının izinden giderek bu kaynağın üstünde yüzlerce kat bağlayan, taş, toprak yığınlarını kaldırıp attı. Yaz güneşi gibi aydın... Yaz aydınlığı gibi gür... İçeri kandıran... Dokunduğunu

dirilten bir Türk. Türk türküsünün sesi ile akan bu su işte o kaynaktan geliyor. Adı kendine... Kendi adına kutlu olsun."

Atatürk, bu arada çocukluğundan beri hiç sevmediği Mustafa adını da, Askeri Rüştiye'deki matematik öğretmeninin verdiği Kemal adını da unutturmaya çalıştı. Bu süreci uşağı Cemal Granda şöyle anlatmıştı:

"O'na 'Gazi Mustafa Kemal Atatürk' deniyordu. Fakat bunun söylenmesi ve yazılması oldukça zordu. Giderek 'Gazi M. Kemal Atatürk' diye anılmaya başladı. En sonunda başındaki Mim (M) de atılarak sadece 'Kemal Atatürk' denildi. Nüfus hüviyet cüzdanında da resmi adını 'Kemal Atatürk' olarak yazdı. Fakat bunu yazmak güç, imza atmak zordu. O zamanlar Atatürk'ün imzalarını K. Atatürk diye attığını hatırlarım. Zamanla baştaki 'K' harfi de kayboldu. Bütün dünya ve Türklük evreni onu sadece Atatürk olarak anmaya başladı. Giderek halk ve yazarlar, içli ve duygusal konular olduğu zaman 'Atatürk'ü de kısaltarak 'Ata' diye seslenmeye başladılar. Ozanlar 'Atam' deyimini çok sık kullanmaktadırlar (...) Fakat Atatürk nedense bu 'Ata' sözcüğünü beğenmemiş (...) Bir gün Şükrü Kaya'ya dönüp: 'Benim adım Ata değil, Atatürk'tür. Bazı gazeteler neden böyle yazarlar?' dedi..."

Bir süre sonra, kanun metninde Atatürk soyadının başkaları tarafından alınmasını engelleyecek bir hüküm olmadığı fark edildi. Bunun üzerine 17 Aralık 1934 tarihli ikinci bir kanun daha kabul edildi. Kanunla, kimsenin Atatürk adını öz ad veya soyad olarak kullanamayacağı, Atatürk adının başına veya sonuna başka söz konamayacağı garanti altına alındı. Bu yüzden Mustafa Kemal'in kızkardeşi Makbule Hanım, 'Atadan' soyadını aldı.

Mustafa Kemal'in verdiği soyadları

Bu arada Atatürk de birçok kişiye soyadını verdi. Bunlar arasında Fahrettin (Altay), Kâzım (Dirik), Saffet (Arıkan), Mahmut

Esat (Bozkurt), Salih (Bozok), Rıza (Soyak), Cevad Abbas (Gürer), Ali Fethi (Okyar), İbrahim Tali (Öngören), Recep (Peker), Refik (Saydam), Berç (Türker), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Muhittin (Üstündağ), Celal (Güzelses), Neşet Ömer (İrdelp), Kâzım (Özalp), Besim (Atalay), Hüseyin Vasıf (Çınar), Hasan Tahsin (Uzer), Nevzat (Tandoğan) ve nihayet İsmet (İnönü) en tanınmışlarıydı. Fevzi (Çakmak), Falih Rıfkı (Atay) ve Cemal (Granda) gibi az sayıda kişi ise, Atatürk'ün eleştirilerine rağmen, soyadlarını kendileri seçmişti.

Soyadı Kanunu, 'Türk-ulus devletine Türk vatandaşı yaratma' projesinde önemli bir aşamaydı. Kanunun bir de yan ürünü vardı. Başından beri hesaplanmış mıydı bilinmez, bu furyada savaş yıllarında başta 1915 Ermeni Kırımı olmak üzere çeşitli suçlara karışanlar yeni soyadlarıyla izlerini kaybettirmeyi başarmışlardı!

Özet Kaynakça: Mehmet Ö. Alkan, "Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, S. 204, Aralık 2010, s.56-64; aynı yazar, "'Atatürk' Soyadı Nasıl Bulundu?", *Toplumsal Tarih*, S. 205, Ocak 2011, s. 48-53; Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Anekdot Yayınları, tarihsiz; M. Şakir Ülkütaşır, "Atatürk'e bu soyadı nasıl verildi ve bunu kim buldu?", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1973, s. 3-4.

1934 TRAKYA OLAYLARI

İki dünya savaşı arasındaki yıllar, insanlık tarihi açısından çok karanlık yıllardır. Yaklaşık otuz yıl süren bu dönemde dünyada ciddi bir demokrasi krizi yaşanmış, 1920'lerde dünya üzerinde 35 anayasal ve seçilmiş hükümet varken bu sayı 1938'de 17'ye düşmüş, 1944'te ise tüm dünyadaki 64 ülkenin ancak 12'si anayasal bir demokrasiyle yönetilir olmuştu. Arnavutluk, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'da arka arkaya faşist rejimler kurulmaya başlarken, Türkiye'de de durum hiç parlak değildi. 1923'ten beri kesintisiz süren otoriter tek parti rejimine, 1924'te TpCF ile, 1930'da Serbest Fırka ile iki kısa ara verilmişse de, 1931'de Mustafa Kemal'in en yakın adamlarından Falih Rıfkı, Türkiye için istediği rejimi şöyle özetlemişti: "İnkılâp fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak..."

Mussolini korkusu

1934 başlarında, İtalya'nın faşist lideri Mussolini'nin Afrika ve Asya'ya yönelik planlarının bir parçası olarak Ege Adaları'nı silahlandırmaya başlaması, başta Arnavutluk, Yunanistan ve Bulgaristan olmak üzere Balkan ülkelerinde hareketlenmeye neden olmuştu. Yönetim kademelerinde ciddi bir Alman sempatizanlığının yaygın olduğu Türkiye de olası bir savaşa hazırlık yapma ihtiyacı hissetmiş ve bu amaçla, 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın

şartlarından biri olan, Boğazların silahsızlandırılmasından vazgeçmenin yollarını aramaya başlamıştı. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey Avrupa ülkeleri nezdinde girişimlerde bulunurken, 19 Şubat 1934 tarihli bir kararnameyle, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale mıntıkalarını içine alan ve Trakya Umumi Müfettişliği adıyla bilinen ikinci bir müfettişlik kuruldu, başına da, Şeyh Said İsyanı'ndan sonra 1927'de Doğu Anadolu'da kurulan Birinci Umumi Müfettişliğini beş yıl süreyle yürüten Dr. İbrahim Tali (Öngören) getirildi.

Trakya bölgesiyle Çanakkale Boğazı'nda tahkimat sürerken, tarih boyunca ülkedeki tüm azınlıklara karşı kuşku duymayı âdet edinmiş faşizan yöneticiler, Nazilerden esinlenerek Yahudiler'e düşmanca davranmakta bir beis görmeyecekler, 'beşinci kol' olmalarından şüphelendikleri Trakya Yahudilerini bölgeden nasıl atabileceklerine dair kafa yormaya başlayacaklardı.

Yerel faşistlerin, mandıracılık ve ticaretteki başarıları yüzünden yıllardır büyük bir kıskançlık duydukları, tefecilik yaptıkları için büyük öfke duydukları, Türkçe konuşmadıkları için sadakatlerini sürekli sorguladıkları Yahudiler'e karşı harekete geçirilmesi hiç de zor olmadı. Edirne, Kırklareli, Keşan, Çanakkale gibi merkezler başta olmak üzere, Trakya'nın çeşitli bölgelerinde Yahudi cemaatinin önde gelen üyelerine ölüm tehditleri içeren mektuplar gelmeye, halkı Yahudi tüccarları boykot etmeye davet eden bildiriler boy göstermeye başladı. Yahudi cemaati yerel yöneticilere endişelerini aktarıp koruma talep ettiyse de umursayan olmadı.

"Halk isterse beni de kovar"

İlk saldırılar 21 Haziran 1934'te, yaklaşık 1500 Yahudinin yaşadığı Çanakkale'de başladı. Militanlar alışveriş yapılmasını önlemek için Yahudilerin dükkânlarının önünde nöbet tutuyor, bazı

evlere, şehri terk etmedikleri takdirde öldürüleceklerine dair tehdit mektupları yolluyorlardı.

Tam bu günlerde İran Şahı Rıza Pehlevi ile birlikte yurt gezisinde olan Atatürk, 25 Haziran 1934 sabahı Çanakkale'ye gelmişti. O gün orada bulunan Yakup (Borakas) ziyareti şöyle anlatmıştı:

"Halkın 'Yaşa, varol!' nidaları arasında Atatürk otomobilden indi. Alkışlar devam ediyor, o da halkın ortasında ilerliyordu. Garip bir tesadüf ve talih eseri olarak Atatürk bizim önümüze gelince hafif bir duraklama yaptı. Halka bakıyor ve kalabalığı selamlıyordu.

Tam bu esnada yanımda bulunan ve biraz evvel fısıltı halinde, fakat hararetli konuşan Yahudilerden biri, ileriye doğru yürüdü ve Ata'nın önüne atıldı. Muhafızlar mani olmak istediler. Atatürk: – Bırakın gelsin! dedi.

Bu Musevi vatandaş, Atatürk'ün önünde ellerini açtı, omuzlarını yukarıya kaldırarak:

– Paşam, bizi kovuyorlar. Biz ne yapacağız? dedi.

Atatürk bu şekilde önüne atılan bu adamın ne demek istediğini ve kim olduğunu derhal anlamıştı. Buna rağmen sordu:

– Sen kimsin?

– Ben Paşam, Çanakkale Musevilerinden Avram Palto.

– Sizi kim kovuyor? Hükümet mi? Kanun mu? Polis mi? Jandarma mı? Bana söyle! dedi.

Bu Musevi vatandaş durakladı, şaşaladı. Biraz sonra kendini toparlayarak cevap verdi:

– Hayır paşam halk kovuyor.

Atatürk, bu adamın yüzüne dikkatle baktı, gülümsedi ve:

– Halk isterse beni de kovar! dedi ve yürüdü."

Rejimin en etkili adamının ağzından bu sözleri duyan Yahudiler, 25 Haziran 1934 tarihinden itibaren Çanakkale ve Gelibolu'yu

terk etmeye başladılar. Alelacele gitmek zorunda kaldıkları için, mal ve mülklerini değerinin çok altında fiyatlarda elden çıkarmak zorunda kalmışlardı.

Benzer olaylar 28 Haziran'dan itibaren Edirne, Keşan, Uzunköprü, Babaeski, Lüleburgaz ve Kırklareli'nde de yaşanmaya başladı. O günlerde Edirne'de yaşayan Hayim Behar'ın şu anısı şehre hâkim olan atmosferi gayet net anlatıyor: "İğneli Fıçı hikâyesi de yayıldı bu zamanlarda. Almanya kökenliydi. Bu dedikodunun korkusundan Edirneli Yahudiler kırmızı yerine beyaz şarapla dua etmeye başladılar. Okuldan çıkarken her gün dövüldüm. Eve doğru yürürken bana 'Selam al Yahudi!' diye bağırırlardı, selam verirdim, gene dövülürdüm."

Behar'ın sözünü ettiği 'İğneli Fıçı' meselesi, Hıristiyan antisemitizminin en meşhur unsurlarından biriydi. Bu iftiraya göre, Yahudiler Pesah (Hamursuz) Bayramı'nda yedikleri hamursuza, ailelerinden kaçırıp iğneli fıçılara hapsettikleri Hıristiyan çocuklarından elde ettikleri kanı karıştırırlardı. İşte o meşum günlerde, bu hikâyeyi anlatan broşürler halka bedava dağıtılıyordu. Bu broşürleri okuyanların, Yahudi komşularına saldırmakta zorluk çekmeyecekleri açıktı.

Edirne'de yağma

Edirne'de olaylardan kısa süre önce Yahudi esnaf ve tüccardan vergilerini derhal ödemeleri talep edilmişti. Keşan'daki Yahudi ailelerine şehri terk etmeleri için sadece 24 saat verilmişti. Uzunköprü'deki Yahudiler ise şanslıydı (!) çünkü onlara üç gün süre tanınmıştı. Böylece 100 Yahudi hanesinden 95'i mallarını yok pahasına ellerinden çıkararak şehirden göç etmek zorunda kalmıştı.

2 Temmuz 1934 günü bir grup saldırgan, "Yahudilere ölüm!" haykırışlarıyla Edirne'deki Yahudi mahallesini basıp, dükkânları

ve evleri yağmaladı, Yahudileri döverek İstanbul'a göçmeye zorladı. Panik içindeki Yahudilerden varlıklı olanlar, bulabildikleri ilk araçla İstanbul'a doğru yola çıkarken, yoksullar ve araç bulamayanlar yaya olarak Yunanistan ve Bulgaristan sınırına yöneldi. Geride kalan bir avuç ürkmüş yoksul Yahudiye ise, fırınlar ekmek satmıyor, bakkallar yiyecek vermiyor, sakalar su dağıtmıyordu. Görevi, etnik kökeni ne olursa olsun vatandaşı korumak olan idari makamlar, görevini yapmak yerine, kalanlara 3 Temmuz günü 48 saat içinde şehri terk etmelerini emretti.

Kırklareli Hahamı'nın başına gelenler

En acı olaylar ise Kırklareli'nde yaşandı. Sadece o yıla mahsus olmak üzere, her yıl Edirne'de düzenlenen Kırkpınar güreşleri nedense Kırklareli'nin Loryalo Parkı'na alınmış, böylece aslında küçük bir kasaba olan Kırklareli'nde büyük bir kalabalığın toplanması sağlanmıştı. Ardından Yahudilere karşı sözlü sataşmalar başlamış, Kırkpınar güreşlerinin son günü kalabalık dağılırken, bazı insanlar bu grupların arasına sızarak Yahudilerin evlerine, dükkânlarına girmeye, onlara karşı kaba ve saldırgan bir tavır takınmaya, kadınlarına ve çocuklarına sataşmaya başlamışlardı. Bir grup lise öğrencisinin Yahudi mahallesindeki evleri taşlamasıyla tırmanan olaylar, taşlamaya silahsız askerlerin ve halkın da katılmasıyla çığırından çıkmış ve 65 ev yağmalanmıştı. Olaylar çarşıya sirayet etmeden bastırılmıştı, ancak çapulcular, Kırklareli hahamı Moşe Fintz'i evinde yakalayıp çırılçıplak soymuşlar ve usturayla sakalını kesmişler, biriktirdiği paralarını almışlar, sokaklarda birkaç genç kızın yüzüklerini çalmak için parmaklarını kesmişler, bir genç kıza da tecavüze yeltenmişlerdi. Gün ağarırken, Kırklareli'nde yaşayan 400 Yahudi dehşet içinde gara koşmuş, trenlere atlayıp İstanbul'a kaçmıştı. İşin ilginç yanı, Kırklareli

tren istasyonunda her zaman en fazla üç vagon olurken, o sabah tam 16 vagonun hazır beklemesiydi.

Yahudilerin diliyle 'La Vaka' (olay, vak'a), 'Barunda' (gürültü, karışıklık, kıyamet) veya 'La Furtuna' (fırtına), Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden Gad Franko ve Mişon Ventura'nın 4 Temmuz 1934 günü Ankara'da Atatürk'le yaptığı gizli görüşme sayesinde sona erecekti. Kamuoyu, olayları 5 Temmuz 1934 günü Başvekil İsmet Paşa'nın TBMM'de yaptığı konuşmayla duydu. Başvekil Meclis'in tatile girmesi dolayısıyla yaptığı uzun konuşmasının bir yerinde Trakya'daki olaylara değindi, gerekli önlemlerin alındığından söz ederek kaçanların geri dönmesini istedi. Bu konuşma, Trakya'daki yerel idarecileri saldırgan güruhu engellemek zorunda bıraktı.

Gizli tamimde ne soruluyor?

Peki, olayları kim kışkırtmış, kim yönlendirmişti? Görünüşe bakılırsa, Başvekil İsmet Paşa da TBMM Başkanı Kâzım Paşa da CHF'nin ileri gelenleri de olayların çıkışından habersiz görünüyordu. Ama 14 Temmuz 1934'te Trakya'daki yerel teşkilatlara "gizli" ibaresiyle bir tamim gönderen CHF Genel Sekreteri Recep (Peker)'in sorduğu sorular arasında bir tanesi pek manidardı: "...meselenin telkin, hazırlık ve tatbik devirlerinde Fırka kâtib-i umumiliğine haber vermek vazifesi ne için yapılmadı?"

Buradaki 'mesele' kelimesi acaba neyi anlatıyordu? Olayları mı? Eğer öyleyse, Recep Bey'in "meselenin niye önlenmediğine" değil, "telkin, hazırlık ve tatbik" işlerinin neden kendisine haber verilmediğine kızdığı anlaşılıyordu. Yani olaylarda CHF merkezinin değilse bile, yerel parti teşkilatının rolü bulunuyordu. Zaten, oldukça büyük bir coğrafyada neredeyse eş zamanlı olarak aynı tip saldırıların gerçekleştirilmesi, olayların örgütlendiği şüphesini güçlendirmekteydi.

Nihal Atsız'ın rolü

Trakya Olayları üzerine en kapsamlı araştırmaların sahibi Rıfat N. Bali'ye göre olayların gizli aktörü, ırkçı Türkçülüğün efsanevi lideri Nihal (Atsız)'dır. Edirne Erkek Lisesi'nde, 11 Eylül-28 Aralık 1933 tarihleri arasında edebiyat öğretmenliği yapan Atsız, ırkçı mecmua *Orhun*'un yöneticiliğine Edirne'de başlamıştı. *Orhun* Edirne'de İstanbul'dan daha çok satılıyordu ve Edirne'deki yağma olaylarının liderlerinden Körmutlu İbrahim Ağa adlı şahıs Atsız'ın en büyük hayranlarındandı.

Nihal Atsız, 1933 sonlarında Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) ile birlikte Çanakkale'ye yaptığı bir geziden edindiği izlenimlerini MTTB'nin yayın organı *Birlik*'te şöyle anlatmıştı:

> "Şehirde ne kadar çok Yahudi, ne kadar çok Çingene, ne kadar da Rum bozuntusu var!... Buradaki Yahudi de her yerde tanıdığımız Yahudidir. Sinsi, küstah, zelil, korkak, fakat fırsat düşkünü Yahudi; Yahudi mahallesi her yerde olduğu gibi burada da çığırtkanlığın, gürültünün ve levsin (pislik, mundarlık) merkezi. Çarşıdaki dükkânların levhalarını okuyoruz. Onda dokuzu bizi sinirlendiren nankör ve kahpe milletin isimlerini taşıyor. Kuvvetli olduğumuz zaman karşımızda köpekçe yaltaklanan, bozgun çağlarımızda küstahlaşıp düşmanlarımızla birleşen tarihin bu hain ve piç milletini artık aramızda yurttaş olarak görmek istemiyoruz..."

Atsız, 1934 yılının Mart ayında yine *Orhun*'da yayımladığı "Komünist, Yahudi ve Dalkavuk" başlıklı yazısında hakaretlerin dozunu arttıracaktı: "Türk milletinin dışarki düşmanları bütün dünyadır. Bunu tarih bize ebedi bir öğüt halinde hikâye eder. İçerki düşmanları ise üç tanedir: komünist, Yahudi ve dalkavuk. Komünist, vicdanını Yahudi Marks'a satmış olan vatansız serseri demektir (...) İkinci düşmanı Yahudidir. Onun Allahı paradır. O, cebine birkaç para koyabilmek için gölgesinde yaşadığı bayrağı

satmaktan çekinmeyen namussuz bir bezirgândır. Hangi memlekette oturuyorsa oranın düşmanıdır...."

Nihal Atsız'a göre "Türk bünyesini mikroptan temizleyecek en güzel tedavi usulü: Katliam!"dı. Atsız'ın Yahudilere kin kusan bunun gibi nice yazısını okuyan yerel faşistlerin, 1934 olaylarında nasıl bir rol oynadıklarını tahmin etmek zor olmasa gerekti.

Olayların bilançosu

Olayların ardından CHF'nin hazırladığı bir rapora göre, Trakya'da yaşayan 13 bin Yahudiden 3 bini İstanbul'a göçmüş, pek çok kişi mal ve mülklerini kaybetmişti. Yahudiler fakirleşirken, Müslüman ahalide, aynen 1914 Rum Kaçırtması'ndan ve 1915 Ermeni Kırımı'ndan sonra olduğu gibi, 'Yahudi Yağması Zenginleri' türemişti. Gerçi, hükümet daha sonra gasp edilen malların bir bölümünün iade edilmesini sağlamıştı ancak, olaylarla ilgili soruşturma açılmamıştı. Bu tarihten sonra Türkiye'deki Yahudiler hiçbir zaman kendilerini güvende hissetmeyecek, fırsatını buldukça başka ülkelere göç edeceklerdi.

Özet Kaynakça: Haluk Karabatak, "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1996, S. 146, s. 4-16; Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı: Alınmayan Ders", *Tarih ve Toplum*, S. 151, Temmuz 1996, s.10-17; Zafer Toprak, "Trakya Olaylarında hükümetin ve CHF'nin sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, S. 34, Ekim 1996, s. 19-25, Ayhan Aktar, "1934 Trakya Olayları ve Türk Milliyetçiliği", *Tarih ve Toplum*, S. 155, Kasım 1996, s. 45-56; Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, Kitabevi, 2008.

AYASOFYA'NIN MÜZE YAPILMASI

Bazı kaynaklara göre Doğu Roma (Bizans) İmparatoru I. Constantinus (hd. 324-337), bazı kaynaklara göre ise oğlu Konstantinos (hd. 337-361) tarafından inşa edilen Ayasofya, Konstantinopolis'in Fatih Sultan Mehmed'in orduları tarafından fethedildiği güne kadar defalarca yanmış, yıkılmış, yeniden inşa edilmiş ve bütün bu çağlar boyunca, Ortodoks dünyasının en önemli dini yapısı olmuştu.

Fethe tanıklık eden Tursun Bey'e göre, Fatih Sultan Mehmed 29 Mayıs 1453'te şehre girdiğinde, Ayasofya'yı görünce önce hayranlığını ifade etmiş, ardından Farsça bir beyit okuyarak, kilisenin harap halinden duyduğu hayreti dile getirmişti. Beytin Türkçesi şöyleydi: "Örümcek Kisra'nın tâkında perdedarlık ediyor/Baykuş Efrasiyâb'ın kalesinde nevbet vuruyor..."

Fetihten sonra, şehrin bu bölgesinin sulhle değil savaşla alındığı iddia edilerek, kilise derhal camiye çevrildi, padişahın hocası Akşemseddin'in okuduğu ilk hutbeden sonra Osmanlı dönemi başladı. Ancak Ayasofya'nın tam bir camiye dönüştürülmesi yüzyıllar sürdü. II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512) tuğladan minare eklenip medresenin üstüne bir kat çıkıldı. 1573'te Mimar Sinan'ın önderliğinde büyük bir onarım faaliyetine girişildi ve duvarları çiniyle kaplı hünkâr mahfili, vaaz kürsüsü, minber ve müezzin mahfili yapıldı. III. Murad döneminde (hd 1574-1595) iki minare eklendi. Bu yıllardan itibaren, Güneydoğu bölümünde bir çeşit hanedan mezarlığı oluşturuldu I. Mahmud döneminde (hd 1730-1754)

birçok ek bina yapıldıktan başka, içerdeki mozaikler sıvayla kapatıldı ve Ayasofya'nın Hıristiyan kimliğine dair son izler de silindi. Az daha bir mabet olarak da tarihe karışacaktı, çünkü 1826'daki meşhur Hocapaşa Yangını'na Ayasofya'nın kubbesi de dayanamamış, eriyerek akmıştı. Abdülaziz döneminde (hd 1839-1861) İtalyan mimar Giuseppe T. Fossati ve kardeşlerinin çabalarıyla bazı ek binalarla birlikte bir muvakkithane (zaman evi) eklendi, eski medrese 19. yüzyıl tarzında yenilendi. Halen büyüklükleriyle görenleri hayrete düşüren ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseri olan Allah, Muhammed, Dört Halife ile Hasan ve Hüseyin'in adları yazılı, 7,5 metre çapındaki dev levhalar bu dönemde kondu.

İstanbul'u yerle bir eden 10 Temmuz 1894 depreminden sonra Ayasofya Camii uzun süre ibadete kapalı kaldı. 1918-1922 yılları arasında, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi sırasında, bazı İttihatçılar (Mim Mim Grubu'nun 'Eyüp' kanadı), eğer Ayasofya kiliseye döndürülürse, binayı bombalamayı kararlaştırmışlardı. Neyse ki böyle bir şey olmadı da, Ayasofya epey yıpranmış da olsa sağ salim Cumhuriyet dönemine ulaştı.

Siyah fötr şapkalı garip adam

1923'te Lozan'ın imzalanmasından sonra hukuken vücut bulan Türkiye Cumhuriyeti devleti, uzman ve bütçe sorunları yüzünden Ayasofya'ya ancak 1926 yılında el atabildi. Ancak esas çalışma, 1931 yılında ABD'deki Bizans Enstitüsü'nün kurucusu, ilk ve tek yöneticisi Thomas Whittemore adlı arkeolog, düşünce ve sanat adamının, Ayasofya'nın çeşitli yerlerinde varlığı bilinen, ancak üzerleri kalın bir badana tabakasıyla kaplı olduğu için görülemeyen mozaikleri çıkarmak için Türkiye'ye başvurmasıyla başladı.

Başında siyah fötr şapkası, siyah takım elbiseleri, boynunda eşarbı ve kendine has davranışlarıyla herkesin dikkatini çeken

Whittemore, İstanbul'da geniş bir çevre edinmiş, Mustafa Kemal'le de tanışmayı başarmıştı.

ABD ve Avrupa'da bilimsel çevrelerden destek gören Bizans Enstitüsü, İstanbul'daki Bizans anıtlarının restorasyonu (aslına uygun onarımı) ve konservasyonu (korunması) için gerekli parayı ABD'deki bazı sanatseverlerden ve vakıflardan sağlayacaktı; yani bu işin Türkiye'ye bir maliyeti olmayacaktı. Gerekli iznin verilmesi üzerine Whittemore, Yunanlı ve İtalyan uzmanlardan oluşan ekibiyle Ayasofya'da çalışmaya başladı. İlk olarak ana mekâna açılan 'İmparator Kapısı' üzerindeki İsa ile ona secde eden imparator mozaiğini ortaya çıkardı. Bunu başka mozaikler, freskler izledi. Bu arada kubbe, demir kuşakla güçlendirildi, bazı yerler restore edildi.

Balkan Paktı hediyesi

1934 yılının ortalarında bir akşam sofrasında Celal (Bayar) Mustafa Kemal'e, Yunan Başbakanı'nın Atina'da kendisine, Balkan Paktı'nı kabul etmesi için Ayasofya konusunda "Kamuoyunu memnun edecek bir ortam doğsa, belki bundan yararlanıp bir şeyler yapılabilir" dediğini aktarmıştı. Mustafa Kemal'in cevabı şöyleydi: "Az önce, Vakıflar Genel Müdürü buradaydı. Ayasofya Camii'ni tamir edecek para bulamıyorlar. Bugünkü hali ile harap ve bakımsız. Hatta mezbelelik. Ayasofya'yı müze yapsak, hem harabiyetten kurtarsak, hem Yunanlılara bir jest yapsak, Balkan Paktı'nı kurtarabilir miyiz? Öyleyse yapalım."

Ayasofya arşivinde bulunan bir toplantı tutanağına bakılırsa, bu konuşmayı izleyen günlerde, İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri (İstanbul Arkeoloji Müzeleri) Müdürü Aziz (Ongan)'ın odasına beklenmedik bir anda Maarif Vekili Abidin (Özmen) gelmiş ve Ayasofya'nın müzeye çevrileceği, bunun için ilgili hazırlıkların yapılmasını ve bir komisyon kurulmasını istemişti. Bu komisyonun

çalışmaları, 1 Şubat 1935'te Ayasofya'nın resmen müze olmasıyla sonuçlandı. İlk gün müzeyi 463 yerli, 370 yabancı ziyaretçi gezdi.

Whittemore'un çalışmaları başladığında görevde bulunan üç imam, yedi müezzin ve on kayyum kadrosundan bir imamla bir müezzin bırakılmış, diğerleri başka camilere atanmıştı. Müze olunca durum kalıcı hale geldi. Yeni kadrolar sağlanıncaya kadar, imam ve müezzinler dışında caminin hayrat hademesinden altı kişi nöbetleşe gece bekçisi olmuş, onlara İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden bir mutemet ve bir muhafız eklenmişti.

Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseri olan dev hat levhaları, Sultanahmet Camii'ne taşınmak istendiyse de, halkın tepkisinden korkulduğu için, levhaların kapılardan çıkmadığı söylenerek Ayasofya'nın içinde yere indirildiler ve ters çevrildiler. On dört yıl sonra bakanlık devreye girerek levhaları eski yerlerine astırdı. Böylece hem Ayasofya müze olarak kalmış oldu, hem de İslami değerler korunmuş havası verildi.

Kim müze yapılmasını istedi?

O günlerde bu konuyu araştırmak üzere çeşitli kişilerle görüşmeler yapan gazeteci ve matbaacı Ziyad Ebuzziya'ya göre, Atatürk "İbadete kapatmak mı? Komisyon çizmeyi aştı. Böyle münasebetsizlik olur mu hiç? Ayasofya camidir, aynı zamanda da müze olacaktır. Maksat budur," demiş ama komisyon bildiğini okumuştu. Maarif Vekili Abidin (Özmen) "Katiyen, tamir bittikten sonra ibadete açılacaktır. İbadete kapamak diye bir şey olur mu?" derken, Dahiliye Vekili Şükrü (Kaya) ise "Kesinlikle söz konusu değil," diye teminat vermişti ama daha sonraki yıllarda Mustafa Kemal'in kızdığını, ibadet bölümünü Bizans müzesi yapmak fikri olduğunu söyleyecekti.

Yine Ziyad Ebuzziya'ya göre, Ayasofya'yı müzeye çeviren 24 Kasım 1934 tarihli kararname sahteydi. O gün İcra Vekilleri Heyeti'nde (bugünün Bakanlar Kurulu), Ayasofya'nın etrafını sarmış olan sahipli mülkler için ödenek olmadığı konuşulmuş, bunun üzerine Maarif Vekâleti'ne yetki verilmiş, daha sonra Vakıflar İdaresi kendine ait mülkleri ve bu arada Fatih Medresesi'ni yıkarak Ayasofya'nın etrafını temizlemişti. Ziyad Bey'e göre, 1 Şubat 1935 tarihinde Maarif Vekâleti kendi başına karar alarak, Ayasofya'yı müze olarak ziyarete açmıştı.

Bu çevrelere göre sahteciliğin en önemli kanıtı, ortada tasdikli iki adet kopya olduğu halde kararnamenin aslının olmamasıydı. Aynı şekilde böyle bir kararname *Resmi Gazete*'de ve benzeri kaynaklarda yayımlanmamıştı. Dahası kararnamenin birinci sayfasında 'Kararlar Müdürlüğü' ibaresi okunurken, ikinci sayfasında 'Muamelat Müdürlüğü' yazılıydı. Gariplik bununla da bitmiyordu: 24 Kasım 1934'te düzenlenen başka iki kararname 1613 ve 1614 sayılı iken, aynı günlü bu kararname 1589 sayılı idi.

Atatürk'ün imzası sahte mi?

Sahtecilik iddiasında bulunanlar, ortada dolaşan sahte kararnamedeki Atatürk imzasının da taklit olduğunu ileri sürüyorlardı. Onlara göre, Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını veren kanun 24 Kasım 1934'te kabul edilmişti ama kanunun yürürlüğe girmesi, *Resmi Gazete*'de yayımlandığı 27 Kasım 1934 günü olmuştu. Mustafa Kemal gibi hukuki meşruiyete çok önem veren biri, kanun henüz yürürlüğe girmeden imzasını Atatürk diye atmazdı.

Aslında o yıllarda, kararnamelere tarih konmaması, yanlış tarih konması veya 'halkı ilgilendirmeyen' kararnamelerin *Resmi Gazete*'de yayımlanmaması olağan bir durumdu. Kâtibin kâğıtları karıştırmış olması, Mustafa Kemal'in sabırsızlıkla yeni imzasını

atıvermesi de gayet mümkündü ama iddia sahiplerinin göz ardı ettiği basit gerçek şuydu: Ayasofya'nın müze yapılması sırasında, Atatürk hem bedenen hem zihnen sapasağlam ayaktaydı. 6 Şubat 1935 günü Ayasofya'yı ziyaret etmiş ve caminin müze olması şerefine açılan deftere bir de yazı yazmıştı; yani bütün bu işlemlerin kendisinden habersiz yapılmış olması mümkün değildi.

Fatih'in vasiyeti ihlal mi edildi?

Bu basit gerçeği fark edenler ise Ayasofya'nın müze yapılması fikrine itiraz etmek yerine, ortada bir hukuk ihlali olduğunu söylemeyi seçtiler. Bu kesimlere göre, resmi tapu kayıtlarında Ayasofya'nın Fatih Sultan Mehmet'in mülkü olarak görülmesi ve Fatih'in vasiyetnamesinde "Benim bu camimi camilikten çıkartacak olanların üzerine Allah'ın, insanların ve meleklerin laneti olsun. Azapları hafiflemesin. Kıyamet gününde yüzlerine bakılmasın," demesi yüzünden, Ayasofya'nın müze yapılması doğru değildi.[12] Bu kişilere göre bu değişiklik iki savaş arası dönemin psikolojik harekâtlarından biriydi ve Atatürk, ömrü vefa etseydi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra müzeyi tekrar camiye çevirirdi!

Sonuç olarak bugüne dek Ayasofya'nın ibadete açılması için pek çok yayın, girişim yapıldı, davalar açıldı ama hiçbiri sonuca ulaşmadı. Aslında 1950 yılına kadar imam ve müezzin kadrosu, bu tarihten sonra da yalnız imam kadrosu günümüze kadar devam etti. II. Selim zamanında eklenmiş olan Hünkâr Mahfili'nde 1980'in başından itibaren ibadet ve Kuran-ı Kerim kıraati yapılıyor. Bu durum sadece 12 Eylül 1980 döneminin Kültür Bakanı Cihat Baban tarafından kısa süre engellendi, ancak gelen tepkilerden dolayı mahfilin kapatıldığına dair kararname çıkartılmadı.

12 Fatih'in vasiyetnamesi diye bilinen belgenin sahihliği konusundaki kuşkuları da hatırlatmak gerekir.

Bunun yerine, Ayasofya'nın girişine tadilat yapıldığına dair bir tabela koymakla yetinildi. Daha sonra yönetim sivilleşince, Süleyman Demirel iktidarında bu bölüm tekrar ibadete açıldı ve bu durum günümüze kadar sürdü. Aynı şekilde Ayasofya'nın camiye çevrilmesi hülyası da...

Özet Kaynakça: Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, *Üç Devirde Bir Mabed*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994; Semavi Eyice "Ayasofya" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1. Cilt, s. 446-457, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994.

ÇARŞAFTAN TAYYÖRE GEÇİŞ

1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine, İstanbul Fatih'te baştan aşağıya siyah çarşaflar giymiş kadınlar, meydanda toplanıp Halide Edip ile Meliha Hanım'ı dinlemişlerdi. Aslında çarşaf o günlerde İstanbul'da hiç de yaygın değildi, ama kadınlar çarşaf giyerek belli bir mesaj vermeyi amaçlamışlardı. Çarşaf bir yanda 'sıradan' kadınlarla yakınlaşmanın, diğer yanda yaşanan tarihsel anın kutsallaştırılmasının, aynı dava altında, anonimliğin ve eşitliğin sağlanmasının bir aracı olurken, ezilen Doğu'yu istilacı Batı'dan ayıran bir simge işlevi görmüştü. Bu simgesellik, Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara Hükümeti tarafından da kullanılacak, daha sonra Kemalist rejim tüm enerjisini kadınları çarşaf ve peçeden çıkarmaya harcayacaktı. Ancak 'Ebedi Şef'in bu konudaki sözleri ve eylemleri ilk bakışta epey kafa karıştırıcıydı.

Çelişkiler

Örneğin Afet İnan, Mustafa Kemal'in 1918 yılının Temmuz ayında tedavi için gittiği Almanya Karlsbad'da kaleme aldığı hatıralarında, "Bu kadın meselesinde cesur olalım. Vesveseyi bırakalım (...) Açılsınlar, onların dimağlarını ciddi ulûm ve Fünûn ile tezyîn edelim (donatalım). İffeti, fenni sıhhi surette izah edelim. Şeref ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede ehemmiyet verelim..." dediğini anlatıyordu. Nitekim, 23 Temmuz 1919'daki

Erzurum Kongresi sırasında, Mazhar Müfit (Kansu)'ya yazdırdığı "zaferden sonra olacaklar" listesindeki maddelerden biri tesettürün kaldırılmasıydı. Ancak, yıllarca Atatürk'ün sekreterliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak'a göre, 1928'de Afgan Kralı Emanullah Han'ın, Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında gördüğü yenileştirme hareketlerinden etkilenerek, kadın giyimi konusunda bir kanun çıkardığını öğrenince üzülmüş, "Eyvah adam gitti demektir; ben kendisine ısrarla bu mevzua girmemesini tavsiye ettim, çok yazık oldu," demişti. Gerçekten de bir süre sonra Kral taç ve tahtını terk ederek kaçmaya mecbur olmuştu.

Peki, Mustafa Kemal Emanullah Han'a verdiği tavsiyeyi kendi uygulamış mıydı? Cevabı, ömrü boyunca en yakınındakilerden biri olan Falih Rıfkı versin:

> "Atatürk, kadın meselesinin üstüne pek varamamıştır. Köyde ve geri kalabalıkta din kadar kuvvetli şey ırz, ırz da kadın demektir. Ahlakın ölçüsü ırzdır. Dönülmeyen yemin, ırz üstünedir. Medenî Kanun, yeni Türk cemiyetinin hazır nizamı değil, ideali idi. Bu cemiyet mahkemelerde kalıptan dökülmeyecekti. Kızlı erkekli mektepten yetişecek ve mektepten çıkacaktı. İktisadî şartların yaratacağı yasama imkânları, kadını hürriyetine kavuşturacaktı. Halk kadınının kurtuluşu uzunca bir zaman alacaktı."

Falih Rıfkı bir başka konuya daha dikkat çeker:

> "Kadın anlayışında pek garpli olduğu söylenemez. Hatta hanımların boyanmasını bile istemezdi. Son derece kıskançtır. Denilebilir ki harem temayülünde idi. Bu O'nun hissi mizacı ve alışkanlığıdır. Kafasına göre, kadın hür ve erkeklerle eşit olmalıydı. Batı medeniyeti dünyasının kadını ile Türk kadını arasında hiçbir fark kalmamalıydı. Medenî Kanun'la Türk kadınının bütün haklarını veren Atatürk, kendi münasebetlerinde bırakın ecnebi erkekle evlenen Türk kadınını, ecnebi kadınlarla evlenen Türk erkeğine bile tahammül etmezdi."

Atatürk'ün ihtiyatlı devlet adamı kimliği ile muhafazakâr erkek kimliğinin ipuçlarını, 21 Mart 1923'te Konya'da Kızılay Kadın Kolu'nun organize ettiği çayda yaptığı şu konuşmada görürüz:

"Gerçekten de özellikle büyük şehirlerde kıyafetlerimiz bizim olmaktan çıkmıştır. Şehirlerdeki kadınlarımız iki aşırı kılık içinde görünüyorlar. Ya dışarıdan ne olduğu bilinmeyen çok kapalı, karanlık bir kılık ya da Avrupa'nın en serbest balolarında bile gösterilmeyecek kadar açık bir giyiniş. Her ikisi de dinimize aykırıdır (...) Kılıklarını da aynen Avrupa kadınını taklit ederek giyimlerini aşırılığa götürenler düşünmelidirler ki; her ulusun kendi gelenekleri, alışkanlıkları, ulusal özellikleri vardır. Başkasını aynen taklit eden millet; ne o milletin aynı olabilir, ne kendi ulusallığı içinde kalabilir. Bunun sonu da umulana varılmamanın acısıdır. Kapalı olmayan fakat erdemli olan bir giyimle ilim ve sanat hareketlerine, sosyal hareketlere katılan kadını, dünyanın en tutucu milleti bile beğenir."

İklim ve erkek bencilliği

27 Ağustos 1925 günü İnebolu'da mesleyi bir kez de (sadeleştirilmiş bir Türkçe ile) 'iklim' ve 'erkek bencilliği' açısından yumuşak bir dille ele alır ama eylemde sertleşeceğinin işaretini de vermiştir:

"Seyahatim sırasında köylerde değil bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok yoğun ve itina ile kapatmakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mutlaka ıstırap verici olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar bu biraz bizim bencilliğimizin eseridir. Çok namuslu ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar, kadınlarımız da bizim gibi aklı eren ve düşünen insanlardır. Onlara ahlakın kutsallığını telkin ettikten, millî ahlakımızı anlattıktan ve onların zihnini nur ile, temizlik ile donattıktan sonra fazla bencilliğe gerek kalmaz. Onlar yüzlerini dünyaya göstersinler. Ve gözleriyle dünyayı dikkatle görebilsinler (...) Arkadaşlar, özel

olarak söylüyorum. Korkmayınız, bu gidiş zorunludur (...) İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve önemli bir sonuca ulaşmak için gerekirse bazı kurbanlar da verelim. Bunun ehemmiyeti yoktur (...) Medeniyetin coşkun seli karsısında direnmek boşunadır..."

Mesaj alınmıştır

Atatürk benzer bir konuşmayı 30 Ağustos 1925 günü Kastamonu'da da yapınca, yerel yöneticiler canla başla giyim kuşam devrimini hayata geçirmeye soyundu. Eskişehir Belediye Başkanı yerel gazetede yayımlanan bir bildiriyle, hanımların giydikleri peştamalın terk edilerek uygar bir giysi giyilmesini istedi. Ordu'da yayımlanan *Güzel Ordu* gazetesindeki başmakalede, peçe ve çarşafın yüzyıllardan beri toplum hayatında sebep olduğu anlamsız etkilerden bahsedildi ve çağa uymayan bu giysilerin terk edilmesi istendi. Tirebolu Belediyesi 7 Ekim 1926'de aldığı bir kararla, halka peçelerini çıkarmaları hususunda 48 saat süre verdi. Ayrıca kasabanın ileri gelenlerinin hanımları, peçelerini çıkarmak suretiyle halka öncülük etmek istedi ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı. Trabzon İl Genel Meclisi 11 Aralık 1926'da aldığı bir kararla, halka on gün süre tanıyarak, bu tarihten sonra peçe takmaya devam edenlerin cezalandırılacaklarını duyurdu. Aydın'da da İl Genel Meclisi tarafından 1 Şubat 1927 tarihinde alınan bir kararla peştamal, üstlük ve çarşaf kullanımı yasaklanarak, halka 1 Nisan 1927 tarihine kadar süre verildi ve bu tarihten sonra söz konusu yasağa uymayanların cezalandırılacağı duyuruldu. 1928'de Sivas Belediye Başkanlığı, peçe ve çarşafın kaldırılması yönünde çalışmalar yapılmasına karar verdi.

İzlenen politikalar sonuç vermeye başlamış olmalıydı ki kadınlar çarşaf ve benzeri giysilerini çıkararak hızla batılı giysilere büründüler. Yazın ipekli kumaştan yapılmış tayyör, üzerine tayyörün rengine uygun ve aynı kumaştan pelerin, başa da arkadan sıkılan tül örtü, kışın tayyör, üzerine manto giyildi. Moda dergileri

sıkça manto modelleri vermekte, biçki dikiş kurslarında öğrencilere manto dikişi öğretilerek, manto giyimi yaygınlaştırılmaya çalışılmaktaydı. Ancak baş giyiminde henüz tek tip bir tavır oturtulamamıştı. 1930'da kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı tanınmasından sonra, çarşaf ve peçelerle oy kullananların kimliklerinin tespiti sırasında tatsız olayların yaşanması üzerine, peçe ve çarşaf konusu yeniden gündeme getirildi. Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının 'verildiği' 1934'te bu durum daha büyük sorun oldu.

Kanun yok ama tamim var

16 Mart 1935'te Adana'da, 29 Nisan 1935'te Ordu'da, 10 Temmuz 1935'te Sungurlu'da peçe ve çarşaf kullanımı yerel yönetimlerce yasaklandı. CHP'nin 16 Mayıs 1935 tarihli oturumunda Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, "Kadın devrimi, bir ülkenin bağımsızlığının ve geleceğinin koruyucusu, rejimin esasıdır. Komisyonumuzun ve hükümetimizin ilgi ile takip ettiği bu işi onaylamanız hükümet için büyük bir direktif olacaktır," diyerek, işin peşini bırakmayacaklarının işaretini verdi.

Nitekim Şükrü Kaya imzasıyla yayımlanan 22 Temmuz 1935 tarihli bir tamim uyarınca, önce Mersin'de belediye kararıyla, sonra Trabzon'da vali başkanlığında toplanan İl Genel Meclisi kararıyla, kadınların çarşaflı olarak sokağa çıkması yasaklandı. Bu kararda çarşafın sakıncaları anlatılmış ve polise çarşaflı kadınları götürmeleri konusunda emir verilmişti. Trabzon'un kararı Rize İl Genel Meclisi tarafından aynen kabul edildi ve uygulandı. 1935 yılı boyunca sırasıyla Bodrum, Adana, Antalya, Sungurlu, Zile, Konya, Afyon, Maraş'ta benzer kararlar alındı ve uygulandı.

Milli vazife

23 Nisan 1937'de yayınlanan şu tehditkâr tamim ise modernleşmenin emirlerle gerçekleştirilmesinin imkansızlığını adeta ilan ediyordu:

"Medenî vasıflarla donatılmış bir milletin kadınlarında görülmesi asla yakışık almayan peçe ve çarşaflara ötede beride ara sıra rastlanılmaktadır (...) Türk medenî rejimi ise asla bu gibi çirkin ve alelacayip kıyafetlere taraftar değildir. Her vatandaş şunu iyice bilmelidir ki inkılaba, rejime uymayanlar, gericiliğe eğilimli ve bu çirkin arzu ve eğilim ile sakatlanmış kabul edileceklerdir. Medenî haklarını çok iyi kullanan erkeklerin, eşlerinin medenî hakkını da teslim etmeleri ve ona uymaya mecbur etmeleri, kendileri için millî ve kanunî bir vazife ve borçtur!..."

Fransız siyaset ve fikir adamı Eduard Herriot hatıralarında, Atatürk ile yaptığı bir mülakatta kadınlara peçelerini nasıl attırdığını sorduğunda, "Bu hususta tarafımızdan hiçbir zorlama yapılmış değildir; biz yalnız yüzlerini açacak hanımları koruyacağımızı ilan ettik, iş kendiliğinden yürüdü" şeklinde bir cevap aldığını yazıyordu. Anlaşılan 'zorlama' deyince 'Ebedi Şef'in aklına gelen bizimki ile aynı değildi...

Özet Kaynakça: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C.I, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973; Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, 1966; *Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi: Cumhuriyetin 75.Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler*, Özel sayı,1998, s. 89-93.

NİSA TAİFESİNE SEÇME VE SEÇİLME HAKKI

1870'lerden 1923'e kadar yüz kadar örgüt kuran, onlarca gazete ve dergi çıkaran Osmanlı kadın hareketi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihatçı politikalar nedeniyle Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten vb. gayrimüslim unsurlarını kaybetmiş, 1923'ten itibaren de ulus-devlet mantığına uygun biçimde 'Türkleşmişti' ama idealleri değişmemişti. Fakat Kemalist kadroların yaratmaya çalıştığı 'modern kadın' tahayyülü, bu kadınların kafasındaki kadın tahayyülünden epey farklıydı. Kemalist erkeklerin kadınlardan bekledikleri, sadece vatana hayırlı evlatlar yetiştiren anne, yuvasını güzelleştiren eş, eğitimli, meslek sahibi bir kadın olması değil, aynı zamanda Batı tarzı giyinen, makyaj yapan, tiyatrolara, konserlere, konferanslara giden, erkeklerle yemek yiyen, balolarda dans eden, güzellik yarışmalarına katılan bir kadın da olmasıydı. Sadece, bu kadınların siyasetle ilgilenmeleri istenmiyordu, o kadar!

Suskun lider

Nitekim 1 Nisan 1923'te Birinci Meclis feshedilip seçimlere gitme kararı verildiğinde ilk iş, seçim kanununun "Her 50 bin erkek bir mebus seçer," maddesinin, "Her 20 bin erkek bir mebus seçer," şeklinde değiştirilmesi olmuştu. Ancak, karar alınırken kadın haklarından söz eden tek kişi olan Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, "nisaiyyundan" (kadın takımından) veya "feminist" sözleriyle alaya alınmış, konuşması "Şeriata hürmet

ediniz!" bağırışları arasında sıra kapaklarına veya topuklarıyla yere vurarak susturulmuştu. Tunalı Hilmi Bey'e itiraz edenlerin başında, bugün bazı çevrelerde 'ilk Türk demokratı", 'ilk Türk liberali' diye yüceltilen Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) de vardı. Hüseyin Avni'ye göre, kadınlarımız çok saygıdeğer varlıklardı, ancak seçme ve seçilme hakkı için henüz yeterince gelişmiş değillerdi. Bu hakkı kullanacak seviyeye geldiklerinde zaten bu haklarını alırlardı.

Kadınlar Halk Fırkası

Bu durum karşısında, Osmanlı döneminden beri kadın hakları konusunda mücadele veren öğretmen ve yazar Nezihe Muhiddin önderliğindeki bir avuç kadın elbette yılmadı ve Mustafa Kemal'in kurduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kadınlar kolunu oluşturmak amacıyla başvuruda bulundu. Cevap alamayınca, daha cüretkâr bir adım attılar: 15 Haziran 1923'te Kadınlar Halk Fırkası (KHF) adıyla bir partinin kuruluş beyannamesini İçişleri Bakanlığı'na sundular. Olay basında "Kadınlar mebus olmak istiyor", "Tek gayeleri mebus olmak"şeklinde yer aldı.

İçişleri Bakanlığı'nın tam sekiz ay süren sessizlik döneminden sonra, hükümet, "kadınların seçme ve seçilme hakkı olmadığı" için KHF'nin kuruluşuna izin vermediğini tebliğ etti. *Tanin* gazetesinde ise "bazı düşünceleri nedeni ile uygun bulunmadığı" yazılıydı. Bu 'bazı düşünceler'in ne olduğu hiçbir zaman açıklanmadı ama nizamnamenin, siyasi hakları ima eden 2. Maddesi'nin, kadınların belediye seçimlerinde aday olmasını öneren 3. Maddesi'nin ve kadınların savaş halinde askerlik görevi yapmasını öneren 8. Maddesi'nin çok "taşkın" bulunduğu kulaktan kulağa fısıldanıyordu. KHF kurucuları partinin başına rejimin önemli adamlarından Ali Fethi Bey'i getirerek tekrar başvurdularsa da, Ankara'nın (bunu Mustafa Kemal diye okumak gerekir herhalde) cevabı yine

"hayır" oldu. Bu sefer de, o sırada kuruluş faaliyetleri süren Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) yüzünden, 'halk fırkası' adının bir kadın kuruluşu tarafından kullanılması "bölücü" bulunmuştu!

Nezihe Muhiddin ve arkadaşları yine yılmadı; 'taşkın' maddeleri değiştirerek 7 Şubat 1924'te Kadın Birliği adlı örgütü kurdu. Nizamnamenin 3. Maddesi'nde "Birliğin siyasetle alakası yoktur" denmesine bakılırsa, bir önceki tecrübeden fazlasıyla ders alınmıştı. Nitekim dernek kimsesiz çocuklara, fakir kadınlara yardım edip, onlara aş ve iş sağlamak, yerli malını özendirmek gibi 'hayırseverlik' işleriyle uğraştı. Seslerini kısmakla akıllılık yapmışlardı, çünkü daha bir ay önce İstanbul'un ünlü gazetecilerine ve baro başkanına, İstiklal Mahkemesi'nde sıkı bir gözdağı verilmişti.

Daha mühim meseleler var

13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı, Kürtler, solcular, dindar grupların yanı sıra kadınların siyasi taleplerine de kulak tıkamak için yeni bir bahane oldu. *Cumhuriyet* gazetesi "Türkiye'nin hayatında çok mühim meseleler mevcut olduğu bir zamanda, hanımlarımızın mebusluk propagandası veya reklamı ile meşgul olmaları pek ciddiyetsiz," diye yazıyordu. Ama Nezihe Muhiddin pes etmedi; Temmuz ayında *Kadın Yolu* dergisini çıkarmaya başladı. İlk yazısı kadınlara siyasi haklar tanınması üzerine olan dergide, Enver Behnan (Şapolyo), Yaşar Nabi (Nayır) ve Fahrettin Kerim (Gökay) gibi kadın hakları savunucusu genç erkek yazarlar da yazıyordu. Ancak 1925'te Şeyh Said İsyanı bahanesiyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu etkisini gösterdi ve TKB ciddi bir 'öz sansür' uygulamaya başladı.

1926'da TKB, CHF'ye üye olmak için başvuruda bulundu. Cevap "kadınların hayır işleri ile uğraşmasının daha doğru olacağı" yolundaydı. TKB'den Mustafa Kemal'e yakın bazı kadınlar da, yeni çıkan Medenî Kanun'la "kadınlara layık olmadıkları hakların bile

verildiğini" söyleyerek, siyasi taleplerde ısrar edilmesini eleştirmişlerdi. Ama Nezihe Muhiddin yine durmadı; 1927'de Denizli, Aydın, Afyon ve Diyarbakır'da şubeler açıldı ve CHF listelerinden genel seçimlere katılmak için kampanya başlatıldı. Elbette bu teklif de kabul edilmedi. TKB bunun üzerine seçime erkek adayla katılma kararı aldı. Ancak kendini 'feminist erkek' diye tanıtan ve seçimler için bıyıklarını bile kestiren Kenan Bey, alaylara tahammül edemeyince adaysız kaldı.

O zaman askerlik yapsınlar

21 Haziran 1927 günü Askerlik Kanunu üzerine yapılan görüşmelerde, Hakkı Tarık (Us) kadınların seçme ve seçilme hakkından yana olduğunu söyleyince, Recep (Peker) "Kadınlar Türk vatanıyla bu denli ilgili iseler, önce askerlik yapsınlar!" diyerek işi yokuşa sürdü. Hatırlanacağı üzere daha önce de, kadınların parti kurmaları "askerlik yaparız" dedikleri için uygun bulunmamıştı.

Rejimin 'kadın hakları bakanı' rolünü üstlenen, *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi Bey, ilk kez kadınlardan yana tavır alarak bu durumu eleştirdi, ancak *Cumhuriyet* gazetesi genel olarak alaycı yayınına devam ediyordu. Örneğin gazetede çıkan bir yazıda "Hanımların mebusluğu hiç fena olmaz, Meclis'te sık sık moda etrafında münakaşalar cereyan eder. Hanımların balolarda smokin mi yoksa dekolte tuvalet mi giymelerinin daha uygun olacağına dair, mesela İstanbul mebusesi ile İzmir mebusesi arasındaki hararetli mücadeleyi, bütün erkek mebusların merak ve tebessümle dinleyeceğine şüphe yoktur," deniyor, kadın mebuslar kumaş türleri üzerine tartışırken karikatürize ediliyordu.

1927 yazında, Heybeliada'da açılacak bir yaz kampı dolayısıyla Milli Eğitim Bakanlığı ile tartışan Nezihe Muhiddin, önce Kadın Birliği'nin başkanlığından istifa ettirildi, ardından birliğin 500 lirasını kişisel işleri için sarf ettiği iddiasıyla mahkemeye verildi. Yunus

Nadi olayı "Oh diyoruz, aman kurtulduk! Artık her gün kusma eğilimi içinde bunalmaktan kurtulduk!" diye değerlendiriyordu.[13]

1930 baharında kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanındı. Kadınlar Birliği, 11 Nisan'da İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda bu karara teşekkür mitingi yaptı. Ardından Nezihe Muhiddin ve bir grup arkadaşı, CHF'ye üye olmak için başvurdu ama cevap yine olumsuzdu. 1933'te Cumhuriyet'in 10. yılı şerefine, kadınlara köy yönetimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanındı. İlk kadın muhtar, Aydın'ın Çine ilçesine bağlı Demircidere köyünün muhtarlığına seçilen Gülkız Ürbül Hanım oldu. Sırada milletvekili seçme ve seçilme hakkının 'verilmesi' vardı. Çünkü artık bunu daha fazla geciktirmek için bir bahane kalmamıştı.

4 Aralık 1934 günü TBMM'de yapılan oylamada 258 olumlu, 53 çekimser ve 6 boş oy kullanılmıştı. 6 Aralık günü Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir kadın mitingi yapıldı. 18 Aralık 1934 tarihli *Zaman* gazetesinde 'Seçilecek umum mebus adedinin yüzde beşi kadın azadan mürekkep olacaktır. Bu takdirde mecliste 18 kadın saylav bulunacaktır' denilmişti.

"Mebus olmak haddimize düşmez, ama..."

1935 seçimlerinden önce *Cumhuriyet* gazetesi "Kadın Saylav Olursa" başlıklı bir anket düzenlemişti. Ankete adaylar, aday olması düşünülenler ve ikinci seçmenler katılmıştı. Çoğu doktor, öğretmen, akademisyen, edebiyatçı olan bu kadınlara dört soru soruluyordu. Bu sorular, milletvekili seçilmeleri halinde neler yapacakları, kadınların askerlik yapması konusundaki düşünceleri, o günlerin popüler konusu olan Bekârlık Vergisi'ne yaklaşımları ve Türk Kadın Birliği'nin gerekli bir örgüt olup olmadığıydı.

13 Nezihe Muhiddin 1931'de yazdığı *Türk Kadını* adlı kitapta Mustafa Kemal'i yücelten ifadelere bol bol yer vererek son bir barışma hamlesi yaptı ama TKB'nin 1935'te kendini feshinden sonra köşesine çekildi. Küskün yıllarında 20 roman, 300 öykü yazdıktan sonra 10 Şubat 1958'de İstanbul'da bir akıl hastanesinde, unutulmuş bir kadın olarak dünyaya veda etti. Halen Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömülüdür

Ankete cevap verenlerin pek çoğu, rejimin sadık destekçileriydi, nitekim bunlar söze "Mebus olmak haddimize düşmez ama olursak..." diye başlıyordu. Örneğin, Şehir Meclisi üyesi Nakiye Hanım şöyle devam ediyordu:

"Kadınlık namına Meclis'ten istenecek şey kalmadı ki! Her hak hayale gelen veya gelmeyen hak kadınımıza verildi. Medenî Kanun'da müsavat, tahsilde müsavat, işte müsavat! Daha ne istiyoruz bilmem ki? Kocasından dayak yiyen kadın için ne isteyelim, kanun kendisine hak vermiştir, gitsin arasın" derken, çocuk doktoru Nihal Hanım "Olmaz efendim olmaz. Kadın nerede askerlik nerede? İçimizde daha bayram topundan korkan kadınlarımız var. Hem de fizyoloji kadınların aleyhinedir. Erkekte metanet, cesaret, adale kuvveti, bazu, ne bileyim mukavemet, asap her şey kuvvetlidir. Aksini iddia eden varsa gelsin bana sorsun. Ben doktorum. Asker olunur iddiasında bulunanların sözü züppelikten başka bir şey değildir. Siz hayalata değil, maddiyata bakın. Biz kadın doktorlar bu kadar modern yetiştiğimiz halde hükümet tabibliği bile yapamıyoruz. Öyle ata binip, beline de tabanca asıp cürmü meşhuda hiçbirimiz gidemeyiz doğrusu. Hem kadınların 30 gün içinde sayılan tavırları, programları, Mazhar Osman'ın dediği gibi 7 günü geçmez."

Bekârlık Vergisi konusuna gelince, kadınların eş seçme hakkının olmadığı, bu nedenle bu verginin kadınlardan değil sadece erkeklerden alınması fikri benimsenmişti. Nihal Hanım ise nüfusun henüz istenen düzeye ulaşmadığı koşullarda, Bekârlık Vergisi'nin nüfusun artması ve mazbut bir aile hayatının olabilmesine olanak sağlayacağını düşünüyordu.

Dönemin kanaat önderlerinden Falih Rıfkı "seçme ve seçilme hakkına sahip kadınların" Cumhuriyet modernleşmesindeki işlevini şöyle anlatıyordu:

"İlk yapacakları iş, fırka toplantılarında, fırkanın propaganda bölümlerinde sandık başında çok kadın ve şapkalı kadın bulundurmaktır. 1935 Türkiye saylav (milletvekili) seçiminin üstünde, kadın

kurtuluşunun ölçüsüz sevinci dalgalanmalıdır (...) Türk Kadın Gençliği bütün yabancı gözlerin bu seçimde kendi üzerlerine çevrilmiş olduğunu bilmelidir. İçlerinde Türk kadınının siyasal yaşayışa girecek yetkinliğe daha erişmemiş olduğunu ileri sürerek gülümseyenler olduğu gibi, batı illerinde siyasal haklarını kazanmak isteyen kadınlar, kendi erkeklerini, 1935 seçiminde Türk kardeşlerinin göstereceği ileriliği tanık tutacaklardır."

8 Şubat 1935 seçimlerinde, *Zaman* gazetesinin verdiği sayı kadar, 17 kadın milletvekili meclise girdi. Ara seçimlerde buna 1 kişi daha eklendi ve sayı 18 oldu. Anlaşılan, kadın milletvekili sayısı önceden belirlenmişti; yani örtük bir kota uygulaması söz konusuydu. Ama bu olumlu bir kota değildi; çünkü adeta rejim tarafından 'görevlendirilen' bu kadınlar arasında, gerçekten kadın hareketinden gelen çok az kişi vardı. Örneğin, bu konuya en çok emek veren Nezihe Hanım CHP'den aday gösterilmemiş, bağımsız olarak da seçilememişti. CHP listelerinde, Mustafa Kemal'e sadakatlerini sık sık sergileyenlere yer verilmişti.

Seçimlerden sonra misyonunu tamamladığına inandırılan Nezihe Muhiddin'in kurduğu TKB, Mayıs 1935'te feshini istedi. Birliğin o zamanki başkanı Latife Bekir'in açıklaması şöyleydi: "Bundan böyle Türkiye'de bir kadınlık meselesi yoktur ve bu arada her erkek gibi kadın da bir tek şefin idaresi altında memleketin iyiliği için çalışmaktadır. [1924] Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuz artık bu yolda çalışacak Birliğin devamına lüzum bırakmamış ve kadınlarımızın ayrıca bir teşekkül halinde çalışmasına sebep kalmamıştır. Bunun için, birliğin kapanmasını teklif ederim. İsteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilirler."

Ne lütuf, ne erken

Bu kısa tarihçe bize gösteriyor ki, resmî ideolojinin iddia ettiği gibi 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi bir 'lütuf' değildi. Aksine, Cumhuriyet'in erkekleri, dokuz yıl boyunca

kadınlara bu hakkı vermemek için ellerinden geleni yapmışlar, onları yıldırmak, sindirmek için her türlü aracı kullanmışlardı. (Bu yıllarda erkek adayların da merkezden belirlendiğini ve seçimlerin iki dereceli olduğunu hatırlatalım.) Kadınların bir bölümü rejimin kendilerine biçtiği elbiseyi giymekten memnun görünmekle birlikte, Nezihe Muhiddin öncülüğündeki bölümü, İngiliz ve Amerikan Sufrajetleri gibi zorlu bir mücadele vermemekle birlikte, İstiklal Mahkemeleri'nin rejimin en güçlü adamlarını bile idama mahkum ettiği, sürdüğü o yıllar boyunca, siyasi haklara ilişkin taleplerini ısrarla dile getirmeye çalışmışlardı. Bu ısrarlı tutumları sayesinde elde ettikleri seçme ve seçilme hakkı, resmi ideologların tekrarlamayı pek sevdikleri gibi Fransa'dan (1944), Japonya'dan (1945), İsviçre'den (1971) önceydi ama Yeni Zelanda'dan (1893), Avustralya'dan (1894-1908), Finlandiya'dan (1906), Norveç'ten (1913), Danimarka ve İzlanda'dan (1915), Rusya ve Hollanda'dan (1917), İngiltere, Almanya, Avusturya, Letonya, Polonya ve Estonya'dan (1918), Arnavutluk, Çekoslovakya ve ABD'den (1920), Azerbaycan, Ermenistan ve İsveç'ten (1921), Moğolistan, Tacikistan, Kazakistan, Türkmenistan (hepsi de Sovyet cumhuriyetleriydi), Ekvador, Romanya, Güney Afrika Cumhuriyeti, İspanya, Şili, Portekiz, Uruguay, Tayland ve Brezilya'dan (1924-1933 arası) sonraydı.[14]

Özet Kaynakça: Aynur Demirbilek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, İmge Kitabevi, 1993; "Kadın Dosyası", Hazırlayan: Hülya Balcı Akarlı, *Toplumsal Tarih*, S. 99, Mart 2002, s. 6-57; Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılâp*, Metis Yayınları, 2003; Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam Yayınları, 1999; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2009.

14 Bu ülkelerin bazılarında kadınların seçme ve seçilme hakları birtakım kısıtlamalara tabiydi.

MECLİS'TE GAYRİMÜSLİMLER

1877'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun meclislerinde gayrimüslimler geniş biçimde temsil edilirken, 23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM'de tek bir gayrimüslim milletvekili yoktu. Birinci Meclis'in 1 Nisan 1923'te kendini feshedip seçimlere gitme kararı aldığı günlerde, 1915'ten beri bozuk olan Türk-Ermeni ilişkilerini düzeltmek için 1922 yılının son günlerinde İstanbul'da kurulan Ermeni Türk Teali (Dostluk) Cemiyeti'nin şeref başkanı, Osmanlı Bankası yöneticilerinden Berç Kerestecian ve Ermeni Cemaati'nin Dünyevi Meclisi'nin eski üyesi Artin Musodicyan, Lozan'da barış görüşmelerini yürüten İsmet Bey'e bir telgraf çekmişti. Telgraf, hem Lozan'daki heyete Ermeni cemaatinin desteklerini belirtiyor hem de mayıs-haziran'daki genel seçimlere Ermenilerin de katılma isteğini iletiyordu. Elbette bu katılım, Mustafa Kemal'in başında olduğu 'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu' (o sırada henüz CHF halini almamıştı) saflarında olacaktı; yani ayrılıkçı bir talep değil, bütünleşmeci bir talep söz konusuydu. Ancak bu telgrafa Ankara'dan olumlu ya da olumsuz bir cevap gelmedi.

Gayrimüslimlerin ikinci hamlesi 1930'da oldu. 12 Ağustos 1930'da bizzat Mustafa Kemal tarafından kurdurulan muvazaa partisi Serbest Cumhuriyetçi Fırka (Serbest Fırka veya SCF) listelerinde, 117 gayrimüslim aday kendine yer buldu ancak propaganda faaliyetleri sırasında öyle ağır saldırılarla karşılaştılar ki, seçimlere

katıldıklarına katılacaklarına pişman oldular. Gayrimüslimlerin blok halinde oy verdikleri Serbest Fırka'nın 98 gün sonra, henüz seçim sonuçları tam olarak açıklanmadan Ankara tarafından feshe ikna edilmesiyle, gayrimüslimlerin bu ikinci teşebbüsü de akim kaldı.

1935'te ödüllendirme

1930'un acı tecrübelerinden ders almış olan gayrimüslimler, 1935'teki genel seçimlerin arifesinde cemaat sorunlarından hiç söz etmemişler, ağız birliği etmiş gibi Türk kimliğine ve CHP'ye bağlılıklarını açıklamışlardı. Bu tavrın ödülünü de aldılar. Bizzat Atatürk tarafından hazırlanan CHP listesinin dışında yine bizzat Atatürk'ün hazırladığı 'Müstakiller' listesindeki 43 aday arasında 12 gayrimüslim vardı. Anlaşılan bu kişilerin 'kutsal' CHP listelerini lekelemeleri istenmemişti. Müstakillerden 13'ü seçilmeyi başardı.[15]

Keresteciyan-Türker olmak kolay mı?

TBMM'de azınlık milletvekili olmanın ne demek olduğunu anlayabilmek için bu milletvekillerinden birinin, Berç Keresteciyan-Türker'in hayat hikâyesine bakmak yeterlidir.

Berç Keresteciyan 1870 yılında doğdu. Beş yaşındayken İstanbul Gümrüğü Şube Müdürü olan babası öldüğü için, Maliye Tercüme Kalemi Müdürü olan amcası Bedros Keresteciyan tarafından yetiştirdi; Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Türk

15 Bunlardan Ermeni Berç Keresteciyan-Türker Afyon Karahisar'dan, Yahudi Abravaya Marmara'lı Niğde'den, Rum Nikola Taptas Ankara'dan, Ortodoks Türk (Karamanlı) İstamat Zihni Özdamar ise Eskişehir'den milletvekili olarak Meclis'e girdi. Berç Türker 1939, 1943; İstamat Z. Özdamar 1939, 1943, 1946; Nikola Taptas ve Abravaya Marmara'lı ise 1939 Genel Seçimleri'nde de yerlerini korudular. Bazı kaynaklarda aynı yıl seçilen kadın milletvekilleri Behire Bediş Morova'nın Yahudi asıllı, Huriye Öniz Baha'nın Rum asıllı olduğuna dair iddialar varsa da, bu konuların uzmanı Rıfat N. Bali, bu kişileri 'azınlık/gayrimüslim milletvekili' olarak değerlendirmiyor.

entelektüeller tarafından basılan ilk gazete olan *Tercüman-ı Ahval*'de editör olarak çalışan dilbilimci amcası sayesinde, Galatasaray Lisesi ve Robert Kolej'de okudu.[16] Maliye Vekâleti'nde kısa bir süre çalıştıktan sonra yine amcasının aracılığıyla Osmanlı Bankası'na giren Berç Keresteciyan, 1911'de üçüncü kez kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin tek gayrimüslim kurucu üyesiydi.

1914'te savaş patladığında, Osmanlı Bankası'nın Fransız ve İngiliz yöneticileri ayrılmak zorunda kalınca, yönetime Osmanlı İmparatorluğu'nu temsilen Rum Kartali, Katolik Hanemoğlu ve Keresteciyan atanmıştı. Bu görev kendisini, 24 Nisan 1915'te başlayan korkunç kırımdan kurtardı. Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri savaşı kaybedip 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile silah bırakınca, bu kez de Osmanlı Bankası'nın eski yöneticileri geri döndü; Keresteciyan, Hatemoğlu ve Kartali görevlerinden ayrılmak zorunda kaldı.

Mustafa Kemal'e destek

1918'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kasası ve mali denetçisi olarak görev yapan Berç Keresteciyan, Cemal Kutay'a göre, 15 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gitmek üzere hazırlanırken, Mustafa Kemal'in avukatı Saadettin Ferit Bey'e "Siz, Paşa Hazretleri'nin hem avukatı, hem zannederim yakın dostusunuz. Paşa hazretlerinin bindiği vapur Boğaz dışında bir İngiliz torpidosu tarafından batırılacak. İkaz ediyorum. Lütfen Paşa Hazretleri'ne iletiniz, kıyıdan gidiniz" bilgisini ulaştırarak kendisini uyarmış, dolayısıyla hayatını kurtarmıştı.[17]

16 Ancak Robert Kolej'in okul yıllığında adı yoktur.

17 Mustafa Kemal'ın bu olaydan söz ederken, kimin ihbar ettiğinden söz etmemesi, Cemal Kutay'ın da güvenilmez bir kaynak olarak ünlenmesi, bu 'kurtarma' hikayesinin aslında yaşanmadığı dedikodularına yol açmıştı. 2005 yılında Berç Garo Şihager adlı Büyükadalı bir Ermeni olayı babasından dinlediğini, babasının da bizzat Berç Keresteciyan'dan dinlediğini söyleyince, bu konudaki şüpheler birazcık giderildi ancak hala, inanmayanlar çok.

Milli Mücadele yıllarında, Berç Keresteciyan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ikinci başkanı olarak, Anadolu'ya takalarla ilaç sandıkları gönderme işini bizzat organize etti. Sakarya Meydan Muharebesi'nin en kritik anlarından birinde, top ateşleme mekanizmaları satın alımı için Mustafa Kemal'in ricasıyla şahsi hesabından 15 bin lira yardım yapması, Mustafa Kemal'in belleğinde olumlu yer etmesini sağlamış olmalı. Milli Mücadele sonrasında, Lozan Barış Görüşmeleri sürerken, *Morning Post* gazetesi aracılığıyla Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a telgraf çekmesi ve İngilizlerin Türkiye'deki Ermenileri himaye etmekten vazgeçmesini söylemesi ise Ankara'da memnuniyet yaratırken, İtilaf Devletleri'nde ve Osmanlı Bankası'nda rahatsızlık yaratmıştı. 1924'te Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin muhasip üyesi olan Berç Keresteciyan, 1925-1928 yıllarında, Taksim'de İtalyan heykeltıraş Canonica tarafından yapılacak olan 'Cumhuriyet Abidesi' için bağış kampanyasına öncülük etti, ayrıca Osmanlı Bankası adına 600 lira bağışta bulundu.

Türk değilsen iş yok

Ancak sadakatinin bedelini ağır ödedi. 18 Mart 1926'da çıkan 788 Sayılı Memurin Kanunu, 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi'nin hilafına 'vatandaşlık' olarak değil de 'etnik' olarak Türk olanların devlet memuru olabileceğini hükme bağlayınca, Osmanlı Bankası'ndaki görevinden emekli olmaya mecbur kaldı. Keresteciyan'ın, 1927-1931 arasında bir süre Eskihisar Çimento Şirketi'nde çalıştığı sanılıyor. 1930'da Serbest Fırka listesinden İstanbul adayı gösterildiği gazetelere yansıdıysa da, Keresteciyan *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi'ye gönderdiği mektupta, adının listeye kendi haberi olmadan konduğunu, bu durumdan üzüntü duyduğunu belirtmişti. Ankara'yı ikna etmiş olmalıydı ki, 1934'te

Soyadı Kanunu çıktığında bizzat Atatürk tarafından kendisine Türker soyadı verildi.

Türker dönemi başlıyor

Cumhuriyet tarihinin en ırkçı, en faşizan yılı olan 1935'te TBMM'ye giren Berç Türker, Meclis'in en çok konuşan milletvekillerindendi. Üstelik çok uzun konuşurdu. Öyle ki, çoğu zaman konuşmasını bitirmek için milletvekillerinin 'yeterlilik' önergesi vermesi gerekirdi. Konuşmalarını dinleyen biri, karşısında gerçek bir Atatürk hayranı, inanmış bir 'Türk milliyetçisi' görürdü.

Örneğin 1935'teki bir konuşmasında, Türk çocuklarının Robert Kolej'lere, Frer mekteplerine gönderilmesini eleştiriyor, hükümetten kaliteli Türk okulları yapmasını istiyordu. 1936'daki bir konuşmasında, Çanakkale şehitleri için anıt mezar yapılmasını öneriyordu. 1937'deki bir konuşmasında, kız ve erkek çocuklarının ayrı okullarda eğitim görmesinin daha doğru olacağını söylüyor, kızlara önce ana olma vazifesinin öğretilmesini istiyor, CHP teşkilatının sık sık esnafın, köylünün, tüccarın ve halkın durumu, istekleri hakkında raporlar sunmasını öneriyordu. Aynı yıl bir başka konuşmasında, Türkiye'nin Babil Kulesi'ne döndüğünden şikâyet edip, Türkiye'de yaşayan herkesin Türkçe konuşması için hükümetin tedbir almasını istiyordu. 1938 yılı konuşmalarında, Ekaliyetler Kanunu'nu 'ekaliyet' (azınlık) teriminden dolayı eleştiriyor, ama ekaliyetlerin bir nizam altına alınmasından dolayı hükümeti tebrik ediyordu. 1938-1939'da, Arap çoğunluğun yaşadığı Sancak'ın Hatay adıyla Türkiye'ye ilhakı sırasında, Hataylı Ermenilere şöyle sesleniyordu: "Nasıl ki Çarlık Rusyası Osmanlı Ermenilerini iğfal etmiş ve mahvetmişti, şimdi de Fransız hükümeti sizi iğfal etmeye çalışıyor, Sakın bu tuzağa düşmeyin, kahraman Türk ordusu sizi gelip kurtardığında ona sıkıca sarılın." Türker sözlerini şöyle bitirmişti: "Türkün sesi Türkün topunun ağzından

gelecektir. Sonra diplomatik vasıta ile teati edilen notalar Türkün kılıcı ile imza olacaktır!"

1940'ta savaş dolayısıyla halkın kemer sıkması için çıkarılan Milli Koruma Kanunu'nu öven Berç Keresteciyan'ın, 1942'de gayrimüslim burjuvazinin belini kıran Varlık Vergisi Kanunu çıkarken ağzını açmaması dikkat çekiciydi. Son kez 1946 seçimlerinde Meclis'e giren Berç Türker'in milletvekilliği 1949'da ölümüyle sona erdiğinde, Kerestecciyanlıktan Türkerliğe uzanan zorlu yolculuk sona erecekti.

Özet Kaynakça: Rıfat N. Bali, "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, S. 167, Kasım 1997, s. 25-34; Aynı yazar, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, S. 186, Haziran 2009, s.61-64; Semi Ertan, "An Armenian at the Turkish Parliament in the early republican period: Berç Türker-Keresteciyan (1870-1949)", Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2005'te kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

CUMHURİYET'İN ORDU-MİLLET PROJESİ

Bugün bazı çevrelerin sıkça tekrarladığı "Bu Cumhuriyet'i askerler kurdu" sözü gerçeğin aşırı zorlanması anlamına gelse de Cumhuriyet'in kuruluşunda asker kadroların ve ordunun büyük rolü olduğu açıktır; çünkü Osmanlı döneminin asker kadrolarının yüzde 93'ü (sivil kadrolarının yüzde 85'i) yeni rejimde görev aldı. Ordu ve kolordu komutanlarının tümü, Birinci ve İkinci Meclis'te milletvekiliydi. 1920-1923 arasında faaliyet gösteren Birinci Meclis'in yüzde 14'ü, 1923-1927 arasında faaliyet gösteren İkinci Meclis'in yüzde 20'si, asker kökenli üyelerden oluşuyordu.

Mustafa Kemal'in 19 Ekim 1924'te eski bir CHF grup kararına dayanarak, Meclis'in kumandan üyelerine ya milletvekilliğini ya askerliği seçmelerini emretmesi üzerine, Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa ve Üçüncü Ordu Kumandanı Cevat (Çobanlı) Paşa ile 1., 2., 3. ve 5. Kolordu kumandanları, milletvekilliğinden istifa ederek/ettirilerek askerliği seçmişlerdi. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ise ordu müfettişliğinden istifa ederek siyasete devam etmeye karar verdi. Bir ay sonra da TpCF'yi kurdular. Ancak bu karar, askerleri siyasetten uzaklaştırmak için değil, Cumhuriyet'in İlanı ve Halifeliğin İlgası başta olmak üzere pek çok konuda Mustafa Kemal'e muhalefet eden komutanları ordudan uzaklaştırmak amacıyla alındı.

Hükümetin asker üyeleri, ancak Mustafa Kemal'in son muhaliflerini tasfiye etmek için kullandığı 1926 İzmir Suikastı Davası'ndan sonra üniformalarını çıkarmayı göze aldılar. Mustafa Kemal, 30

Haziran 1927'de tuğgeneral rütbesiyle askerlikten emekliye ayrıldı. Başbakan İsmet (İnönü) Paşa ve TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, Mustafa Kemal'le birlikte 1. Ferik iken emekliye ayrıldı. Rize ve Çorum milletvekili Fuat (Bulca) ve Eski Adana Valisi ve Kütahya Milletvekili Mehmet Nuri (Conker), 4 Temmuz 1927'de albay rütbesiyle emekliye ayrıldı. Bir dizi asker kökenli sefir, vali, mebus ve hekimin de 'sivilleşmesi' 1926-1927 yıllarından itibaren mümkün oldu ancak, apoletlerin sökülmesiyle doğan boşluk, 1927'de başlatılan (1952'de kaldırılan) 'Umumi Müfettişlik' kurumu ile doldurulduğu. Bu kurum vasıtasıyla ülke sürekli bir sıkıyönetim atmosferinde yaşatıldı.

Aynı şekilde asker kişilere siyaset yasağı getiren 1928 tarihli Askerî Memurlar Hakkındaki Kanun'la, 1930 tarihli Askerî Ceza Kanunu'nun 148. Maddesi, sanıldığı gibi askerlerin siyasete girmesini değil, sadece asker olanın milletvekili olmasını engelliyordu. Nitekim pek çok asker, görevinden istifa ettikten sonra, rejimle ve liderle ters düşmemek koşuluyla, 'sivil' siyasete katıldı, önemli görevlere getirildi.

1935 tarihli Ordu İç Hizmet Kanunu'nun 34. Maddesi'ne konan "Ordunun görevi Türk vatanını ve Türkiye Cumhuriyeti'ni Anayasa'ya göre korumaktır" ifadesiyle de ordunun 'gerektiğinde' siyasete müdahalesinin yolu açıldı.

Kuzu Paşa ile Sarı Paşa

Öte yandan Cumhuriyet'in 1938'e kadarki döneminde Savunma, Bayındırlık ve Ulaştırma bakanlıklarının asker kökenlilere verilmesi gelenek olmuştu. Taşra teşkilatında kumandanların, ordu müfettişlerinin valilerin, kaymakamların görevini yapmaları sık rastlanan bir durumdu. Bütçenin yüzde 30-35'i askerî harcamalara ayrılırdı ve milli savunma bütçesini Genelkurmay Başkanlığı hazırlardı.

Atatürk'ün ölümüne kadarki dönemde görev yapan tüm Milli Müdafaa Vekillerinin (Savunma Bakanlarının), bir zamanlar Atatürk'e sonsuz sadakati yüzünden 'Kuzu Paşa' diye anılan Fevzi Paşa'nın komutası altında görev yapmış eski subaylar olması da eklenince, ortaya mükemmel bir sistem çıkmıştı: Sanki ordu siyasetin dışındaymış gibi görünüyor ama 'Sarı Paşa', 'Kuzu Paşa' vasıtasıyla, orduyu istediği gibi yönlendirebiliyordu.

'Kuzu Paşa' ya da 'Müşir Paşa' diye anılan mareşalin tek kusuru (!) koyu Müslüman oluşu ve askerî konulardaki aşırı muhafazakâr tutumuydu ama bu 'karşıdevrimci' özelliklerine rağmen Atatürk, Fevzi Paşa'ya saygıda kusur etmezdi. Örneğin ayağına çağırmak yerine onu ziyaret etmeyi tercih ederdi. Müşir Paşa da bu ayrıcalıklı konumunun tadını çıkarmayı bilirdi.

Ancak bu ayrıcalıklar sadece protokole ait değildi. Bir dönem durum öyle bir hal almıştı ki, Fevzi Paşa'nın onayını almadan hiçbir yatırım yapılamaz olmuştu. Örneğin İktisat Vekili Celal Bayar, 1936'da, demir çelik tesislerinin Karadeniz Ereğlisi'nde kurulmasını ekonomik açıdan rasyonel bulurken, Müşir Paşa "Orasını savunmak zordur" diyerek, tesisin hiç uygun olmayan Karabük'e kurulmasına neden olmuştu. Doğu vilayetlerine yol yapılmasını, sanayi tesisi kurulmasını, okullar açılmasını 'Kürtlük akımlarını teşvik eder' diye yıllarca engellemişti.

1937'de, Diyarbakır ve Urfa'ya birer fabrika kurulmasını isteyen Urfa Milletvekili Behiç Bey'e, İktisat Vekili Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı'nın onayını alması gerektiği cevabını vermişti. Yıllarca milletvekilliği, CHP genel sekreterliği ve bakanlık yapmış Hilmi Uran'a göre, demiryollarının güzergâhını tayinde ekonomik düşüncelerle askerî mülahazalar çarpışır ama son sözü daima askerler söylerdi.

Atatürk İntihal mi yaptı?

Askerlikle ilgili kavramların genç zihinlere nakşedilmesinde, 1931'de 'Afet' imzasıyla yayımlanan *Askerlik Vazifesi* adlı broşürün

büyük rolü olmuştu. Bu broşür, Kemalizm'in üretildiği model kitaplardan biri olan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabının da bir parçasıydı. 1939'a kadar, daima emekli ya da muvazzaf subaylar tarafından verilecek olan millî güvenlik derslerinde okutulan kitabın yazarı henüz 24 yaşındaki Afet (İnan) gibi görünüyordu ama kitabın asıl yazarının, dönemin diğer önemli doktrinizasyon kitaplarında olduğu gibi, Mustafa Kemal olduğu anlaşılıyordu. Nitekim kitapla ilgili olarak Başvekil İsmet Bey'e yazdığı mektupta "yazılırken ve yazıldıktan sonra bizzat alakadar oldum" demişti. İsmet Bey ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın onayıyla kamuoyuna takdim edilen kitap, II. Abdülhamid döneminin son yıllarına damgasını vuran Alman generali Goltz Paşa'nın, tüm ülkeyi bir ordugâh olarak gören, ordunun millete değil, milletin orduya hizmet etmesini esas alan 'millet-i müsellaha' (ordu-millet) doktrini esasına göre hazırlanmıştı.

Millet-i Müsellaha doktrini

Askerlik Vazifesi kitabını incelemiş olan tarihçi Hasan Ünder'e göre kitabın önemlice bir bölümü, Goltz Paşa'nın 1884'te II. Abdülhamid tarafından *Millet-i Müsellaha* adıyla Osmanlıcaya çevrilen *Das Volk in Waffen* adlı kitabından adeta kopya edilmişti. Ünder, kopya paragrafları sayfa sayfa tespit etmişti. Aslında bu normaldi; çünkü "kitapla bizzat alakadar olan" Mustafa Kemal, 1909'da, Selanik'te kıdemli kolağası (yüzbaşı) iken Goltz Paşa ile bizzat tanışmış, hatta ikili Mustafa Kemal'in yaptığı plan uyarınca Vardar Nehri civarında düzenlenen bir manevraya birlikte katılmıştı. Mustafa Kemal *Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal* (1914) adlı risalesinde, Goltz Paşa'dan "*Millet-i Müselleha* müellifi" ve "büyük âlim, filozof" olarak söz etmişti. Ancak, ortada normal olmayan bir şey vardı: Afet Hanım, *Askerlik Vazifesi* kitabını yazarken yararlandığı kaynakları sayarken Goltz'un kitabından hiç

söz etmemişti! Sanki böyle bir kitaptan haberi bile yoktu. Afet Hanım'ın kitaptan habersiz olması kabul edilebilirdi ama "yazılırken ve yazıldıktan sonra bizzat alakadar olan" Mustafa Kemal'in kitaptan habersiz olması mümkün değildi. Her ne kadar Hasan Ünder, "Okul kitaplarında kaynak göstermek âdet değildi" diyerek Mustafa Kemal'i ve Afet İnan'ı savunmaya çalışsa da, anlaşılan, açık veya gizli yazarlarımızdan biri 'intihalcilik' yapmıştı!

Sen Türksün!

1934'te erata dağıtılmak üzere basılan *Askerin Ders Kitabı* da, ordu vasıtasıyla milli kimlik aktarımının nasıl yapıldığını gösteren önemli bir örnekti. Kitaptan bir bölümü okuyalım:

> "Asker, Sen Kimsin? SEN TÜRKSÜN! Yeryüzünün en ulu milletindensin; sana anlatacağımız (tarih) denilen yazılar ortada yokken, senin milletin doğdu; kanı temiz, yüreği yılmaz, gözü pek yeryüzüne geldi. On binlerce yıl öyle yaşadın; yine öyle yaşayacaksın; senin dedelerinin, ninelerinin çok önce kurduğu yurtlar, şenlikte yeryüzünün cenneti oldular. Bil ki; başka milletlerin görgüde, yapkıda ilk örneği, desteği, öğütçüsü, senin milletin BÜYÜK TÜRK MİLLETİ'dir.
>
> On iki bin yıl evvelinde, yeryüzünün başka milletleri mağaralarda, taş kovuklarında yaban adamları gibi yaşarken, senin dedelerin ORTA ASYA denilen anayurdunun göbeğinde kurdukları şehirlerde yaşar, altın başlı kargısı, gümüş bezeli terkisi ile ağızlar sulandırır, gözler kamaştırırdı. Yeryüzüne şenliği, medeniyeti senin ataların verdi, atı dağdan indirip kuzu gibi yapan, üstüne binip dağlar aşan ve taş kovuklarına sinmiş başka milletleri şaşkın şaşkın kendisine baktıran senin milletin BÜYÜK TÜRK MİLLETİ'dir!..."[18]

18 Büyük harfli kelimeler metnin orijinalinde de büyüktür.

1938 yılında, Kültür Bakanlığı Milli Seferberlik Direktörü Kadri Yaman'ın şu sözleri varılan noktayı çok iyi özetliyordu: "Askerimizi, askeriyemizi sevmiyenin Türklüğünden şüphe edilmelidir!"

Özet Kaynakça: Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, Palgrave MacMillan, New York, 2004; Ayşe Gül Altınay, Tanıl Bora, "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C. IV, Hazırlayan: Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 2002, s. 140-154; *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Hazırlayan: Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, Birikim Yayınları, 2004; Esat Mahmut Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, 1995; Hasan Ünder, "Goltz, Milleti Müsellaha ve Kemalizmdeki Spartan Ögeler", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 35, S. 206, Şubat 2001, s. 45-53; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

BİR MİLLET Kİ HEYKEL YAPMAZ!

Mustafa Kemal, 22 Ocak 1923'te Bursa'da Şark Sineması'nda yaptığı konuşmada, İslamiyet'teki heykel yasağının puta tapıcılığa dönme korkusundan kaynaklandığını belirterek, "Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icab ettirdiği şeyleri yapmaz, itiraf etmeli ki o milletin tarîk-i terakkide (ilerleme yolunda) yeri yoktur. Hâlbuki bizim milletimiz, evsaf-ı hakikiyesiyle (gerçek nitelikleriyle) mütemeddin (medenî) ve müterakki (ileri) olmaya layıktır ve olacaktır," demişti. Bu konuşma ülkenin dört bir yanında Cumhuriyet'in devrim ideolojisinin bir aygıtı haline gelen ve çoğu Atatürk heykeli olan anıtların dikilmesinin miladı oldu.

Üstelik Mustafa Kemal "Anıtlar diktirdiğimi, etrafımda büyük propagandalara hoşgörü ile davrandığımı görenler beni bencil sanacaklardır. Ben kendi şahsımda ideallerimi unutulmaz kılmak istediğim için unutulmak istemiyorum," diyerek, bu girişimlere destek verdi.[19]

Krippel geliyor

Cumhuriyet döneminin ilk heykeli, 30 Ağustos 1924'te bizzat Mustafa Kemal tarafından açılan Dumlupınar'daki sembolik Mehmetçik anıtıydı. Mimar Kadir ve taşçı ustası Hikmet'in eseri olan anıt

19 Sevan Nişanyan'ın tesbitine göre, Atatürk yaşarken adı şehirlere verilen ve heykeli dikilen 20. yüzyılın ikinci siyasi lideridir. Diğeri Stalin'dir.

gayet başarılı olmasına rağmen, Cumhuriyet'in heykel sanatı yabancı sanatçılara havale edilecekti. Bu yönelimin ilk eseri, resmi davetle Türkiye'ye gelen Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'in, döküm işleri Viyana'da yapılan ve İstanbul'da Sarayburnu'na dikilen bronz Atatürk heykeliydi. 3 Ekim 1926'da açılışı yapılan heykelde Mustafa Kemal sivil giysiler içinde, sol elini beline dayamış, sağ kolunu aşağı uzatmış, ileri doğru bakarken gösteriliyordu. Heykelin daha merkezi bir yere değil, Sarayburnu gibi gözlerden ırak bir yere dikilmesinin nedeni, Mustafa Kemal'in Samsun'a bu noktadan hareket edişiyle açıklanır. Ancak, bu bölgenin Marmara Denizi'ne ve Boğaz'a hâkim pozisyonuyla Antik dönemden beri şehrin akropolünün Osmanlı İmparatorluğu'nun sarayının bulunduğu yer olması, burayı Cumhuriyet rejiminin gözünde stratejik hale getirmiş görünür.

Bu heykeli, yine Krippel'in yaptığı iki anıt, Konya Anıtı (1926) ile Ankara Ulus'taki Zafer Anıtı (1927) izledi. 5 Kasım 1927 tarihli *Vakit* gazetesinde bu heykellerden ne fayda umulduğu şöyle anlatılmıştı: "Büyük tehlike günlerinde vatanın her tarafında yükselen heykellerin çevresinde Türk halkı toplanacak, Onun [Mustafa Kemal'in] kalabalıklar üstünde hükümran olacak sesi ve ilhamı memleketi zafere ve halasa (kurtuluşa) götürecektir."

Frass ve Canonica

1928'de, Sıhhiye'deki Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün ön cephesinde kapının tam üzerine yerleştirilmiş olan 'Hijyen' kabartması ise bir başka Avusturyalı heykeltıraşın, Wilhelm Frass'ın eseridir. Grek mitolojisinde 'hekim tanrı' olarak bilinen Asklepios'un, kızı ve asistanı olan tanrıça Hygieia'nın kabartmasının en ilginç yanı, neredeyse tamamen çıplak olmasıdır. Henüz modernleşmenin ilk aşamalarında olan bir toplumda, bir kamu binasının cephesine bu topraklardaki insanların alışkanlıklarına, görgüsüne ve zihniyetine

oldukça yabancı, Yunan mitolojisinden fırlamış yarı çıplak bir sağlık tanrıçasını yerleştirmek doğrusu oldukça cesur bir tavırdı.

Türkiye'de heykel sanatının gelişmesinde önemli rolü olan bir başka yabancı sanatçı, Ankara'daki Gazi heykellerini tasarlamak üzere 1927'de ülkeye davet edilen İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica idi. İtalya Güzel Sanatlar Akademisi Başkanlığı görevini yürüten Pietro Canonica, İtalya'daki pek çok heykelin yanı sıra, St. Petersburg'daki Çar II. Alexander heykelini, Bağdat'taki Irak Kralı Faysal heykelini, Caracas'taki Güney Amerika'nın bağımsızlık kahramanı Simon Bolivar'ın heykelini, Buenos Aires'teki Arjantin Başkanı Alcorta'nın heykelini ve Bükreş'teki Romanya Kralı Michele Antonescu'nun heykelini yapmıştı.

Canonica'nın yanına Cumhuriyet döneminin ilk heykeltıraşlarından Hadi (Bara) ve Sabiha (Bengütaş) katılmış ve ekip Türk mimari tarzını tanımak ve Milli Mücadele'yi daha yakından anlayabilmek için Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmişti.

Bu arada abidenin finansmanı için bir bağış kampanyası açılmış, yaklaşık iki buçuk yıl süren kampanyada, aralarında American Express Bank, Banca Commerciale Italiana, Union Bank gibi yabancı şirketlerin de bulunduğu birçok yabancı ve yerli kuruluşla, Müslüman-gayrimüslim halkın bağışları ile masrafların dörtte üçüne yakın para toplanmıştı. Osmanlı Bankası direktörlerinden Berç Keresteciyan da yüklüce bir bağış yapmıştı. Taksim'e dikilecek heykelin yapımına İtalya'da başlanmıştı. Canonica, sözleşmeye uygun olarak heykelin yapımını Mayıs 1928'de bitirdiği halde, meydanın ve kaidenin hazırlıkları bitirilemediğinden, heykel ancak temmuz ayında Türkiye'ye getirilebildi.

Pembe Trentino ve yeşil Suza (İtalyan) mermeriyle kaplı, dört yüzünde sivri kemerlerle belirlenen, büyüklü küçüklü, açık ve kapalı nişlerden oluşan, geleneksel tarzdaki dikdörtgen bir kütleye

sahip 11 metre yüksekliğindeki anıt, 8 Ağustos 1928 tarihinde TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa tarafından açıldı. Açılışta, çevre düzenlenmemiş, anıt dönemin ünlü mimarı Guillio Mongeri tarafından oluşturulan dairesel bir düzenin içinde öylece tek başına bırakılmıştı.

Canonica ayrıca, o yıllarda Ankara'nın en önemli sosyal mekânlarından biri olan Etnografya Müzesi önündeki atlı Atatürk heykelini (1927), Ankara Sıhhiye'deki Zafer Meydanı Atatürk Anıtı'nı (1927) ve İzmir Cumhuriyet Meydanı'ndaki atlı Atatürk heykelini (1932) tasarlamıştır.

'Milli Heykel'

Yabancı heykeltıraşların ülkeyi heykellerle donattığı günlerden birinde, Ahmet Haşim, başka bir kültürün yetiştirdiği bir heykeltıraşın, Cumhuriyet'in temel ilkelerini coşkulu bir dil ve duyguyla yansıtamayacağını söylemiş ve eklemişti: "Eğer milli heykel sanatçımız yok diyorsak, büyük anıt ve heykel dikilecek yerde, bugün için bir mermer kütlesi ya da bir külçe bronz koyalım ve altına 'Türk sanatçısı yetişinceye kadar' diye yazalım!"

Heykeltıraş Kenan (Yontunç) da, "Paşam izin verirseniz sizin heykellerinizi biz Türk sanatçıları yapalım. Güzel sanatların bu dalında biz çok yeniyiz, henüz yetişmedik. İlerde yetişecekler, içlerinden gelecek sevgiyle sizi ebedileştireceklerdir. Mesela bizim ediplerimiz, şairlerimiz zayıftır diye bu büyük hamaset destanını D'Annunzio'ya mı yazdıralım?" deme cesareti göstermişti. Bu tür müdahalelere ne tepki vereceği pek belli olmayan Mustafa Kemal'in, yanında bulunan Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'e "Çocuk doğru söylüyor Necati Bey! Bu işi durdurun, bizimkiler yapsın" diye emir vermesi, Türk heykeltıraşlarının işin içine daha çok girmesine yardımcı oldu.

1930'dan başlayarak, Kenan (Yontunç)'un Amasya, Tekirdağ, Kırklareli, Çorum ve Edirne'de yaptığı ilk 'millî Atatürk heykelleri'ni, 1932'de Ratip Aşir (Acudoğlu)nun yaptığı, Menemen'de öldürülen 'Devrim Şehidi' Kubilay'ın heykeli izledi. 1932'de Paris'te Marcel Gimond atölyesindeki eğitimini tamamlayan Zühtü Müridoğlu, aynı yıl Alay Köşkü'nde ilk kişisel desen ve heykel sergisini gerçekleştirdi. Ülkenin dört bir yanında yürütülen ideolojik seferberliğin önemli bir ayağı olarak Halkevleri'nin önünde dikilen Atatürk heykel ve büstlerinin Türk heykeltıraşlarına yaptırılması bu yıllara rastladı.

Mustafa Kemal'in kendi heykellerine ara verip siyasî ve askerî alanda önemli görevler almış ülke büyüklerinin heykellerinin yapılması için emir vermesi, 1932'de nihai şeklini alan Türk Tarih Tezi ile ilintiliydi. Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa, Vezirköprü'deki Köprülü Mehmet Paşa, Kars'taki Gazi Muhtar Paşa, bazı illerde belediyeler ve Ziraat Bankası tarafından yaptırılan Mithat Paşa ve Mimar Sinan anıtları, Gelibolu'daki Namık Kemal heykeli, İstanbul Beşiktaş'taki Barbaros Anıtı bu fasıldandı.

1930'ların atmosferi içinde, Nazi düşüncesine yakın oldukları bilinen Anton Hanak ve Josef Thorak'a yaptırılan ve 1936'da açılan Ankara'daki Güven Anıtı ise, yabancı heykeltıraşların yaptığı son örnekti. Üzerindeki plakete bakılırsa anıt, "Türk milletinin jandarma ve polisine duyduğu sevgi ve hoşnutluğu" göstermek için dikilmişti.

Heykeldeki hata neydi?

Ali Hadi Bara'nın İstanbul'da Harbiye Orduevi bahçesindeki Atatürk heykelinin Akdeniz'i gösteren sağ eliyle ilgili hoş bir anekdot vardır. Yıl 1937 idi. Harbiye'de iki genç yedek subay adayı,

bir Atatürk heykeli üzerinde çalışıyorlardı. Maket hazırlanmış, kabul edilmiş, alçı çalışmaları sürmekteydi. O sırada I. Ordu Kumandanı olan Fahrettin Altay Paşa çalışmaları görmeye gelmiş, yapılanları beğenmiş ve gitmişti. Paşa ikinci gün tekrar gelmiş ve "Bu heykelde büyük bir hata var; bulun bakalım" demişti. İki genç, Zeki Faik İzer ve Ali Hadi Bara, sağ ayağı önde, sağ elinde dürbün olan ve sol eliyle Akdeniz'i gösteren heykele bakmışlar bakmışlar ama hatayı bulamamışlardı. Bunun üzerine Altay Paşa, Atatürk'ün ileriye uzanan kolunu göstererek "Kumanda sol elle verilmez" demişti. İki genç izaha girişmişlerdi: Sağ ayak önde olduğu için, heykelde denge unsuru olarak sol kolun ileriye uzanması gerekmekteydi. Fahrettin Paşa sesini çıkarmadan atölyeden ayrıldı. Birkaç gün sonra, Dolmabahçe Sarayı'nda istirahat etmekte olan Atatürk, heykelin fotoğraflarını istedi. Fotoğraflar gittikten birkaç gün sonra bir telefon emri geldi: Emirde "Atatürk dürbünü sol eliyle tutar." Yazıyordu. İki genç zorunlu olarak 'ikna' oldular ve heykeli 'doğru' şekilde yaptılar.

Sonuç olarak Cumhuriyet'in mimarlık ve heykel anlayışı, kişiye yukarıdan bakan, otoriter bir tavrı yansıtan yapıtlar olarak halka hep uzak kaldı. Çoğunlukla hükümet konaklarının önünü süsleyen bu eserler, iktidarı temsil ettiler. Genellikle içinde yer aldıkları meydanla bütünleştiler ama o meydan bir dokunulmazlık, erişilmezlik içerdiği için sonuçta insana, halka uzak kaldılar. 'Atatürk Heykeli'nden anlaşılan şey ise, öncelikle 'estetik' değildi. Çoğunun oranları bozuktu, anatomisi oturmamıştı, hemen hepsinde fazlasıyla resmi, tumturaklı bir duruş vardı; çünkü amaç bir sanat eseri yaratmak değil, bir ideolojiyi aktarmaktı. Böyle olunca da doğallık ortadan kalktı, 'yaratıcılık' kovuldu.

Resmî Tarihin Aynasından Yansıyanlar

Taksim Cumhuriyet Abidesi, Kemalist rejimin sembolizmi açısından örnek bir anıttı. Dört cepheden oluşan anıtın Sıraselviler ve İstiklal Caddesi'ne bakan ve Milli Mücadele dönemi'ni temsil eden geniş cephesinde, ön sırada sivil kıyafetleriyle Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü ile o günün askerî üniformasıyla Mareşal Fevzi Çakmak görülür. İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak gibi Milli Mücadele'ye oldukça geç katılmış iki figürün varlığına karşılık, Milli Mücadele'ye Mustafa Kemal'le birlikte başlayan Kâzım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Rauf (Orbay)'a abidede yer verilmemesi, dönemin siyasî tarihiyle uyumludur. Bilindiği gibi, Mustafa Kemal'le düştükleri siyasî anlaşmazlıklar yüzünden kademeli olarak tasfiye edilen bu kişilere, nihai darbe 1926 İzmir Suikastı Davası'yla vurulmuştur.

Sovyet Rusya'ya gönül borcu

Anıtta bu figürlerin arkasındaki sırada, o yıllarda sözü edilmeyen iki figürden birinin Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov, diğerinin Ukrayna Kızıl Ordusu'nun generallerinden Mihail Vasilyeviç Frunze olduğu ileri sürülür. Bilindiği gibi, Milli Mücadele sırasında Sovyetler Birliği Ankara hükümetlerine önemli miktarlarda nakit para, altın ve silah yardımı yapmış, Türk orduları bu sayede düşmana karşı durabilmişti. İngilizlerin yanlış istihbaratlarla Türkleri Ruslara karşı kışkırttığı bir dönemde, General Frunze Mustafa Kemal'e açıklama yapmak üzere Ankara'ya gelmişti. Frunze, 1924'te Kızıl Ordu Genelkurmay Başkanı, 1925'te Troçki'nin yerine SSCB Askerî Devrimci Sovyeti Başkanı, Harbiye ve Bahriye Halk Komiseri (yani Savunma Bakanı) olmuştu.

Cumhuriyet Abidesi'nin dikildiği 1928'de, Sovyetler Birliği ile işbirliği tüm hızıyla sürmekteydi.

1917 Bolşevik Devrimi'nde Sovyet Kongresi'nde ordu delegesi, iç savaşın bitiminden itibaren de Kızıl Ordu'nun örgütleyicilerinden olan Aralov ise, SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkileri geliştirmek için Çiçerin ve Lenin tarafından 1921 yılının Kasım ayında Ankara'ya gönderilmiş, bu tarihten itibaren sadece merkezde değil cephe ve cephe gerisinde bulunmuş, Cumhuriyet'in İlanı'ndan kısa süre önce ülkesine dönmüştü.

Fedakâr Türk anası

Cumhuriyet dönemini temsil eden ve Harbiye'ye bakan diğer geniş cephede, askerî üniforması ve başında kalpağıyla Mustafa Kemal ileri atılmış şekilde önde dururken, arkasında hücuma geçmiş pozisyonda askerler ve Türk kadınları görülür. Mustafa Kemal'in ayakları altında, yere serdiği örtüsünün üzerinde bir bebek tutan 'Türk anası' oturmaktadır. Anonim bir hikâyeye göre, Mustafa Kemal, yağmur yağdığı halde neden örtüyü bebeğinin üzerine örtmediğini sorduğunda, bu ana örtünün kenarını hafifçe kaldırmış ve altındaki mermileri göstermiştir. Canonica'nın bu sahneleri 26 Ağustos taarruzu sırasında Kocatepe'de bulunan Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan)'ın çıkardığı *Milliyet* gazetesinin fotoğrafçısı Ethem Hamdi Bey'in fotoğrafından yararlanarak yaptığı söylenir.

Anıtın iki dar cephesinde ise günün askerî kıyafetleri içerisinde iki 'Türk askeri' vardır. Birisi barış, diğeri ise savaş sancağı taşıyan bu askerlerin üzerinde, birer madalyon içerisinde iki kadın figürü bulunmaktadır. Bunlardan birisinin yüzü peçeyle kapanmış olup, 'eski Osmanlı kadınını' temsil ederken, diğer kadın figürü peçesinden kurtulmuş, kendine güveniyle etrafa ışık saçan bir şekilde betimlenmiş "Cumhuriyet kadını"nı temsil etmektedir.

Dökülen taşlar, ters düğmeler

Anıtın, estetiği, içerdiği sembolizm ve kişilerin temsilinde ulaşılan başarı düzeyi tartışılsa da, zamanla taşlarının dökülmesi, bronz kısımlarının aşınması ve hatta bir terzinin fark ettiği üzere, Atatürk'ün ceketinin düğmelerinin ters dikilmiş olması gibi konular kamuoyunu uzun yıllar meşgul etse de, bugün hala önemli bir sembol olmaya devam etmektedir. Mustafa Kemal'in ölümünden sonraki dönemde daha sık karşılaşılan büyük ölçekli ve mekâna baskı kuran heykellerden farklı olan Taksim Cumhuriyet Abidesi, 'insancıl boyutları' ile çevreye saygılı bir Cumhuriyet anıtıdır.

Özet Kaynakça: Zeynep Yasa Yaman, "Cumhuriyet'in İdeolojik Anlatımı Olarak Anıt ve Heykel (1923-1930)", *Sanat Dünyamız*, S. 82, Kış 2002, s. 155-169; Neşe G. Yeşilkaya, "Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekan", aynı yayın, s. 147-153; Fatma Akyürek, "Cumhuriyet Döneminde Heykel Sanatı", *Cumhuriyet'in Renkleri ve Biçimleri*, Yayma Hazırlayan: Ayla Ödekan, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 48-59; Semavi Eyice, *Atatürk ve Pietro Canonica*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1986; Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2008.

FRANZ WERFEL VE *MUSA DAĞ'DA KIRK GÜN*

1933 yılında Fransa ve ABD ile ciddi bir siyasi kriz patlak vermişti. Krizin nedeni, Prag doğumlu Yahudi entelektüeli Franz Werfel'in (1890-1945) orijinal adıyla *Die Vierzig Tage des Musa Dagh* (Musa Dağ'da Kırk Gün) adlı romanının filme çekilmesi ihtimaliydi. Romanda, İttihat ve Terakki yönetiminin 'devlete ihanet'le suçladığı Ermeni tebaasını Suriye'nin Der Zor çöllerine tehciri sırasında, Antakya yakınlarındaki Musa Dağ'a sığınan yedi Ermeni köyünün yaklaşık beş bin kişilik ahalisinin, kırk gün boyunca Osmanlı güçlerine karşı direnişi anlatılıyordu.

"Ne garip çocuklar bunlar..."

İlk kitabı 1911'de yayımlanan Franz Werfel'in eserlerinin ortak noktası ahlakçı bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasıydı. Werfel'i bu kitabı yazmaya götüren ise 1929'da, Viyanalı ünlü besteci Gustav Mahler'in dul eşi Alma Mahler ile birlikte Suriye'ye yaptığı gezide yaşadığı bir olaydı. Werfel, Şam'daki bir halı atölyesini gezerken, yakında karısı olacak Alma'ya "Yunan tipi çehreler ve büyümüş koyu renk gözbebekleri... Ne garip çocuklar bunlar!..." demişti. Atölyenin sahibi de "Bu garip yaratıklar mı? Türkler tarafından öldürülen Ermenilerin çocukları... Onları sokaklardan topladım, eğer barınacak yer ve iş vermezsem açlıktan ölürler. Kimse onlarla ilgilenmiyor," diye cevap vermişti. Alma

Mahler "Oradan ayrıldığımızda artık hiçbir şey bize önemli ya da güzel görünmüyordu," diye anlatacaktı çiftin o anki duygularını.

Dönüşlerinde Werfel, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak konuyla ilgili tüm belgeleri istemişti. Osmanlı belgeleri hariç, birincil ve ikincil kaynaklara dair uzun okumalardan ve Musa Dağ direnişine katılan Pater Tomas'ı dinledikten sonra bir gün Alma'ya "Bu gece aklıma bir şey geldi. Aslında beni kovalayıp peşimi bırakmadı. Ben istemiyordum, ama o istiyordu," diyecekti. Ardından "kendisini kovalayan fikri" anlatmaya başlamıştı. Bir roman yazacaktı. Türk milliyetçiliğini açığa çıkaracak, Ermeni mezaliminin tarihini yazacaktı. Şam'da dokuma tezgâhlarının önünde gördüğü öksüz yetim Ermeni çocuklarının acılarını azaltmaya çalışacaktı. Werfel sözünü tuttu ve romanını 1933'te tamamladı. Şimdi biliyoruz ki, Werfel'i romanı yazmaya götüren, sadece Şam'daki Ermeni yetimlerine duyduğu şefkat ve borçluluk duygusu değildi. *Musa Dağ'da Kırk Gün* bir anlamda, Werfel'in adım adım geldiğini hissettiği Yahudi soykırımı'nı (*Holocaust*'u) önlemek için attığı umutsuz bir çığlıktı.

Türkiye Cumhuriyeti MGM'ye karşı

Roman 1933 yılının Mart ayında Viyana'da yayımlandığında başka ülkelerde de büyük yankı uyandırmıştı. Romanı okuyan 200 kadar Yahudi Musa Dağ'ı ziyaret etti. Kitabı ABD'de yayımlayacak olan The Viking Press adlı yayınevi "büyük edebiyat ile kahramanca bir hikâyenin muhteşem bileşimi" derken, *New York Times*'ın kitap editörü "eğer Hollywood bunu mahvetmezse, muhteşem bir film olur," kehanetinde bulundu. Nitekim Hollywood'un devleri romanın yayın haklarını almak için yarışa girdiler. Sonuçta Viyanalı yayımcısı, Werfel'i 20 bin dolar karşılığında kitabın film haklarını dönemin devlerinden MGM'ye (Metro-Goldwyn-Mayer) satmaya ikna etti.

Ancak birkaç hafta sonra, MGM'nin bağlı olduğu şirketin yöneticisi J. Robert Rubin, Mayer'i "konunun hassasiyeti" hakkında uyararak "en azından Türkleri rahatsız etmeyecek şekilde temkinli biçimde ele almaya" davet etti. Uyarıyı dikkate alan Mayer'in damadı ve MGM prodüktörlerinden David O. Selznick, bir milleti toptan kusurlu ilan etmektense sadece bir Türkün cani olarak gösterileceği bir senaryoyla tepkileri önleyebileceğini düşündü. Bununla da yetinmeyerek Amerikan film endüstrisinin bir çeşit sansür kuruluşu olan MPPDA'nın (The Motion Picture Producers and Distributors of America) Başkanı Will Hays'ten, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Ahmet Münir (Ertegün)'ün rızasını almasını rica etti. Bu iyi niyetli adım, Türkiye'nin MGM'ye karşı büyük bir savaş açmasının başlangıcı oldu. Hatırlatalım, o yıllarda henüz 'Ermeni diasporası' veya 'diasporanın soykırım iddiaları' ortada yoktu.

25 Aralık 1934'te, hükümetin resmî yayın organı sayılan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan Falih Rıfkı imzalı yazıda, Alman makamları kitaba karşı uyarılırken, 27-28 Aralık'ta aynı gazetede Burhan Asaf Belge, Werfel'i "Pek çok Ermeni kahvesi içtiği, kitabın hem gelişinden hem gidişinden belli" diye iğneledikten sonra, "Hıristiyan ahlakiyatının çoktan aşınarak düzleşmiş zemini üzerinde, Ermeni atını, Faustkâri bir kükreyiş ile şaha kaldırmak istemektedir," diye suçluyordu. Bu ve benzeri yazılar kısa sürede etkisini gösterdi ve Almanya'daki Nazi hükümetinin Propaganda Bakanı Goebbels "Türkiye'ye duydukları dostluğun nişanesi olarak" kitabın yasaklandığını ilan etti. Ancak geç kalınmıştı, çünkü kitap Alman Yahudilerinin başucu kitabı olmuştu bile.

Tam o günlerde ABD'de piyasaya çıkan kitap, iki hafta içinde 35 bin kopya satarak o yılın rekorunu kırınca, Türk tarafının tavrı sertleşti. Tehcirin sembolik başlangıcının 20. yıldönümü olan 24 Nisan 1935 yaklaşırken, MGM'nin projeden hâlâ vazgeçmediğinin

anlaşılması üzerine de, eğer film çekilirse, MGM'ye ait filmlerin Türkiye'ye girmesinin yasaklanabileceği tehdidinde bulunuldu. MGM'nin Türkiye temsilcisi Fahir İpekçi de, filmin çekilmesi halinde şirketin büyük zarara uğrayacağını söyleyince, MGM senaryoda bazı değişiklikler yapma sözü verdi, ancak bu da Türk tarafını tatmin etmedi.

Yahudiler dikkat ediniz!

5 Eylül 1935 günlü *Akşam Postası*'nda "Yahudi müesseseler dikkat ediniz! Bir filmin kazancı yüzünden ırkınıza karşı şimdiye kadar düşmanlık etmeyen Türkleri kızdırmayın!" yazıyordu. 'Milli dava'ya destek çıkan *Ulus*, *Hürriyet* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, birinci sayfadan protesto kampanyalarına başlamışlardı bile. Savunma tanıdıktı: "Ermeni meselesi halledilmiş ve unutulmuştur! Yoksa halen Meclis'te Ermeni üyenin olması nasıl açıklanabilir? MGM, durup dururken kapanmış bir konuyu gündeme getirirken neyi amaçlamaktadır?" Kastedilen kişi, 1935 seçimlerinde Meclis'e Afyon milletvekili olarak girmiş olan Berç Keresteciyan-Türker'di. Makalelerde hem Werfel'in Yahudi olduğu, hem de MGM'nin "bir Yahudi Şirketi olduğu" vurgulanıyor, olayın "Ermeni-Yahudi komplosu" olduğu ima ediliyordu. Örneğin *Ulus*'tan Burhan Asaf Belge "Bu bir Ermeni masalıdır. Fakat bir Yahudi tarafından yazılmıştır," diyordu.

Aynı günlerde, İstanbul'da adeta ablukaya alınan Ermeni Cismani Meclisi, toplanıp olayı kınadığını açıklamaya zorlandı. *Cumhuriyet*'ten Abidin Daver "Türk düşmanı Yahudilere ilk hücumu siz Musevi vatandaşlarımız yapmalısınız. Bu sizin içinde yaşadığınız memlekete ve millete karşı borcunuz ve vazifenizdir," diyor, Yunus Nadi Werfel'i "Yahuda rolü oynayan Yahudi yazıcı", "Yahudi serseri" diye aşağılıyordu. Mesajı alan Ermeni Cismani Meclisi, 15 Aralık 1935'te filmi protesto eden bir açıklama

yayımladı. Ardından bir grup Ermeni, Pangaltı Ermeni Kilisesi bahçesinde Werfel'in kitaplarını yaktı/yakmak zorunda kaldı. Tören "Kahrolsun Türklüğe dil uzatanlar!" haykırışlarıyla bitti.

Yunanistan'ın desteği

Bunlar olurken koroya Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan da katılmış ve MGM'yi, çekilecek filmin bu ülkelerde oynatılmayacağı konusunda uyarmıştı. Yunanistan'ın tavrı bugünden bakınca şaşırtıcı görünebilir ama Yunanistan ve Türkiye, 1930'dan beri ikinci baharlarını yaşıyorlardı. 1933'te Venizelos, Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermişti. 1934'te iki ülke Balkan Antantı'nı imzalamıştı.

Son darbeyi 1936'da Türkiye'nin ricası üzerine Fransa vurdu. O sırada Britanya ile birlikte, Hitler-Mussolini hattına karşı Türkiye'yi yanına çekmeye çalışan Fransa, eğer film çekilirse tüm MGM filmlerine yasak koyacağı tehdidini savurdu. Bunun üzerine MGM'nin Başkanı J. Robert Rubin havluyu attı ve "*Musa Dağ'da 40 Gün*'ün filmcilik açısından muhteşem olanaklar sağlamasına rağmen" bir başka stüdyo tarafından çekilmesine razı olacağını açıkladı. Ardından şirketin diğer yöneticilerinin açıklamaları geldi. Böylece hem sinema dünyasının devlerinden MGM, hem de ABD'nin ünlü özgürlükler ilkesi, T.C. Devleti tarafından yenilgiye uğratılmış oldu.

1915'te Musa Dağ'da Ne Olmuştu?

Romanın başkahramanlarından Musa Dağ, Amanos (Nuh) Dağları'nın Hatay'ın Samandağ İlçesi sınırları içinde kalan bölümünde, Asi Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzeyinde, 1.555 metre yükseklikte, keskin kayalıklarla ve sık çalılıklarla dolu yekpare bir dağdır. Aslında romanın başkahramanı Gabriel Bagradian dahil pek çok karakter hayalidir. Osmanlı kaynaklarına göre dağdaki direniş

Werfel'in dediği gibi kırk gün değil, elli üç gün sürmüştür. Direnişe beş bin kişi değil, direnişin lideri Papaz Dikran Andreassian'ın sayımına göre 4.200 kişi katılmıştır. Bu sayısal farklara rağmen romanda anlatılanlar, esas olarak sözlü ve yazılı tarih anlatılarıyla uyumludur.

Bilinen odur ki, Misis Dağı üzerindeki Kessap ile Musa Dağ eteklerindeki Bityas, Habibli, Yoğunoluk, Hıdır Bey ve Kabbusiye köylerinde yaşayan Ermeniler tehcir emrini duyunca, yatak, yorgan, tavuk, tahıl ne varsa yüklenip, 21 Temmuz 1915 günü Musa Dağ'a sığınmışlardı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun 41. Fırka'dan iki alay ve bir dağ topçu takımını bölgeye sevk etmesiyle birlikte işler tersine dönecek, erzakları tükenen Musa Dağ direnişçileri bölgeyi terk etmek zorunda kalacaklardı. Yıllar sonra ortaya çıkan belgelere göre, 12 Eylül 1915 günü, 4.088 Musa Dağlıyı bölgeden Fransız gemileri uzaklaştırmıştı. Mülteciler önce Kıbrıs'ın Limasol limanına getirilmek istenmişler, ancak Kıbrıslı Türkler ve Rumlar, Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesine şiddetle karşı çıkınca, Mısır'ın Port Said limanına götürülmüşlerdi. Ancak burada da gemiden çıkış izni alamamışlardı, çünkü Mısır'daki Britanya Siyasi Komiseri "Niçin Fransız sömürgeleri değil de İngiliz sömürgeleri? Ermenileri başka yere yerleştirsinler" demişti. Uzun pazarlıklardan sonra gemidekiler liman civarındaki bir askerî tesise 'geçici' kaydıyla indirildiler, ancak kampın 360 bin franka yaklaşan masraflarını ödemek istemeyen İngilizler, Fransızlara bir an önce Ermenilerin ülkeden çıkarılmasını kesin dille tebliğ ettiler.

Monarga Ermeni Lejyonu

Mültecilerin Tunus, Fas veya Cezayir'e götürülmelerine Tunus Valisi ve Fas'ın güçlü adamı Fransız Mareşal Louis Lyautay, Müslüman halkın tepkisini ileri sürerek karşı çıktı ve Ermenilerin Korsika'ya ve Güney Fransa'ya gönderilmelerini önerdi. Cezayir valisi ise Ege'deki Mondros Limanı'nda yükleme ve boşaltma işlerinde çalıştırılmalarını

uygun buluyordu. Sonunda "Ermeniler arasında eli silah tutanların bir kampta toplanarak askerî eğitime tabi tutulmaları" teklif edildi. Musa Dağ Ermenilerinin cemaat liderleri "Geride kalan Ermenilerin başını belaya sokarız" diye itiraz etse de, kendilerini kabul edecek bir ülke bulma konusunda umutları iyice azalan mülteciler, bu teklife çaresiz "evet" dediler.

1916 yılının son aylarında beş yüz kadar genç Kıbrıs'ta, Magusa'nın (bugün Gazi Magosa) kuzeyindeki Monarga'da (bugün Boğaztepe) kurulan Ermeni Lejyonu'na katıldı. Başka katılımlarla büyüyen lejyon, Fransızlarla birlikte Kilikya'ya (Adana havalisi) çıktı ve bazı intikam saldırılarında yer aldı. Ancak yine Fransızlar tarafından 28 Nisan 1919'da Mersin'de silahlarını teslim etmeye zorlanan lejyon, Fransa ile Türkiye arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması ile de tamamen kapatıldı.

Bu tarihten sonra Musa Dağı Ermenileri, o sırada Fransız Mandası olan İskenderun Sancağı'na geri döndü ve bugünkü Vakıflı Köyü'ne yerleşti. 1939'da Sancak'ın (Hatay adıyla) Türkiye sınırları içine alınması üzerine, birkaç aile dışındakiler önce Lübnan'da, Beyrut yakınlarındaki Ayncar'a (Andjar) gitti. Sol eğilimliler, 1946'da büyük umutlarla Ermenistan'a göçtü. Bir kısmı ise yazar Mıgırdıç Margosyan'ın deyimiyle "tespih taneleri gibi" dünyanın dört bir yanına dağıldı. Ermenistan'da kalanların bir bölümü 1988 Erivan Depremi'nde öldü. Geriye Musa Dağ'ın efsaneleri kaldı.

Özet Kaynakça: Franz Werfel, *Musa Dağ'da Kırk Gün*, Çeviren: Saliha Nazlı Kaya, Belge Yayınları, 1997; Rıfat N. Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim, 2003, s. 109-140; Edward Minasian, "The Forty Years of Musa Dagh: The Film That Was Denied," *Journal of Armenian Studies*, Vol. III. No: 1-2, 1986-87, s.121-31; Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monargo (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, TTK Yayınları, 2000.

IRKÇILIK VE TÜRK TARİH TEZİ

Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* adlı otobiyografik eserinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde yaşadığı bir anısını anlatır. Savaş patladığında 17 yaşında bir Muallim Mektebi öğrencisi olan yazar, cephede Anadolu köylülerinden oluşan bir grup askerle konuşurken sorar: "Bizim dinimiz nedir?" Her kafadan bir ses çıkar: Kimi "Hazreti Ali dinindeniz" der, kimi "İmam-ı Azam dininden." Aydemir sorar: "Peygamberimiz kimdir?" Yine karışık sesler çıkar. "Enver Paşa" diyen bile vardır. Aydemir bir adım daha ileri gider: "Hangi millete mensupsunuz?" Yine her kafadan bir ses çıkar. Aydemir işi kolaylaştırmayı dener: "Biz Türk değil miyiz?" Askerler hep bir ağızdan cevap verirler: "Estağfurullah!"

Bu askerleri "Ne mutlu Türküm diyene!" diye haykırtmak çok zaman almadı. Bu kısa ve radikal yolun mühendisi Mustafa Kemal Atatürk, bu dönüşümü üç aşamada sağladı. İlk aşama olan Milli Mücadele yıllarında (1919-1922), Anadolu'nun ve Rumeli'nin Müslüman ahalisini 'Düvel-i Muazzama'ya karşı seferber etmek için 'dinî' tanımlar kullanıldı. Örneğin 1 Mayıs 1920'de (TBMM)'ye hitap ederken, Mustafa Kemal şöyle diyordu: "Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasıyla bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksud olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır..."

Üç buçuk yılda 'millet' olmak

İkinci evrede, 'dinî' tanım yerini yavaş yavaş 'siyasî' tanıma bırakacaktı. Önce 8 Şubat 1921'de Büyük Millet Meclisi'nin başına 'Türkiye' kelimesi kondu. Mustafa Kemal 'siyasî' bir terim olarak 'Türk'ü, ilk kez 21 Eylül 1922'de Büyük Zafer'e ilişkin beyannamesinde kullandı. Daha sonra Ekim 1922'de bir grup öğretmene şu bilgiyi veriyordu: "Üç buçuk yıl öncesine kadar dinî bir cemaat olarak yaşıyorduk... O zamandan beri Türk milleti olarak yaşıyoruz."

Türk milletinin hangi unsurları kapsamadığının bir ipucunu, Mustafa Kemal 16 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı Esnaf Cemiyeti'nin çayında yaptığı konuşmada vermişti: "Arkadaşlarımız söylevlerinde demişlerdir ki, Adana'mıza hâkim olan diğer unsurlar, şunlar, bunlar, Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir durum almışlardır. Şüphesiz, haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu verimli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleket sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve sonsuza kadar Türk olarak yaşayacaktır..."

Bu ırkçı yaklaşım, 8 Nisan 1923 tarihinde Halk Fırkası'nın kuruluşunu müjdeleyen Dokuz Umde'deki "Türkiye Halkı" ile dengelenmeye çalışıldıysa da, 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Milli Mücadele ittifaklarına ihtiyaç kalmadığını düşündüren adımlar atılmaya başlanmıştı.

1924 Anayasası'nın vatandaşlık tanımı

Örneğin 1924 Anayasası görüşmelerinde Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Türkiye'nin harsını (dilini ve kültürünü) benimseyene kadar Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin 'Türk milletinin parçası' sayılmaması gerektiğini belirtirken, Celal Nuri (İleri) "Türkiye'nin gerçek vatandaşlarının" "Türkçe konuşan Hanefi Müslümanlar"

olduğunu ileri sürmüştü. Anayasa Encümeni, Türkiye'deki millet meselesini şu şekilde formüle etmişti: "Devlet Türkten başka millet tanımaz. Memleket dahilinde hukuk-ı müsaviyeyi haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan, bunların ırkî ayrılıklarını ayrı bir milliyet olarak tanımak caiz değildir."

Sonunda, vatandaşlık tanımını yapan 88. Madde "Türkiye'de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir" şeklinde formüle edilirken, 12. Madde ile "Türkçe okuyup yazmak bilmeyenler milletvekili seçilemezler," denerek, başta Kürtler olmak üzere gayrimüslim azınlıkların yolu kesiliyordu.

Muhtemelen bu dışlamaya bir tepki olan Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasından sonra Başvekil İsmet Paşa, 27 Nisan 1925 tarihli *Vakit* gazetesine verdiği beyanatında, rejimin ırkçılıkta ısrarlı olacağını ilan ediyordu: "Milliyet tek birleştiricimizdir. Diğer unsurlar Türk çoğunluğu karşısında etkileme gücüne sahip değildir. Vazifemiz Türk vatanı içinde bulunanları derhal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek unsurları kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız nitelikler, her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır..."

Irk ıslahı medeniyet meselesidir!

Bir süredir Joseph A.C. de Gobineau ve Eugene Pittard gibi ırkçı düşünürlerin eserlerini büyük bir dikkatle incelediği bilinen Mustafa Kemal'in direktifleri doğrultusunda 1925'te kurulan Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin ilk işleri arasında, "Karacaahmet Mezarlığı'ndan toplanan kafataslarının ölçümü" ile "Türk, Ermeni, Rum ve Musevi gibi farklı ırki kökenlere sahip çocuklar üzerine" karşılaştırmalı araştırmalar yapmak vardı.

30 Eylül 1926'da Çankaya'daki Çankaya Köşkü'nde, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Kongresi adına gelen heyete "Bu kadar mühim olan spor hayatı, bizim için daha mühimdir. Çünkü ırk

meselesidir. Irkın ıslah (iyileştirilme) ve küşayişi (ferahlığı) meselesidir. Istıfası (ayıklanması) meselesidir ve hatta biraz medeniyet meselesidir..." diyen Mustafa Kemal, 20 Ekim 1927 tarihli "Gençliğe Hitabe"de ise "Ey Türk genci, muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" diyerek, ırkçılığı metaforik bir forma sokmuştu. Ertesi yıl, üniversite öğrencileri eliyle yürütülen "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyasıyla 'Türk ulus-devletine Türk vatandaşı yetiştirme' işine hız verildi.

Mahmut Esat Bozkurt'un incileri

1927'den beri kademeli olarak devam eden Ağrı İsyanı'nın kanlı biçimde bastırıldığı dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt)'un 1 Eylül 1930'da *Akşam* gazetesinde boy gösteren şu ifadeleri, Osmanlı'nın 'Türkler' için yaptığı tanımların adeta bir kopyasıydı: "[Kürtler] Hayatlarında acımanın manasını öğrenmemişlerdir. Hunhar, atılgan, vahşi ve yırtıcıdırlar. Çok alçaktırlar. Yakaladıkları takdirde sizi bir kurşunla öldürmezler. Gözünüzü oyarlar, burnunuzu keserler, tırnaklarınızı sökerler ve öyle öldürürler! (...) Kadınları da kendileri gibi imiş..."

Mahmut Esat Bey'in en çok bilinen vecizesi ise 18 Eylül 1930'da Ödemiş Yaylası'nda irat ettiği "Benim fikrim, kanaatim şudur ki, bu memleketin kendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmak, köle olmaktır" nutku olacaktı.

Alpin ırkın özellikleri

2-11 Temmuz 1932 tarihli Birinci Tarih Kongresi'nde Afet Hanım'ın formüle ettiği Türk Tarih Tezi üzerine konuşuldu. İlk olarak Darülfünun'un (şimdiki İstanbul Üniversitesi) hukuk müderrislerinden olan Yusuf Ziya (Özer) tarafından ortaya atılan bu teze göre, Türkler eski çağlardan beri her zaman uygar olmuşlardı. M.Ö. 9 binli yıllardan beri Orta Asya'nın Altaylar-Pamir bölgesinde meskûn

olan Türkler, önce Orta Asya'yı, sonra Çin, Hindistan, Mezopotamya, Nil Vadisi, Anadolu ve Ege'yi medenileştirmişlerdi. Ama tezin yeni sahibi Afet Hanım işi sadece 'medenileştirmek' noktasında bırakmıyor, dünya yüzündeki bütün kültürlerin, bütün halkların 'aslında Türk' olduğunu ileri sürüyordu ve ona göre 'Türk', 'brakisefal' 'beyaz' (Alpin) ırktandı. Bu iddianın en önemli parçasını ise, o yıllarda Hitler'in ırkçı hezeyanlarına dayanak yaptığı Ari ırkın da aslında bir 'Türk ırkı' olduğu oluşturuyordu.

Türk Tarih Tezi'ni eleştirmek ha!

Bu teze mahcup bir dille itiraz etmeye cesaret eden Köprülüzade Mehmet Fuad, tarihte 'Türk' anlamına geldiği sanılan 'Tukyu' kelimesinin, ilk kez M.S. 6. yüzyılda, o da Çin kaynaklarında geçtiğini, ancak bu bilgiye itibar edilmese bile, Afet Hanım'ın Ari ırka dahil olmayı sanki bir marifetmiş gibi savunmasının doğru olmadığını söylemişti. Fuad Bey'in itirazları özetle üç temel noktada toplanıyordu: 1) Yetersiz belgelerle kesin sonuca varılamaz. 2) Batı emperyalist ideolojilerini yerlileştirmekle Batı'yla mücadele edilemez 3) Peşin hükümlerle bilimsel araştırmalara başlanamaz.

Kongrenin sabah ve öğleden sonraki oturumları arasındaki iki buçuk saatlik arada, Fuad Bey'in bu 'radikal fikirleri' elbirliğiyle yola getirildi ve Fuat Bey'de aynen Afet Hanım gibi, Orta Asya'nın otokton (yerli) halkının 'Türk' olduğunda hemfikir olduğunu açıkladı.[20]

Kongrede bu 'üstün Türk ırkı' Reşit Galip tarafından şöyle tanımlandı: "Uzun boylu, beyaz simalı, düz veya kemerli ince burunlu, muntazam dudaklı, çok kere mavi gözlü ve göz kapakları çekik olarak değil ufkî açılan 'Alpin ırkı' (...) A grubu kan gibi

20 Kongre'de dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in sunduğu, Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kuruduğu konulu tebliğini eleştiren Zeki Velidi Togan Türkiye'den kaçmak zorunda kalırken, Fuad Köprülü ise, hem Reşit Galip tarafından hem de onun kışkırttığı üniversite öğrencileri tarafından tehdit edildi ve uzun yıllar ikinci plana itildi.

uzvî (organik) özelliklere; medeniyet, kahramanlık, sanat yeteneği gibi içtimaî (sosyal) özellikleriyle tanınır."

Kongreye sarışın bir köylü karı-koca ile yavrularını Türk ırkının örnekleri olarak sunan Antropolog Prof. Şevket Aziz (Kansu), Gazi'ye dönüp kendisini bu 'mütekâmil' (gelişmiş) ırkın önderi olarak selamlamış ve büyük alkış toplamıştı.

Türk Tarih Tezi'nin cevapladığı soruları, Enver Ziya Karal *Atatürk ve Türk Tarih Tezi* (1946) adlı kitabında şöyle özetler: "Türk milletinin tarihi şimdiye kadar tanıtılmak istenildiği gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türkün tarihi çok daha eskidir ve bütün milletlere kültür ışığını saçmış olan millet Türk milletidir." "Türk ırkı, çok kere öne sürüldüğü gibi sarı değildir. Türkler beyaz insanlardır ve brakisefaldir. Bugünkü yurdumuzun sahipleri, en eski kültür kurucularıyla aynı vasıfları taşıyan çocuklarıdır." "Türkler yayıldıkları yerlere medeniyetlerini de götürmüşlerdir. Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalılardır. Biz bugünkü Türkler de Orta Asyalıların çocuklarıyız."

1933 yılbaşında Maarif Vekili Reşit Galip'in, Mustafa Kemal'e armağan ettiği kitaplardan birinden, güya 'rastgele açıp' okuduğu paragraf şöyleydi: "Kafasını ve vicdanını, en son terakki şuleleriyle güneşlendirmeğe karar vermiş olan bugünün Türk çocukları biliyor ve bildirecektir ki onlar dört yüz çadırlı bir aşiretten değil, onbinlerce yıllık ari, medeni, yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir." (Sürekli alkışlar.) Afet İnan'ın belirttiğine göre, bu sözleri bizzat Mustafa Kemal yazdırmıştı. 1933, üniversite gençlerinin beş yıl aradan sonra "Vatandaş Türkçe konuş!" haykırışlarıyla toplumun gayri-Türk unsurlarını yeniden terörize ettiği yıldı.

İskân Kanunu'nun ırkçı dili

Hem 'Kürt meselesi'ni halletmek hem de Türkiye'ye dalgalar halinde gelen Müslüman muhacirlerin iskân sorunlarını çözmek için,

1934 Haziranında çıkarılan İskân Kanunu'yla Türkiye, 'soy', 'ırk', 'hars' gibi terimler kullanılarak üç bölgeye ayrıldı. Kanunun diliyle "1 numaralı mıntıkalar: Türk kültürlü nüfusun tekâsüfü (yoğunlaşması) istenilen yerlerdir. 2 numaralı mıntıkalar: Türk kültürüne temsili (asimilasyonu) istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3 numaralı mıntıkalar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleri ile boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamete yasak edilen yerlerdir." Böylece, 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi'ndeki "Türk ıtlak olunur" ifadesinde neyin kastedildiği bir kez daha anlaşılmıştı.

"Brakisefal Türk ırkının yaratımı olan kültür nasıl modern dünya uygarlığına kaynaklık etmişse Avrupa'dan Afrika'ya hatta Amerika'ya kadar tüm kültür dilleri de kök dil olarak Türkçeden türemiştir!" diyen Güneş Dil Teorisi'nin formüle edildiği 1936'da Afet İnan, "Türklerin brakisefal Alpin ırkının mükemmel temsilcileri olduğunu göstermek üzere" İsviçreli Antropolog Pittard'ın nezaretinde yaptığı doktora çalışması sırasında, Atatürk'ün emriyle tam 64 bin kişiyi antropometrik ölçümlere tabi tuttu. Bu dev 'ırkçı' çalışma (ki Nazi Almanya'sında bile böylesi yapılmamıştı), Başbakanlık, Milli Güvenlik Bakanlığı, Sıhhat Bakanlığı ve Eğitim Bakanlığı'nın her türlü desteğiyle yürütülmüş, ölçümler sivil ve askeri doktorlar, sıhhiye memurları, beden eğitimi öğretmenlerince yapılmış, askerler gönüllü denek olarak Afet İnan'ın emrine sunulmuştu.

Antropolojinin kullanımı

20-25 Eylül 1937'de toplanan İkinci Tarih Kongresi'nde Sadri Maksudi Arsal'ın sunduğu bildiri "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü"; Hasan Reşit Tankut'un tebliği "Dil ve Irk Münasebetleri"; Dr. Nurettin Onur'un tebliği "Kan Grupları Bakımından Türk Irkının Menşei Hakkında Bir Etüd" başlığını taşıyordu. Türk Tarih

Tezi'nin doğruluğunun bir kez daha ilan edildiği kongreye, ünlü ırkçılık kuramcısı Pittard da bir bildiri sunmuştu. 1925-1939 arasında yayımlanan ve Maarif vekillerinin 'fahri reisliğini' yaptığı *Türk Antropoloji Mecmuası* ise o dönemde, bilimsel bir araç olarak antropolojiyi kullanarak, Türk ırkının üstünlüğünü kanıtlamak için ne kadar kafa patlatıldığına dair örneklerle doluydu.

Bu ve benzeri çalışmalarda kullanılan bazı yöntemler şunlardı: Yaşayan insanların başının ölçümü (sefalometri); kurukafanın ölçülmesi (kraniyometri); insanın bedensel özelliklerinin ölçülmesi (antropometri); kafatasından karakter teşhisi (freneloji); saç tiplerinin, boy ve bacak uzunluğunun, kafa şeklinin ve beyin ağırlığının ölçülmesi; yüz, göz, çene ve burun indekslerinin hesaplanması.

Ama aslında görünüşte bile bilimsel kriterlere uyulmuyordu. Çalışmalar henüz vücut gelişimini tamamlamamış gençler üzerinde yapılıyor, ölçümlerde standart aletler kullanılmıyor, malzeme seçiminin hangi kriterlere göre yapıldığı açıklanmıyordu. Bazen malzeme sayısı hipotezi doğrulayıncaya kadar arttırılıyor, bazen tek bir örnekle makaleler yazılıyor, bazen bir 'araştırma' bile yapılmadan sonuca varılıyordu. Bütün bu yönlendirmelere rağmen 'bilimsel' bulgular hâlâ idcolojik hipotezle çelişiyorsa, "sosyal koşullar", "âdet ve ananeler", "köyde büyümek", "denize yakın yaşamak", "muhtelif sebepler" gibi özürler sıralanıyordu. Böylece, gerçek bilimin, istenirse nasıl da 'sözde' bilim haline getirilebileceğinin mümtaz örnekleri sunuluyordu.

CHP Konferansları

Irkçılık öylesine taraftar bulmuştu ki, Atatürk'ün ölümünden sonra da konuya ilişkin çalışmalar gözden düşmedi. Örneğin 1935-1945 arasında düzenlenen CHP konferans serisinde sunulan bildirilerden bazılarının başlıkları şöyleydi: "Anadolu'nun Irk Tarihi Üzerinde Antropolojik Bir Tetkik", "Millî Nüfus Siyaseti (Eugenique) Meselesinin Mahiyeti", "Öjenik Tatbikatı", "Türk Beyinleri

Üzerine İlk Antropolojik Araştırma", "Irk Hıfzıssıhhasında Irsiyetin Rolü ve Nesli Tereddîden (Yozlaşmadan) Korumak Çareleri", "Milletlerin Tereddî (Yozlaşma) ve Istıfası (Ayıklanması)."

Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi Başhekimi Prof. Dr. Mazhar Osman Usman, 1939'da verdiği bir konferansta "Birçok cepheden yapıya muhtaç vatanı da soyu bozuklarla doldurmak, darülacezeler, bimarhane ve hapishaneler için nesil yetiştirmek de hiç şayan-ı temenni değildir. Onun için sağlamları çoğaltmağa teşvik ve mecbur etmeliyiz, çürüklere de sen yetersin, senden nesle lüzum yok demeliyiz" diyordu. İleride İstanbul Valisi olacak olan Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay ise, "Evlenirken en kıymetli servet olarak ruh, beden sıhhati aramak suretiyle Türk cemiyetine nesilden nesile en kıymetli miras olarak zinde çocuklar hediye etmek millî bir vazifedir. Almanya gibi bazı memleketler ırk hıfzıssıhhasının emrettiği bu lazimeyi kısırlaştırma adı verilen bir kanunla tatbike çalışıyorlar. (...) Bizim de bu ciheti göz önünde bulundurmamız lazımdır," diyerek Nazi ırkçılığına özendiğini ağzından kaçırıvermişti. Neyse ki bu kadar ileri gidilmedi ama ırkçılık Türk milliyetçiliğinin harcında daima var oldu.

Mimar Sinan'ın Kafatasına Ne Oldu?

Yıl 1935 idi. Namık Kemal, Hürriyet Kasidesi'nde "Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten" derken, Atatürk, bir aşiretten cihangirâne bir devletin çıkmasının mümkün olmadığını, böyle bir devleti kurmayı başaran 'Türk milleti'nin, "tarihin büyük ve medenî vasfı unutulmuş bir millet" olduğunu düşünüyordu. Bunu ispat etmek de 'bilim adamları'na düşüyordu.

O günlerde, Sokollu Mehmed Paşa ve Mimar Sinan gibi kişilerin Sırp, Rum ya da Ermeni olduğuna dair dedikodular epey yaygındı. Türk Tarih Kurumu Başkanı Afet İnan, Mimar Sinan hakkında 'etraflı bir çalışma yapılmasını' istedi. 'Etraflı çalışma'dan kastedilen, ırk konusunda en güvenilir ölçü olduğu

kabul edilen kafatasının ölçülmesiydi. Bu amaçla, 1 Ağustos 1935'te, TTK üyeleri Hasan Ferit Çambel, Afet İnan ve Şevket Aziz Kansu, Süleymaniye Külliyesi'ne gittiler ve Mimar Sinan'ın mezarını kazmaya başladılar. Bir iki metre sonra iskelete ulaşıldı. Antropoloji Profesörü Kansu, Sinan'ın kafatasının 89-90 ölçülerinde yani 'Hiper-Brakisefal' olduğunu tesbit etti. Çıkan sonuç memnuniyetle karşılandı. Yani, Mimar Sinan Ermeni veya Rum değildi, Türk'tü! Ölçümden sonra, Sinan'ın kafatası Antropoloji Müzesi'nde muhafaza edilmek üzere alıkondu ve mezar kapatıldı.

Kazıyı gerçekleştiren heyet, heyecanla, o sırada İstanbul'da, Florya Köşkü'nde kalan Atatürk'e koştu. Akşam yemeği, bu heyecanlı kazı üzerine sohbetlerle geçti. Atatürk, bir kâğıt aldı ve üzerine şunu yazdı: "Türk Tarih Kurumu'na Sinan'ın heykelini yapınız. Gazi Mustafa Kemal."

Sinan'ın ilk heykeli ancak 1956'da, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin bahçesine dikildi. Peki, Sinan'ın kafatası şu anda nerede? Daha önce de belirtildiği gibi Antropoloji Müzesi'ne kaldırıldı. Peki, Antropoloji Müzesi nerede? Böyle bir müze hiç olmadı ki...

Özet Kaynakça: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006; Ahmet Yıldız, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim, 2001; Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek, (Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi)*, Metis, 2005; Suavi Aydın "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C.2, İletişim, 2001, s. 344-369; Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, TTK, 1973; Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, TTK, 1969; Naci Kutlay, "İsmet Paşa'da Döneme Irkçı Anlayışlar", *Özgür Politika*, 9-12 Kasım 2003.

KEMALİZM İDEOLOJİSİNİN DOĞUM HİKÂYESİ

'Kemalizm' teriminin öncülü olan 'Kemalist' terimini ilk kullananlar, Türkiye'deki yeni rejimi tanımlamaya çalışan yabancı siyaset adamları ve gazetecilerdi. Örneğin 1919'da Lord Curzon, yeğeni Yarbay Henry S. Rawlinson'a yazdığı mektupta "Kemalistlerin nasıl barış şartları elde etmeyi umduklarını" araştırmasını istiyor, Kasım 1920'de Sir Horace Rumbold "Kemalistler Ermenistan'ı işgal ettiler," diye yazıyor, 1921 yılında *The Times* gazetesinde, Anadolu'nun işgal altında olmayan kesiminden "Kemalistan" (Yunan işgalindeki bölgeden de "Ionia") diye söz ediliyordu. 1929'da imzalanan Türk-İtalyan Antlaşması'ndan söz eden İtalyanca bir makalenin adı "La Turchia Kemalista e il patto İtalo-Turco" idi. Kemalist tanımlamasından hareketle, bir ideoloji olarak Kemalizm terimini ilk kullananlar da yabancılardı. Örneğin 1930 tarihli İtalyanca bir başka makalenin başlığı "Fascismo e Kemalismo" idi.

İdeoloji ihtiyacı

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kemalizm tartışmaları ise 1930 yılında başladı. Dilbilimci Ahmet Cevat (Emre), 1928-1933 yılları arasında çıkardığı *Muhit* dergisinin Temmuz 1930 tarihli sayısında "Kemalizm doktrin olarak, bütün siyasi prensipleri malum bir demokrasi mektebidir," demiş, doksan sekiz günlük Serbest Fırka etrafında kopan siyasi tartışmalar sırasında, bugünkü *Milliyet* gazetesinin kurucusu Ali Naci Bey, 2 Aralık 1930 tarihli

İnkılap gazetesinde "Rusya'da nasıl komünizm İtalya'da nasıl faşizm varsa bizde de Kemalizm olmalıdır," diyerek Kemalizmi bir ideoloji olarak tanımlamıştı.

Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), Kasım 1932'de İzmir'de yayımlanan *Anadolu* gazetesinde Kemalizm terimini kullanırken, 1933'ten sonra İstanbul Üniversitesi'nde verdiği 'Devrim Tarihi' derslerinde de sık sık Kemalizmden söz edecekti. Ancak Ocak 1932-Ocak 1935 tarihleri arasında, aylık olarak yayımlanan *Kadro* dergisinin, çoğu sosyalist eğilimli düzenli yazarları (Şevket Süreyya, Vedat Nedim, Burhan Asaf, İsmail Hüsrev, Yakup Kadri ve Mehmet Şevki), bir doktrinden söz etmekle birlikte bunu Kemalizm olarak adlandırmakta çok gönülsüz davranmış, sadece Falih Rıfkı misafir olarak yazdığı birkaç yazıda bu terimi kullanmıştı. Diğer yazarlar daha çok 'Türk İnkılâbı' demeyi tercih etmişlerdi.

1932'de açılan Halkevleri'nin yayın organı olarak 1933'te çıkarılmaya başlanan *Ülkü* dergisi, Recep (Peker)'in öncülüğündeki kadrosuyla, Kemalizmin teorisyenliğine girişti. 1934 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından, Türk kültürü ve Türkiye Cumhuriyeti'ni dış ülkelere tanıtma amacıyla çıkarılan üç dilli (Almanca, Fransızca, İngilizce) *La Turquie Kemaliste* dergisi, bu çalışmaların ürünüydü.

Doktrine gidersek donarız!

Şevket Süreyya'ya göre, Kadroculardan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1935 yılında Atatürk'le yaptığı bir görüşme sırasında "Paşam, partinin bir doktrini yok" demiş, Atatürk de "Elbette yok çocuğum, eğer doktrine gidersek hareketi dondururuz" diye cevap vermişti. Yıllar sonra (13 Kasım 1970'te) *Milliyet* gazetesinde yayımlanan bir röportajında Yakup Kadri, bu konuşmadaki 'doktrin' sözcüğünü 'ideoloji' olarak hatırlayacaktı. Bu anekdot, günümüze kadar Atatürk'ün ideolojilere karşı olduğuna kanıt olarak kullanıldı.

Bu iddianın doğru olmadığı, 1935'te 9-16 Mayıs tarihleri arasında Atatürk'ün başkanlığında toplanan CHP Dördüncü Kurultayı'nda kabul edilen programın giriş kısmında yer alan ve bizzat Atatürk tarafından yazılmış olan şu ifadelerden anlaşılıyordu:

> "Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konmuştur. Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında parti kurultayınca kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saptanmıştır. Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bu esaslar Kamâlizm prensipleridir."

Özadı: Kamâl

Neden bu belgelerde 'Kemalizm' değil de 'Kamâlizm' terimi kullanılmış derseniz; dilde özleştirme akımının zirveye çıktığı 1935 yılının başlarında iki dilbilimci Yusuf Ziya Özer ve Naim Hazım Onat Atatürk'ü, Kemal adının Arapçadan Türkçeye geçtiğine ve sözcüğün orijinal halinin Kamâl olduğuna ikna etmişlerdi. Nitekim 2-3 Şubat 1935 günlerinde Atatürk başkanlığında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan toplantıda, yaklaşan seçimlere katılacak adaylar belirlenmiş, konuyu kamuoyuna duyuran beyannamede 'Kamâl Atatürk' adı iki kez kullanılmıştı. O dönemde merkezin tüm bildirileri Anadolu Ajansı'na gönderilir, ajans tarafından virgülüne bile dokunmadan yayımlanırdı. Dolayısıyla, ortada bir yanlışlık olması ihtimali azdı. Bildiriyi okuyanların yaşadığı şaşkınlığı tahmin edebiliriz. Aynı şekilde yayımlayanlar da şaşırmış olmalıydı çünkü, 4 Şubat 1935 tarihli *Anadolu Ajansı* bülteninde durum şöyle açıklanıyordu:

"Bugünkü tebliğde Önder Atatürk'ün özadının Kamâl olarak yazılmış olduğunu gördük. Bu hususta yaptığımız tahkikten böyle yazılışın sebeb ve temeli anlaşıldı. İstihbaratımıza nazaran, Atatürk'ün taşıdığı Kamâl adı Arapça bir kelime olmadığı gibi Arapça Kemal kelimesinin delalet ettiği manada da değildir. Atatürk'ün muhafaza edilen özadı, Türkçe 'ordu ve kale' manası olan Kamâl'dir. Son '-a-' üstündeki tahlîf işareti -l-'yi yumuşattığı için telaffuz hemen hemen arapca 'Kemal' telaffuzuna yaklaşır. Benzeyiş bundan ibarettir."

Bu yazı çıktıktan sonra *La Turquie Kemaliste*'in adı *La Turquie Kamaliste* olarak değiştirilecek ve yukarıda belirttiğimiz metinlerde artık Kemal yerine Kamâl, Kemalizm yerine Kamâlizm kullanılacaktı. 9 Mayıs 1935 tarihinde toplanan CHF kurultayında (ki Atatürk'ün katıldığı son kurultaydı), sadece CHF adı CHP'ye (Cumhuriyet Halk Partisi) dönüştürülmemiş, parti programının giriş bölümündeki 'Kemalizm Prensipleri', yukarıda belirtildiği gibi 'Kamâlizm Prensipleri' olmuş, CHP Nizamnamesi'nin 2. Maddesi ise "Partinin Umumi Reisi onu kuran Kamâl Atatürk'tür," şeklinde yazılmıştı.

"Kamâlizm bir dindir!"

III. Dil Kurultayı 24 Ağustos 1936'da "Önder KAMÂL ATATÜRK'ün yüksek patronajı altında ve kendi yüce huzurlariyle" açıldı. 1936 yılında Edirne Milletvekili Mehmet Şeref Aykut tarafından yayımlanan, üst başlığı 'Kamâlizm', alt başlığı 'CHP Partisi Programının İzahı' olan kitabın önsözü şöyleydi:

"Türk devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonraları yürüyen göğdelen Rasyonel, Sosyolojik, Marksist, Faşist rejim ideolojileri ile izaha çalışmak da fazla iş olur. Kamâlizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşılayan ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir. Ötekilerinde uluslara ve insanlığa zorla ve ağır basarak sarkan ve seken yerler

pek çoktur. Kamâlizm, inana damga vurarak kalkınmış değildir. İnanı gönülleri kazanarak yaratmış ve yükselttiği için yükselmiştir. Amaçladığı gaye de ulusun kalkınma davasıdır. Bunu yürüten de hiç şaşmıyan ve şaşırtmıyan say duyduk selim akıldır."

El yazısıyla not

1937 yılında Türkleştirme akımına uyum sağlamak için 'Muhsin Tekin Alp' adını alan Moiz Kohen, Paris'te Kemalizmi bütünsel bir doktrin olarak tanımlamayı amaçlayan *Le Kemalisme* adlı eserini yayımladı.

Aynı yıl, özleştirme çalışmaları kapsamında CHP'nin 1935 programını elden geçiren Atatürk, 1937'de bizzat el yazısıyla program taslağının üzerine şöyle bir not düştü: "Bunlardan başka 1935 Kurultayı'nca saptalanan fikirler de bu programa ulanmıştır. C.H. Partisi'nin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir." Ancak, bu tarihlerde artık Atatürk özel yazışmalarında 'Kemal' adını tekrar kullanmaya başlamıştı. Nitekim 1937 yılının Mayıs ayından itibaren basında 'Kamâl'in yanı sıra 'Kemal' adının da kullanıldığı görüldü. *La Turquie Kamaliste* 21/22. sayıdan itibaren tekrar *La Turquie Kemaliste* olarak yayımlanmaya başladı. *Nutuk*'un 1938 yılı baskısı Kemal Atatürk adıyla yapıldıktan sonra karışıklık sona erdi.

Kemalizmin son demleri

8 Kasım 1937'de yeni atanmış başbakan olarak TBMM kürsüsünde bir konuşma yapan Celal Bayar, defalarca 'Kemalizm' ve 'Kemalist rejim' ifadelerini kullanarak, Kemalizm konusundaki hassasiyeti anladığını gösterdi.

29 Ekim 1938'de CHP'nin yayımladığı *On Beşinci Yıl Kitabı*'nda, "Bu program bugünkü ve yarınki cumhuriyet nesilleri için inan esaslarını anlatan ve Kemalizmin ortaya koyduğu ve partinin, bayrağında kırmızı zemin üzerinde altı beyaz okla temsil ettiği altı ehemmiyetli vasfı ihtiva eder," deniyordu, ancak 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün

vefatından sonra cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet İnönü tarafından, 11 Kasım'da hükümeti kurmakla görevlendirilen Celal Bayar, TBMM'deki konuşmasında Atatürk adını sadece altı kez anacak, bir kerecik de "Kemalist rejim" diyecekti.

Atatürk'ün kaleminden çıkan 1937 tarihli taslak, CHP'nin 1 Haziran 1939 tarihindeki Beşinci Büyük Kurultayı'nda kabul edildiği için, 'Kemalizm prensipleri' Atatürk'ün ölümünden sonra da varlığını korumuş gibi görünse de, bu tarihten sonra bir istisna dışında, siyasi liderlerin veya önemli aydınların ağzından bir daha Kemalizm lafı duyulmadı. Sadece Falih Rıfkı, bir yıl kadar süreyle *Ulus* gazetesinde yazdığı yazılarda, bu terimi kullandı. Aynı yıllarda *La Turquie Kemaliste* gazetesinin yayımının durdurulduğunu da ekleyelim.

Faşizm Kötü Bir Şey midir?

Atatürk'ün çocukluk arkadaşı ve yaveri Hasan Rıza Soyak'a göre CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 28 Haziran 1935'te İtalya ve Almanya'ya yaptığı seyahat sonrasında faşizm ideolojisini esas alan bir tüzük hazırlamış, sabaha kadar tüzüğü inceleyen Atatürk, sabahleyin hışımla odasından çıkarak "Kim bu zorbalar, bu kuvveti kimden alıyorlar, kendilerini milletin iradesinin üstünde zannediyorlar, İsmet bunu okumamış herhalde!" demişti. Soyak'ın "Efendim imzası var, okumamış olması mümkün değil," sözleri üzerine, "Okumamış okumamış, geri verin iyice okusun!" diye cevap vermişti. Soyak ayrıca Peker'in "Her partinin bir ideolojisi var, bizimki Kemalizm olsun," dediğini, Atatürk'ün de Peker'in tüzük taslağındaki faşizm terimini kastederek "Sen bana hakaret mi ediyorsun!" diye azarladığını ileri sürüyordu.

Atatürk'ün faşizme hiç sıcak bakmadığının kanıtı olarak gösterilen bu hikâyeyi tamamlayan unsur ise, Recep Peker'in 15 Haziran 1936'da, CHP Genel Sekreterliği'nden bizzat Atatürk tarafından uzaklaştırılmasıydı. Hâlbuki bu tasarruf uzun süredir gündemde olan liberalizm-devletçilik çekişmesiyle ilgiliydi. Nitekim 1936'dan

itibaren, aynen İtalya ve Almanya'da olduğu gibi, parti teşkilatlarıyla devlet teşkilatları birleştirilecek, dâhiliye vekili CHP genel sekreteri olurken, valiler bulundukları vilayetlerde CHP başkanlığına atanacak; umumi müfettişler ise hem parti teşkilatının hem de devlet işlerinin denetleyicisi olacaklardı.

Faşizm cihana neşe getirdi!

Aslında Kemalist kadroların faşizme sempati duymalarının tarihi epey eskiydi. Örneğin daha 1923'te Dersim Milletvekili Feridun Fikri (Düşünsel), *Yenigün* gazetesinde yayımlanan bir röportajında "Bütün Avrupa faşizmin cihana getirdiği emniyet ve neşe ile ona doğru atılırken, faşizmin bu suretle sanki pek tehlikeli bir şeymiş gibi görülmesi beni derin düşüncelere sevk etti. Faşizm korkulacak bir şey addolunamaz. Bilakis bizim gibi inkılap yapmış ve onu yaşatmaya azmetmiş milletler için faşizmden çıkarılacak düsturlar vardır" diye yazmıştı.

Halkevleri'nin selefi Türk Ocakları'nın Büyük Reisi, iki kere Maarif Vekili olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver), 1930'da *Türk Yurdu* dergisinde "Faşizm bir vatan ideali etrafında iktisadî refahı, siyasî ve içtimaî ahengi tesis etmeyi düşünür. (...) Biz faşist milliyetperverliğin dünkü galeyanında, hem mazimizi hem istikbalimizi görürüz" demişti.

Kronometre gibi İtalya

Hâkimiyet-i Milliye (*Ulus*) Başyazarı Falih Rıfkı, 1931 yılında yazdığı "Faşist Roma, Kemalist Turan" başlıklı makalesinde "Türk yığınlarının terbiyesi için Moskova'nın yığın terbiyesi metotları, devletçi Türk iktisatçılığı için faşizmin korporasyon metotları benimsenmelidir" diye akıl vermişti.

Yakup Kadri, *Kadro*'nun 11. sayısındaki "Ankara-Moskova-Roma" başlıklı makalesinde, "Mussolini sayesinde, daha doğrusu faşizm sayesinde bütün İtalya kronometre gibi işleyen bir memleket halini almıştır" demişti.

22 Mayıs 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi, "faşist İtalya ile devrimci Türkiye arasındaki dostluğun" doğal olduğunu belirtirken, makalenin *Fascio* (Mussolini faşizmini simgeleyen baltalı değnek demeti) ile ay yıldızı çevreleyen defne dalından bir taç bulunan büyük, renkli bir kenar süsüyle kuşatılması dikkat çekiyordu.

Hitler'in selamları var

Bu sevgi karşılıksız değildi elbette. Bunu Mahmut (Soydan)'ın çıkardığı *Milliyet* gazetesinin 16 Temmuz 1933 tarihli sayısında yer alan şu beyanattan anlayabiliriz: "Alman Başvekili [Hitler] diyor ki: Türkiye'de doğan ve parlayan yıldız bize takip edilecek yolu gösterdi. Gazi öyle bir şahsiyettir ki ebediyen asrımızın en büyük adamlarının en ön safhında bulunacaktır. Bu mevki, tarihin ona verdiği bir haktır."

Yazara göre Hitler kendisine, "Türkiye'nin hayrete şayan inkişafından takdirle bahsetmiş" ve "Faaliyet gayeleri aynı olan Büyük Türk milleti ile Alman milleti arasında sempati çok kuvvetlidir," demişti.

Bu karşılıklı sempatinin eseri olduğu anlaşılan 1936 sonrası faşizan uygulamalardan, ancak İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yenileceği anlaşılınca vazgeçilecek, ancak rejime sinen faşist ruhu söküp atmak yakın tarihlere kadar mümkün olmayacaktı.

Özet Kaynakça: Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, TTK Basımevi, 1991; Giacomo Carretto, "1930'larda Kemalizm-Faşizm-Komünizm Üzerine Polemikler I ve II", *Tarih ve Toplum*, Sayı:17, s. 56-60; S. 18, s. 62-72; Şeref Aykut, *Kamâlizm*, Kaynak Yayınları, 2008; Erik-Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C.2, İletişim Yayınları 2004; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 2005; Mehmet Ö. Alkan, "Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, S. 204, Aralık 2010, s. 56-64; Hakkı Uyar; "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları" http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/21.pdf.

ÇANKAYA 'SOFRA AKADEMİSİ'

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen sıkıntılı yıllarda, "düşmanların, topla tüfekle yenemeyeceğini anladığı Türk milletini, içki ve uyuşturucu maddelerde çökertmeyi hedeflediğini" düşünen bir grup Osmanlı-Türk aydını, 5 Mart 1920 günü cuma namazından sonra İstanbul Matbuat Cemiyeti'nde bir araya gelerek, Hilal-i Ahdar ('hilal' ay, 'ahdar' yeşil demekti) adlı bir grup kurmuşlardı. Hilal-i Ahdar mensuplarının ilk eylemi, Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nin 13 Eylül 1920 günlü toplantısında, grubun kurucularından Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in hazırladığı Men-i Müskirat Kanunu teklifini vermek olmuştu.

Ali Şükrü Bey kanunu gerekçelendirirken, içkinin dinimizce haram olmasıyla başlamış, içkinin yarattığı belaları saymış, ABD'deki içki yasağını överek bitirmişti. Gelir kaybı gerekçesiyle yasaklamaya karşı çıkanları da "1 milyon lira kaybetmek mi yoksa Rum ve Ermenilerin cebine içki satışından 120 milyon lira girmesi mi tercih edilir?" diyerek ikna etmişti. Hızını alamayıp afyonu da yasaklamaya kalkan Ali Şükrü Bey'i, Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey, Anadolu'da binlerce insanın ekmeğini haşhaştan çıkardığını hatırlatarak engelleyebilmişti. Altı gün yedi celse süren ateşli tartışmalardan sonra, 14 Eylül 1920'de yapılan oylamada 71 oy lehte, 71 oy aleyhte çıkınca, celseyi yöneten Vehbi Bey'in oyu iki oy sayılarak sorun çözülmüştü.

80 değnek mi, hapis cezası mı?

Sekiz maddelik kanunla her türlü içkinin üretimi, satışı ve kullanılması yasaklanıyor, kanuna aykırı hareket edenlerden 'müskiratın beher okkası için' 50 lira para cezası alınması öngörülüyordu. Açıkça içki içenler veya gizlice içki içip sarhoşluğu görülenlere de, şeriatın öngördüğü 'had ceza' olan seksen değnek veya 50 liradan 250 liraya kadar para cezası veya üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilecek, bu yasaya uymayan devlet memurları, temyiz ve itiraz olmamak kaydıyla memuriyetten çıkarılacaktı. Mevcut içkilerin imhası için iki ay süre tanınmıştı.

Mustafa Kemal oylama sırasında Meclis'te hazır bulunmamıştı. Hatta Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın anılarına bakılırsa, ülkenin içinde bulunduğu kritik ortamda içki yasağı gibi meselelerle uğraştığı için Ali Şükrü Bey'e çok kızmış, "Memleketin zararına işlerle uğraşıyorsunuz!" diye bağırmıştı.

Bundan sonrasını Hüseyin Rahmi Gürpınar *Meyhanede Kadınlar* risalesinde şöyle anlatır:

> "Hükümet bu yasağı koymakla içki içmeyi engellemek şöyle dursun, herkesi içmek için kışkırttı. İsteği artırdı. Bu yasaktan sonra içkiye rağbet yüz kat arttı. En pis, zararlı rakılar üç, dört yüze satıldı. Bütün meyhanelerde küp dibi tortularına kadar bayat sermayeler sürüldü. Hiç kullanmayanlara bile iştah geldi. Her yerde yeniden imbikler ısmarlandı. Hükümet, kapalı gişe, açık gişe, dam altında, damsız yerde içenlerle, kendini bilecek, bilmeyecek kadar sarhoş olanlar, bir okka fazla-eksik gibi ayarsız, ölçüsüz, tartılı-tartısız uygulanması olanaksız muammalarla oynarken sokaklar sarhoş naralarıyla inliyor, zabıta her gün birbirini vuran, öldüren en korkunç olayları kaydediyordu..."

Polis Müdürü Dilaver

Peki, devletin zirvesi yasağa uymuş muydu? Bunu da Mustafa Kemal'le ters düştüğü için 1926'da yurt dışına kaçmak zorunda kalacak olan Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur'dan dinleyelim:

"İmbikler toplandı, amma bazı nüfuzlu memurlar hükümetin muhafazası altında bulunan bu imbiklerden bir kısmını alıp evlerine yerleştirdiler. Bunların biri Ankara Polis Müdürü Dilaver, diğeri Bursa Valisi olan Fatin'dir. Mükemmel rakı çıkarıp iyi ticaret yaptılar. Dilaver Rumelilidir. Galiba Arnavut. Fatin Giritli. Bunların ikisi de Mustafa Kemal'in gözdeleridir. Zaten böyle olmasalar meyhanecilik yapamazlar. Mustafa Kemal'in rakılarını da bunlar yaptılar. Mustafa Kemal bir gün rakısız kalmadı..."

Sonunda ne oldu derseniz, hayatın gerçekleriyle uyuşmayan her kanun gibi Men-i Müskirat Kanunu'nu da bir süre sonra (1926'da) tarihe karıştı ve bu tarihten sonra başta Mustafa Kemal ve arkadaşları olmak üzere, içkiseverler, ülke ekonomisinin ve teknolojisinin izin verdiği oranda çakırkeyif olmaya devam ettiler.

Leblebi ve Dimitrokopulo

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün, kendisini tabulaştıranlar tarafından inkâr edilse de, alkolle bağlantılı bir hastalık olan sirozdan olduğunu biliyoruz. Atatürk içkiyle nasıl tanıştığını Hasan Reşit Tankut'a şöyle anlatmıştı: "Küçük yaşta öksüz kaldım. Güç bela okudum. Daha çocukken içkiye dadandık. Fakat o zamanlarda da ben çok içmedim. Devamlı içtim (...) Yatılı askeri okula verdiler. Annem bana günde iki kuruş gönderirdi. Okulun kapıcısı borazan çavuşluğundan emekli bir hoca idi. Bir iki kuruşu ona verirdim. Kırk parasını o alır, kırk parasıyla teneke bir maşrapa içinde içki getirirdi..."

Peki, 'Ebedi Şef' yetişkin yaşlarında ne tarz bir içiciydi? Bunu da kendisine on iki yıl boyunca, günün yirmi dört saati hizmet etmiş olan uşağı, sofracısı Cemal Granda'dan öğrenelim: "Devrin en ünlü rakısı Dimitrokopulo'dan Atatürk her gece yarım kilo içerdi. Mezesi de sadece tuzlu leblebiydi. Ara sıra da fava denilen zeytinyağlı, limonlu bakla ezmesi istediği olurdu." Granda şöyle

devam eder: "Evet, bu kadar içki kullanan ve ondan ayrılmaz görünen adam üç ay hiç rakı içmeden durabiliyor."

Granda'nın sözünü ettiği dönemlerden biri, Mustafa Kemal'in 15-20 Ekim 1927 tarihli CHP Kurultayı'nda okuyacağı *Büyük Nutku* yazdığı günlerdi. İzmit Milletvekili Süreyya Yiğit'e göre de, Mustafa Kemal 1919 yazındaki Erzurum Kongresi sırasında da içkiye ağzını sürmemişti. Granda anılarında, içinde içki geçen pek çok hikâyeye yer veriyor, ancak şunu belirtmeyi de ihmal etmiyor: "Her gece içtiği halde Atatürk'ün bir kere bile içki yüzünden kendinden geçtiğini, taşkınlıklar yaptığını görmedik, duymadım. Aksini iddia edenler varsa, bunların yaptıkları düpedüz dedikodudan başka bir şey değildir..."

Mustafa Kemal'in rakıya muhabbetini gösteren bir olay, 9 Ağustos 1928 gecesi Sarayburnu Parkı'nda yaşanmıştı. Ünlü Arap şarkıcı Cemaliyye'yi dinledikten sonra elindeki kadehi halka doğru kaldıran Mustafa Kemal, "Arkadaşlar, hanımlar, beyler! Şu gördüğünüz içki rakıdır. Bunu vaktiyle padişahlar saraylarda dört duvar ve kafes arasında gizli gizli içerlerdi. Bizse, hepimiz şurada toplu olarak alenen içiyoruz. İşte aziz milletimin önünde ve onun şerefine içiyorum!" demiş, bunun üzerine gazinoda kim varsa ayağa fırlanmış ve "Yaşa Paşam! Sağol Paşam! Allah seni başımızdan eksik etmesin!" diyerek kadehlerini ona doğru kaldırmışlardı. Granda'ya göre, bu sahne karşısında çok duygulanan Gazi, coşup cepeydir kafasında olan Latin harfli alfabeye geçiş müjdesini halka o gece vermişti.

Çankaya 'sofra akademisi'

Atatürk'e en yakın kişilerden biri olan Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı Kılıç Ali ise Atatürk'ün sofrasının sıradan bir içki sofrası olmadığını, bazılarının sandığı gibi burada devlet işlerinin görülmediğini, ancak politika, ekonomi, tarih, coğrafya, dil gibi

çeşitli konularda beyin fırtınası yapılan bir çeşit 'akademi' olduğunu söyler. Bu 'akademi'nin devamlı 'öğrencileri' arasında Kılıç Ali'nin yanı sıra, Nuri Conker, Hasan Rıza Soyak, Cevat Abbas Gürer, Recep Zühtü, Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay, İbrahim Necmi Dilmen, Naim Hazım Onat, Yunus Nadi Abalıoğlu ve Reşit Galip vardı.

Falih Rıfkı da *Çankaya*'da şöyle yazar:

"Bu bir içki ve cümbüş sofrası değildi: dostları ile hatta düşmanları ile sohbet ve tartışma meclisi idi. Sevdiklerinin ve birlikte bir şeye inandıklarının tenkitlerine, itirazlarına, tartışmalarına inanılmaz bir katlanışı ve hoş görürlüğü vardı. Türk dili ve Türk tarihi meselelerinin, onun sofrasında tam bir fakültelik zaman tutmuş olduğunu tahmin ediyorum. Tebeşirli kara tahta karşısında idi. Bakanlar, profesörler, milletvekilleri hep o tahtaya kalkmışızdır. Ondan başka hepimiz yorulur, doğrusu biraz usanırdık. Savaş ve devrim günlerinde meseleler konuşulduğu sırada hiç içmez veya pek az içerdi. Kendisine bir zaaf ve laubalilik sezilmesi ihtimaline karşı pek titizdi. Pek efendi bir ev sahibi ve eski Osmanlı deyimiyle pek edepli idi. Bir akşam sofrada, Reşit Galip'in aşırı çıkışlarına dayanamayıp, 'Galiba rahatsızsınız, biraz dinleniniz' uyarısı karşısında muhatabının 'Burası milletin sofrasıdır. Ben milletimin sofrasında oturuyorum!' demesi üzerine 'Beyefendi'nin hakkı var. O halde biz sofrayı terk edelim' demişti."

Bu ilginç geceden sonra Reşit Galip'in Maarif Vekili olarak atanması Falih Rıfkı'nın çizdiği hoşgörü tablosuna uyuyordu. Ancak, İsmet Paşa sofrayı bir akademi olarak görmüyor olmalıydı ki, 1937 sonbaharında, Atatürk'le iç ve dış politikaya dair yaşadığı bir dizi anlaşmazlığın gerilimi içinde, "Ne oldu paşam size? Eskiden böyle değildiniz. Artık emirlerinizi hep sofradan mı alacağız? Aramıza Kara Tahsinler giriyor. Konuşmamıza meydan vermiyorlar,"

deme cüretini gösterdi ve bunun bedelini başbakanlıktan uzaklaştırılarak ödedi. (Kara Tahsin II. Abdülhamid'in başkatibiydi.) Yine bazı kaynaklarda bu 'akademi'de alınan kararlara 'Çankaya kararları' dendiği, bunların uygulamaya konması için sabaha kadar beklemenin âdet olduğu yazılıydı.

Atatürk'ün vefatından sonra cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü bu tür sofralar kurmadı ama ne o, ne de partisi milletin içkisiyle uğraştı. Hatta ekmeğin karneye bağlandığı İkinci Dünya Savaşı yıllarında halkın zayıflayan alım gücü düşünülerek, 1942'de hafif alkollü içkilerin fiyatları ucuzlatıldı, içkide en büyük kalemi oluşturan rakı fiyatları ise sabit tutuldu. Ancak, savaşla birlikte ekonomik durum bozuldukça, yoksullaşan tiryakilerin bir kısmı daha ucuz olan bira ve şaraba geçerken, fanatik rakıcılar, mavi (boyalı) ispirto içmeye başlayacak, halkı bu illetten kurtarmak da, 7 Ağustos 1946'da göreve başlayan Recep Peker Hükümeti'nin en önemli görevlerinden biri olacaktı.

Ankara'da Zevkli Bir Poker Partisi

ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Joseph C. Grew, 24 Şubat 1928 günü hatıra defterine şu satırları yazmıştı: "Türkiye'de Amerikan okulları hakkında İsmet Paşa'ya bazı söyleyeceklerim vardı, kendisinden ertesi gün için bir randevu aldım. Tam gece yarısı Gazi geldi ve salonda ilerledi. Yanında İngiltere Büyükelçisi Sir George ve *Times* gazetesinin muhabiri J.W. Collins vardı. Müzik ve dans iyi gidiyordu, büfe çok zengindi, şampanyaya ise kalite ve miktar bakımından diyecek yoktu. Sanırım üç şampanya masası vardı ve bütün gece üçü de boş kalmadı. Saat 02'de Sir George'un oyun sırası bitmiş, Ruşen Eşref Bey, Mustafa Kemal'in benimle poker oynamak istediğini haber vermişti. Gazi, iki Türk hanımı, ben ve çok sevdiğim Milli Eğitim Bakanı

Mustafa Necati Bey olmak üzere beş kişi oyun odasında masaya oturduk. Fiş ücretini ödedik, masanın üzeri fişlerle dolu bir halde oyuna başladık; önünüzde 500 liranız varsa hepsini ileri sürebilirdiniz ki bu sık sık yapılıyordu ve karşınızdakiler bunu çoğunlukla görüyorlardı. Dehşetli bir şansım vardı, bütün potlarda kazanıyordum. Bir keresinde Gazi 500 demişti, ben bunu 500 daha çıkardım. Gazi gördü. Gazi'nin fulüne karşılık ben dört onlu açtım. Bunun üzerine öne doğru eğildi ve fişlerini benim önüme doğru iterken, yanağımı dostane bir şekilde okşadı. İki veya üç saat sonra ben elimi karım Alice'e bıraktım. Hava almak üzere dışarı çıktım. Aynı şans onda da vardı. Fakat bir keresinde o kadar utanmıştı ki, Gazi'nin fulüne karşılık elinde yine dört onlu bulunduğu halde, bunlardan yalnız üçünü göstermişti. Döndüğüm zaman Gazi, Alice'nin fevkalade iyi oynadığını söyledi, bilmiyordu ki Alice onun sandığından da daha iyi oynamıştı. Fakat bundan sonra şansım beni terk etti. Bir tek elde dahi kazanmaksızın kaybettim. O zamana kadar hep kaybetmiş olan Gazi ise şimdi kazanmaya başlamıştı. Çok tedbirli oynayan Necati Bey de kaybetmişti. Son bir iki saat içinde Gazi'nin kazanmaya karar verdiği ve kazanacağına inandığı açıkça belli olmuştu. Masada oturmadığım zaman daima elini bana gösteriyordu. En iyi oyunculara bile görülmeyen tarzda poker oynuyor, bir floşu tamamlamak için iki kart çekiyordu; fakat tamamlayamazsa bile potu tamamlıyordu, zira ötekiler hemen çekiliyorlardı. Sabah 7-8 sıralarında peynirli sandviç ve çaydan ibaret bir kahvaltı yaptık. Saat 5'te Alice yatmaya gitmişti. Gazi'nin bütün gece sevgi ve hayranlık dolu bakışlarla efendisini seyretmiş olan köpeği, beride bir divan üzerinde çoktan uykuya almıştı. Saat 9'da bütün paraları kazanmış olan Gazi son bir oyun daha teklif etti. Bu oyunun son elinde, baştan beri ortada dönmüş olan para onbinleri bulmuştu. Hesapları tutan Eşref Bey, sonuçları

bana bildirdi. Necati Bey 3-4 bin lira, ben ise yalnız 900 lira kaybetmiştim. Yalnız Gazi kazanmıştı. Ruşen Eşref Bey'den bir deste para aldı ve çok nazikane şekilde hepimize, kaç lira kaybetmişsek aynı o kadarını geri verdi. Böylece çok güzel bir zaman geçirmiş oluyorduk; ne kazanan, ne kaybeden vardı. Eşi bulunmaz bir poker partisi..."

Özet Kaynakça: Salih Bozok, Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, 1985; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, 1966; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2012; Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Yayma Hazırlayan: Hakan Pala, Anekdot Yayınevi, tarihsiz, (Kapakta yazarın adı Cemal Grande olarak yazılmış.); Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü. ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew"ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966.

CHP, EBEDİ ŞEF, MİLLİ ŞEF

Ortada bir muhalefet partisi olmadığı için seçimden söz etmek yeterince garipken, 26 Haziran 1927'de, TBMM seçimlere gitmek üzere tatile girmeden önce, parti tüzüğünde bir değişiklik yapılarak milletvekili adaylarını belirleme işi Fırka Divanı'ndan alınıp parti genel başkanına verilmişti. Böylece, milletvekillerinin Mustafa Kemal'e olan bağlılığı, eskisi gibi garanti altına alındı. Çatlak ses çıkaranların yeni bir tasfiyeye tabi tutulduğu seçimlerin ardından, 1923 tarihli parti tüzüğünün açık hükmüne rağmen, her sene yapılması gerekirken dört yıldır yapılmayan 'Büyük Kongre' nihayet yapılmıştı. 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında yapılan kongrede, CHP'nin 'aslında 1919'da Sivas Kongresi'nde kurulduğu' tezi ortaya atılarak, Parti'nin tarihi ile Milli Mücadele'nin tarihi birleştirilmiş oldu. Böylece Sivas Kongresi 'Birinci Kurultay', 1927'deki 'Büyük Kongre' ise 'İkinci Kurultay' olarak adlandırılmaya başladı.

Mustafa Kemal, altı gün boyunca günde altışar saatten toplam 36.5 saatte okuduğu *Büyük Nutuk* ile, geçmişin kendine göre siyasi muhasebesini yapıp 'tek adamlığını' ilan ettikten sonra, 1930'daki 98 günlük Serbest Fırka olayı hariç tutulursa, ülke 'Tek Adam' ve 'Tek Parti' tarafından muhalefetsiz, dolayısıyla denetimsiz şekilde yönetildi. Dönemin Adalet Bakanı Esat Mahmut (Bozkurt) o yıllardaki durumu şöyle özetlemişti: "Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki kökleri halktadır. Türk milleti bir piramide benzer; taban halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki, bizde buna şef denir.

Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir."

Ebedi Başkan

10 Mayıs 1931'de toplanan CHF Üçüncü Kurultayı'nda (Öztürkçe akımı yüzünden artık 'kurultay' deniyordu), Mustafa Kemal CHF'nin "Ebedî Genel Başkan"ı ilan edildi. Kemalizm partinin resmî ideolojisi oldu ve Altı Ok (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık) ilkesi kabul edildi. Türkiye Cumhuriyeti halkının sınıfsız bir kitle olduğu ilan edildi ve partiye sınıf kavgasına mahal vermeyecek şekilde toplumsal katmanların uyumunu sağlayacak kanunlar çıkarma görevi verildi. Ardından partinin kuruluş misyonuna uygun olarak, Halkevleri, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, İskân Kanunu, Soyadı Kanunu gibi uygulamalarla 'Batılı anlamda modern bir ulus-devlet' inşasına hız verildi.

Recep Peker, 1934-1935 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde verdiği İnkılap Tarihi derslerinden birinde, 'Şef' tarifini şöyle yapmıştı: "Siyasal parti hayatında bilhassa üzerinde durulmaya layık başlıca bir unsur Şef'tir. Şef, bir siyasi partinin bütün ana düşüncelerini, iradesini, yapış kuvvetini ve şerefini temsil eder. Şef, kendi ruhunda beslediği heyecan ve hararetle partisini ve muhitini ısıtır, aydınlatır..."

Bu tanımın Mussolini İtalya'sındaki 'Il Duce' ve Nazi Almanya'sındaki 'Führer', Franko İspanya'sındaki 'Caudillo' kavramlarıyla akraba olduğu açıktı. Nitekim İsmail Hakkı Tonguç'un Gazi Terbiye Enstitüsü resim-iş atölyesinde Cumhuriyet'in 10. yıldönümünde göğüslerde taşınacak Altı Ok'u çizdirişi ile, Almanya'da Svastika'nın (Gamalı Haç) Nazi simgesi olması neredeyse eş zamanlı gerçekleşmişti.

9-16 Mayıs 1935'te toplanan CHF Dördüncü Kurultayı'nda CHF adı CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) olarak değiştirildi. Katı

bir devletçilik politikası izlenecceği ilan edildi. Milletvekillerinin merkezden tayini de devam ediyordu. 1935'te tayin edilen kişi sayısı 399 idi. Bu 399 kişiden 383'ünün adı bizzat Atatürk tarafından belirlenmiş, 16 kişilik yer bağımsız milletvekillikleri için boş bırakılmıştı. Ancak bağımsızların başvurusu için yeterli süre bırakılmadığı için hemen hiçbir bağımsız seçilmeyi başaramamıştı.

Parti ve devletin tek elde birleşmesini yürürlükteki Memurin Kanunu ile çelişkili göre Hilmi Uran, konuyu İzmit'te karşılaştığı Atatürk'e anlattığında aldığı cevap kayda değerdi: "Atatürk maddeyi okudu ve biraz düşündükten sonra; 'Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyasi cemiyetlere girmemesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap edememesi demektir. Bu bakımdan bu madde hatta faydalıdır ve katiyen değiştirilmemelidir' dedi."

1936'da CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil İsmet İnönü'nün parti teşkilatına yazdığı bir tamime göre, dâhiliye vekili, parti genel sekreteri olurken, valiler bulundukları vilayetlerde parti başkanlığına atanmışlardı. Bölge müfettişleri hem parti teşkilatının hem de devlet işlerinin denetleyicisiydi. Recep Peker durumu şöyle özetlemişti: "Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir, parti devletle birlikte çalışır."

Değişmez Başkan

Atatürk ile anlaşmazlık yaşadığı için bir süredir inzivada yaşayan İsmet İnönü, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölmesinden sonra cumhurbaşkanlığına getirildi. 26 Aralık 1938 tarihinde toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı'nda, Genel Sekreter Şükrü Kaya'nın yerine getirilen Refik Saydam'ın önerisiyle, parti tüzüğünün bazı maddeleri değiştirildi. Bunlardan 2. Madde daha önce "Partinin değişmez genel başkanı, onu kuran Kemal Atatürk'tür" şeklinde iken, yeni maddede "Partinin banisi ve ebedî başkanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemal Atatürk'tür" deniyordu. 3.

Madde ile de şu takviye yapılmıştı: "Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü'dür." Partiye her zaman istenen nitelikte başkan bulmak zor olduğu ileri sürülerek, 4. Madde'de partinin değişmez genel başkanının sadece ölüm, görev yapamayacak kadar ağır hastalık ve istifa hallerinde boşalacağı, bu durumlarda, parti üyesi birinin yeni 'değişmez genel başkan' olarak seçileceği belirtiliyordu.

CHP Doğu'da yok

1939 seçimlerinin ardından toplanan CHP Beşinci Kurultayı'na Tunceli, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Urfa ve Siirt'ten delege katılamadı, çünkü CHP'nin bu illerde örgütlenmesi yoktu. Partinin örgütlü olduğu Hatay'dan da katılım olmamıştı. Kurultayda valilerin CHP başkanı olması uygulamasına son verildi, ancak eskisi gibi Parti'ye yardımcı olmaları isteniyordu. Kurultayın bir başka ilginç kararı da, görüş beyan etme hakkı olmayan ve grup kararı doğrultusunda oy kullanmak zorunda olan, yirmi bir kişilik Müstakil Grup adlı bir heyet kurulması suretiyle, güya parti içinde demokrasinin mekanizmalarının oluşturulmasıydı.

Mete Tunçay'a göre, pek çok kişi, Mustafa Kemal'in diktatör olduğunu kabul etse de onu Aydınlanma Çağı'nın 'Hayırhah Despot' geleneği içinde ele alırlar. Mustafa Kemal otoriter bir rejimin işaretlerini daha Aralık 1921'de, TBMM'de "Heyet-i Vekile'nin Vazife ve Salahiyetlerine Dair Kanun Teklifi" görüşülürken vermişti. Mersin Milletvekili Selahattin Bey ve arkadaşlarının "tefrik-i kuvva" (kuvvetler ayrılığı) istemelerine karşılık, Mustafa Kemal "tevhid-i kuvva" (kuvvetler birliği) ilkesini savunmuştu. Mete Tunçay, Mustafa Kemal'in halkçılıktan anladığı geniş katılımlı bir demokrasi değil, sadece "anti-monarşizm, statü ayrıcalıklarına düşmanlıktır" der. Gerçekten de, muhalefetten hiçbir zaman hoşlanmayan Mustafa Kemal, başından itibaren aykırı sesleri kısmış, düşünce ve örgütlenme özgürlüğüne tüm kapıları kapatmış, muhaliflerin varlığına katlanmak zorunda kaldığı zamanlarda da, onlara

nefes aldırmamıştır. Bu açıdan bakıldığında, İttihat ve Terakki'nin *status quo*'yu korumak için meclisi devre dışında bırakmakta sakınca görmeyen tavrı ile, Mustafa Kemal'in meclisi bir siyasî katılım aracı olmaktan ziyade, 'Ebedi Şef'in karar ve uygulamalarına meşruiyet sağlayıcı bürokratik bir kurum olarak gören yaklaşımı arasında ideolojik devamlılık vardır.

Sonuç olarak 1923'ten 1945'e kadarki süreç, halkı demokrasiye hazırlamayı amaçlayan 'vesayetçi demokrasi' olarak tanımlanabilecek geçici bir dönem değildi, aksine başından beri hedeflenen bir durumdu. Kemalist elitler, mirasçısı oldukları İttihatçı geleneğe uygun olarak, bilinçli bir biçimde liberal ideolojiyi ve parlamentarizmi reddetmişler, devleti merkeze koyan, ordudan güç alan, liderliği yücelten otoriter bir rejimi seçmişlerdi. II. Dünya Savaşı'nın ertesinde İngiltere, Rusya ve ABD, sadece '1 Mart 1945'ten önce ortak düşmana savaş ilan etmiş olan' milletlerin, 25 Nisan 1945-26 Haziran 1945 tarihleri arasında San Francisco'da yapılacak konferansa katılmalarına karar vermişti. Bu konferans Birleşmiş Milletler teşkilatının kuruluş toplantısıydı. CHP iktidarı alelacele Almanya'ya savaş ilan etti ve San Fransisco masasındaki yerini garantiye aldı. Bu tercihin ardında, kronikleşen ekonomik sorunları aşmak için yabancı kaynağa ihtiyaç duyulması, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile ilgili heveslerine set çekmek, Batı Bloku'nun desteğiyle Ortadoğu'da yeniden var olmak gibi bir dizi neden yatıyordu. Çok partili döneme geçiş de bu çerçeve içinde oldu.

Özet Kaynakça: Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007; Hakkı Uyar, Tek *Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, 1999*; Nazife Söylemez, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin 7. 8. ve 9. Genel Kurultayları", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2008 yılında kabul edilmiş yüksek lisans tezi. Sevan Nişanyan, *Yalnış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları 2008.

GELENEĞİN İCADI VE 19 MAYIS BAYRAMI

Bu topraklarda 'gençlik ve spor bayramları'nın mucidi, iki yıl İsveç'te eğitim gören Selim Sırrı (Tarcan) idi. Avrupa'da sporun kitleleri belli bir ideal etrafında toplamakta ne kadar etkili olduğunu gözlemleyen ve aynısını Osmanlı ülkesinde de gerçekleştirmek isteyen Selim Sırrı, ilk 'İdman Bayramı'nı, 29 Nisan 1916'da Kadıköy'deki İttihat Spor Kulübü'nün çayırında düzenlemişti. Bestesi bir İsveç halk şarkısına ait olan 'Dağ Başını Duman Almış' marşı eşliğinde yapılan gösterilere, Darülmuallimin-i Aliye'den iki yüz erkek öğrenci katılmış, üzerlerinde beyaz gömlek, siyah pantolon ve kırmızı kuşak olan öğrenciler, önce İsveç jimnastik hareketlerinden örnekler sunmuş, ardından aletli jimnastik gösterilerine geçmişlerdi. Kasadan atlayan, taklalar atan, 100 metre sürat yarışı, halat yarışı ve koltuk değnekleriyle oynanan bir çeşit futbol maçı yapan gençler, seyircilere sevinçli bir gün yaşatmışlardı.

11 Mayıs 1917'de yapılan ikinci 'İdman Bayramı'nda, jimnastik yarışmaları çeşitlenmiş, yüksek atlama, uzun atlama, sırıkla yüksek atlama, cirit atma, disk atma, halat çekme, 100 metre sürat koşusu, 800 metre mukavemet koşusu ve bisiklet yarışına ek olarak, sakatlanan, yaralanan ve bayılanlara nasıl müdahale edileceğine dair tatbikatlar yapılmış, müsabakalarda kazananlara ödüller verilmişti. İddialara göre, atanmak istediği Hicaz Kuvve-yi Seferiyesi Komutanlığı'nı kabul etmeyip, İstanbul'da yeni görev bekleyen Mustafa Kemal de, gösterileri şeref tribününden izlemişti.

Selim Sırrı Bey bu bayramı geleneksel hale getirmek istiyordu, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın hezimetle sonuçlanması buna izin vermeyecekti.

İlk bayramlar

Milli Mücadele döneminin ilk bayramı, (T)BMM'nin açılışının birinci yıldönümünde çıkarılan iki maddelik kanunla kabul edilen '23 Nisan Bayramı' oldu.[21] İkinci 'milli' bayram, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile, Hz. Muhammed'in doğum günü kabul edilen 12 Rebiülevvel gününün üst üste düşmesini uhrevi bir işaret sayan Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey'in, 'mevlid-i nebevi ile saltanatın ilgasını bir arada kutlamak için dua okunması ve 101 pare top atılmasına' dair önergesini çok beğenen, ancak yeterli görmeyerek 1 Kasım'ın 'milli bayram' olmasını teklif eden Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in fikriydi. İki teklif birleştirilmiş ve 2 Kasım 1922'de el kaldırma usulüyle, prensip olarak Hâkimiyet Bayramı kabul edilmişti. Ancak, ilgili kanuna son şeklini vermek 24 Ekim 1923'te 'kısmet' olacaktı.

Üçüncü bayram olan 29 Ekim 'Cumhuriyet Bayramı' ile ilgili kanun da nedense 19 Nisan 1925'te kabul edilebildi. Dördüncü bayram 30 Ağustos 'Zafer Bayramı' ise ilk kez Mustafa Kemal'in katıldığı bir törenle, 1924'te Afyon'da kutlandığı halde, bu günün resmen bayram olması ancak 7 Ocak 1926'da gerçekleşti.

Samsunluların ısrarı

Henüz *Nutuk* okunmadığı için, 19 Mayıs'ın önemini idrak edemeyen milletvekillerinin, '19 Mayıs'ı bu ilk bayramlar arasına koymaması anlaşılıyordu. Ama Samsunlular için durum farklıydı. 1926 yılından itibaren, 19 Mayıs'ı 'Gazi Günü' ilan eden Samsunlular,

21 Bu bayramın 'Atatürk tarafından çocuklara armağan edildiği' hikayesi 1983 yılında 12 Eylül darbecileri tarafından icat edildi.

ertesi yıl şenlikleri biraz daha geliştirdiler. Örneğin Türkiye'deki ilk Mustafa Kemal heykelini Sarayburnu'na diken Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'in Samsun'da yapacağı Gazi heykelinin temel atma töreni ile İş Bankası şubesinin açılışı bu güne denk getirildi. Törenlere Ticaret Vekili Rahmi Bey ile İş Bankası Genel Müdürü Celâl Bey de katılmışlardı. 1928 yılında şehir baştan başa bayraklar ve defne dallarıyla süslenmiş, 1915'te Ermenilerden geri kalan bir mülk üzerinde 'Gazievi' açılmış, gece fener alayları ve belediyede şükran balosu düzenlenmişti.

En sonunda Ankara'da, Samsun'dan yükselen coşkunun baskısı hissedildi ve Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, Selim Sırrı Bey'in önerisiyle 'Terbiye-i Bedeniye Şenlikleri' nin, sırasıyla 10 Mayıs'ta Ankara'da, 11 Mayıs'ta İstanbul'da, 12 Mayıs'ta İzmir'de düzenlenmesi için emir verdi. Ankara'daki törende, Orta Muallim Mektebi öğrencisi 'gürbüz' kız ve erkekler bedensel marifetlerini sergilediler, kendilerini izleyen Mustafa Kemal'in iltifatlarına mahzar oldular.

Türk kadınlarının görevi

İstanbul'daki törenler ise şimdi Taksim Gezisi'nin bulunduğu yerdeki eski Topçu Kışlası'nın avlusunda düzenlendi. Orta, lise ve öğretmen okullarından gelen bin kız ile iki bin erkek öğrencinin gösteriler yaptığı şenliklerin açılış nutkunu atan Selim Sırrı Bey, jimnastiğin 'sağlam vücut ve sağlam kafa' üzerine etkilerine değindikten sonra Mustafa Kemal'in "Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletkâr ve en vakur kadını olmalıdır. Türk kadınının vazifesi vatanı müdafaaya kadir bir nesil yetiştirmektir," konuşmasına atıfla, "İşte biz de vatanı müdafaaya kadir nesiller yetiştirecek Türk kadınını hazırlıyoruz. Karşınızda cimnastik yapmağa hazırlanan bu üç bin genç içtimai hayatın her türlü sıkıntılarına karşı koymak için fikren olduğu gibi bedenen de kendilerini hazırlamağa çalışıyorlar. Salim fikrin sağlam bedende bulunabileceğine

hepsinin iman vardır," demişti. Selim Sırrı Bey konuşmasının sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin ve banisi Gazi Mustafa Kemal'in şerefine üç defa "Yaşa!" diye bağırmış, aynı kuvvetle yükselen ses stadyumu sarmıştı: "Yaşa, Yaşa, Yaşa!"

Futbol kulüplerinin katkısı

Bu tarihten itibaren, adı bazen 'Okullar Bayramı' bazen 'İdman Bayramı' bazen 'Jimnastik Şenlikleri' olsa da, her yıl büyük şehirlerde benzer kutlamalar yapıldı. 19 Mayıs'ta kutlanacak genel bir bayrama dair ilk işaret, 1935 yılında Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün Galatasaray ve Fenerbahçe kulüpleri ile yaptığı bir toplantıda, "Mayıs ayı içinde bir günün Atatürk Spor Günü olarak kutlanması" önerisiyle verilmişti. Bazı kaynaklarda dönemin önemli spor adamı Ahmet Fetgeri Bey'in, her yıl '19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı' adı altında kutlamalar yapılması yönünde bir teklifi, Atatürk'e arz ettiği söylenmekle birlikte, 20 Mayıs 1935'te Meclis'te görüşmeye başlanan Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında 2739 Sayılı Kanun tasarısında, 19 Mayıs'a dair herhangi bir ibare olmaması, bunun doğru olmadığını düşündürür. Çünkü aynı kanunla ilk dört bayramdan 23 Nisan 'Ulusal Egemenlik Bayramı'na dönüştürülmüş, 29 Ekim 'Cumhuriyet Bayramı' ve 30 Ağustos 'Zafer Bayramı' olarak onaylanmış, 'Hâkimiyet Bayramı' kaldırılmış, 1 Mayıs 'Bahar Bayramı', 1 Ocak 'Yılbaşı Günü' yapılmış, Şeker Bayramı'nın üç, Kurban Bayramı'nın dört gün tatil olması kararlaştırılmıştı. İstanbul'daki spor kulüplerinin ilk 'Atatürk Günü'nü 24 Mayıs 1935'te kutladığı bilindiğine göre, Atatürk'ün kendisine doğum gününü soranlara "Neden 19 Mayıs olmasın?" demesi henüz etkisini göstermemişti.

Halkın büyük ilgisi

24 Mayıs 1935'teki 'Atatürk Spor Bayramı', saat 10'da Taksim'deki Cumhuriyet Abidesi'ne çelenk konulmasıyla başladı. Kutlamalar

halkın ücretsiz girdiği Fenerbahçe Stadyumu'nda, Beşiktaş ve Güneş takımlarının yaptığı maç ve 'atletizmde rekor denemeleri' ile devam etti. İstanbul halkı kutlamalara öyle büyük ilgi göstermişti ki, Kadıköy'e gelenlere şehir hatları vapurları yetmediği için, Akay İdaresi özel vapur seferleri koymak zorunda kalmıştı.

1936'daki kutlamalar ise nedense 'Jimnastik Bayramı' adı altında, ancak bu sefer 19 Mayıs'ta yapıldı. Gazetelerdeki yazılara bakılırsa artık 19 Mayıs'ın 'Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı gün' olduğu meselesi basının kafasında netleşmişti. Atatürk'ün de izlediği Taksim Stadyumu'ndaki törenlerde, öğrencilerin çeşitli jimnastik gösterilerine ve Fenerbahçe ve Galatasaray B takımları arasındaki maça ilave olarak, Taksim-İstinye arasında bisiklet yarışı, Bebek'te yelken ve kürek yarışları, Karagümrük sahasında futbol karşılaşmaları, Park Otel'de sabaha kadar süren bir eğlence yapılmıştı.

18 Mayıs 1937 tarihli *Cumhuriyet*'te, "Atatürk'ün Samsun'a Ayak Bastığı Gün: Yeni Bir Tarih Doğuracak Milli Bir Şafağın Temelini Kurdu" başlıklı haber, 19 Mayıs'ın 'kutlu bir tarih' olarak kabul edildiğine yeni bir işaretti. Ancak ilginçtir, o yıl çıkarılan talimatnamede hâlâ kutlamaların adı '10. Jimnastik Şenlikleri' diye geçmekteydi.

Atatürk'ün son 19 Mayıs'ı

Dahası, Atatürk'ün ölümünden altı ay önce Ankara Stadyumu'nda izlediği 19 Mayıs gösterileri bile, resmen 'milli bayram' değildi. Hâlbuki o gün, başkentteki tüm resmi binalar, evler, dükkânlar, taşıtlar kırmızı-beyaz kurdeleler, defne yaprakları ve bayraklarla donatılmış, büyük cadde ve meydanlara günün anlam ve önemini anlatan levhalar yerleştirilmişti. Dahiliye Vekili ve CHF Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın konuşması radyo aracılığıyla tüm yurtta dinlenmişti.

Stadyuma saat 15.30'da gelen ve halk tarafından ayakta dakikalarca alkışlanarak karşılanan Atatürk'ün, 16.30'da oradan ayrıldığı ve Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı projesi kapsamında planladığı Mersin gezisine başlamak üzere gara gittiği biliniyor. Atatürk'ün Ankara'dan ayrılmasından sonra yetkililer derhal kolları sıvadı ve nihayet 19 Mayıs'ın 'Gençlik ve Spor Bayramı' olması için 'Bayramlar ve Tatiller Hakkındaki 2739 Sayılı Kanun'un ikinci maddesine bir fıkra eklenmesini teklif etti. İki kez müzakere edilen teklif 20 Haziran 1938'de kabul edildi. Bu gecikmiş kararı, tarihçi Cemal Kutay şöyle yorumlamıştı: "Artık [Atatürk'ün] ömrünün kısa olduğu kabul edilince O'nun hayatında önemli olan günler daha derinden anılmaya başlandı."

Özet Kaynakça: Özbay Güven, "Osmanlı'dan Cumhuriyete gençlik ve spor bayramları", *Toplumsal Tarih*, S.65, Mayıs 1999, s. 33-38; Nevin Yurdsever Ateş, "19 Mayıs nasıl bayram oldu", *Toplumsal Tarih*, S. 113, Mayıs 2003, s. 34-37; Dursun Ali Akbulut, "Samsun'un 'Gazi Günü' ya da 19 Mayıs Bayramı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, Kasım 1995, s. 771-779.

1937 I. DERSİM HAREKÂTI

Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, Şubat 1926'da hükümete sunduğu raporda (sadeleştirilmiş Türkçeyle) şöyle demişti:

> "Hükümeti senelerden beri işgal etmekte bulunan Dersim meselesi geçmiş dönemin kötü miraslarından biridir (...) Dersim, Cumhuriyet hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir işlem yapmak ve üzücü ihtimalleri önlemek, memleketin selameti için mutlaka lazımdır (...) Mektep açmak, yol yapmak, refahı temin edecek fabrikalar kurmak (...) özetle yurtlandırma ve medenileştirme yoluyla [bölgeyi] ıslaha çalışmak hayalden başka bir şey değildir..."

Hamdi Bey raporunda alınacak tedbirleri de sayıyordu. Bunlar sırasıyla; Mayıs ve Haziran aylarında bir tarama harekâtı düzenleyerek bölgedeki silahları toplamak; şeyh, bey, ağa namlı kişileri uzak vilayetlere sürmek; ahaliyi kendine yeter hale getirmek için arazi ve tohumluk vermek; madenleri işleterek halka iş ve para bulmak; sürülenlerin yerine Türkleri iskân etmek; okullar açarak halkın 'Türklük his ve terbiyesi'ni almasını sağlamak; bölgeye yirmi beş yıl boyunca 'mefkûreci' memurlar göndermek suretiyle bölge Kürtlerini Türkleştirmekti.

1930'da, Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali (Öngören) izlenecek yöntemi biraz daha ayrıntılandırmıştı: "A) Bütün Dersim'in hariçle münasebetini kat ederek (keserek) taarruzlarına ve ticaretlerine mani olmak, aç kalacak halkı zamanla kendiliğinden ilticaya icbar (zorlamak) ve şu suretle Dersim'i fenalardan tahliye.

B) Her tarafı esaslı surette kapadıktan sonra ihata çemberini tedricen darlaştırmak ve fenalıklardan dolayı yakalananları derhal Dersim'den çıkarak Garba atmak ve serpiştirmek."

"Okşamakla olmaz!"

Erkânı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa ise daha açık konuşmuştu: "1) Dersim'de bugünkü vaziyetin idamesi tehlikelidir. Bu vaziyet Dersimlinin maneviyatını takviye etmektedir. 2) Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Silahlı Kuvvetler'in müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder. 2) Dersim evvela koloni gibi nazarı itibara alınmalı. Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mazhar kılınmalıdır."

Bundan sonra 'gereken' adımlar atıldı. 14 Haziran 1934'te Türkiye'yi etnisite esasına göre üç bölgeye ayıran 2510 sayılı İskân Kanunu çıkarıldı. Başbakan İnönü'nün 1935'te yaptığı Dersim gezisinin ardından, Dersim'in adını 'Tunçeli'[22] olarak değiştiren, 25 Aralık 1935 tarihli 2884 Sayılı Tunçeli İlinin İdaresi Hakkındaki Kanun çıkarıldı. Kanun uyarınca Elazığ, Tunçeli, Erzincan ve Bingöl'ü içeren Elazığ merkezli Dördüncü Genel Valilik ile Elazığ'da ayrıca bir de İstiklal Mahkemesi kuruldu. O yıllarda 'genel valilikler" bir çeşit sıkıyönetim komutanlığına tekabül ediyordu. Bu genel valiliğin başına, 1921'deki Koçgiri İsyanı'nı gaddarca bastıran 'Sakallı' Nurettin Paşa'nın damadı General Abdullah Alpdoğan atandı. Kanunun kendisine verdiği sınırsız yetkileri sonuna kadar kullanmakta kararlı olan Alpdoğan Paşa, bölgedeki stratejik yerlere kışlalar ve karakollar inşa ettirince, bölge Dersimliler için bir açık hava hapishanesine döndü.

22 İddialara göre bu isim devletin gücünü göstermek için 'Tunç Eli'nden türetilmişti ama zamanda Tunceli olarak telaffuz edilmişti.

Dönemin gazetelerinden *Tan*'daki bir habere bakılırsa o günlerde halk arasında şu tür dedikodular dolaşıyordu:

"1) Aşiret kadınlarının namusu tehlikededir. Bunlar gündüzleri kocalarının, geceleri karakol efradının malı olacaktır. 2) Hükümetin yaptırdığı karakollar, yakında bu mıntıkadan sürülecek olan aşiretlere posta mevkii olmak içindir. 3) Köylerdeki bütün halk, bir yere toplanacak, tek sıra halinde yapılacak evlerin içerisine tıkılacak, bu evlerin yalnız iki kapısı olacak, bu kapıların önünde birer polis bekleyecektir. 4) Ekmek ve odun vesika ile verilecektir. 5) Keçilere verilen meşe yaprağı bile vesikaya bağlanacaktır. 6) Halkın bütün kazandığı elinden alınacaktır."

Darboğaz Köprüsü olayı

Bu endişelerin egemen olduğu bir ortamda, 20-21 Mart 1937 günü, Pah Bucağı ile Kahmut Bucağı'nı birbirine bağlayan Harçik Deresi üzerindeki Darboğaz tahta köprüsü, Seyit Rıza'nın önderliğini yaptığı Demenan ve Haydaranlılar tarafından yıkıldı ve telefon hatları kesildi. Bunun üzerine Ankara uzun süredir planladığı askeri harekâta başlamaya karar verdi. Uçaklardan atılan 4 Mayıs 1937 tarihli bildiride, bölge halkı teslim olmaya çağrılıyor, "Teslim edilenler veya kendiliğinden teslim olanlar dahi Cumhuriyet'in adil muamelesinden başka hiçbir şey görmeyeceklerdir. Aksi takdirde, yani dediklerimizi yapmazsanız, her tarafınızı sarmış bulunuyoruz. Cumhuriyet'in kahredici orduları tarafından mahvedileceksiniz," ihtarı yapılıyordu.[23]

Bildiriyle aynı tarihi taşıyan Bakanlar Kurulu'nun gizli kararında ise şöyle deniyordu: "Sadece taarruz hareketiyle ilerlemekle iktifa ettikçe isyan ocakları daimi olarak yerinde bırakılmış olur. Bunun içindir ki, silah kullanmış olanları ve kullananları

23 Bu bildirilerin hangi dilde yazıldığını henüz bilmiyoruz.

yerinde ve sonuna kadar zarar veremeyecek hale getirmek, köyleri kâmilen (tamamen) tahrip etmek ve aileleri uzaklaştırmak lüzumlu görülmüştür."

Sabiha Gökçen'in pilotluğu

1 Mayıs'ta Diyarbakır'dan kalkan üç uçak filosu, bölgeye bombalar yağdırmaya başlamıştı bile. Bu uçaklardan birini Atatürk'ün manevi kızı ve Türkiye'nin 'ilk kadın pilotu' Sabiha Gökçen kullanıyordu. Haziran ve Temmuz ayları boyunca köyler yakıldı, yıkıldı, kadınlar ve çocuklar dahil sayısız kişi makineli tüfeklerle tarandı.

Bölgeye dair izlenim ve önerilerini 1935'te hazırladığı 'Şark Raporu'nda belirtmiş olan Başvekil İsmet İnönü, 18 Haziran 1937'de Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın da katıldığı Bakanlar Kurulu toplantısında, Dersim için 'Islahat Programı'nı açıkladı. Daha program hazırlanırken, jandarma tarafından aranan 3700 kişiden 2 bini güvenlik güçlerine teslim olmuş, 'asayişsizlik' olaylarında önemli bir azalma kaydedilmişti. 9 Temmuz 1937'de, 1921'den beri bölgede saklanan Koçgiri isyanının önderlerinden Alişer Efendi ve karısı Zarife Hanım öldürüldü, karı kocanın kesik başları Abdullah Paşa'ya gönderildi. Ağustos ortalarında Seyit Rıza'nın oğlu ve karısı dâhil 33 kişi öldürüldü.[24]

24 O sırada, 19. Piyade Alayı'nda stajyer olarak görev yaparken Dersim'e gönderilen, geleceğin Hava Kuvvetleri Komutanı ve Kontenjan Senatörü, 12 Mart Muhtırası'nın imzacılarından Muhsin Batur 1985'te *Anılar ve Görüşler* kitabında şunları yazacaktı: "Elazığ'ın biraz uzağında Harput'un eteklerinde çadırlı ordugâh kurduk ve bir müddet sonra ilk durak Pertek olmak üzere harekete geçtik ve iki ayı aşkın bir süre özel görev yaptık. Okuyucularımızdan özür diliyor ve yaşantımın bu bölümünü anlatmaktan kaçınıyorum..." Batur kitabındaki bu ifadelerin anlamını soran gazetecilere de "Dersim'de tanık olduğu şeylerin bir devlet sırrı olarak kendisinde kalacağını, ancak o dönemde o yörede tanık olduğu 'şeylerin' günümüzde [1985'te] yapılan ve karşısında olduğu 'şeyler' olduğunu" söyleyerek sözlerini noktalamıştı.

Seyit Rıza teslim oluyor

Ankara tarafından 'isyancıların başı' olarak nitelenen Seyit Rıza ile hükümet kuvvetleri arasındaki son temas 16-17 Ağustos 1937 gecesi Bahtiyar mıntıkasında yaşandı. Çatışma sırasında Seyit Rıza'nın oğlu Şeyh Hasan, ikinci karısı Bese ve üç torunu öldürüldü. Kaçmayı başaran Seyit Rıza, 26 Ağustos'ta Bahtiyar Aşireti Reisi Şahin'in kendi adamlarınca öldürüldüğünü duyunca, muhtemelen yenilgiyi kabul etti ve 10 Eylül 1937'de, Erzincan 5. Jandarma Bölük Komutanlığı'na bağlı bir karakola teslim oldu. 1918 yılında Osmanlı ordularıyla birlikte Ruslar ve Ermenilerden kurtardığı Erzincan'ın kendisini kurtaracağını ümit etmiş olmalıydı. Seyit Rıza'nın yakalanması üzerine Cumhurbaşkanı Atatürk, Başvekil İsmet İnönü, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve 3. Ordu Müfettişi Kâzım Orbay, General Alpdoğan'a kutlama mesajları gönderdiler. Gazeteler olayı "Dersim'in en ileri ve son sergerdesi yakalandı," diye kamuoyuna müjdeledi.

Bunlar olurken, Ankara'da İnönü ile Atatürk'ün arasında başka konulardan dolayı ciddi bir tartışma yaşanmış, İnönü 20 Eylül 1937'de bir buçuk ay zorunlu izne çıkarılmıştı.

Mahkeme başlıyor

Seyit Rıza ve arkadaşlarının duruşması 18 Ekim 1937'de Elazığ'da başladı. Ahmet Emin Yalman'ın çıkardığı *Tan* gazetesine göre, ilk günkü duruşmada şahitlerden biri Seyit Rıza ve adamlarının 20-21 Mart 1937 gecesi Darboğaz köprüsünü yaktıklarını iddia edince, Seyit Rıza "Allaha, devlete karşı gelmek için kudurmuş muyum ben!?" diye haykırarak itiraz etmişti. Gazetenin 23 Ekim 1937 tarihli nüshasına göre, ikinci duruşmada Seyit Rıza'nın torunu Zeynel, dedesinin altmış silahlı adamla birlikte olduğunu anlatmıştı. Bu tanıklığa şaşıran Seyit Rıza, durumu açıklamakta zorluk

çekmişti. Ama diğer aşiret reisleri çözülerek bazı itiraflarda bulunmuşlardı. 2 Kasım tarihli *Tan*'da, üçüncü duruşmada da benzer olayların yaşandığı, ama zanlıların bütün suçlamaları reddettiği yazıyordu. Benzer durumlar diğer duruşmalarda da yaşanacaktı.

16 Kasım 1937 tarihli *Tan* gazetesi ise zanlıların acı sonunu ilan ediyordu:

> "Tunçeli hadisesine ait muhakeme hitam bulmuştur (bitmiştir). Tunçeli'de isyan eden 58 suçluya ait karar tefhim edilmiştir. Bu karara göre suçlulardan 11'i idama mahkûm olmuş fakat içlerinden dördü hakkında idam cezası yaşların geçkin olmalarından dolayı 30 sene ağır hapse tahvil edilmiştir. Diğer yedi idam mahkûmları şunlardır: Seyit Rıza ile oğlu Hüseyin ve Şeyhanlı aşiret reisi Hasso Seydi ve Yusufhanlı aşiret reisi Kamer oğlu Fındık ve Demenanlı aşiret reisi Cebrail oğlu Hasan, Kureyşanlı Ulikeye oğlu Hasan ve Mirza Ali oğlu Ali'dir. İdam hükümleri bu sabah infaz edilmiştir. 14 suçlu hakkında beraat kararı verilmiştir. Diğer suçlular da muhtelif ağır cezalara mahkûm olmuşlardır."

Otomobil farları altında yargılama

Seyit Rıza ve arkadaşlarının yargılanma ve idamını o sırada Malatya Emniyet Müdürü İhsan Sabri Çağlayangil yürütmüştü. Çağlayangil'e göre, mahkemeler bazen otomobil farlarının ışığında yapılmış; okuma yazma ve Türkçe bilmeyen sanıklara ne iddianame ne avukat verilmiş; idam edebilmek için, yalancı şahitlerin beyanıyla, en az 75 yaşında olan Seyit Rıza'nın yaşı 57'ye indirilmiş, oğlunun yaşı da 17'den 21'e çıkartılmış; idam kararının yazılacağı boş kâğıt Alpdoğan Paşa tarafından önceden imzalamıştı.

İdamlar 14 Kasım'ı 15 Kasım'a bağlayan Pazartesi günü, gece yarısı Elazığ'ın Buğday Meydanı'nda infaz edilmişti. İhsan Sabri Çağlayangil idam anını şöyle anlatıyordu:

"Kararlar okununca sanıklar ilk anda anlamadılar. 'İdam tunne' diye bir velvele koptu. Biz Seyit Rıza'yı aldık. Otomobilde benimle polis müdürü İbrahim'in arasına oturdu. Jip jandarma karakolunun yanındaki meydanda durdu. Seyit Rıza sehpaları görünce durumu anladı. "Asacaksınız" dedi ve bana döndü. "Sen Ankara'dan beni asmak için mi geldin?" Bakıştık. İlk kez idam edilecek bir insanla yüz yüze geliyordum. Bana güldü. Savcı namaz kılıp kılmayacağını sordu. İstemedi. Son sözünü sorduk. "Kırk liram ve saatim var. Oğluma verirsiniz," dedi. Bu sırada Fındık Hafız asılırken görmesin diye pencerenin önünde durdum. Fındık Hafız'ın idamı bitti. Seyit Rıza'yı meydana çıkardık. Etrafta hiç kimse yoktu. Ama Seyit Rıza meydan insan doluymuş gibi sessizliğe ve boşluğa bağırdı: "Evladı kerbelayıh. Bihatayıh. Ayıptır. Zulümdür. Cinayettir" dedi. Benim tüylerim diken diken oldu. Bu yaşlı adam rap rap yürüdü. Çingene'yi itti, ipi boynuna geçirdi, sandalyeye ayağı ile tekme vurdu ve kendini astı. Gömüleceği yer türbe olmasın diye cenazesi de yakıldı..."

Çağlayangil, "yakıldı" diyordu ama yerel kaynaklara göre cenazeler ya Elazığ'ın merkez köylerinden Holfenk Köyü civarındaki Kireçocağı Mevkii'ne ya da Elazığ Tren İstasyonu civarına defnedilmişti.

Atatürk Seyit Rıza ile Görüştü mü?

17 Kasım 1937 günü Atatürk, kısa süre önce İsmet Paşa'dan başbakanlığı devralmış olan Celal Bayar, 3. Ordu Müfettişi Kâzım Orbay, General Alpdoğan ve diğer yüksek zevatla birlikte Diyarbakır'dan Elazığ'a doğru yola çıkmıştı. Yolda Murat Suyu üzerinde bir köprünün açılış törenine katılmışlardı. Atatürk köprünün eski adı olan Soyungeç'i beğenmemiş ve Singeç yapmıştı. Ardından heyet Pertek'e gitmiş, Atatürk, 18 Kasım tarihli *Tan* gazetesinin ifadesine göre "mini mini mektep çocuklarının

önünde durarak, bunlarla ayrı ayrı konuşmuş ve içlerinden bazılarının yüzünde sivrisinek ısırmasından hâsıl olan çıban hakkında kaza doktorundan izahat alarak, bunun sebebi ve tedavisi üzerinde esaslı tetkikat yapılmasını" emretmişti. Pertek'ten "coşkun uğurlama tezahürleri arasında ayrılan" Atatürk ve yanındakiler, saat 17'de Elaziz'e varmışlardı.

Bugüne dek Atatürk'ün 12 Kasım 1937 günü Ankara'dan özel beyaz treni ile başladığı Doğu gezisinin ilk durağının 13 Kasım'da Sivas olduğu, heyetin 14 Kasım'da Malatya'ya geçtiği, aynı gün saat 14:00'da şehirden ayrıldığı biliniyordu. Yerel *Uluova* gazetesinin 17 Kasım 1937 tarihli nüshasına göre "14 Kasım 1937 günü [Elazığ'ın merkezine yarım saat uzaklıktaki] Yolçatı'na gelen ve büyük bir törenle karşılanan Atatürk ile beraberindekiler, o gün Elazığ'a geçmeden Diyarbakır'a gitmiş"ti. Heyet 15 Kasım günü öğleden sonra Maden'e, akşam saatlerinde de Diyarbakır'a varmıştı. Burada iki gün kalan Atatürk, 17 Kasım günü Elazığ'a gelmiş ve yukarıda *Tan* gazetesinden aktardığım programı gerçekleştirmişti. Yani Seyit Rıza ile hiç karşılaşmamıştı.

Heyetin Malatya'dan sonra yol üzerindeki Yolçatı'dan yarım saat uzaklıktaki Elazığ yerine, önce Diyarbakır'a gidip, sonra aynı yolu Yolçatı'ya kadar geri gelip ardından Elazığ'a geçmesi garipti ama ne o günlerde ne de sonraki yıllarda kimse bunun üzerinde durmamıştı. Aynı şekilde, saatte 30 km hızla gidebilen buharlı trenle 250 km'lik Malatya-Diyarbakır yolculuğunun, en fazla on saatte yapılması mümkünken otuz saate yakın sürmesi ve bu süre içinde heyetin herhangi bir yerde konaklamaması da garipti ama yine bu konunun da üzerinde durulmamıştı. Sonuç olarak devletin yarı resmi gazeteleri tarafından duyurulan zaman çizelgesi, idamların Atatürk'ün gıyabında gerçekleştiği, hatta bundan habersiz olduğu, eğer bilseydi duruma müdahale edeceği iddiasını/efsanesini desteklemişti.

Hâlbuki, *Kırmancîya Beleke* dergisinin genel yayın yönetmeni Serhat Halis'e göre bu kronoloji doğru değildi. Çünkü eğer resmi tarihin iddia ettiği gibi, Atatürk'ü taşıyan tren, 14 Kasım 1937 günü saat 14.00'da Malatya'dan ayrıldıysa ve Elazığ'a uğramadan yola devam ettiyse, yol üzerindeki Sivrice Gölü'nün (kısaca Gölcük) önünden, o gün akşama doğru geçmeliydi. Oysa o gün, trendekilerden biri olan Osman Zeki Gençosman'ın yıllar sonra anlattığına göre, gölün önünden sabahın erken saatlerinde geçmişlerdi. Hatta Atatürk treni durdurup gölü bir süre seyretmişti. Biraz daha farklı ama benzer bir bilgi, 16 Kasım 1937 tarihli *Ulus* gazetesinde de vardı: "Atatürk öğle yemeklerini (...) Gölcükte yemişler ve trenlerinden inerek göl etrafında iki saat kadar devam eden tetkiklerde bulunmuşlar, alâkadarlara bazı emirler vermişlerdir." Gazeteye göre, Atatürk ve heyeti 15 Kasım'da Maden'den geçmiş ve o günün akşam saatlerinde Diyarbakır'a varmıştı.

Seyit Rıza nereye götürüldü?

Bu anlatımlar doğruysa 14 Kasım öğleden sonrası ile 15 Kasım sabahı arasında Atatürk ve arkadaşları neredeydi? Serhat Halis'e göre, Atatürk o geceyi Elazığ'da Merkez İstasyonu'nda bekleyen treninde geçirmiş ve idam cezasının infazını bekleyen Seyit Rıza ile görüşmüştü.

Halis'e göre bu gizli görüşmeye dair bir ipucu da İhsan Sabri Çağlayangil'in anlatımlarında vardı. Hatırlanacağı gibi Çağlayangil idam gecesini anlatırken "Biz Seyit Rıza'yı aldık. Otomobilde benimle Polis Müdürü İbrahim'in arasına oturdu. Jip jandarma karakolunun yanındaki meydanda durdu..." demişti. Oysa mahkeme binasıyla idamların gerçekleştirildiği Buğday Meydanı yan yanaydı. Bu yüzden Seyit Rıza'nın on adımlık mesafe için bir araca bindirilmesine gerek yoktu. Ayrıca Seyit Rıza elebaşı

olarak ilk idam edilmesi gerekirken, en son idam edilen kişiydi. İlk idam ile son idam arasında yaklaşık bir saat vardı. Bu bir saatlik yolculuk, muhtemelen Atatürk'ün kendisini beklediği istasyona yapılmıştı ve ziyaretin hüsranla bitmesinden sonra, Seyit Rıza, idamından önce söylediği iddia edilen şu sözleri büyük ihtimalle bu görüşmeden çıkarken sarf etmişti: "Ben sizin hilelerinizle baş edemedim, bu bana dert oldu, ama ben de sizin önünüzde diz çökmedim, bu da size dert olsun!"

Özet Kaynakçı: *Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu*, Kaynak Yayınları, 2000; Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları Tenkil Ve Tedip*, Evrensel Yayınları, 2003; Mehmet Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, 1995; İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, 1990; İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılar*, Güneş Yayınları, 1990; Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor", *Tercüman*, 17 Eylül 1986; Serhat Halis, "Sey Rıza-3", http://www.kirmanciye.org/beleke_sayi_4_hangi_sey_riza_3.htm.

İNÖNÜ'NÜN BAŞBAKANLIKTAN UZAKLAŞTIRILMASI

18 Eylül 1937'de, Başvekil İsmet İnönü, TBMM'de yaptığı konuşmada "bir kaç aydır Türk efkâr-ı umumiyesini işgal eden fakat bugün artık maziye karışmış olan Tunceli hadisesi" hakkında şunları söylemişti:

"Şimdi size, Tunceli'ndeki vaziyetin bugünkü halini arz etmek isterim. Cumhuriyet'in imar ve ıslah programına muhalefet eden, nüfusları az olmakla beraber, altı aşirettir. Bugün bu altı aşiretin ne kadar adamı varsa, bunlar reisleriyle beraber faaliyet imkânından tamamen mahrum bırakılmıştır.

Cumhuriyet ordusu ve zabıtası, bu hadise esnasında yaptığı takiplerde, hurafe olarak zihinlerde yerleşen ne kadar uçurum halinde dere ve ne kadar çıkılmaz dağ varsa, hepsini Ankara sokakları gibi baştan başa geçmişlerdir. Kanun götüren ordu, jandarma neferlerinin, ayak basmadığı yer, inmediği dere ve çıkmadığı tepe yoktur. Cumhuriyet'in ıslahat ve imar programına muhalefet eden bütün engeller ortadan kaldırılmış ve program bir an fasıla vermeksizin ilerletilmektedir.

Uzun süren ve Cumhuriyet kanunlarını behemehâl yürütmek için gösterilen azim, şiddet karşısında bile zayiatın binnetice hafif olmasına dikkatinizi celbetmek isterim. Silahlar çok müessir ve silahları kullanmak için hiçbir tereddüt olmadığı halde isyan edenlere karşı silah kullanan ordu heyetleri ve Cumhuriyet jandarması,

bir hayatı kurtarmak ve korumak için son derecede şefkatle hareket etmiştir. İsyana iştirak eden aşiret reislerinin hepsi mahkemeye verilmişlerdir. Umumi, tabii olan adliye mahkemesine verilmişlerdir. Cumhuriyet idaresinin kuvvetli olduğu kadar, şefkatli ve adaletli olduğunu göstermek itibariyle Tunceli hadisesi en son ve en mukni, bir misal olmuştur."

Başbakan'ın açıkladığına göre devletin kaybı 51 yaralı 30 'şehit' idi. İsyana iştirak edenlerden ise 265 'ölü', 20 yaralı vardı. Şimdi sıra Dersim'de dönüşümün başlatılmasına gelmişti.

Bu, İnönü'nün başbakan olarak son konuşması oldu. İki gün sonra, Anadolu Ajansı şu haberi geçti: "Başvekil Malatya mebusu İsmet İnönü'ne talep ve ricası üzerine, Reisicumhur Atatürk tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekâlet vekâletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir."

Başlangıçta hem ailesi hem de halk, İnönü'nün ayrılığının geçici olduğunu düşündü. Ama izin süresi dolmadan, 25 Ekim'de Başvekil'in "kat'i olarak istifa ettiği ve yerine Celal Bayar'ın getirildiği" açıklandı. Böylece İnönü'nün Milli Mücadele yıllarından beri, 1925'teki kesinti dışında, tam 16 yıl 11 ay 14 gün süren başbakanlık görevi sona erdi. Çankaya sofralarının müdavimleri dışında herkes için çok şaşırtıcı olan bu olayı anlayabilmek için biraz geriye gitmek lazım.

Mustafa Şeref Bey olayı

Mustafa Kemal ile İsmet Paşa arasındaki ilk büyük tartışma 1932 yılı yazında Yalova'da yaşanmıştı. Olayın nasıl geliştiğini Yakup Kadri'den öğrenelim:

"Bu epeyce tenha bir sofraydı. Hepimizin sayısı tutsa tutsa dokuzu onu ancak tutardı. Onun için orada kimlerin bulunduğunu sırasıyle birer birer söyleyebilirim. Atatürk'ün bir yanında Afet Hanım, öbür

tarafında karım oturuyordu. Karımla benim yanımda da, Atatürk'ün hususi meclislerinde ilk defa gördüğüm İktisat Vekili Mustafa Şeref [Özkan] yer almıştı. Benim biraz ötemde 'mutad zevat'tan birkaçı, karşımda Nuri Conker ve onun solunda da Konya milletvekili rahmetli Hamdi ile Kılıç Ali vardı. O zamanlar Nuri Conker'in, Kılıç Ali'nin çehresi, benim için Atatürk çevresinin havasını önceden bildiren birer barometre idi. Eğer bu çehreler çatıksa, anlardım ki bir sert rüzgâr esmek ihtimali vardır. Sakin veya gülümserse, hava açık ve güzel olacaktır. Lakin sözünü ettiğim akşam, her nedense ne birinin, ne öbürünün yüzünde bu gibi belirtilerden eser göremiyordum. (...) Fakat yemeğin sonlarına doğru ne oldu ve hangi vesile ile bilmiyorum, Atatürk sözlerinin mecrasını şöyle değiştirmişti ve hassaten Mustafa Şeref'e hitap ederek: 'Biz, yanımızda vazife gören kimselerin mahiyetlerini tayinde çok defa hataya düşeriz. Belki siz de bilirsiniz, benim maiyet erkânım arasında ahlak ve karakterine itimat ettiğim iki üç kişi vardı ki, bu itimada ne kadar az layık olduklarının farkına ancak yıllar sonra varabilmişimdir.' Atatürk, bunların adlarını da söyleyip, işledikleri yolsuzlukları da uzun uzadıya anlattıktan sonra, yüzünü tamamen İktisat Vekili'ne çevirerek 'Mesela sizin maiyetinizde de bir Sanayi Umum Müdürü mü ne varmış, onu nasıl bilirsiniz?' diye sordu. Mustafa Şeref'in hiç tereddüt etmeksizin verdiği cevap şu oldu: 'Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim Paşam!' İşte ne olduysa bunun üzerine oldu. Atatürk, kendilerinde hiç görmediğim bir öfkeye kapılarak elini masaya vurdu ve Mustafa Şeref Bey'i öylesine bir haşladı ki, zavallı adam neye uğradığını bilemedi. Yanı başımda oturduğu için görüyordum: Şakaklarından iri iri ter taneleri akıyor, elleri titriyordu. Neredeyse kalbinin küt küt attığını işitecektim. Arada bir, bütün kuvvetini toplayarak, kendini ya da bakanlığını savunmaya çabalıyor, fakat kelimeler boğazının içinde düğümlenip kalıyor, yalnız şu iki üç sözü söyleyip duruyordu: 'Efendim, bendeniz, arz edeyim, bendeniz...' (...) 'Ben meseleyi tetkik ettim. Yapılan müracaatta kanunlara, mevzuata aykırı tek bir nokta bulamadım. Kesin

kanaatim şudur ki, yalnız kötü niyetle hareket etmiştir ya da bazı menfi tesirler altında kalmıştır.' Atatürk böylece daha ne kadar konuştu pek hatırlamıyorum. Zaten o anda öyle heyecan içindeydim ki, söylediklerinin büyük bir kısmını dinleyememiştim. Yalnız şu 'menfi tesirler' sözü beynime saplanıp kalmıştı. Bu tesirler, öteden beri İş Bankası'nın teşebbüslerini kontrolü altına almaya çalıştığını, ara ara bazı kimselerin bu banka idare meclisi üyeliklerine tayininde vetosunu dayatmaya çalıştığını bildiğim İsmet Paşa'dan başka kimden gelebilirdi?"

Mevhibe (İnönü)'nün sözleriyle, Mustafa Şeref (Özkan)'a Cumhurbaşkanının yakınlarından değildi; ciddi, kibar, sorumluluk sahibi bir iktisat uzmanıydı. Mustafa Kemal'in İktisat Vekili'ne kızgınlığının nedeni Mustafa Şeref Bey'in, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında İş Bankası'nın, Mehmet Ali (Kağıtçı)'ya sipariş edilen selüloz-kâğıt sanayii projesini devletin yürütmesi gerektiğini düşündüğü için onaylamamasıydı.[25] Olayı duyan İsmet Paşa çok üzülmüştü.

'Dizbağı nişanı' meselesi

Yakup Kadri'den öğreniyoruz ki, Mustafa Kemal ertesi gün İsmet Paşa'nın gönlünü almak için kendisini akşam yemeğine davet etmiş, İsmet Paşa ise on beş adım ötede oturduğu pavyondan Cumhurbaşkanlığı köşküne saatlerce gitmemiş, Atatürk'le birlikte bütün davetliler de saatlerce ayakta beklemişlerdi. Sonunda ümit kesilmiş, 22.00'ye doğru sofraya oturulmuştu. İsmet Paşa saat 23.00 civarı içeri girmiş ve kimseye selam vermeden, asık bir çehreyle yerine oturmuştu. Herkes endişe içinde ilk cümleleri bekliyordu. Mustafa Kemal İsmet Paşa'ya "Umarım ki iyi bir banyo aldınız

25 Başka uygulamaları yüzünden de 'devletçi', hatta 'kollektivist' diye damgalanan Mustafa Şeref Bey 8 Eylül 1937'de görevinden alınacak, yerine 10 Kasım 1937'de İş Bankası Genel Müdürü Celal (Bayar) atanacaktı.

Paşam," demiş ama cevap alamamıştı. Ardından "Nasıl, bari su yeteri kadar sıcak mıydı?" diye devam etmiş ama İsmet Paşa'dan yine ses çıkmamıştı. Dahası biraz sonra, sofraya hizmet edenlerden birinden aldığı *Akşam* gazetesini çarşaf gibi açıp okumaya başlamıştı. Atatürk "Ne okuyorsunuz o kadar dikkatle?" demişti. "Bizim dizbağı nişanı havadisini mi?" O sıralar bir Amerikan gazetesi, İngiliz Kralı tarafından Atatürk'e dizbağı nişanı verileceği haberini yayımlamıştı. İsmet Paşa, gazetesinin arkasından şöyle mırıldandı: "Dizbağı nişanı mı? O da ne?"

Atatürk yine aynı sükûnetle "Aaaa, duymadınız mı," demişti, "bir Amerikan gazetesinden naklen bütün dünya matbuatına yayılan havadisi? İngiltere Kralı bana dizbağı nişanı verecekmiş. Söylendiğine göre bu İngilizlerin en büyük nişanı imiş." İsmet Paşa gittikçe soğuklaşan bir tavırla "İyi ama, bunu size ne münasebetle vereceklermiş?..." diye söylenmişti. Atatürk, "Bunu herkesten çok sizin bilmeniz lazım gelir, İngiliz milleti beni sever de ondan..." diye cevap verecekti. İsmet Paşa alaylı bir gülümseme ile omuzlarını silkecek, bunun üzerine Atatürk'ün sesi sertleşmeye başlayacaktı: "Evet, İngiliz milleti beni sever ve sevgisini Lloyd George'u düşürmek suretiyle ispat etmiştir." İsmet Paşa, "O meselenin harici siyasetle hiç bir alakası yoktur. Lloyd George, başında bulunduğu koalisyon kabinesini teşkil eden partiler arasındaki ihtilaf yüzünden düşmüştür," demiş, Atatürk "Ya, bu ihtilafın tam Dumlupınar Zaferi üzerine çıkışına ve Avam Kamarası'nda Lloyd George'a yapılan hücumlarda en çok Türkiye'ye karşı takip ettiği düşmanca politika üstünde duruluşuna ne dersiniz?" diye sormuştu.

Ama İsmet Paşa cevap vermemişti. Mustafa Kemal birden konuşmaktan vazgeçip, sofrayı sonlandırmıştı. Ertesi gün Salih Bozok'a, geceki tartışmadan dolayı haksız olup olmadığını sormuştu. Bozok, kendisine cevap vermemiş ama Atatürk'e giderek İsmet Paşa'nın üzüntüsünü ifade etmişti.

Atatürk adlı biyografisiyle tanıdığımız Andrew Mango'ya göre, soğukluk çok sürmemiş, İsmet Paşa Mustafa Kemal'e sadakatini ifade eden bir mektup yazmış, Atatürk de kendisine şu ünlü cevabını vermiştir: "İsmet büyük adamsın, hassas olduğun kadar his veren adamsın. Sen benim sözlerimi okurken gözlerin yaşarmış. Ya ben seni okurken hıçkırıklarla ağladığımı söylesem inanır mısın? Bu duygularımı sofrada değil, kimsenin yanında değil, yatak odama çekildikten sonra mahremimle yazıyorum. Sen beni muhakkak çok seviyorsun. Ya ben seni!?"

Hatay Meselesi'nde farklı tutumlar

Ama 1936 yılında ikilinin arası yine limonileşti. Mevhibe İnönü'ye göre, Hatay Meselesi'nin nasıl halledileceği konusunda ikili anlaşamıyordu: "İnönü, dünya devletlerinin kendilerine ittifaklar aradığı bu buhranlı dönemde Fransa ile düşmanca ilişkilere girmeyi zararlı görüyor, bu tutumun Türkiye'yi istemediği bir tarafa itmesinden endişe duyuyordu. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın görüşünü de aldıktan sonra, İstanbul'dan Hatay'la ilgili gösterişli bir mitingten dönen Cumhurbaşkanı ile yarı yolda buluştu. İki eski asker Eskişehir'de bir gece saatlerce tartıştılar, durumu incelediler. Sonunda temkinli İnönü görüşünü Atatürk'e benimsetti."

Nyon Konferansı gerilimi

İkili arasında bir başka gerilim 9 Eylül 1937 tarihinde İsviçre'de yapılan Nyon Konferansı sırasında yaşandı. Habeşistan Savaşı sırasında İtalya'nın İspanya limanlarına yönelik tacizlerini görüşmek üzere uluslararası bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Konferans sırasında Cenevre'de bulunan Tevfik Rüştü Aras, hem Başbakan İnönü'den, hem de Cumhurbaşkanı Atatürk'ten gelen talimatları uygulamaya çalışıyordu, ancak bir gün, iki talimat çatışınca, durumu fark eden İsmet Paşa'nın canı sıkıldı.

Daha önemlisi, Atatürk, anlaşmanın geciktirilmeden imzalanmasını isterken, İnönü, ne yapacağı pek kestirilemeyen Mussolini'ye karşı daha ılımlı davranılmasını savunuyordu. Tevfik Rüştü Bey, Atatürk'ün isteği üzerine anlaşmayı imzaladı ama İnönü hala direniyordu. Ancak, sonunda Atatürk'ün dediği oldu ve onun talimatıyla olağanüstü gündemle toplanan TBMM, anlaşmayı imzalayarak yürürlüğe soktu. Bu olay İnönü'nün prestijini epey sarsmıştı. Andrew Mango, "...bir dış politika konusunda pek önemli olmayan bir anlaşmazlık, devletin tabiatı kesin kararlı başkanı ile tabiatı temkinli başbakanı arasında son bir sürtüşmenin çıkmasına neden oldu," yorumunda bulunacak, ancak İnönü hatıratında "Aslında bu hadise fazla ehemmiyetli değildi," diyecekti.

Çankaya kararları

Yıllardır sürdürülen gelenek uyarınca, Atatürk'ün sofrasında alınan kararlar ertesi sabah tekrar ele alınır ve nihai karara bağlanırdı. Ancak 1937 yılına gelindiğinde artık işler böyle yürümüyordu. İnönü, yıllar sonra Abdi İpekçi'ye durumu şöyle anlatmıştı.

> "Atatürk ile çalışmamızı, iki ayrı dönemde açıklayabilirim. Başlangıçtan hastalığa kadar şöyle olmuştur: Akşamları bir araya gelir toplanırız. O coşar, biz coşarız... Birtakım kararlar alınır... Ertesi sabah uyanınca düşünürüm, hemen kalkar Atatürk'e giderim. Onu yatakta iken uyandırırım, oturup konuşuruz. Söylerim: Dün akşam biz yine coştuk, şunu yapalım, bunu yapalım, diye kararlar aldık. Ama olacak şeyler değildir, nasıl yapacağız? 'Canım sen bildiğini yap' der bana. Sonra bir dönem oldu... Yine akşamları aynı şekilde toplanıp alınmış kararları ertesi sabah görüşmeye gittiğimde, artık 'Sen bildiğini yap' demiyordu. Israr ediyordu bu sefer, asabileşiyordu. Esaslı bir değişiklik olmuştu Atatürk'te. Doktorlara sordum; 'Hastalığın bir dönemidir' dediler."

Aslında İsmet İnönü de 1929'dan beri şeker hastasıydı. Muhtemelen hastalık onu da sinirli yapmıştı. Evine bağlı, düzenli yaşamayı seven, yiyeceğine, vücut sağlığına dikkat eden, içki içmeyen biri olarak, Atatürk'ün sofrasında gece geç saatlere kadar oturmak onun için giderek katlanılmaz olmuştu.

Araya giren 'Kara Tahsinler'

Bardağı taşıran son damla yoldaydı. İnönü'nün TBMM'de, 'Dersim müşkilesinin bittiğini' müjdelediği 18 Eylül 1937 günü, Atatürk, Orman Çiftliği'nde yapılması planlanan bira fabrikası hakkında çiftlik müdürü Tahsin ve Hasan Rıza Soyak'tan bilgi almıştı. Bu kişiler, fabrikanın verimli olabilmesi için devletin işin içine girmesi gerektiğini, hatta İstanbul'daki Bomonti Bira Fabrikası'nın da devletçe satın alınmasını gerekli görüyorlardı. Hâlbuki İnönü buna baştan beri karşıydı.

O sırada orada bulunan Dahiliye Vekili Şükrü Kaya konuşmaları İsmet Paşa'ya aktarınca olanlar olmuştu. O günün akşamı, söz çiftlik ve bira fabrikasına gelince, İsmet Paşa gayet sinirli bir şekilde, kendisinden aldığı bilgilerden yetinmeyerek çiftlik müdüründen fikir aldığı için Atatürk'e sitem etmiş ve Hasan Rıza Soyak'ın anlattığıa göre, "Ne oldu paşam size? Eskiden böyle değildiniz. Artık emirlerinizi hep sofradan mı alacağız? Aramıza Kara Tahsinler giriyor. Konuşmamıza meydan vermiyorlar..." demişti. Yanındakilere alçak sesle "Yahu İsmet Paşa'ya ne olmuş, kendisini çok asabi görüyorum" diyen Atatürk, olayın büyümemesi için sofrayı erken dağıtmıştı.

Gece olaysız kapanmıştı ama konuklar gittikten sonra olanları, Salih Bozok'la birlikte köşkte kalan Kılıç Ali şöyle anlatmıştı:

"Önce Atatürk'ün sesi duyuldu: 'Neydi o sofradaki afra tafranız Paşa Hazretleri? Ne demek istediğinizi açıkça söyleyin bakalım!"

İsmet Paşa, çok yavaş sesle konuşuyordu. Dediklerini iyice duyamıyordum. Tek tük kulağıma 'hükümet işleri', 'azarlanmak' gibi kelimeler çarpıyordu. Atatürk'ün sesi tekrar yükseldi: 'Ne demek hükümet azası? Ya benim Devlet Reisi olarak görevim nedir? Yaaa! Demek öyle! Siz bildiğiniz gibi işleri yürüteceksiniz, ben de sizin işlerinizin mühürcübaşısı olacağım! Öyle mi? Sen böyle mi anlıyorsun Başvekilliği? Böyle mi memleket idare edeceksin? Başvekil demek layüsel (dokunulmaz) demek değildir. Elbette yaptığı işler tenkit edilecek. Tenkit edeceklerin en başında da ben geliyorum! Beğenmediklerimi söyleyeceğim, düzelteceksiniz. Sizin göreviniz bu.' Yine İsmet Paşa konuşmaya başladı. Hükümeti savunmaya çalıştığını anlayabiliyordum. Atatürk on dakika kadar kendisini dinledi, sonra: 'Siz yorulmuşsunuz Paşa!... Sinirleriniz bozulmuş!.. Yalnız sinirleriniz olsa yine de zarar vermez ama düşünce selametini de kaybetmişsiniz! Acele dinlenmeğe ihtiyacınız var! Size izin veriyorum, yerinize kimin vekâlet edeceğini yarın ajanstan öğrenirsiniz!'..."

Salih Bozok'un aracılığı

Yakup Kadri bu konuşmadan sonra yanlarından başı öne eğik şekilde geçen İsmet Paşa'nın gecenin bir saatinde Salih Bozok'un odasına gittiğini, kendisinin de yan odadan konuşmaları duyabildiğini belirtiyor. Yakup Kadri'ye göre İsmet Paşa, Atatürk'e ne kadar bağlı olduğunu, bu göreve kendisini onun getirdiğini, dolayısıyla da onun görevden almasının doğal olduğunu ancak kovulmasının kamuoyunun nezdinde itibarını yerle bir edeceğini söylüyor ve kendisine şereflice çekilme fırsatı verilmesini rica ediyordu. İsmet Paşa'nın bulduğu formül, yorgunluk mazeretiyle iki haftalık bir doktor raporu almak, ardından da istifa etmekti. Salih Bozok, Atatürk'ü uyandırmış ve teklifi iletmişti. Atatürk önce, "Hadi de ya! Sofrada poz üstüne poz atıyordu. Neden amana düştü bakalım!" demişti. ('Hadi de ya!' Atatürk'ün kağıt oynarken, tartışırken

kullandığı bir meydan okuma deyimiydi.) Yaktığı sigaradan bir nefes aldıktan sonra ise şöyle devam etmişti: "Deja, bunları kendisi bana söylemiş kabul ettim. Ancak sofrada yalnız değildik. Yarın akşam bu sana söylediklerini sofrada herkesin içinde münasip bir şekilde tekrarlar, olanları unuturum. İşine devam etsin. Biz de işimize bakalım..." ('Deja' da 'peki, tamam' anlamına kullandığı bir terimdi.) Kılıç Ali, Gazi'nin yanından ayrıldıktan sonra İsmet Paşa'nın kaldığı pavyona gitmiş ve konuşmayı aktarmıştı, İsmet Paşa sevinçle Kılıç Ali'nin ellerine sarılmıştı.

"Bu iş bitti"

19 Eylül 1937'de Atatürk ve mahiyeti, İkinci Tarih Kongresi'ne katılmak üzere trenle Ankara'dan İstanbul'a hareket etti. Trende İnönü de vardı. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, tren hareket ettikten bir süre sonra Atatürk, "Bizi Paşa'yla yalnız bırakınız" demişti. İki adam bir süre arkadaki salonda konuşmuşlardı. Diğerleri sofrada bekliyorlardı. Bir süre sonra İnönü görünmüştü. Yüzünde herhangi bir özel ifade yoktu. Sofraya oturmamıştı. Az sonra Atatürk gelmiş ve sofradakilere "Bu iş bitti!" demişti. İkilinin ne konuştuğunu ise İnönü hatıratında şöyle özetleyecekti:

> "Trene girer girmez Atatürk beni yalnız yanına aldı. Akşam vuku bulan çekişmelere, hadiselere, tartışmalara kısaca işaret ederek, şimdiye kadar, beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir dedi. Ama bu kadar açıktan, bu kadar serti olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben, onun bu sözünün çok isabetli olduğunu söyleyerek atılgan bir tavırla, samimi bir tavırla karşıladım. Çok müteşekkir olurum dedim. Onun üzerine derhal benim yerime getirmek istediği zatın adını söyledi. Celal Beyi getireceğim dedi. Pek münasip olacağını, isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki samimi kanaatimi

söylüyordum. O günkü mevzubahis olan ve beraber çalışma devrinde en iyi seçmenin bu olacağını samimi olarak söyledim..."

İsmet İnönü, Atatürk'ün çevresindekilere "Bundan sonra İnönü'yü gördüğünüz her yerde hürmet edeceksiniz" sözünü duyduktan sonra "artık, tabii bir hayata" girdiğini anladığını söylecekti.

İnönü'ye göre, kış boyunca hemen her hafta kendisini köşke çağıran Atatürk'le ilişkileri, Atatürk'ün 1938 ilkbaharında İstanbul'a gitmesiyle tamamen kopmuştu. Kâzım Özalp'e göre, Atatürk, hastalığı sırasında İnönü'nün kendisini ziyaret etmemesine çok üzülmüştü. Ancak İnönü'ye göre, Celal Bayar, Sabiha Gökçen, Salih Bozok ve Tevfik Rüştü Aras gibi şahsiyetler aracılığıyla, Atatürk'le arasında sürekli bir haberleşme trafiği mevcuttu.

Gerçek neden neydi?

Lord Kinross buraya kadar anlattığımız olayları da içeren şu özeti yapmıştı:

"[1937 yılına gelindiğinde] Atatürk'ün çevresinde gizliden gizliye tatsız bir anlaşmazlığın dedikoduları dolaşmaya başlamıştı. Dedikoduların konusu İsmet İnönü idi. Atatürk'ün ahbapları öteden beri İnönü'yü sevmezlerdi. İsmet İnönü'nün Dolmabahçe ve Çankaya'daki para ve mevki peşinde koşan bu sefahat düşkünü ve çoğu ahlaksız adamlarla çok az ilişkisi vardı (...) Atatürk'ün sağlığı bozuldukça İnönü ile aralarındaki önemli yaratılış ayrılığından kaynaklanan çekişmeler de artmaktaydı. İsmet Paşa, Atatürk'ün kaprislerine, vekillerini tenkit etmesine, kabineyi hesaba katmadan emirler vermesine içerliyordu. Gittikçe Atatürk'ün birbirini tutmaz hallerini ve taşkınlıklarını çekemez olmuştu (...) Atatürk, yıllarca İnönü'nün ince eleyip sık dokumasına, bilgiçlik taslamasına, karar vermedeki yavaşlığına göz yummuştu. Ama İsmet Paşa'nın bu eksikleri bir de kendine karşı büyüyen güveni ile birleşince artık Atatürk'ün sinirlerine dokunmaya başlamıştı."

1974 yılında Abdi İpekçi'ye konuşan Celal Bayar, İnönü'nün görevden alınışının asıl nedeniyle ilgili soruyu, önce "Ben o meselede İnönü'yü haksız bulurum. O çok uzundur" diyerek geçiştirmiş, İpekçi'nin ısrarı üzerine de "Atatürk'ün dar devletçilikten tedricen beriye geldiği halde İnönü"nün olduğu yerde kalması" demekle yetinmişti. Halbuki, 1932'de Mustafa Şeref Bey'in yerine İktisat Vekili olduktan sonra Celal Bayar'ın izlediği politikalar da devletçiydi. Dolayısıyla Atatürk'ün İnönü'yü devletçi olduğu için görevden uzaklaştırdığı iddiası çok inandırıcı değildi.

Yıllar sonra Süleyman Demirel, Cüneyt Arcayürek'e çok farklı bir hikâye anlatacaktı: "Atatürk ile Mareşal Çakmak oturmuş, konuşmuşlar. Tunceli'yi temizlemek lazım geldiğine karar vermişler. İnönü'nün temizlik yapmaya fazla istekli olmadığını bildiklerinden, Celal Bayar'a sormuşlar; 'Yapar mısın?' [demişler.] Celal Bey bize böyle anlattıydı. 'Yaparım' demiş. Girişmişler. İsmet Paşa'da bir parça Kürt kanı vardı. Erdal bey de bir iki kez 'Bizde biraz Kürt kanı vardır' dedi..."

Celal Bayar'ın Başbakanlığı sırasında Dersim'de yaşananlar, bu iddiayı ciddiyetle ele almayı gerektiriyor.

Özet Kaynakça: Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, 1966; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2012; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam I*, (1884-1938), Remzi Kitabevi, 2001; Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, Bilgi Yayınevi, 1995; Salih Bozok-Cemil S. Bozak, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, 1985; İsmet İnönü, *Hatıralar*, II, Bilgi Yayınevi, 1987; Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çeviren: Necdet Sander, Altın Kitaplar, 2011; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 2010; Şükrü Arslan, "Neden İnönü Değil, Niçin Bayar?", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editörler: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007.

1938 II. DERSİM HAREKÂTI

Sabık Başvekil İsmet İnönü "Dersim müşkilesinden kurtulduk" demişti, ancak devletin Dersim için başka planları vardı. Genelkurmay belgelerine göre, "Ovacık İlçesi Adliyesi ve Asker Alma Şubesi'nin istediği 1149 kişi hakkında kanuni takibat yapan müfrezeye, Kaçkerek Köyü'nde 2 Ocak 1938 günü pusu kurulması ve toplam dokuz jandarma erinin öldürülmesi üzerine, Haydaran ve Kör Abbas aşiretlerine yönelik bir harekâta" karar verilmişti. 1938 yılı bütçesine "100 günlük harekât için" 979,007 lira ödenek eklendikten sonra 21 Mart 1938'de hükümetin kararı bölge yöneticilerine tebliğ edildi: "Bu yıl hazirandan itibaren Tunceli'de geri kalan tenkil ve silap toplama harekatı yapılması, hükümetçe karar altına alınmıştır."

Başbakan Celal Bayar, 29 Haziran 1938'de yaptığı konuşmada "Dersim için tatbik edeceğimiz programın icabı olarak bu meseleyi suret-i katiyede tasfiye etmek için alacağımız bir tedbir daha vardı. Yakında ordumuz Dersim havalisinde manevralar yapacaktır. Bu münasebetle ordumuz Dersim için vazife alacak ve umumi bir tarama hareketi ile tedip kuvvetlerine destek olaraktan bu meseleyi kökünden söküp atacaktır," demişti.

Ancak 6 Ağustos'ta başlatılan ikinci harekât 'isyan bölgesi' ile sınırlı kalmadı; ahalisi devlete vergi veren, askere giden Pertek, Mazgirt, Nazimiye, Pülümür ilçelerini ve köylerini, hatta Dersim'i aşıp Erzincan'ı da kapsadı. Genelkurmay belgelerinde, 'haydut',

'eşkıya', 'şaki', 'dağlı' diye nitelenen gruplar, yine bu belgelerin diliyle; köyleri yakılarak imha edilmiş, temizlenmişti. Yine Genelkurmay belgelerine göre, sadece 6-16 Eylül 1938 tarihleri arasında, "tarama bölgesinden ölü ve diri 7.954 kişi çıkarılmış, 1.019 silah toplanmış"tı.

"Gazla fare gibi zehirledik"

Yıllar sonra, Seyit Rıza'nın hukuk dışı yargılamasını örgütleyen İhsan Sabri Çağlayangil'in açıklamasına göre[26], Dersim müşkilesi şöyle bitmişti: "Neticeyi söylüyorum. Bunlar kabul etmediler. Mağaralara iltica etmişlerdi. Ordu zehirli gaz kullandı. Mağaraların kapısının içinden. Bunları fare gibi zehirledi. Yediden yetmişe o Dersim Kürtlerini kestiler. Kanlı bir hareket oldu. Dersim davası da bitti. Hükümet otoritesi de köye ve Dersim'e girdi. Dersim böyle bitti. Bugün Dersim'e rahatça gidebilirsiniz. Jandarma da gider siz de gidersiniz. Yalnız son zamanlarda bilhassa sınırlarda dış tesirlerden Kürtlerin bağımsızlık hareketi başladı..."

Atatürk, hastalığı dolayısıyla Celal Bayar tarafından okunan 1 Kasım 1938'deki Meclis'i açış konuşmasında, Tunceli'de "haydutluk ve eşkıyalık olaylarının bitirilerek, ulusal egemenliğin sağlanmasından duyduğu kıvanç" dile getirmişti. 1930'lardan beri bölgeyle yakından ilgilenen İngiltere'nin Trabzon Konsolosu, Ankara'daki büyükelçiliğe gönderdiği raporunu şöyle bitirmişti: "Artık söylenen şu: Türkiye'de Kürt sorunu bitmiştir."

Resmi rakamlara göre 1937-1938 harekâtlarında 13.816 kişi öldürülmüştü. Gayriresmi kaynaklara göre ise bu sayı kat kat fazlaydı. Taramanın ardından daha 1932 yılında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından bizzat seçilen 3.470 kişiden oluşan 347 aile, Tekirdağ, Edirne, Kırklareli, Balıkesir, Manisa ve İzmir gibi batı

26 İhsan Sabri Çağlayangil, Malatya Emniyet Müdürü idi.

illerine, her aileden beş kişiyi aşmayacak şekilde serpiştirilerek yerleştirildi. Aileler arasındaki irtibat tümüyle kesildi.

Dış güçlerin parmağı var mıydı?

Resmi tarihçiler bu kanlı harekâtları haklı çıkarmak için, Dersim'de dış güçlerin kışkırtmasıyla çıkmış bir isyan olduğunu ispatlamaya çalışırlar. Bunun için kullandıkları 'kanıt'ların başında Milletler Cemiyeti'ne hitaben yazılmış "Dersim Generali Seyit Rıza" imzalı, 30 Temmuz 1937 tarihli bir mektup veya telgraf metni gelir. Suriye'de bir Fransız mangasına verilen, onlar tarafından İngilizlere ulaştırılan bu mektupta, Dersim'de yaşananlar özetlendikten sonra, İngiliz hükümetinden destek ve yardım talep edilmektedir. İngilizler bu mektubu, Seyit Rıza'nın devlete teslim olmasından bir ay sonra, 5 Ekim 1937 tarihinde Türk Dışişleri Bakanlığı'na iletmişlerdir.

Seyit Rıza'nın değil Fransızca, Türkçe bildiği bile şüphelidir. Kaldı ki, Seyit Rıza'nın 'Dersim Generali' unvanı taşıdığına dair bir bilgi, ne devlet belgelerinde ne de mahkeme kayıtlarında vardır. Muhtemelen mektup, 1921 Koçgiri İsyanı'nın siyasi liderlerinden olup, aradaki yıllarda Dersim ile Ankara arasında mekik dokuyan, bir anlamda devletle Dersimli aşiretler arasında arabuluculuk yapan Baytar Nuri Dersimi tarafından yazılmıştır.

1921'den beri bölgede Kürt milliyetçiliğini yaymaya çalışan Nuri Dersimi, hatıralarında anlattığına göre, Seyit Rıza'nın 10 Eylül 1937 günü tutuklanması üzerine "Milletin karşı kaldığı feci durumu dünya kamuoyuna bildirmek için", 11 Eylül 1937'de Türkiye sınırlarından dışarı çıkmıştı. Eğer bu tarih doğruysa, resmi tarihçilerin dediği gibi, İngilizlere gönderilen 30 Temmuz 1937 tarihli mektubun Halep'ten Nuri Dersimi tarafından gönderilmiş olması inandırıcı değildir. Ancak Dersim'de sözlü tarih çalışmaları yapan Kâzım Gündoğan'a göre Nuri Dersimi, Dersim'den harekâtlar

başlamadan, muhtemelen 1936 yılında ayrılmıştır. Bu nedenle de, 'Dersim Cenerali Seyit Rıza' imzalı mektubun, Halep'te bulunan Nuri Dersimi tarafından yazılması kuvvetle muhtemeldir.

Yabancı silahlar meselesi

Resmi tarihin Dersim'de yapılan kanlı harekatı haklı çıkarmak için kullandığı bir başka argüman, Seyit Rıza ve yandaşlarının devletle arasının bozulmasında Fransızların parmağı olduğu yönündedir. Aynı yıllarda, Fransız mandası olan İskenderun Sancağı'nın Türkiye tarafından ilhak edilmesinin söz konusu olması, bu tezin başlıca dayanağıdır. Ancak, Fransız casusu olduğu iddia edilen İzzet adlı bir Hoybun üyesi dışında, bir Fransız bağlantısı tespit edilememiştir. Aynı şekilde Fransızların Dersim'e silah gönderdiği iddiaları da boş çıkmıştır, çünkü 1937-1938 yıllarında Dersim'den toplanan silahların büyük çoğunluğu, 'Martini' denilen Amerikan silahlarıydı. Ayrıca Rus yapımı silahlar da vardı ama Fransız yapımı silah yoktu. 1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından ABD'den büyük miktarda satın alınan Martiniler, devlet tarafından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (halkın deyişiyle '93 Harbi') sırasında bölge insanlarına dağıtılmıştı. Benzer bir durum Birinci Dünya Savaşı sırasında da olmuştu.

Ankara'daki ABD Büyükelçisi'nin 25 Haziran 1937 tarihinde merkezine yazdığı raporda ise, Rus silahlarının nereden geldiği şöyle anlatılıyordu: "Rus yapısı silahların ele geçmesinin, 'harekâtın komünist kışkırtıcılar tarafından teşvik edildiğini gösterdiği' şeklindeki rivayetlere karşı daha ağırlıklı olan düşünce ise, bu silahların [1917] Rus İhtilali döneminde bölgeye gelenler tarafından bırakılmış olduğu biçiminde." Bu raporda ayrıca "Harekâtın Suriyeli kışkırtıcılar tarafından başlatılmış olduğunu ileri süren görüşleri destekleyici kanıtlar mevcut değildir. Dersim'de geçerli koşulları bilen ve gelişmeleri takip edenler bu problemin izahında yabancı

güçleri katmıyor," deniyordu. Suriyeli kışkırtıcılardan kasıt, Fransız parmağıydı, dolayısıyla ABD Büyükelçiliği Fransız parmağına dair bir kanıt görmediğini belirtmiş oluyordu.

'Dış mihrak' konusundaki en güvenilir bilgi ise, Jandarma Umum Komutanlığı tarafından hazırlanıp, 100 nüsha olarak ilgililere dağıtılan Dersim Raporu'ndaki şu ifade olmalı: "Hariçteki siyasi teşkilatlar, Dersim'i kendi siyasi emelleri için kullanmayı arzu etmişler ve programlarına da bunu koymuşlardı. Daima propaganda altında kalmış olsalar da, rüesa (aşiret reisi) geçinenlerden hiçbirinin, hariçle temas ve muhaberesi tespit edilememiştir."

İnönü mü, Bayar mı, Atatürk mü Sorumlu?

Yıllardır, 1937-1938'de Dersim'de devletin yürüttüğü kanlı harekâtın 'asıl' sorumlusunun kim olduğuna dair bir tartışma sürüyor. Sağ muhafazakâr ve İslami muhafazakâr çevrelere göre sorumlu, Tek Parti döneminin sembol ismi İsmet İnönü'dür. CHP'lilere göre ise 'asıl' sorumlu, 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kuran Celal Bayar'dır. Suçun İnönü ve Bayar arasında paylaştırılmasını mümkün kılan, Dersim'in Tunceli'ye çevrildiği 1935'ten, Dersim'in dinî ve siyasi lideri Seyit Rıza'nın ele geçirilmesine kadarki dönemde İnönü'nün başbakan olması, 1938 yazındaki İkinci Harekât döneminde ise Bayar'ın başbakan olmasıdır. Her iki dönemde gerçekleşen insan kayıpları ve sürgünler karşılaştırıldığında (İnönü döneminde 350 civarında olan kayıp sayısı, Bayar döneminde 13 bine ulaştığı gibi, bir o kadar da sürgün vardır), ilk dönemin 'yumuşak' geçtiği söylenebilir. Ancak ilk dönemde bölgenin karizmatik lideri Seyit Rıza ve adamlarının idam edilmesi, ikinci dönemdeki kayıp ve sürgün bilançosunu unutturmaktadır.

Suçu İnönü ile Bayar arasında paylaştıran tarafların tek ortak noktası ise, olaylardan Atatürk'ü sorumlu tutmama eğilimidir. Onlara göre, Atatürk o sırada hasta olduğu için, Dersim'de

gerçekleştirilen katliamlardan habersizdir. Bazı Dersimliler de, Atatürk'ü Hazreti Ali'nin bu dünyadaki suretlerinden biri olarak kabul ettiklerinden, Atatürk'e toz kondurmayan çevrelere destek verirler. Bazıları ise, gerçek sorumlunun Atatürk olduğunu bilir, ancak bunu, günümüzde Kürtlere karşı yürütülen baskı ve zulüm politikalarını meşrulaştırmak için kullanır. Kısacası 1937-1938'de Dersim'de yaşananların kimin sorumluluğunda olduğu meselesi, sadece geçmişe değil, aynı zamanda günümüze dair bir meseledir.

Atatürk'ün sorumluluğu

Olayların gelişimi göstermektedir ki, en büyük sorumluluk, ölümüne kadar iktidarın hem hukuken hem de siyaseten en güçlü adamı olan Atatürk'ündür.

Öncelikle Atatürk, Dersim'de iplerin kopmasına neden olan uygulamaların yürürlüğe konduğu dönemde, örneğin 1935'te Tunceli Kanunu çıkarılırken, gücünün doruğundaydı. Diğer yandan, 1936'da TBMM açılışında yaptığı konuşmada "Bu korkunç çıbanı tümüyle temizleyip koparmak, kökünden kesip temizlemek ve bunu her ne pahasına olursa olsun yapmak gerektiği"ni savunurken de sapasağlamdı.

Dersimlilerin üstüne uçaklarla "Teslim olmazsanız Cumhuriyet'in kahredici ordusu tarafından mahvedileceksiniz" bildirilerinin atıldığı 4 Mayıs 1937 günü, Dersim'in kaderini belirleyen Bakanlar Kurulu'na da Atatürk başkanlık etmişti. Dersim'i bombalayan uçaklardan birini kullanan manevi kızı Sabiha Gökçen'i 22 Mayıs 1937'de Ankara'daki Devlet Hava Yolları salonunda karşılamış, 10-12 Haziran 1937 tarihinde Trabzon'u ziyaretinde, bugün Atatürk Köşkü denen konakta, Dersim'le ilgili harekât planlarını hazırlamıştı.[27]

27 Bugün müze olan köşkte sergilenen haritada, bizzat Atatürk tarafından konulmuş kırmızı ve mavi işaretler ('bizim kuvvetlerimiz' ve 'isyancıların kuvvetleri' diye) halen görülebiliyor.

Atatürk, 1 Kasım 1937 günü yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında "Milletimizin layık olduğu yüksek medeniyet ve refah seviyesine varmasını engelleyecek hiçbir engel düşünmeğe yer bırakılmadığını ve bırakılmayacağını huzurunuzda söylemekle bahtiyarım. Tunçeli'deki icraatımız neticeleri bu hakikatin ifadeleridir" demişti.

12 Kasım 1937 günü yanına Sabiha Gökçen'i de alarak, Dersim'i de kapsayan bir geziye çıkan Atatürk, o sırada Elazığ'a da uğramıştı. İdamların yapıldığı 14 -15 Kasım 1937 gecesi, Seyit Rıza ile görüşmüş olduğuna dair ciddi emareler vardı.

Ocak 1938'de yapılan ikinci harekât da Atatürk'ün kararıyla başlamıştı. Bu kararın nasıl alındığını Celal Bayar yıllar sonra (1986) gazeteci Kurtul Altuğ'a şöyle anlatmıştı:

"Şimdi, Mareşal [Fevzi Çakmak] Erkân-ı Harbiye Reisi (Genelkurmay Başkanı), ben başbakanım. Atatürk malum (...) Üçümüz Dersim'de yapılan büyük ordu manevralarındayız. Manevranın da sonuna gelmek üzereyiz. Üçümüz bir arada, 'Ordunun emniyeti bakımından strateji ne olmalıdır', onu görüşüyoruz (...) O sırada biz konuşurken, Dersimlilerin jandarma karakollarımızdan üç dört tanesini bastıkları haberi geldi. Atatürk'le göz göze geldik. Birbirimizi anlıyorduk. Atatürk benim yüzüme baktı. 'Ne olacak?' dedi. Anlıyorum, orada emniyet tesis edilecek. Ne olursa olsun bana hitap edeceklerdir. Hükümet reisi benim. 'Anlıyorum efendim, bana hitap edişinizin manasını' dedim. Atatürk: 'Sorumluluğu üzerime alıyorum, vuracağız Dersim'i' dedi ve vurduk..."

Atatürk'ün, 19 Mayıs 1938 günü Atatürk Stadyumu'nda henüz resmen 'milli bayram' olmayan gençlik ve spor gösterilerini izledikten sonra, 16:30'da stadyumdan ayrıldığını ve Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı projesi kapsamında planladığı Mersin gezisine başlamak üzere gara gittiğini biliyoruz. 50 yaş üstü kuşağın zihnine nakşolmuş, Atatürk'ün trenin penceresinden hüzünle bakan yüzünü

gösteren o ünlü fotoğraf, bu geziden kalmıştır. Yani Atatürk o sırada da, bedensel açıdan değilse bile zihinsel açıdan gayet diriydi.

Bütün bu bilgileri birleştirince, Dersim'le ilgili tüm hayati kararları Atatürk başkanlığındaki heyetin aldığı anlaşılır. Kısacası, bundan 74 yıl önce Dersim'de yaşanan korkunç olayların sorumluluğundan, ne Cumhuriyetimizin kurucu babası Atatürk, ne CHP geleneğinin sembol ismi İnönü, ne sağ muhafazakâr geleneğin temsilcisi Celal Bayar, ne de İslami muhafazakârların saygıyla andığı Fevzi Çakmak kurtulabilir. En az bu şahsiyetler kadar sorumlu olanlar ise, tarihimizin bu karanlık sayfalarıyla hesaplaşmaya, mağdurlardan özür dilemeye, kayıp kızları bulmaya, kısacası Dersim'in yaralarını sarmaya teşebbüs etmeyen siyasetçiler, bu konuyu gündeme getirmeyen aydınlar, bilim insanları, gazetecilerdir.

Özet Kaynakça: Mehmet Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, 2004; a.g.y., *Hatıratım*, Doz Yayınları, 1997; Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, 1972; *Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu*, Kaynak Yayınları, 2000; Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında DERSİM*, Yaba Yayınları, 2004; Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları Tenkil Ve Tedip*, Evrensel Yayınları, 2003; Mehmet Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, 1995; İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, 1990; İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılar*, Güneş Yayınları, 1990; Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor", *Tercüman*, 17 Eylül 1986.

ATATÜRK DİPLOMASİSİ VE HATAY'IN İLHAKI

"Dersim müşkilesinin kesin şekilde halledilmesi"nden sonra sıra Hatay meselesinin halledilmesine gelmişti. Bilindiği gibi, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi uyarınca 9 Kasım'da İngilizler, 12 Kasım'da Fransızlar İskenderun'a asker çıkarmışlardı. Ardından Antakya, İskenderun ve Harim'den oluşan İskenderun Sancağı (kısaca Sancak) adlı bir idari birim oluşturularak, Milletler Cemiyeti (MC) Kanunu'nun 22. Maddesi'nde tarif edilen 'manda' sistemiyle İtilaf Devletleri'nin himayesine verilmişti.

Fransa, Kemalist Ankara hükümetiyle 20 Ekim 1921'de imzaladığı Ankara İtilafnamesi uyarınca Anadolu'daki savaştan çekilirken, Sancak özel bir statüyle Fransızların Suriye'de oluşturduğu dört idari bölgeden biri olan Halep'e bağlandı. Anlaşmanın 7. Maddesi'ne göre Sancak'ın "Türk ırkından olan sekenesi (sakinleri, yerleşik halkı) kültürlerinin gelişmesi için her türlü teşkilattan istifade edecekler"di.

Sancak'ın o tarihlerdeki nüfusu ve bu nüfusun etnik, dinsel bileşimi konusunda güvenilir istatistikler yok. Örneğin 1921 tarihli bir Türk belgesine göre Sancak sekenesinin yüzde 54'ü Türk kökenli iken, bir Fransız belgesine göre yüzde 28.5'i Türk kökenliydi. Söz konusu belgelerde belirtilmiyor ama tahminen Türklerin büyük çoğunluğu Sünni idi. Nüfusun geri kalanı ise Arap, Ermeni ve Rumdu. Arapların büyük çoğunluğu Alevi,[28] kalanı Sünni

28 Kaynaklarda Alevi diye belirtilenlerin Nusayri olduğunu düşünmek mümkün. Kaynaklarda bu kesimlerin etnik kimliği belirtilmiyor.

idi. Ermenilerin büyük çoğunluğu Gregoryen, Rumların büyük çoğunluğu ise Ortodokstu. Az sayıda Kürt, Çerkes, Yahudi ve Arnavut vardı. Statüyü belirleyen maddelerde, Sancak'ın yerleşik halkının kültürel, idari, ekonomik hakları garanti altına alınıyorsa da, bundan ne Türk tarafı ne Arap tarafı memnun kalmıştı. Azınlıkta olan Rumlara ve Ermenilere ise fikrini soran bile yoktu.

Fransa 1926'da Fransız Yüksek Komiserliği'ne bağlı 'Bağımsız İskenderun Hükümeti'ni ilan etti. Bu karar Suriye'de büyük gürültü koparınca, geri adım atarak, önce adını Kuzey Suriye Hükümeti olarak değiştirdi, ardından bunu da lağvederek, Sancak'ı Şam'a bağladı. Şam Meclisi'nin 1928 yılında hazırladığı Suriye Anayasası ve İskenderun Sancağı'nın statüsüne ilişkin esaslar, Türkiye'nin henüz üye olmadığı (1932'de olacaktı) MC tarafından 1930'da onaylandı.

Mussolini ve Hitler'in gölgesi

Bu tarihten itibaren Mussolini İtalya'sı ve Hitler Almanya'sının Akdeniz ve Balkanlar'a yönelik politikalarını endişeyle izlemeye başlayan Türkiye için 'Sancak meselesi', sadece 'milli bir dava' değil, aynı zamanda bir güvenlik meselesi oldu. Suriyeli milliyetçiler için de Sancak, elbette 'milli bir dava' idi.

Tam bu sırada Fransa'da sosyalist ve radikallerin oluşturduğu Halk Cephesi seçimleri kazandı. Leon Blum liderliğindeki sol hükümet, Suriye konusunda farklı bir tutum izlemeye karar verdi ve 9 Eylül 1936 tarihinde Paris'te, Fransa ile Suriye arasında bir dostluk ve ittifak antlaşması imzalandı. Anlaşmanın 3. Maddesi'ne göre, Fransa'nın bölgeden çekilmesi halinde, Sancak'la ilgili Fransız yükümlülükleri Suriye hükümetine devredilecekti. Suriye'yi memnun eden bu karar Türkiye'yi memnun etmedi.

Atatürk'ün 'Hatay' adını icadı

Türkiye konuyu 26 Eylül 1936'da MC Konseyi'ne taşıdı. Atatürk'ün, bir iddiaya göre Hitit, Eti ve Ata kelimelerinden, bir iddiaya göre 'Hitay Türkleri'nden esinlenerek 'Hatay' adını icat etmesi de bu dönemde oldu.

Sancak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Tayfur Sökmen'i Ankara'ya çağıran Atatürk, cemiyetin adının 'Hatay Egemenlik Cemiyeti' olarak değiştirilmesini önerdi. Ardından bölgede Fransız idaresine karşı koymalar başladı. Antakya'da (Habib Nacar'da) Fransız polisinin açtığı ateş sonucu iki Türk gencinin ölmesi üzerine gerginlik artınca, aralık ayında Sancak'ta sıkıyönetim ilan edildi. Ankara, Beyrut'ta görevli olan Feridun Cemal Erkin'i bölgeye gözlemci olarak gönderdi. Ardından Atatürk'ün şu açıklaması geldi: "Biz şimdiye kadar Sancak'ta genişletilmiş özerkliğe doğru gidiyorduk. Bundan sonra Feridun'un belirttiği gibi özerkliğe değil düpedüz ilhaka gideceğiz!"

Bu olaylar olurken, Şam hükümeti bölgenin statüsü hakkında bir plebisit (referandum) yapılmasını kararlaştırmış, ancak Türkler plebisiti boykot etmişlerdi. Bunun üzerine MC bölgeye Hollanda, İsveç ve İsviçre temsilcilerinden oluşan üç kişilik bir gözlemci heyeti gönderdi. Heyet 31 Aralık 1936'da çalışmalarına başladı. 12 Ocak 1937 günü heyeti etkilemek için Antakya'da on binlerce (resmi tarihe göre 60-69 bin) kişinin katıldığı büyük bir miting yapıldı.

'Ayrı varlık' statüsü tanınıyor

Nasıl olduysa, 27 Ocak 1937'de gözlemci heyetinin hazırladığı rapor üzerinde taraflar anlaştı. Buna göre Sancak, Türkiye ve Fransa'nın garantörlüğü altında 'ayrı varlık' (*entité distincte*) olarak kabul edilecek, içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı olacaktı. Türkiye İskenderun limanından yararlanacaktı. Suriye ile

Sancak arasında gümrük ve para birliği olacak, resmi dil Türkçe, ikinci dil Arapça olacaktı. Sancak'ın yeterli sayıda jandarma ve polisi olacak, buna karşılık ordusu olmayacaktı.

Anlaşmanın imzalandığı tarihte Sancak'ın yüzölçümü 4.085 km², nüfusu 219 bindi. Nüfusunun yüzde 39.7'si Türk, yüzde 28'i Alevi, yüzde 11'i Ermeni, yüzde 10'u Arap, yüzde 9'u Rum, kalanı da Kürt, Çerkes, Yahudi ve Arnavut kökenli olarak tespit edilmişti. Sancak Meclisi 40 kişiden oluşacak, bunun 8'i Türk, 6'sı Alevi, 2'si Ermeni, 2'si Arap, 1'i Rum cemaatinden seçilecekti. Tasnif garipti, çünkü Türk, Kürt, Ermeni gibi etnik grupların dışında, bir de Aleviler gibi dini grup vardı. Raporlara 'Alevi' diye geçen Nusayrilerin büyük kısmı Arap olduğundan, bu tasnifin Arap toplumunu bölmek için yapıldığı anlaşılıyordu.

'Yüksek zekâ ve olgunluk ürünü'

Anlaşmanın imzalanması üzerine Atatürk, Başvekil İnönü'ye çektiği telgrafta "İçten ve gerçekten bağlı olduğu dostluklara zarar vermeden milli sorunun çözümünü, MC Konseyi'nde bir sonuca ulaştırmak konusunda gösterdiği yüksek zekâ, uzak görüşlülük ve olgunluktan dolayı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni" tebrik ediyordu.

Evet, Türkiye diplomatik bir zafer kazanmıştı ama bunda uluslararası siyasi ortamın da rolü vardı. İtalya'da faşistlerin, Almanya'da Nazilerin izlediği politikalar bütün Avrupa'yı kaygılandırıyordu. Britanya ve Fransa, Türkiye'nin desteğine giderek daha çok ihtiyaç duyuyordu.

Arap milliyetçisi Zeki Arsuzi

Sancak Anayasası'nın yürürlüğe gireceği 29 Kasım 1937 tarihi yaklaştıkça, her iki tarafın milliyetçileri ortamı kızıştırmaya

başlamışlardı. Türk tarafının lideri Tayfur Sökmen'di. Arap milliyetçilerinin kurduğu Milli Hareket Ligi'nin başında da Zeki Arsuzi vardı. Felsefeci, dilbilimci, tarihçi ve ileriki yıllarda BAAS partisinin kurucularından olacak Arsuzi, Fransız okullarında eğitim görmüştü, ancak Sancak'ın bağımsız bir devlet olmasını istediği için, hem Türkler, hem Araplar, hem de Fransızlar tarafından istenmeyen adam ilan edilmişti.

Öte yandan bölgedeki Ermenilerin büyük bir bölümü 1915 Ermeni Kırımı'nın acı hatıraları yüzünden Sancak'ın Türkiye'ye bağlanmasından korkuyordu. Ayrıca Kemalist modernleşme politikaları yüzünden Türkiye'ye bağlanmak istemeyen az sayıda Sünni Türk de vardı. Ancak, Mart 1938'de Almanya Avusturya'yı ilhak edince, Fransa yeniden Türkiye'ye yaklaşmak zorunda kaldı.

Atatürk'ün son hamlesi

Hatay meselesini adeta kişisel bir dava haline getiren Atatürk, ilerleyen hastalığına rağmen, 1938'de Ankara Stadyumu'ndaki 19 Mayıs gösterilerini izledikten sonra, Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı projesi kapsamında Mersin gezisine çıktı; 21 Mayıs'ta Mersin'de ve 24 Mayıs'ta Adana'da, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin resmigeçit törenlerini izledi. Amacının, Suriye'ye ve Fransa'ya gözdağı vermek olduğu açıktı. Haziranın ilk günleri Paris'te ve Antakya'da yapılan ikili görüşmeler sonucu, Sancak Anayasası yürürlüğe girdi. 6 Haziran'da Sancak'ın Fransız valisi geri çekilerek, yerine Abdurrahman Melek atandı. Fransızlar 29 Haziran'da Sancak'tan ayrıldılar. 5 Temmuz 1938'de Kurmay Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk birlikleri, Payas ve Hassa üzerinden, Türk toplumunun büyük sevinç gösterileri, diğer unsurların endişeli bakışları altında Hatay topraklarına girdiler.

'Özbeöz Türk' Hatay'ın inşası

Ankara, MC'nin yapılmasını şart koştuğu plebisitte üstünlüğü sağlamak için, Sancak doğumluları Türkiye'nin dört bir yanından Sancak'a taşıdı. Ancak seçimler yapılmadı. Araplara, Nusayrilere gereken gözdağı verildikten sonra 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Rumdan oluşan 40 kişilik Meclis, 2 Eylül 1938 günü açıldı. Yeni devletin adı Hatay Cumhuriyeti olarak değiştirildi. MC'nin onayladığı Sancak statüsüne göre resmi dil Türkçe ve Arapça olmasına rağmen, bütün milletvekilleri Türkçe yemin etti. Yemin töreninin ardından, 40 milletvekilinin oy birliğiyle, her ikisi de 'özbeöz Türk' olan milletvekillerinden Tayfur Sökmen devlet başkanlığına, Abdülgani Türkmen ise meclis başkanlığına seçildi. Tayfur Sökmen'in başbakan olarak atadığı bir başka 'Türk' Abdurrahman Melek, yeni hükümeti kurdu. Hükümetin diğer üyeleri de Türktü. Böylece çok dilli, çok etnisiteli, çok dinli Sancak'ın 'Türkleştirilmesi'ne başlandı.

Hükümet, güvenoyu aldıktan sonra MC tarafından hazırlanan anayasayı onayladı, devletin adını da Hatay Devleti olarak değiştirdi. Başkent İskenderun'dan Antakya'ya aktarıldı. Ertesi gün Türk İstiklal Marşı milli marş olarak kabul edildi. Türk bayrağına benzer bir bayrak kabul edildi.

Devletten Vilayete Hatay

Hatay'ın ilhakını kişisel davası haline getirmiş olan Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümünden sonra süreç derinleşti. Ocak 1939'da Türk Medeni Kanunu ve Türk Ceza Kanunu'nun Hatay'da aynen uygulanmasına karar verildi. Şubat ayında maaşlar Türk lirası ile ödendi. Postaneler Türkiye'den gönderilen pulları kullanmaya başladı. Mart ayında Merkez Bankası İskenderun'da şube açtı. Türkiye ile Hatay arasında ithalat-ihracat serbest bırakıldı.

Ardından Fransız uçaklarına Hatay semalarında uçma yasağı getirildi.

Bu arada Avrupa'da savaş çanları çalıyordu. 15 Mart 1939'da Almanya Çekoslovakya'yı işgal etti; İtalya 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'a asker çıkardı. Bu gelişmeler Türkiye ile Fransa'yı biraz daha yakınlaştırdı. Bunun meyvesi de 30 Haziran 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması oldu. Hatay Devleti, Türkiye'nin Hatay Vilayeti'ne dönüştü. 1934'te Trakya'da Yahudileri kaçırtma operasyonu sırasında, Trakya Umumi Müfettişliği Başmüşaviri olan Gümüşhane Milletvekili Şükrü Sökmensüer, yeni vilayete vali olarak atandı. Bu tarihten itibaren Hatay'dan Ermeni göçü başladı. Göçle ilgili olarak Yunus Nadi, 20 Temmuz 1939 tarihli *Cumhuriyet*'teki yazısında şöyle diyordu: "Neden korkuyorlar? Ne var? Kendilerini yiyeceğimizi mi vehmediyorlar?" 1915 Ermeni Kırımı'nı gayet iyi hatırlayan bir kuşağın, bu soruya (elbette içlerinden) verdiği cevabı tahmin etmek zor değil. Nitekim vatandaşlık konusunda tercih yapma hakkının sona erdiği 1940'a kadar, 48 bin kişi Lübnan veya Suriye'ye göç etti. Bunların 26.500'ü Ermeni, 11.500'ü Rum, 6 bini Arap ve 3 bini Nusayri idi.

Tahmin edileceği gibi Suriye, Hatay'ın Türkiye tarafından ilhakını hiç olumlu karşılamadı. 1950'lerden itibaren Suriye haritalarında Hatay, Suriye toprağı olarak gösterildi. Türkiye ise aynı yıllarda kurutulan Amik Gölü'nün arazisini, ağırlıklı olarak Türkmen aşiretlerine dağıtarak, bölgenin Türkleştirilmesi politikalarını hızlandırdı. 1980'lerde GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile kötüleşen ilişkilerin üzerine PKK meselesi tüy dikti. 2000'de Hafız Esad'ın ölümüne kadar süren bu kötüleşme döneminden sonra olanları ise hepimiz biliyoruz. Bir Suriye-Türkiye savaşında, bu yakada Şam'da namaz kılmayı hayal edenler

olduğu gibi, öte yakada da, Cumhuriyet'in katı 'Türkleştirme' politikalarına rağmen çok dilli, çok kültürlü, çok dinli, çok etnisiteli kalmayı başaran Hatay'ı, Suriye'ye katmak isteyenler olabileceğini akılda tutmakta yarar var...

Özet Kaynakça: Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1996; Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005; Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, 2003; Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, TTK Yayınları, 1992; Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, TTK Yayınları, 1991.

ATATÜRK'ÜN 15 YIL SÜREN CENAZE TÖRENİ

Hastalığının ağırlaşması üzerine 27 Mayıs 1938'de İstanbul'a gelen Atatürk, 10 Kasım 1938 günü Dolmabahçe Sarayı'ndaki odasında saat 9'u 5 geçe dünyaya gözlerini yumduktan hemen sonra, Başbakan Celal Bayar durumu telgrafla üç yere bildirmişti. Bunlardan biri Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, ikincisi Hükümet, üçüncüsü ise İsmet İnönü idi. Devleti idare şeklinden dış politikaya, ekonomi politikalarından siyasi üsluba uzanan geniş bir yelpazede, derin bir anlaşmazlığa düştüğü Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı Atatürk tarafından, 25 Ekim 1937'de başbakanlıktan ayrılmak ve yerini Celal Bayar'a terk etmek zorunda bırakılan İsmet İnönü'nün kaderi, bu telgraftan sonra değişecekti.

Anayasa'ya göre cumhurbaşkanı vekili olan Abdülhalik Renda, Meclis'i yeni cumhurbaşkanı seçimi için 11 Kasım günü toplantıya çağırmıştı. Yeni cumhurbaşkanının kim olacağı konusu doğal olarak herkesi meşgul ediyordu. En güçlü adaylar Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa, Başbakan Celal Bayar ve 'İkinci Adam' İsmet İnönü idi. Aslında İsmet İnönü'nün listede olması oldukça garipti, çünkü Atatürk'le düştüğü ciddi görüş ayrılıklarından dolayı başbakanlıktan istifaya zorlandığı tarihten beri adeta inzivaya çekilmiş gibi yaşıyordu. Atatürk'le ilişkileri neredeyse kesilmişti. Öyle ki, ölüm döşeğinde bile onu ziyaret etmemişti. Atatürk'ün öldüğü gün de Ankara'daydı. Ancak, daha 10 Kasım günü, ikametgâhı olan Pembe Köşk, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa'nın askerleri tarafından güvenlik çemberine

alındığında, İnönü'nün inziva hayatının sona ermesinin yakın olduğunu herkes hissetmişti.

Ordunun desteği

Aslında Atatürk, İnönü'nün geleceğine ilişkin ilk işareti, ölümünden kısa süre önce yazdığı vasiyetnamesinde vermişti. Vasiyetnamede İsmet İnönü'nün çocuklarına, eğitimleri için gereken yardımın yapılması isteniyordu. İktidar hırsı olmadığı bilinen Fevzi Paşa'nın, bu işareti bir emir telakki ettiği anlaşılıyordu. Milletvekili olmadığı için Anayasa'ya göre cumhurbaşkanlığına aday olamayacağını da bilen Fevzi Paşa'nın desteği, ordunun desteği demekti. Ordunun İnönü'ye teveccühünün ne anlama geldiğini gayet iyi bilen Başbakan Celal Bayar, CHP grubunu serbest bıraktı ve gizli oylamada, İnönü neredeyse oybirliği ile cumhurbaşkanı adayı olarak seçildi. Sadece Yusuf Hikmet Bayur, oyunu Celal Bayar'a vermişti. Böyle güçlü biçimde adaylığının ifade edilmesi, İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin de garanti olduğunu gösteriyordu. Nitekim Meclis'teki oylamaya katılan 348 üyenin, oybirliğiyle kendisini cumhurbaşkanı seçmesiyle birlikte, Türkiye yeni bir döneme girdi.

'Değişmez Genel Başkan'

Bugün gazetesinin başyazarı Ali Naci Karacan 13 Kasım 1938 tarihli yazısında, İnönü'yü ilk kez 'Milli Şef' olarak anmış, *Cumhuriyet* gazetesi ise 'İkinci Atatürk'ümüz' diye takdim etmişti. Ancak, İnönü'nün resmen 'Milli Şef' olmasına biraz zaman vardı.

İlk adım, Celal Bayar'ın çağrısıyla 26 Aralık 1938 tarihinde toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı'nda atıldı. İkinci celsede verilen bir değişiklik önergesiyle parti tüzüğünün bazı maddeleri değiştirildi. Bunlardan 2. Madde daha önce "Parti'nin değişmez genel

başkanı, onu kuran Kemal Atatürk'tür," şeklinde iken, yeni maddede "Parti'nin banisi ve ebedi başkanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemal Atatürk'tür," deniyordu. 3. Madde ile şu takviye yapıldı: "Partinin Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür." 4. Madde'de ise Parti'nin değişmez genel başkanının sadece ölüm, görev yapamayacak kadar ağır hastalık ve istifa hallerinde boşalacağı, bu durumlarda, parti üyesi birinin yeni 'değişmez genel başkan' olarak seçileceği belirtiliyordu.

"Burası türbeye benziyor"

Bunlar olurken bir yandan da Atatürk'ün naaşı tahnit edilmişti, yani bozulmaması için ilaçlanmıştı. Çünkü hükümet henüz cenazeyi nereye defnedeceğine karar vermemişti. Hükümetin 13 Kasım'daki toplantısında, Milli Savunma Bakanı Kâzım Özalp'in önerisinden başka öneri de gelmeyince, Ankara'daki Etnografya Müzesi'nin Atatürk'ün 'muvakkat mezarı' olmasına karar verildi. Arkeolog Remzi Oğuz Arık'a göre bunun nedeni, 1933'te müzenin inşaatını ziyaret eden Atatürk'ün, binanın kubbesinden çok etkilenerek "Burası türbeye benziyor," demesiydi. Gerçekten de Etnografya Müzesi, kiliselerde kullanılan 'haç tipi plan' ile cami ve türbelerde kullanılan 'kubbe'yi başarılı biçimde birleştiren bir üslupla inşa edilmişti ama Doğulu havası daha belirgindi. Ancak, Atatürk'ün binayı türbeye benzetmesi iltifat değilse, cenazenin buraya gömülmesi O'nun hatırasına saygısızlık olmaz mıydı? Eğer bu bir iltifatsa, Batı kültürüne hayran bir önderin 'Doğulu' bir binaya gömülmesi garip kaçmaz mıydı? Bu tür soruların üzerinde durulup durulmadığını bilmiyoruz. Aksine, cenaze işleri için 500 bin Türk Lirası (bugünün değeriyle yaklaşık 5-6 milyon dolar) ödenek ayrıldıktan sonra, tam 15 yıl sürecek bir sürecin ilk aşamasına geçilmişti.

Atatürk'ün kızkardeşi Makbule Atadan'ın isteği üzerine, 16 Kasım (bazı kaynaklara göre 19 Kasım) sabahı 08:10'da Diyanet İşleri Başkanı Şerafeddin Yaltkaya tarafından kıldırılan cenaze namazı sırasında, iddialara göre cemaat "Allahu ekber" yerine "Tanrı uludur"; "Selâmun aleyküm" yerine "Esenlik üzerinize olsun," demişti. (Bunlar olurken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dolmabahçe Sarayı'nda değildi.) Namazdan sonra cenaze Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede (Tören) Salonu'nda kurulan katafalka konulmuş ve 19 Kasım'a kadar halkın ziyaretine açılmıştı.[29]

Türk bayrağına sarılı katafalk, muhtemelen CHP'nin Altı Ok'unu sembolize eden altı meşaleyle aydınlatılıyordu. Cenazenin başında dördü general (Fahrettin Altay, Halis Bıyıktay, Cemil Cahit Toydemir ve Ali Sayit Akbaytogan), ikisi Mehmetçik altı kişinin nöbet tutması da bu sembolizmle ilgili olabilirdi. Bu dört günde, cenazeyi 500 bine yakın kişinin ziyaret ettiği söylendi. Ziyaretler sırasında, izdihamdan 11 kişi hayatını kaybetmişti.

Chopin'in Cenaze Marşı

19 Kasım günü, saat 09:22'de bir askerî araca konan cenaze, yine askeri bandonun çaldığı Chopin'in Cenaze Marşı eşliğinde, Tophane ve Galata Köprüsü üzerinden Sarayburnu'na doğru yola çıktı. Türk bayrağına sarılı cenaze arabasını altı at çekiyordu ama bu sefer arabaya dört değil sekiz general ile Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri'ni temsil eden birer Mehmetçik eşlik ediyordu. En önde, Atatürk'ün İstiklal Madalyası'nı taşıyan bir general (İlyas Aydemir) yürüyordu. Yani ya sayısal sembolizmden vazgeçilmişti ya da bizim anlayamadığımız başka bir sembolizm vardı.

Törene şahit olan Fransız gazeteci Emile Bouery "Türkiye'nin eski payitahtı tanımayacak bir haldeydi. Acıyla ezilmiş tek vücut

29 'Katafalk' önünden geçilerek saygı gösterilmek istenen cenazenin yerleştirildiği yüksekçe platform anlamına gelen Fransızca kökenli bir terimdi.

bir ulus, her tarafta bedbin insanlar, yaşlarla dolu gözler, sessiz sokaklar..." diye yazmıştı.

Sarayburnu'nda *Zafer Torpidosu*'na teslim edilen cenaze, oradan *Yavuz Zırhlısı*'na nakledildi ve saat 13:40'ta 101 pare top atışıyla Marmara'ya doğru yola çıkarıldı. Topları atanlar Britanya, Sovyetler Birliği, Fransa, Yunanistan ve Romanya'dan cenaze için gelen gemilerdi. Bu gemiler sembolik olarak *Yavuz Zırhlısı*'na kısa bir süre eşlik ettiler. Ardından cenaze tekrar *Zafer Torpidosu*'na aktarıldı ve torpido, cenazeyi Ankara'ya taşıyacak trenin kalkacağı İzmit'e hareket etti.

Neden Sarayburnu?

Kortejin son durağının neden Sarayburnu olduğu, cenazenin neden gemiler arasında getirip götürüldüğü ya da neden Haydarpaşa'dan değil de İzmit'ten trene bindirildiği sorulabilir. Resmi tarihçilerin birinci soruya cevabı "Atatürk'ün 15 Mayıs 1919 günü Samsun'a gitmek üzere Sarayburnu'ndan yola çıkmış" olduğudur. Döküm işleri Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel tarafından Viyana'da yapılan ve 1926'da Sarayburnu'na dikilen bronz Atatürk Heykeli'nin neden daha merkezi bir yere değil de Sarayburnu gibi gözlerden ırak bir yere dikildiği sorusuna da benzer bir cevap verilmiştir. Bölgenin, Marmara Denizi'ne ve Boğaz'a hâkim coğrafi pozisyonuyla Antik dönemde, Bizans döneminde ve nihayet Osmanlı döneminde şehrin en saygın köşesi olması, burayı Cumhuriyet elitlerinin gözünde de önemli hale getirmiş gibidir. Yani ne kadar "Geçmişten koptuk!" denirse densin, geçmişin değerlerini bir çırpıda silip atmak zordur.

Cenazenin trene Haydarpaşa'dan değil de, İzmit'ten bindirilmesi ise denizcilik teamüllerine göre, açık denize açılmayan bir geminin 101 pare top atışıyla uğurlanmasının yakışık almamasıyla

ilgiliydi. Sırf törene görkem kazandırmak için cenaze gemiden gemiye taşınmıştı.

Yol boyu karanfiller

Sonunda İzmit'te hazırlanan özel bir trene aktarılan cenaze, Arifiye, Doğançay, Geyve, Pamukova, Mekece, Osmaneli, Vezirhan, Bilecik, Karaköy, Eskişehir, Beylikahır, Sarıköy, Polatlı, Etimesgut, Gazi Çiftliği duraklarında toplanan halkın gözyaşları ve çiçek yağmuru arasından geçerek, 20 Kasım günü sabah 10:00'da Ankara'ya varmış, cenazeyi Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve büyük bir grup milletvekili karşılamıştı.

Ancak cenaze doğrudan Etnografya Müzesi'ne götürülmedi. Önce İkinci Meclis Binası[30] ile Ankara bürokrasisinin buluşma yeri olan Ankara Palas arasındaki yolun üzerine yerleştirilen katafalka kondu. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi binasının Alman mimarı Bruno Taut'un[31] Türk mimar Mahmut Bilen'le birlikte tasarladığı katafalk, 14 metre yüksekliğindeydi ve yeşilliklerle kaplanmış dört sütunun arasına asılmış dev bir Türk bayrağının altına yerleştirilmişti. Bu katafalkı da aynen İstanbul'da olduğu gibi yüz binlerce kişi ziyaret etti.

Asker sayısı artıyor

Resmi cenaze töreni 21 Kasım 1938 günü saat 09:30'da TBMM'de yapıldı. Ardından cenaze askeri bir araçla Etnografya Müzesi'ne götürüldü. Bu yolculuğa da aynen İstanbul'da olduğu gibi İngililtere, Almanya, Rusya, Yunanistan, İran ve Yugoslavya'dan gelen şeref kıtaları ve Chopin'in Cenaze Marşı eşlik etti. Değişik olan ise,

30 Mimar Vedat Tek tarafından CHF Mahfili (toplantı yeri) olarak tasarlanan bu bina, 1924-1960 yılları arasında TBMM'ye hizmet vermişti.

31 Ankara'daki katafalkın mimarı Bruno Taut 24 Aralık 1938'de hayata gözlerini yummuş, Hıristiyan olmasına ragmen Edirnekapı Mezarlığı'na defnedilmişti.

kortejin biraz daha hızlı hareket etmesi, atlı arabanın yerini zırhlı askeri aracın alması ve asker sayısının artmasıydı. Bu kez cenazeye, 66'sı önde, 30'u arkada olmak üzere, 96 asker eşlik etmişti.

Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun eseri olarak 1925-1927 arasında inşa edilen Etnografya Müzesi'nin hemen giriş bölümündeki mermer masanın üzerine konan tabutun öylece açıkta durmasının yakışıksız olduğu görülünce, bu bölüme bir mezar odası yapılmasına karar verildi. Atatürk'ün naaşı, TBMM başkanı, genelkurmay başkanı, vali, belediye başkanı, cumhurbaşkanlığı genel sekreteri ve cumhurbaşkanlığı yaverinin katıldığı bir törenle, 31 Mart 1939 günü, yani Atatürk'ün ölümünden neredeyse beş ay sonra mezar odasına indirilebildi. (Bu tarihe kadarki dört ay boyunca naaşın nerede muhafaza edildiği bilinmiyor. Muhtemelen Etnografya Müzesi'nin bir odasına yerleştirilmişti.) Ancak ilginçtir, bu törende de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yoktu ve bu durum çeşitli dedikodulara neden olacaktı.

"Beni Çankaya'ya gömün"

Atatürk'ün daimi mezarının nereye yapılacağı konusu da epey tartışılmıştı. Sonunda kararı çeşitli bakanlıkların temsilcilerinden oluşan bir komisyonun vermesi kararlaştırıldı. Komisyona 1928'de Ankara'nın imar planını yapan Herman Jansen, Ankara'daki birçok resmi binanın (şimdiki TBMM binasının da) mimarı olan Clemens Holzmeister, İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde hocalık yapan ve bazı İnönü heykellerinin yaratıcısı Rudolph Belling ile Ankara'daki katafalkın mimarı Bruno Taut da davet edilmişti.

Komisyon 16 Aralık 1938'deki ikinci toplantısında 'daimi mezar' için yer önerilerini görüştü. Yeşiltepe Timurlenk Tepesi, Gençlik Parkı, Gazi Orman Çiftliği, Altındağ Hıdırlıktepe, Bakanlıklar semti, Çankaya Tepesi, Etnografya Müzesi'nin önü, eski Ziraat

Mektebi ve şimdiki TBMM'nin arkasındaki Kapatepe seçenekleri üzerinde duruldu.

Her seçenek için anılar canlandırıldı, gerekçeler yaratıldı. Güya Atatürk, Gazi Orman Çiftliği Müdürü Tahsin Bey'e şöyle demişti: "Şu küçük tepede bana küçük ve güzel bir mezar yapılabilir. Dört yanı ve üstü kapalı olmasın (...) Açıklardan esen rüzgâr bana yurdun her yanından haberler getirir gibi, kabrimin üstünde dolaşsın. Kapıya bir yazıt konulsun. Üzerine 'Gençliğe Söylev'im yazılsın. Orası yol uğrağıdır. Her geçen, her zaman okusun ..."

Afet İnan'a göre ise Atatürk önce "Beni Çankaya'ya gömün," demiş ama sonra fikrini değiştirerek "Milletim beni istediği yere gömsün. Ama benim hatıralarımın yaşayacağı yer Çankaya olacaktır," demişti. 15 milletvekilinden oluşan komisyon tam Çankaya'yı oylayacaktı ki Trabzon Milletvekili Nihat Aydın, bugünkü yer olan Rasattepe'yi önerdi. Aynı gün üyeler Rasattepe'yi keşfe gittiler. Tepenin Ankara'ya hâkim konumu, geziye katılan milletvekillerini çok etkilemişti. Sonunda sürpriz aday Rasattepe seçildi.

Azametli, kuvvetli, şerefli anıt

18 Şubat 1941 tarihinde uluslararası bir yarışma açıldı. Şartnamedeki 'azamet', 'kuvvet', 'şeref', 'kudret', 'eşsiz' gibi kelimeler mimarlardan ne beklendiğini gösteriyordu. Başvuruların kabulü 2 Mart 1942'de sona erdi. Yarışmaya yurt içinden ve dışından (Almanya, İtalya, Avusturya, İsviçre, Fransa ve Çekoslovakya'dan) 49 başvuru yapılmıştı.

24-31 Mart 1942 tarihleri arasında, Ankara Sergi Evi'nde sergilenen projeleri Alman mimar Prof. Paul Bonatz, 'İsviçre Devlet Mimarı' unvanlı Prof. Ivar Tengbom, Macar mimar Prof. Karoly Wichinger, Türk mimar Prof. Arif Hikmet Holtay, Bayındırlık Bakanlığı Müsteşarı Muammer Çavuşoğlu ve Ankara Planlama

Direktörü Muhlis Sertel'den oluşan bir jüri değerlendirdi. İlk elemede seçilen üçü Türk, üçü İtalyan, biri Alman ve biri İsviçreli ekibe ait sekiz projeden üçüne (Emin Onat-Orhan Arda ikilisinin, Johannes Kruger ve Arnaldo Foschini'nin projelerine) üç biner lira 'birincilik ödülü' verildi. Kalan beş proje ise biner liralık 'şeref mansiyonu' ile değerlendirildi.

Birincilik ödülü verilen üç projeden hangisinin seçileceğine TBMM karar verecekti. Meclis, kararını 7 Mayıs 1942'de açıkladı: "Milli evlatlarımız olan" Emin Onat ile Orhan Arda'nın ortak projesi birinci seçilmişti. Ancak ironiktir, 'milli mimarların' 'milli lider' için çizdikleri bu proje, hiç de 'milli' özellikler taşımıyordu. Hatta 'Anıtkabir', Antik dönemin yedi harikasından biri olan, Karya Kralı Mausellos'un Muğla-Bodrum'daki mezarının (*Mauseleum)* bir benzeriydi. Mimarlar benzerliği reddetmedikleri gibi, bunu Türk Tarih Tezi ile açıkladılar.

Tümülüs üzerine inşaat

Temel atma töreni 1,5 yıl sonra, 9 Ekim 1944'te yapıldı. Bu törende de Cumhurbaşkanı İnönü yoktu. Temeli Başbakan Şükrü Saraçoğlu atmıştı. Ancak inşaat bir türlü ilerlemiyordu. Gecikmenin bir nedeni, zeminin depreme dayanıklı olmadığının ortaya çıkmasıydı. Rasattepe aslında bir 'tümülüs'tü, yani yığma toprakla yapılmış tarihî bir mezar yeriydi. Dolayısıyla Anıtkabir gibi ağır bir yapıyı taşıması zordu. İnşaatı yürüten ekip Almanya'da kullanılmaya başlanan 'radye general' sistemini önerdi. Ayrıca mozolenin üst kısmındaki kütlenin yüksekliği de 35 metreden 20 metreye indirilecekti. Bu tedbirler için, 10 milyon liralık bütçenin 24 milyon liraya çıkarılması gerekti. Bu da savaş yıllarının ekonomik şartlarında hükümeti zorlayacaktı. 14 Mayıs 1950'de, "Yeter, Söz Milletindir!" diyerek seçimlerden büyük bir zaferle çıkan Demokrat Parti, Atatürkçülük şampiyonluğunu CHP'nin

elinden almak için, Anıtkabir inşaatına hız verdi. İnşaat 1 Eylül 1953'te tamamlandı.[32]

Karnaval havası

9 Kasım 1953 günü Etnografya Müzesi'ndeki yerinden vinçlerle çıkarılan ve hekimlerce muayene edilen naaş, 10 Kasım 1953 günü törenle Anıtkabir'e nakledildi. Bu törenin daha öncekilerden en önemli farkı, hüzünlü olmaktan çok, bir karnaval havasında geçmesiydi. Yine askeri bando marşlar çalmıştı ama bu sefer Chopin'in Cenaze Marşı yoktu. Kortej yol boyunca ilerlerken, Türk Hava Kurumu'nun uçakları, Atatürk'ün bir portresini Ankara semalarında dalgalandırıyordu. Uçaklardan naaşın üzerine ufak paraşütlere bağlı çiçek demetleri atılıyordu. Öncekilere benzer yan ise, törene yine askerlerin egemen olmasıydı. Öyle ki bu sefer cenaze arabasına, tam 138 subay ve Mehmetçik eşlik ediyordu.

Atatürk'ün doğum yeri Selanik'ten, Kore'deki Birleşmiş Milletler Mezarlığı'nda Türk şehitlerinin yattığı bölümden ve Selçuklu kumandanı Süleyman Şah'ın Suriye'deki mezarından getirilen topraklarla gömülen cenazenin bu uzun ve zahmetli yolculuğundaki durakların her biri, Atatürk'ün totemleştirilmesi ve tabulaştırılması sürecinde bir aşamaya tekabül ediyordu. Dolmabahçe Sarayı'nın 71 No'lu odası, etten ve kemikten müteşekkil 'ölümlü', 'insan' Atatürk'ü temsil ediyordu.

Cenaze törenlerindeki bazı unsurlar (katafalk ve cenaze marşı gibi) Batı kültürüne sempatiyi simgeliyor; 'altı asker', 'altı at' gibi unsurlar ise CHP'nin ideolojik yönelimlerini vurguluyordu. Törenlerde giderek artan asker sayısı, Atatürk tabusunun ilerde hangi amaçlarla kullanılacağının ipuçlarını veriyordu. Etnografya Müzesi'ne nakil, bir türlü dâhil olunamayan Batı kültüründen Doğu

32 Bugün Atatürk'ün özel eşyalarının ve 3.123 kitabın sergilendiği müze bölümü ise ancak 21 Kasım 1960'ta açıldı.

kültürüne yönelişi sembolize ediyordu. Ancak bu dönemde pek az kişi mezarı ziyaret edebilmişti; çünkü hem ziyaret günleri ve saatleri kısıtlıydı, hem de devletten izin almak gerekiyordu. Belki de, hayatı boyunca Atatürk'ün gölgesinde kalan İnönü'nün, Atatürk'ü unutturmak için başvurduğu bir yoldu bu. 'Milli mimarlar' tarafından, binaları klasik Yunan tarzında, Aslanlı Yol'u Hitit tarzında tasarlanan Anıtkabir ise, Sakallı Celal'in veciz ifadesiyle söylersek "Doğu'ya doğru giden bir geminin güvertesinde Batı'ya doğru koşan" bir toplumun zihinsel yarılmasının anıtsal ifadesiydi...

18 Yıl Sonra Atatürk'ün Naaşı Ne Durumdaydı?

Ankara'da Yüksel Caddesi'ndeki evinde 40 derece ateşle yatan Ankara Üniversitesi'nin uzman patologlarından Prof. Kamile Şevki Mutlu'ya 8 Kasım 1953 Pazar gecesi bir telefon gelmişti. Arayan Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'dı. Vali, Ata'nın naaşının Anıtkabir'e nakledileceğini, ancak 14 yıldır tahnitli olarak muhafaza edilmekte olan naaşın ananeye uygun olarak toprağa verilmesi için muayene edileceğini söylemişti. Kamile Hanım hastalığını bahane ederek önce muayeneye katılmak istemedi ama daha sonra Vali tarafından ikna edildi. Gerisini, Kamile Şevki Mutlu'nun 14 Mart 1964 tarihli *Tıp Dergisi*'ne yazdığı yazıdan okuyalım:

"9 Kasım 1953 Pazartesi. Etnografya müzesinde aziz ölünün huzurundayız. Titriyorum. Eşim bütün kuvvetiyle tutmasa yere yuvarlanacağım. Komite üyeleri solumda geride duruyorlar. Yüksek Teknik Öğretmen Okulu'ndan on öğretmen önümdeler. Bana yardımcı olarak geceden isimlerini verdiğim adlî tıp doçenti, kıymetli ve vefakâr eski mesai arkadaşım Dr. Cahit Özen, Histoloji asistanım Dr. Şeref Yazgan ve Ankara Numune Hastanesi otopsi salonunda vaktiyle uzun yıllar benimle beraber çalışmış emektar Salih Kebapçı yanımdalar; gözümün

içine bakıyorlar, çıt yok. Genç öğretmenlere gül ağacından yapılmış tabutun kapağını açmalarını söylüyorum. Ne çevik ve enerjik bir çalışma. Vidaların sökülmesi dakika bile almıyor. Kapak kaldırıldı. Şimdi lehimli kurşun tabut görünüyor. Bunun kapağının yalnız üç kenarında lehimin sökülmesini istiyorum; bu da hemen yerine getiriliyor. Lehimi sökülmeyen kenarı üzerinde çevrilerek kapağın açılmasıyla derin bir huzura kavuşuyorum; çünkü naaş ile tabut arasındaki boşlukları silme dolduran ince talaş tozu ıpıslak. Ve tahnit solüsyonundaki şimik maddelerin kokusunu almaktayım. Heyecanım artıyor. Demek Ata'nın maddi varlığını, fani hayatına son verdiği andaki durumu ile görebileceğim. Hâlbuki kulaklarımıza ne dedikodular gelmişti; tahnit iyi yapılmamış, pütrifikasyon neticesi husule gelen gazlarla tabut patlamış, nöbetçi er korkusundan bayılmış vs. vs... Bu söylentilerden bir patolog olarak yıllarca nasıl üzülmüştüm. Şimdi ise şu ıslak talaş tozu bana her işin yolunda yapılmış olduğunu kesin olarak haber veriyordu. Talaş tozu tabutun ayak tarafına doğru toplandı. Naaş kahverengi muşamba ile sarılı olarak göründü. Yüzünü örten ıslak pamuk kitlesi kaldırıldı ve Ata'nın mü-heykel yüzü ile karşılaştım. Ata ve eseri bir an birbirimize bakıştık sanki... Uzun kaşlarından ince bir tutam sol göz kapağının üzerine inmiş, Ata sanki 15 yıl önce Dolmabahçe Sarayı'ndaki hasta yatağında uyuyor... Ağzımdan hemen şu sözler döküldü: Bu tahniti eski Gülhane hocalarından Prof. Dr. Lütfi Aksu yapmıştı. Kendisi iki sene önce rahmetli oldu. Nur içinde yatsın. Evet, ideal bir tahnitti bu. Rahmetli hoca kullandığı solüsyondan birer şişeye doldurup ağızlarını lehimlemiş, üzerlerine yapıştırdığı etiketlere terkibini kaydetmeyi de ihmal etmemiş ve bunları Ata'nın kolları arasına yerleştirmişti. Başımı çevirdiğim zaman kimse nefes bile almıyor zannettim. Aşağıda duran komite üyelerine 'Yüzünü görmek ister misiniz'

dedim. Ansızın bir ürperti, bir geri çekilir gibi hareket ve sonra yine derin bir sükût... Saygı duruşunda bulunan subaylara varıncaya kadar, herkesin bir bir katafalka çıktığını ve [TBMM Başkanı] Abdülhalik Renda'nın aziz ölünün yüzü ile karşılaşır karşılaşmaz tabutun yanına yıkıldığını unutamam. O arada Doç Dr. Cahit Özen elimi öpüyor ve heyecanla şunları söylüyor: 'Hocam sağ olun, bana bu tarihi günü yaşattınız.' Komite üyelerine naşın tahta tabuta hemen o gün konulmasının mahzurlarını ve bu işin Anıtkabir'e nakil töreninin yapılacağı ertesi sabahın erken saatlerine bırakılmasının fenni zaruretini açıklıyorum. Numune Hastanesi'ne gönderdiğim Dr. Şeref Yazgan'a bir miktar fiksatör hazırlatıp kurşun tabut içine ilave ediyoruz. Kapak yeniden lehimleniyor. Üzerine gül ağacından tabut kapağı da konuluyor ve oradan ayrılıyorum..."

Özet Kaynakça: Behçet Kemal Çağlar, *Dolmabahçeden Anıt-Kabire*, Sel Yayınları, 1955; Eren Akçiçek "Atatürk'ün Ölümünden Sonra: Mulajı, Tahniti ve Otopsi Tartışması, *Toplumsal Tarih*, S. 131, Kasım 2004, s. 18-21; Ali Güler, "Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Töreni ve Defin İşlemi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi* C. 119, Ekim 2000, S. 366, s. 62-72; *Hürriyet Gazetesi 10 Kasım Özel Sayısı*, 10 Kasım 1998; Christopher Samuel Wilson, "Remembering and Forgetting in the Funerary Architecture of Mustafa Kemal Atatürk: The Construction and Maintenance of National Memory", 2007 yılında OTDÜ'de kabul edilmiş doktora tezi; Tunç Boran, "Anıtkabir İçin Rasattepe Doğru Yer mi?", *Toplumsal Tarih*, S. 157, Ocak 2007, s. 64-69.

ÖTEKİ TARİH I, II, III'ÜN BİBLİYOGRAFYASI

- "31 Mart'ta Ne Oldu?", Dosya Editörü: Aykut Kansu, *Toplumsal Tarih*, S. 124, Nisan 2004, s. 72-103.
- "Çanakkale 1915", Dosya Editörü: Zafer Toprak, *Toplumsal Tarih*, S. 111, Mart 2003, s. 72-99.
- "Jön Türklerin Paris'i", François Georgeon ile söyleşi. Söyleşiyi yapan: Ece Zerman, *Toplumsal Tarih*, S. 180, Aralık 2008, s. 18-25.
- "Tek Partili Hayat", Dosya, Hazırlayan: Mustafa Yolaç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 106, Ekim 2002, s. 40-70.
- A. Nezihi Turan, *Millî Misâk'ın 70. Yılı*, *Milli Kültür*, S. 69, Şubat 1990.
- A. Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, TTK Yayınları, 1991.
- Abdülaziz Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation*, Londra, 1987.
- *Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I-2*, Hazırlayan: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, 1993.
- Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Baskıya Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK, 1989.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 2 cilt, Yayımlayan Cavid Baysun, TTK Basımevi, 1986.
- Ahmet Ağaoğlu, "Millî Misâk'ın Tarihî Kıymeti", *Ülkü Seçmeler*, C. I, S. I, 1933.
- Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Nebioğlu Yayınları, tarihsiz.
- Ahmet Bedevi Kuran, *İnkilap Tarihimiz ve Jöntürkler*, Kaynak Yayınları, 2000.
- Ahmet Demirel, "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih*, S. 115, Temmuz 2003, s. 78-81.
- Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 1994.
- Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1997.
- Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)," *Belleten*, LXVII, 250 (2003), s. 881-909.
- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yayınları, 1993.
- Ahmet Mehmetefendioğlu, "İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", *Tarih ve Toplum*, S. 88, Nisan 1991, s. 32-36.
- Ahmet Refik Altınay, *İki Komite, İki Kıt'al*, Kebikeç Yayınları, 1994.
- Ahmet Refik: *Eski İstanbul*, İletişim Yayınları, 1998, 40-46.
- Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, 2002.
- Ahmet Şükrü Esmer, *Türk Diplomasisi, 1920-1950, Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, 1959.

- Akdes Nimet Kurat, *Türk-ABD Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara, 1959.
- Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Ali Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, Kitabevi Yayınları, 1995.
- Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1962.
- Ali Fuad Cebesoy, *1907'de Misâk-ı Millî*, Yayına Hazırlayanlar: Faruk Sükan, Cemal Kutay, Acar Matbaacılık Yayınları, 1989.
- Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948.
- Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, 1953.
- Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 1981.
- Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıratı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Ali Güler, "Cemal Paşa ve Ona Atfedilen Bir Ermeni-Rus Projesi", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 45, 1998, s. 9-23.
- Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Birinci Dünya Harbi, C. 1, Nehir Yayınları, 1991.
- Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, 1993.
- Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din Adamları I-2*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1995.
- Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, 2008.

- Alişan Akpınar ve Eugene L. Rogan, *Aşiret, Mektep, Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Aram Yayıncılık, 2001.
- Alpay Kabacalı, "Çerkez Hasan Olayı", *Popüler Tarih*, S. 22, Haziran 2002, s.28-32.
- Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, 2007.
- Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 Cilt, Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988.
- Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988.
- Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 2010.
- Andrew Mango, "Ataturk and Kurds", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4, 1999, s. 1-10.
- Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Aras Yayıncılık, 2002.
- *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities* Yayına Hazırlayan: Richard G. Hovannisian, Mazda Publication, 2009.
- Arsen Avagyan&Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, 2005.
- *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, 2005.
- Asaf Mehmed, *1909 Adana Olayları ve Anılarım*, Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yayınları, 1986.
- *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları*, Yayına Hazırlayanlar: Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

- Atıf Hüseyin Bey, *Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Yayına Hazırlayan: M. Metin Hülagü, Timaş Yayınları, 2010.
- Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, 1998.
- Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, 1964.
- Avram Galanti, *Vatandaş Türkçe Konuş! Ya da Türkçe'nin Tamimi Meselesi*, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul, 1928.
- Aykut Kansu "100. Yıldönümünde 1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak", *Toplumsal Tarih*, S. 195, Temmuz 2008, s. 22-35.
- Aykut Kansu, 1908 Devrimi, Çeviren: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, 2006.
- Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, 1971.
- Azmi Özcan, "Hilafet; Osmanlı Dönemi," *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.15, s. 546-553.
- Baki Öz, *Belgelerle Koçgiri Olayı*, Can Yayınları, 1999.
- Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu Vilayetleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, No: 32, 1979, s. 427-480.
- Bayram Kodaman, *31 Mart Hadisesi*, TTK Basımevi, 1994.
- Bilal N. Şimşir, "Halifesiz 50 yıl", *Cumhuriyet*, 26–30 Mart 1974.
- Bilal N. Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Vol. I, TTK Basımevi, 1973.
- Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, 1985.
- Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, 1974.
- *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1920 (Belgeler)*, Kaynak Yayınları, 1999.

- Bülent Bakar, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 62, Temmuz 2005, s. 569-588.
- Bülent Bilmez Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Cami Baykut, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Giriş*, 8 Cilt, Baha Matbaası, 1967.
- Celal Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Hazırlayan: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, İnkılâp Kitabevi, 1960.
- Celile Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Basın Yayın, 2000.
- Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, 2006.
- Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Anekdot Yayınları, tarihsiz.
- Cemal Kutay, *Atatürk-Enver Paşa Hadisesi* (...), İklim Yayınları, 2004.
- Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Cemal Kutay, *Yüzsüzlükler Faciası*, Sıralar Matbaası, 1995.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Cemal Şener, *'Topal' Osman Olayı*, Etik Yayınları, 1992.
- Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, Altın Kitaplar, 2007.
- Cemaleddin Saraçoğlu, "Menemen Hadisesi'nin İçyüzü", *Cumhuriyet*, 23-30 Aralık 1958.

- Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, 2001, s. 72-82.
- Cemil Koçak, Belgelerle Serbest Fırka, İletişim Yayınları, 2006.
- Cemil Koçak, *Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, 2005.
- Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, 2000.
- Cevdet Kırpık, "Fes-Şapka Çatışması", *Toplumsal Tarih*, S. 162, Haziran 2007, s. 14-21.
- Charles H. Sherrill, *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, Örgün Yayınevi, 2007.
- Cumhur Odabaşı, *Trabzon, 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, 1980.
- Cüneyt Okay, "*Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisad-i Milli Cemiyeti*", *Toplumsal Tarih*, S.31, Temmuz 1996, s.47-51.
- Çağrı Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları 2001. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- *Çanakkale 1915, Kanlısırt Günlüğü*, Yayına Hazırlayan: Murat Çulcu, Kaptan Yayıncılık, 2002.
- Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1978.
- Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, 1961.
- Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 3, İstanbul Matbaası, 1974.

- Donald M. McKale, "The Kaiser's Spy:Max von Oppenheim and the Anglo-German Rivalry before and during the First World War", *European History Quarterly*, 27 1997.
- Donald M. McKale, *War by Revolution*, The Kent State University Press, Ohio, 1998.
- Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler*, İletişim Yayınları, 2007.
- Dora Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, Belge Yayınları, 2005.
- Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-1*, Kitabevi Yayınları, 1999.
- Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, 1998.
- Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, 1982.
- Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları'", *İmparatorluğu Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları Konferansı*, 23-25 Eylül 2005, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 125-152.
- Efraim Karsh&Inari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies*, C. 3, No: 2, Nisan 1997, s. 267-312.
- Elçin Macar, "Ortadoğu Yardım Örgütü", *Toplumsal Tarih*, S. 120, Aralık 2003, s. 80-85.
- Elif Şafak, "Sürekli Sürgün; Zabel Yesayan Üzerine Bir İnceleme", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, 23-25 Eylül 2005 tarihinde İstanbul'da toplanan konferansın kitabı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 193-204.

- Emel Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav Yayınları, 2002.
- Emin Karaca, *Ağrı Eteklerindeki Ateş*, Alan Yayıncılık, 1991.
- Emrah Cilasun, "Özakman'ın Kitabı ve 'Çılgın' Bir Cümlenin Perde Arkası", *Resmi Tarih Tartışmaları-2*, Özgür Üniversitc Yayınları, 2006.
- Emrah Cilasun, *Bâki İlk Selam*, Agora Kitap, 2009.
- Emrah Cilasun, Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?, Agora Kitaplığı, 2008.
- Engin Berber, *Sancılı Yıllar, 1918-1922, Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, 1997.
- Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.
- Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Ergün Aybars, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Eric Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, 2003.
- Erik-Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, 1987.
- Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Erol Köroğlu, "Yeni Mecmua Çanakkale özel sayısı", *Toplumsal Tarih*, S. 111, Mart 2003, s.94-99.
- Ertan Ünal, "Wagon-Lits Olayları", *Popüler Tarih Dergisi*, S. 30, Şubat 2003, s. 70-75.
- Eşref Edip Fergan, *İstiklal Mahkemelerinde*, Yayına Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, 2002.

- Etyen Mahçupyan, *Batı'dan Doğu'ya, Dünden Bugüne Zihniyet yapıları ve Değişim*, Patika Yayıncılık, 2000.
- F. McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, Çeviren: Nihal Önol, Epsilon Yayıncılık, 2005.
- Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, Sevinç Matbaası, 1964.
- Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, 1965.
- Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyan*, Belge Yayınları, 1992.
- Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, Çelikcilt Matbaası, 1960.
- Faik Reşit Unat, "Amasya Protokolleri", *Tarih Vesikaları*, Cilt: 1, S. *18*, Mart 1961, *s. 359-365.*
- Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Falih Rıfkı Atay, "Yeni Yazı", *Türk Dili*, S. 23, Ağustos 1953, s. 717-719.
- Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Basımevi, 1969.
- Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bateş Yayınevi, 1981.
- Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, 1998.
- Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, C.I, Ekicil Tarih Yayınları, 1955.
- Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, 1995.
- Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Tarih Yayınları, 1980.
- Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Basımevi, 1988.

- Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri 1862-1884", *Belleten*, S. XVII/66, Nisan 1953, s. 223-249.
- Foti Benlisoy, "Papa Eftim and the foundation of the Turkish Orthodox Church", Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2002'de kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, W. W. Norton Company Inc., New York, 1967.
- Fuat Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, LI, S. 200, Ağustos 1987, s. 927-947.
- Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıraları, Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, 1946.
- Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, İnkilâp Kitabevi, 1960.
- *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I-II*, Kaynak Yayınları, 1992.
- Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yayınları, 1991.
- Gökhan Akçura "Yılbaşıdır Bunun Adı", *Toplumsal Tarih*, S.132, Aralık 2004, s. 32-37.
- Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, C. 5, S. 3 (Sonbahar 1999), s. 148-175.
- Güngör Şenkal, "Bir Başka Açıdan 'Goeben' ve Braslau'", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editörler: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007.

- Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies*, Mayıs 1972, s.143-178.
- Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, Ekim 1972, s. 313-348.
- Hakan Eken, "Ethem Bey Dosyası", *Nart* Dergisi, S. 47-54.
- Hakan Özoğlu, "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th and 17th Century Ottoman Empire", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 23 no.1 (1996), s. 5-27.
- Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities,Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany:State University of New York Press, 2004.
- Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çevirenler: N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, 2005.
- Hakan Uzun, "Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon-Li ve Razgrad Olayları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, S. 3, Eylül 2009, s. 57-81.
- Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, 2006.
- Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2011.
- Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, 2007.
- Halil Kut, *Bitmeyen Savaş, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa*, Derleyen: Taylan Sorgun, Kum Saati Yayıncıları, 1997.
- Halit Kakınç, *Sultan Galiyev ve Milli Komünizm*, Bulut Yayınevi, 2003.
- Hamdi Sadi Selen, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Konferansları I*, TTK Basımevi, 1964.

- Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, TTK Basımevi, 1989.
- Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet, 1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2005.
- Harry N. Howard, *The King Crane Comission, An American Inquiry in the Middle East*, Beyrut, 1963.
- Hasan Amca-Alpay Kabacalı, *Bir İhtilalci'nin Serüvenleri*, Cem Yayınevi, 1989.
- Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874–1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, TTK Basımevi, 2005.
- Hasan Dilan, *Mehmet Şeref Aykut ve İzmir'de İlk Fikir Hareketleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 1996.
- Hasan Hişyer Serdî, *Görüş ve Anılarım*, Med Yayınları, 2009.
- Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Hasan Türker, "İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, S. 59, Kasım 1988, s. 4-13.
- Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, 2005.
- *Hatıralar, Cemal Paşa*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Helmut Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, Ithaca Press, 1976.
- Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitapevi, 1969.
- Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York: Doubleday, 1918.

- Hikmet Çetinkaya, *Kubilây Olayı ve Tarikat Kampları*, Boyut Basımevi, 1986.
- Hikmet Dizdaroğlu, "Mirza Fethali Ahundzade ve Alfabe Meselesi", *Türk Dili*, S. 8, Mayıs 1952, s. 460-463.
- Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, Kitap Yayınevi, 2003.
- Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, 1996.
- Hüsamettin Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, Mars Matbaası, 1996.
- Hüseyin Çelik, "Çırağan Hadisesi Bir İngiliz Tertibi miydi?", *Tarih ve Toplum*, S. 103, Temmuz 1992, s. 42-48.
- Hüseyin Çelik, "İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'ın Londra'daki Bakanı'na Gönderdiği İki Mektup", *Tarih ve Toplum*, S. 98, Şubat 1992, s.18-21.
- Hüseyin Çelik, "Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı?", *Tarih ve Toplum*, S. 97, Ocak 1992, s. 27-31.
- Hüseyin Çelik, *Genç Kalemler Mecmuası Üzerine Bir Araştırma*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I: İran*, Vakit Basımevi, 1952.
- Isaiah Friedman, *The Question of Palestine 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, Schocken Books, Londra, 1973.
- İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, Babil Yayıncılık, 2005.

- İbrahim Necmi Dilmen, "Harf İnkılâbı", *Türk Dili-Belleten*, S. 31-32, 1938, s. 20-23.
- İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus, 2006.
- İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Med Yayınları, 1992.
- İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, 2003.
- *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi*, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, 1991.
- İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, 2002.
- İlhami Soysal, *150'likler Kimdir, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür Yayınları, 1988.
- İlhan Başgöz, "Türkçe ezan", *Türkiye'de Laikliğin Sosyal ve Kültürel Kökleri*, Bilanço Yayıncılık, 1998.
- İlhan E. Postacıoğlu, *Atatürk Önünde Tarih Bakaloryası*, Erler Matbaası 1977.
- İpek Çalışlar, *Halide Edip, Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest Yayınları, 2011.
- İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Doğan Kitap, 2006.
- İsmail Bilgen, *Sarıkamış Beyaz Hüzün*, Timaş Yayınları, 2005.
- İsmail Göldaş, *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, Avesta Yayınları, 2000.
- İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, 2003.
- İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945)*, C. I, TTK Basımevi, 1989.
- İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yayına Hazırlayan: Ali Baltacıoğlu, Dünya Yayıncılık, 1998.

- İsmet İnönü, *Hatıralar*, Derleyen: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 2006.
- *İşgalden Kurtuluşa İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve *Cumhuriyet* Gazetesi imecesi, 2007.
- Jacques Kornberg, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Indiana University Press, 1993.
- James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, 1967.
- Joseph C. Grew, *Atatürk ve İnönü, ABD'nin İlk Türkiye Büyükelçisi John Grew'ün Hatıraları*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1966.
- Joseph C. Grew, *Lozan Günlüğü*, Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, 2001.
- Kadir Kon, "Jihad Made in Germany", *Kültür*, Bahar 2008, *Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı*, s. 122-131.
- Kadir Mısırlıoğlu, *Lozan: Zafer mi, Hezimet mi?* Sebil Yayınları, 2009.
- Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, 2001.
- Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 2005.
- Kamuran Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimine Tepkiler", Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2007.
- Karl K. Barbir, "Bellek, Miras ve Tarih: Arap Dünyasında Osmanlı Mirası", *İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Yayına Hazırlayan: L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, C.2, Emre Yayınları, 1994.

- Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 3 Cilt, Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Kâzım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, TTK Basımevi, 1985.
- Kemal Süphandağlı, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal Yayınları, 2006.
- Kemal Şenoğlu, *Mayatepek Raporları: Türk Tarih Tezi ve MU Kıtası*, Kaynak Yayınları, 2006.
- Kemal Üstün, *Devrim Şehidi Öğretmen Kubilây*, Çağdaş Yayınları, 1990.
- Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, Ulusal Basımevi, 1969.
- Keramet Nigar, *Halife İkinci Abdülmecit*, Tan Gazetesi Matbaası, 1964.
- Kevork Pamukcuyan, "Enver Paşa Nasıl Öldü?", *Tarih ve Toplum*, S. 84, Aralık 1990, s. 13-15.
- Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- *Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Kuşçubaşı Eşref, I. *Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, Ercan Yayınları, 1962.
- Leonard Stein, *The Balfour Declaration*, New York, Simon and Schuster, 1961.
- Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, Kesit Yayınları, 2006.
- M. Ertuğrul Düzdağ, *Volkan Gazetesi*, İz Yayıncılık, 1992.
- M. J. Lazarev-Ş. X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi*, Avesta Yayınları, 2001.
- M. Şakir Ülkütaşır, "Atatürk'e bu soyadı nasıl ve- rildi ve bunu kim buldu?", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1973, s. 3-4.

- Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler 1924–1930*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, 1971.
- Margaret Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: Destruction of a City*, Kent State University Press, 1988.
- Mark Levene, "The Balfour Declaration: A Case of Mistaken Identity", *English Historical Review*, 107 (1992), s. 54-77.
- Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, İletişim Yayınları, 2003.
- Masami Arai, "The Genc Kalemler and the Young Turks: A Study in Nationalism," *METU Studies in Development*, S. 12 (3-4) 1985, s. 197-244.
- Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çeviren: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, 2000.
- Maslofski, *Umumî Harp'te Kafkas Cephesi*, Çeviren: Mütekaid Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, 1935.
- Mayir Vereté, "The Balfour Declaration and Its Makers", *Middle Eastern Studies*, vi (1970), s. 48-76.
- Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I. TTK Basımevi, 1988
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri;* TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, 1992.
- Mehmet Altun, "Bursa Amerikan Kız Koleji", *Toplumsal Tarih*, S.113, Mayıs 2003, s.26-32.
- Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- Mehmet Ö. Alkan, "1 Mayıs Tarihinin İzinde...", *Toplumsal Tarih*, S. 209, Mayıs 2011, s. 18-26.

- Mehmet Ö. Alkan, "'Atatürk' Soyadı Nasıl Bulundu?", *Toplumsal Tarih*, S. 205, Ocak 2011, s. 48-53.
- Mehmet Ö. Alkan, "Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, S. 204, Aralık 2010, s.56-64.
- Mehmet Ö. Alkan ve Cengiz Kahraman, "İlk Pop-Star Yarışmaları ve Güzellik 'Kıraliça'ları: Türkiye Güzeli Mübeccel'in Ben....", *Toplumsal Tarih*, S.124, Nisan 2004, s. 68-71.
- Mehmet Serhat Yılmaz, "Darülfünun Reformu-Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesine Geçiş Süreci (1863-1933)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt. 9, No: 1, Mart 2001, s. 245-260.
- Mehmet Tevfik Biren, *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in İkinci*
- Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 'İğtişaşı'", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri. Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, 2011, s. 153-162.
- Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Kitapevi, 1999.
- Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, 2005.
- Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Sevinç Matbaası, 1967.
- Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları-Sarıkamış'tan Sibirya'ya*, Timaş Yayınları, 2006.
- Metin Toker *Şeyh Said ve İsyanı*, Akis Yayınları, 1968.
- Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.
- Mim Kemal Öke, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, 1999.

- Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, 1982. Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)* Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Muhammed Rashid Rida, "Socialism, Bolshevism and Religion", *Contemporary Arab Political Thought*, Yayına Hazırlayan: Anouar Abdel-Malek, Zed Books Ltd 1984, s.156-159.
- Munis Tekin Alp, *Türkleştirme*, Resimli Ay Matbaası, 1928.
- Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest, 2009.
- Mustafa Akyol, *Kürt sorununu yeniden düşünmek: Yanlış giden neydi? Bundan sonra nereye?*, Doğan Kitap, 2006.
- Mustafa Armağan, *Küller Altında Yakın Tarih I*, Timaş Basım, 2006.
- Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyan (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nureddin Paşa)*, Nobel Yayınları, 2000.
- Mustafa Baş, *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Azizi Andaç Yayınları, 2005.
- Mustafa Çolak, "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: 'Talat Paşa Davası'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 58, Cilt: XX, Mart 2004, s. 1-47.
- Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, Siyasal Kitabevi, 1998.
- *Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923*, Kaynak Yayınları, 1993.
- Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu Redif-i Asakir-i Mansure", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. XII, 1982, s. 127 – 130.
- Münir Aktepe; "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Lahiya", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, Mayıs 1968, s. 22-28.

- Naci Kutlay, "İsmet Paşa'da Dönemsel Irkçı Anlayışlar", *Özgür Politika*, 9-12 Kasım 2003.
- Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Koral-Fırat Yayınları, 1991.
- Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History*, (2002), S. 44, s. 45-79.
- Nazife Söylemez, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin 7., 8. ve 9. Genel Kurultayları", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2008 yılında kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Necati İnceoğlu, *Siper Mektupları*, Remzi Kitabevi, 2004.
- Necdet Sakaoğlu, "Bomba Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, s. 294-295.
- Necdet Sakaoğlu, "Çerkez Hasan Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994, 2. Cilt, s. 488.
- Necdet Sakaoğlu, "İttihatçı Önderlerin Babıâli Baskını," *Yeni Yüzyıl*, 23 Ocak 1995.
- Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yayınları, 1996.
- Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi", *Toplumsal Tarih*, S. 172, Nisan 2008, s. 22-28.
- Nejat Kaymaz, "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-I, II, II, II, Tarih ve Toplum*, S.19-23, 1985.
- Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, S. 88, Nisan 1991, s. 46-50.
- Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu, Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, 2011.

- Neşe G. Yeşilkaya, "Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekan", *Sanat Dünyamız*, S. 82, Kış 2002, s. 147-153.
- Nevin Yurdsever Ateş, "19 Mayıs nasıl bayram oldu", *Toplumsal Tarih*, S. 113, Mayıs 2003, s.34-37.
- Nevin Yurtsever Ateş, "Terakkiperver Fırka Üzerine Mustafa Kemal'in Düşünceleri", *Toplumsal Tarih*, S.206, Şubat 2011, s. 56-60.
- Nevzat Artuç, Cemal Paşa, *Askeri ve Siyasi Hayatı*, TTK Basımevi, 2008.
- Nigel Steel ve Peter Hart, *Gelibolu, Yenilginin Destanı*, Sabah Kitapları, 1996.
- Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı*, Çeviren: Emekli Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Basımevi, 1990.
- Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, 2010.
- Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Bilgi Yayınevi, 2007.
- Nureddin Türsan, *Ankara'nın Başkent Oluşu*, Harp Akademedileri Basımevi, 1981.
- Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Basım Yayın, 1997.
- *Nutuk*, I-II, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- *Nutuk*, III, Vesikalar; Milli Eğitim Basımevi, 1950.
- Ohannes Kılıçdağı, "Abdülhamit Misyonerleri Neden Sevmiyordu?", *Toplumsal Tarih*, S. 154, Ekim 2006, s. 62-69.
- Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, 2003.
- Oral Sander, Kurthan Fişek, *Türk-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Çağdaş Yayınları, 1976.

- Orhan Koloğlu, "Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasım'ında Trablus ve Bingazi Gezisi", *Türk Kültürü*, S. 343, 1991, s. 674-684.
- Orhan Koloğlu, *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, Truva Yayınları, 2008.
- Orhan Koloğlu, *Mondros'tan Mudanya'ya, Son Tartışmalar*, Doğan Kitap, 2008.
- Orhangazi Ertekin, "Öz Soy Operası: Kayıp bir destan, kayıp bir tarih", *Toplum ve Bilim*, S. 102, s. 142-167.
- Osman Selim Kocahanoğlu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı*, Temel Yayınları, 2001.
- Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, 1998.
- Osman Selim Kocahanoğlu, *İzmir Suikastı'nın İçyüzü, Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Temel Yayınları, 2005.
- *Osmanlı Bankası, Armen Garo'nun Anıları*, Yayına Hazırlayan: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, 2009.
- *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004.
- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, Derleyenler: Mete Tuncay-Erik Jan Zurcher, İletişim Yayınları, 1995.
- *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

- Öner Pehlivanlıoğlu, *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi*, Kastaş Yayınları, 2002.
- Özbay Güven, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Gençlik ve Spor Bayramları", *Toplumsal Tarih*, S.65, Mayıs 1999, s. 33-38.
- Özgür Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", *Toplumsal Tarih*, S. 181, Ocak 2009, s. 40-45.
- Paul J. White, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers? The Kurdish National Movement in Turkey*, London-New York: Zed Boks, 2000.
- Peren Birsaygılı, "İran Cengeli Hareketi ve Teşkilat-ı Mahsusa" http://www.haber10.com/makale/8200.
- Pınar Öztamur, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminen Kadın Kimliğinin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, S. 99, Mart 2002, s. 46-53.
- *Piyangonun Dünü, Bugünü ve Milli Piyango İdaresi*, (Hazırlayan Mete Tunçay), 1994.
- R. L. Melka, "Max Freiherr von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East," *Middle Eastern Studies*, Vol. 9 (1973), s. 81-93.
- Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Basımevi, 1990.
- Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, VI. Cilt, Genelkurmay Basımevi, 1964.
- Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yayınları, 1988.
- Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları," *Yakın Tarihimiz Dergisi*, 30 Ağustos 1962, S.179.
- Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım-1 ve 2*, Emre Yayınları, 1993.

- Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Başkanlığı Genelkurmay Basımevi, 1972.
- Reşit Ülker, *Atatürk'ün Gizlenen Bursa Nutku*, Nokta Yayınları, 2008.
- Rıfat N. Bali, "Vagon-Li Olayı ve Yeni Bir Türkleştirme Kampanyası", *Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, 2005.
- Rıfat N. Bali, "1930 Yılı Belediye Seçimleri ve Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum* 167, Kasım 1997, s. 25-34.
- Rıfat N. Bali, "Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, S. 153, Eylül 2006, s. 14-19.
- Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, S. 186, Haziran 2009, s. 61-64.
- Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, Kitabevi, 2008.
- Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, 1999.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 4 Cilt, Yayınlayan: Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, 1967.
- Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, 1991.
- Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, 2008.
- Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18," *Journal of Contemporary History*, S.3:1, 1968, s.45-55.
- Richard Hall, *Balkan Savaşı*, Homer Kitabevi, 2003.
- Robert Olson, "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-38): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force", *Welt Das Islams*, Vol. 40, Number 1, March 200, s. 67-94.

- Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynağı ve Şeyh Said İsyanı, 1880-1925*, Çeviren Bülent Peker, Nevzat Kıraç, Öz-Ge Yayınları, 1992.
- Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, 1998.
- Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, 1968.
- Sabiha Sertel, *Roman Gibi 1919-1950*, Ant Yayınları1969.
- Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, 1983.
- Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Basımevi, 2006.
- Salih Bozok-Cemil S. Bozak, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, 1985.
- Samih Aziz, *Büyük Harp'te Kafkas Cephesi Hatıraları*, Büyük Harbiye Matbaası, 1934.
- Seçil Karal Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928*, Temel Yayınevi, 2006.
- Seda Altuğ, "Misak-ı Milli: 'Sınırlar'ı zorlayan tartışmalar", *Toplumsal Tarih*, S. 118, Ekim 2003, s.50-53.
- Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, 1993.
- Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London, 1998.

- Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınları, 2005.
- Semavi Eyice "Ayasofya" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1. Cilt, s. 446-457, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994.
- Semavi Eyice, *Atatürk ve Pietro Canonica*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1986; Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2008, s. 123-130.
- Semi Ertan, "An Armenian at the Turkish Parliament in the early republican period: Berç Türker-Keresteciyan (1870-1949)", Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2005'te kabul edilmiş yüksek lisans tezi.
- Serap Yeşiltuna "1934 İskân Kanunu ve basındaki yansımaları", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü'nde 2006 yılında kabul edilmiş lisansüstü tezi.
- Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Serhat Halis, "Sey Rıza-3", http://www.kirmanciye.org/beleke_sayi_4_hangi_sey_riza_3.htm.
- Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2008.
- Sina Akşin, "Mustafa Kemal'in İktidar Yolu", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986, s. 49-80.
- Sina Akşin, *100 Soruda Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, 1980. Sait Çetinoğlu, "İttihat ve Terakki'den Kemalizm'e, Jön Türklerin İki Dönemi-İki Yüzü", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editör: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, 2007, s. 45-96.
- Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1970.

- Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.1, 1998.
- Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anıları, Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl 1869-1909*, Çeviren: Fahri Çoker, Milliyet Yayın Ltd., 1976.
- Snouck Hurgronge *Cihat ve Tehcir*, Yayına Hazırlayan: Mete Tunçay, Afa Yayınları, 1991.
- Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, 43/44 Güz 1988-Kış 1989, s. 35-76.
- Stefanos Yerasimos, *Türk-Yunan İlişkileri: Mitler ve Gerçekler, Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, Yayına Hazırlayan: Sedat Vaner, Metis Yayınları, 1989.
- Stephen White, "Communism and the East: The Bakû Congress, 1920", *Slavic Review*, XXXIII, S. 3, 1974, s. 492-514.
- Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında DERSİM*, Yaba Yayınları, 2004.
- Suavi Aydın "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.2, Kemalizm, İletişim, 2001, s. 344-369.
- Sula Bozis, "Karamanlılar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, s. 458-459.
- Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri Hususi Hayatı*, Birinci Cilt, Cumhuriyet Matbaası, 1953.
- *Süleyman Necati'nin Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, Dergâh Yayınları, 1999.
- Şeref Aykut, *Kamâlizm*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1936.
- Şeref Etker, "Darülfünun kimya müderrisi Dr. Cevat Mazhar Bey nasıl intihar etti?", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, S. 730, 17 Mart 2001, s.18.

- Şerif Köprülü İlten, *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Hazırlayan: Murat Çulcu, Kastaş Yayınevi, 2005.
- Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1991.
- Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, 1999.
- Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1991.
- Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 1998.
- Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam, 2 Cilt*, (1884-1938), Remzi Kitabevi, 2001.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 3 Cilt, Remzi Kitabevi, 1986.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam 1922–1938*, 3 Cilt, Remzi Kitabevi, 1999.
- Şükrü Arslan, "Neden İnönü Değil, Niçin Bayar?", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editörler: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007.
- Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889–1902)*, İletişim Yayınları, 1986.
- Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, 2008.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- *Talat Paşa Davası, Tutanaklar*, Yayına Hazırlayan: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, 2003.
- Taner Akçam, *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, 2010.
- Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, 2009.

- Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, 2002.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2000.
- Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, TTK Yayınları, 1992.
- Taylan Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete: Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor*, Kamer Yayınları, 1987.
- *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Teoman Ergene, *İstiklal Harbinde Türk Ortodoksları*, İstanbul Neşriyat Servisi, 1951.
- Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Kâzım Özalp, İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.
- Tevfik Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Türk İstiklal Harbi (T.İ.H.) Serisi C.I, Genelkurmay Yayını, 1962.
- *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press: 1915-1922*, Yayına Hazırlayan: Richard D. Kloian, Berkeley: ACC Books, 1985.
- *The Case of Soghomon Tehlirian*, Yayına Hazırlayan: Vartkes Yeghiayan, Center for Armenian Remebrance (CAR), Glendale, California, 2006.
- *The complete diaries of Theodor Herzl*, Editör: Raphael Patai, Herzl Press and Thomas Yoseloff, 1960.
- *The Origins of Arab Nationalism*, Editörler: Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih, Reeva S. Simon, New York, Colombia University Press, 1991.
- *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-2*, Çeviren: Yücel Demirel, Tüstav, 2004.

- Tolga Ersoy, *Lozan, Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?*, Sorun Yayınları, 2002.
- Tolga Ersoy, *Sevr, Bir Öcü Masalı*, Özgür Üniversitesi Kitaplığı, 2009.
- Tuğrul Akçura, *Türkiye Cumhuriyetinin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, OTDÜ Yayını, Güzel İstanbul Matbaası, 1971.
- Tuncer Baykara, "II. Mahmut'un Islahatında İç Temeller: 1826-1839 Arasında Anadolu", *Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, 1994.
- Tunç Boran, "Anıtkabir İçin Rasattepe Doğru Yer mi?", *Toplumsal Tarih*, S. 157, Ocak 2007, s. 64-69.
- Turan Akkoyun, "İzmir'de Atılan İlk Kurşun Meselesine Dair Notlar", *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 105, Eylül 1992, s. 38-40.
- *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Hazırlayan: Gündüz Ökçün, SBF Yayınları, 1971.
- Uğur Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, um-ag Yayınları, 1997.
- Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, Tekin Yayınevi, 1991.
- Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Yayına Hazırlayan: Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Ulrich Trumpener, "Turkey's Entry into World War I: An Assesment of Responsibilities", *The Journal of Modern History*, Vol. XXXIV, December 1962, No: 4, s. 369-380.
- Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, TTK Basımevi, 1989.

- Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, TTK, 1973.
- Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Basımevi, 1999.
- Ümit Sinan Topçuoğlu, *Milli Mücadelede İlk Kurşun*, Milliyetçi Yayınlar 1974.
- Ünsal Yücel, "Atatürk Döneminde Sanat Yaşamı', *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 432-476.
- Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, *Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Vahdettin Ergin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika İle Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, LIX, S. 225, *Ağustos 1995*, s. 413–428.
- Vahit Çabuk, "III. Selim'in Islahatı Üzerine", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 51, Mart-1991, s. 42 -45.
- Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçluları Dosyası*, Çeviren: Jülide Değirmenciler, Belge Yayınları, 2007.
- Vehbi Koç, *Ankara'nın İlk Günleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, 1988.
- W. T. Mallison, Jr., "The Balfour Declaration: An Appraisal in International Law", *The Transformation of Palestine*, Evanston, Editör: Ibrahim Abu Lughod, Northwestern University Press, 1971, s. 61-110.
- W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

- Wadie Jwadieh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, 2007.
- *War Memoirs of Lloyd George*, London: Ivor Nicholson & Watson, 1933.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk", *Ulus*, 13 Temmuz 1961.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2012.
- Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınevi, 1958.
- *Yaşayan Lozan*, Yayına Hazırlayan: Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2003.
- Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge: Sultan Abdülaziz'in İntihar Et(tiril)diği Makas (1876)", *Toplumsal Tarih*, S. 127, Temmuz 2004, s. 100-102.
- Yavuz Selim Karakışla, "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", *Toplumsal Tarih*, S. 69, Eylül 1999, s.46-49.
- Yavuz Selim Karakışla, "Uşak'ta Kadın Halı İşçileri'nin İsyanı (1908), *Toplumsal Tarih*, S. 99, Mart 2002, s. 54-57.
- Yorgo Andreadis, *Gizli Din Taşıyanlar*, Belge Yayınları, 1999.
- Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", *Belleten*, S.140, 1971, s. 567-654.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk*, Güven Basımevi, 1970.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, 3 Cilt, TTK Basımevi, 1991.
- Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, 1967.

- Yücel Yanıkdağ, "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, S.153, Eylül 2006, s. 26-33.
- Yücel Yanıkdağ, "Otoman Prisoners of War in Russia, 1914-1918", *Journal of Contemporary History*, C. 34, No.1 (January, 1999), s. 69-85.
- Yüksel Işık, *Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketi*, Öteki Yayınevi, 1995.
- Zafer Toprak, "Bir Mayıs Kutlamaları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayınları, 1994, C.2, s. 236-238.
- Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, S. 104, Ağustos 2002, s. 44-51.
- Zafer Toprak, "Osmanlı donanması, Averof zırhlısı ve ulusal kimlik", *Toplumsal Tarih*, S. 113, Mayıs 2003, s. 10-19.
- Zafer Toprak, "Trakya Olaylarında hükümetin ve CHF'nin sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, Ekim 1996, S. 34, s. 19-25.
- Zekeriya Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda amele taburları" Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2000 yılında kabul edilmiş master tezi.
- Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, 1977.
- Zeynep Yasa Yaman, "Cumhuriyet'in İdeolojik Anlatımı Olarak Anıt ve Heykel (1923-1930)", *Sanat Dünyamız*, S. 82, Kış 2002, s. 155-169.
- Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, Çatı Kitapları, 2006.
- Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete*, Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, 2006.

DİZİN

10. Jimnastik Şenlikleri 279
10. Yıl Marşı 148, 150, 153
10. Yıl Nutku 150
19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı 278
23 Nisan Bayramı 276
27 Mayısçılar 180
31 Mart Olayı 144, 359
150'likler 42, 149, 153, 347
1871 Paris Komünü 85
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 306
1914 Rum Kaçırtması 194
1915 Ermeni Kırımı 50, 132, 186, 194, 317
1917 Bolşevik Devrimi 66, 235
1917 Rus Devrimi 101
1918 Mondros Mütarekesi 66
1921 Anayasası 86, 87
1923-1924 Mübadelesi 50
1924 Anayasası 87, 174, 219, 245, 250
1925 Şeyh Said İsyanı 172
1929 Büyük Buhranı 132
1933 Üniversite Reformu 116, 119
1934 Trakya Olayları 5, 187

A

ABCFM 26
Abdi İpekçi 302
Abdullah Alpdoğan 282
Abdullah Cevdet 5, 7, 12, 15, 85, 181
Abdülaziz 196, 333, 365
Abdülgani Türkmen 316
Abdülhalik Renda 319, 331
Abdülkadir Kemali Öğütçü 54
Abdülmecid 57, 101
Abdülmecid Efendi 57
Abdülmelik Hamza 70
Abidin Davcr 240
Abidin Özmen 197, 198
Abravaya Marmaralı 217
Acron 135
Adana Türk Ocağı Esnaf Cemiyeti 245
Adnan Saygun 160, 171
Afet İnan 104, 110, 184, 202, 207, 225, 226, 249, 250, 252, 253, 326, 333
Agop Martaryan 105, 106
Agri 36
Ağrı Dağı 34, 35, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 347
Ahali Cumhuriyet Fırkası 54
Ahmed Şah 32
Ahmet Ağaoğlu 55, 85, 116, 168, 334
Ahmet Cevat Emre 5, 7, 14, 106, 181, 254
Ahmet Muhtar 131, 133, 136
Ahmet Münir Ertegün 239
Ahmet Refik Altınay 149

Arnold J. Toynbee 37
Aka Gündüz 100, 151
Akçuraoğlu Yusuf 104
Akdeniz 232, 233, 312
Akşam 14, 76, 116, 123, 240, 247, 253, 295, 300
Akşam Postası 240
alafranga 94, 156
alaturka müzik 159
Alay Köşkü 232
Albert Malche 116, 120
Ali Canip Yöntem 106
Ali Çetinkaya 53, 139
Ali Fethi Okyar 46, 186
Ali Fuat Cebesoy 141, 222, 234, 263
Ali Hikmet Ayerdem 76
Ali Kemal 115
Ali Naci Karacan 55, 320
Ali Saip Ursavaş 153
Ali Sayit Akbaytogan 322
Alişer Efendi 284
Ali Şükrü 262, 263
Allah 75, 106, 196, 200, 265
Alma Mahler 237
Alpin 247, 248, 250
Altı İnanç Kaynağı 150, 151
Altı Ok 88, 271, 322
Amik Gölü 317
Anadolu 19, 22, 50, 51, 77, 110, 130, 154, 156, 158, 162, 167, 169, 170, 175, 188, 216, 219, 230, 244, 248, 249, 251, 254, 255, 256, 262, 292, 311, 317, 335, 341, 348, 354, 358, 363
Anadolu Ajansı 77, 256, 292
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu 216
Anarşistler 175, 176
Anayasa Encümeni 246
Andrew Mango 296, 297, 336
Anıtkabir 136, 327, 328, 329, 331, 363
Ankara Anlaşması 243
Ankara Hükümeti 129, 202
Ankara Palas 68, 70, 146, 150, 324
Ankara Radyosu 159, 163
Ankara Sergi Evi 326
Ankara Stadyumu 279, 315
Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi 253
anti-monarşizm 273
Anton Hanak 232
Antropoloji Müzesi 253
antropometri 251
Apostollar Fırkası 51
Araksi Çetinyan 93, 96
Aralov 234, 235
Arap alfabesi 19
Araplar 41, 49, 176, 315, 345
Arif Hikmet Koyunoğlu 325
Arif Oruç 54, 55
Arnavut 11, 264, 312, 314
Arnavutlar 22
Artin Musodicyan 216
Askerî Ceza Kanunu 223
Askerî Memurlar Hakkındaki Kanun 223
Askeri Rüştiye 185
Askerlik Kanunu 211
Atatürk heykeli 228, 233
Atatürk Orman Çiftliği 166
Atatürk Spor Günü 278
Atatürk'ün Nöbet Defteri 76, 80
Avram Galanti 7, 14, 24, 25, 337
Ayasofya 74, 89, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 359
Aydınlanma Çağı 273

Ayncar 243
Azerbaycan 13, 33, 44, 108, 168, 215
Aziz Ongan 197
Aziz Şevket Kansu 116

B

Babil Kulesi 220
Bahar Bayramı 278
Balkan Antantı 241
Balkan Paktı 150, 197
balo 65, 66, 67, 68, 69, 98
Batı Bloku 274
Batı medeniyeti 155, 203
Bedirhaniler 35
Bedros Keresteciyan 217
Behçet Kemal Çağlar 148, 153
Bekârlık Vergisi 212, 213
Bela Bartok 162
Berç Keresteciyan-Türker 216, 217, 218, 219, 220, 221, 230, 240, 329
Beyazıt Meydanı 148, 150
Beyazıt Olayı 35, 36
Beyoğlu 65, 97, 102, 121, 122, 123, 126, 127, 128
Birinci Dünya Savaşı 154, 208, 244, 262, 276, 306, 348, 351, 366
Birinci Meclis 54, 208, 216, 222, 334
Birinci Tarih Kongresi 247
Birleşmiş Milletler 274, 328
Birleşmiş Milletler Mezarlığı 328
biyolojik maddecilik 85
Bizans anıtlarının restorasyonu 197
Bizans Enstitüsü 196, 197
Bizans musikisi 158
Boşnaklar 22
brakisefal 248, 250
British Museum 145
Bruno Taut 324, 325
Budiyeni 150
Bulgaristan 19, 55, 172, 187, 191, 241
Burhan Asaf 239, 240, 255
Burhan Asaf Belge 239, 240
Bursa Amerikan Kız Koleji 31, 132, 350
Bursa Nutku 79, 80, 81, 82, 83, 357
Bursa Ulu Camii 75, 78
Büyük Nutuk 103, 142, 144, 265, 270
Büyük Zafer 245

C, Ç

Cafer Tayyar Eğilmez 140
Cahit Özen 329, 331
Canonica 219, 229, 230, 231, 235, 236, 359
Cape Cod 132
Carl Ebert 162
casuslar 175
Celal Bayar 81, 197, 224, 258, 259, 287, 290, 292, 294, 301, 302, 303, 304, 307, 309, 310, 319, 320, 338
Celali Konfederasyonu 35
Celal Nuri 7
Celal Nuri İleri 5, 12, 181, 245
Cemal Granda 184, 185, 186, 264, 269, 338
Cemaliyye 265
Cemal Reşit Rey 148, 153
Cemil Cahit Toydemir 322
Cemilpaşazadeler 35
Cemiyet-i Akvam 35, 36, 43

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 5, 181
Cenap Şehabettin 115
Cevat Abbas Gürer 266
Cevat Çobanlı 222
Cevat Dursunoğlu 161
Cevat Mazhar 119, 120, 360
Cevdet Kerim 139
Charles H. Sherrill 89, 92, 134, 339
Chester İmtiyazı 130
CHF 23, 28, 46, 49, 50, 51, 52, 56, 76, 88, 107, 142, 147, 148, 192, 194, 210, 211, 212, 216, 222, 257, 271, 279, 324, 366
CHF Dördüncü Kurultayı 256, 271
Chopin'in Cenaze Marşı 322, 324, 328
CHP 6, 15, 68, 70, 81, 88, 155, 177, 179, 182, 206, 214, 217, 220, 224, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 265, 270, 271, 272, 273, 274, 307, 310, 319, 320, 322, 327, 328
CHP Konferansları 251
Cihat Baban 24, 200
Clemens Holzmeister 325
Cumhuriyet Balosu 70, 150, 153
Cumhuriyet Bayramı 126, 146, 147, 155, 276, 278
Cumhuriyet İlanı'nın 10. Yıl Dönümü Kutlama Kanunu 147
Cumhuriyet'in İlanı 222
Cumhuriyet Marşı 156
Cüneyt Arcayürek 302
Çanakkale şehitleri 220
Çankaya 20, 65, 73, 86, 104, 112, 131, 138, 163, 166, 182, 207, 246, 265, 266, 267, 269, 292, 297, 301, 302, 325, 326, 342
Çankaya Kararları 267, 297
Çankaya Köşkü 86, 138, 163
Çarlık Rusyası 220
Çelik Palas 77
Çerkes 54, 86, 153, 244, 312, 314, 338
Çerkes Ethem Bey 54, 153, 338
Çerkesler 22
Çiçerin 144, 235
Çingeneler 175, 176

D

Daçya 134
Dagens Nyheter 41
Daily Herald 72
Damat İbrahim Paşa 232
D'Annunzio 231
Darboğaz Köprüsü 283
Darülelhan 156
Darülfünun 23, 91, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 247, 351, 360
Darülfünun Hukuk Fakültesi Cemiyeti 23
Darülfünun İslahat Komitesi 116
Darülmuallimin-i Aliye 275
David O. Selznick 239
Deccal 56
Demokrasi 271, 340, 351
Demokrat Parti 81, 130, 179, 307, 327
Deniz Gezmiş 82
Der Kaukasus 135
Dersim 44, 175, 179, 260, 281, 282, 284, 285, 290, 292,

298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 354, 357
Derviş Mehmet 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63
Der Zor 237
Devrim Kanunları 56
Devrim Tarihi 255, 335
Dikran Andreasssian 242
Dil Bayramı 107
Dil Heyeti 104, 118
Dimitrokopulo 264
Divan-ı Harp 61
Diyanet İşleri Başkanlığı 77, 87, 335, 338
Dizbağı nişanı 294, 295
Doğu Roma 195
Dokuz Umde 245
Dolmabahçe Sarayı 60, 105, 110, 141, 142, 150, 162, 167, 233, 256, 319, 322, 328, 330
Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 132, 150
Douglas Mac Arthur 134
Dört Halife 196
Dumlupınar Zaferi 295
Dünya Güzellik Müsabakası 93

E

Ebedî Genel Başkan 271
Ebedi Şef 159, 202, 207, 264, 274
Edith Sanderson 27
Eduard Herriot 207
Ekaliyetler Kanunu 220
Ekrem Zeki Ün 156
Elazığ Buğday Meydanı 286
El Belag 160
Elza Niyago 23
Emanullah Han 164, 203
Emile Bouery 322
Emile Durkheim 86
Emil Ludwig 158
Emin Onat 327
Emrullah Efendi 5, 181
entelektüel elitizm 85
entité distincte 313
Enver Behnan Şapolyo 152, 210
Enver Paşa 5, 12, 13, 114, 181, 244, 338, 349, 353, 361
Enver Ziya Karal 83, 143, 249
Erbilli Esat Hoca 56
Ermeni 2, 27, 36, 50, 51, 52, 66, 92, 93, 126, 131, 132, 186, 194, 208, 216, 217, 218, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 252, 253, 311, 314, 315, 316, 317, 335, 336, 338, 340, 346, 348, 355, 361, 362, 364, 365
Ermeni Cismani Meclisi 240
Ermeniler 44, 130, 242, 243, 245, 336, 352
Ermeni meselesi 240
Ermenistan 152, 215, 243, 254
Ermeni Türk Teali Cemiyeti 216
Erzurum Kongresi 13, 37, 203, 265
Ethem Hamdi 235
Eti 313
Etibank 109
Etnografya Müzesi 231, 321, 324, 325, 328
Evâmir-i Aşere 24
Evening Standard 72, 164
Evkaf Umum Müdürlüğü 78
Eyüp Musiki Cemiyeti 157

F

Fahir İpekçi 240
Fahrettin Altay 60, 64, 185, 233, 322, 362
Fahrettin Kerim Gökay 119, 210, 252
Falih Rıfkı Atay 7, 15, 16, 17, 20, 65, 66, 67, 68, 73, 82, 98, 112, 137, 157, 184, 186, 187, 203, 207, 213, 239, 255, 259, 260, 266, 269, 302, 342
Faruk Nafiz Çamlıbel 148, 153
fascio 261
faşizm 255, 259, 260
Fatih Medresesi 199
Fatih Sultan Mehmed 195
Faysal 164, 230
Fazıl Ahmed 106
Fenerbahçe Stadyumu 279
feodalitenin tasfiyesi 176
Feridun Cemal Erkin 313
Feridun Fikri Düşünsel 260
Feridun Kandemir 139, 141, 143, 145, 342
Feriha Tevfik 95, 96, 97
Fes Olayı 70, 71, 73
Feth Ali Ahundzade 5, 181
Fevzi Çakmak 29, 139, 145, 167, 186, 222, 234, 282, 284, 296, 309, 310, 319, 360
Firdevsî 168, 169
Florya Köşkü 253
Franklin D. Roosevelt 135
Franz Werfel 237, 243
freneloji 251
Frunze 234
Fuat Bulca 46, 223
Furugi Han 35, 146

G

Gabriel Bagradian 241
Gad Franko 192
Gaetan Jannoni 122
gayrimüslimler 176, 216, 217
Gazi Muhtar Paşa 232
Gazi Orman Çiftliği 325, 326
Gazi Terbiye Enstitüsü 167, 271
Gedik Paşa Okulu 28
Genelkurmay Başkanlığı 223
Gerry Tobacco Şirketi 135
Gobi Çölü 113
Goebbels 239
Goltz Paşa 225
Grace Ellison 88
Gustave Le Bon 85
Gustav Mahler 237
Gülkız Ürbül Hanım 212
Güneş Dil Teorisi 5, 8, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 154, 250, 271
Güneydoğu Anadolu Projesi 317
Güstav Adolf 108
Güven Anıtı 159, 232
Güzel Ordu 205

H

Habib Nacar 313
Hadi Bara 230, 233
Hafız Yaşar Okur 74
Hâkimiyet Bayramı 276, 278
Hâkimiyet-i Milliye 68, 75, 239, 260
Hakkı Tarık Us 147, 211
Halide Edip Adıvar 5, 13, 20, 181, 202, 344, 347
Halifeliğin İlgası 137, 222
Halil Nimetullah Öztürk 7
Halis Bıyıktay 322

Halkevleri 107, 232, 255, 260, 271
Hamdullah Suphi Tanrıöver 117, 186, 245, 260, 266
Hamid Zübeyr Koşay 104
Hanefi 245
Harbiye 12, 139, 143, 150, 232, 234, 235, 282, 309, 358
Harbiye Orduevi 232
Harf İnkılabı 7, 16, 19, 20, 131, 157
Hasan Ali Yücel 106, 143
Hasan Arfa 42
Hasan Ferit Çambel 253
Hasan Reşit Tankut 147, 174, 250, 264
Hasan Rıza Soyak 163, 203, 207, 259, 261, 266, 298, 302
Hasan Ünder 225, 226, 227
Hatay 220, 241, 243, 273, 280, 296, 309, 311, 313, 315, 316, 317, 318, 333, 359, 362
Hatay Cumhuriyeti 316
Hatay Devleti 316, 317
Hatay Meselesi 296
Hatay Vilayeti 317
Hayat Karabekir Feyzioğlu 140, 141
Hayırhah Despot 273
Hayimoğlu Jozef 61, 62
Heinrich Krippel 229, 277, 323
Herbert Hoover 133, 134
Herman Jansen 325
Heybeliada 211
Hıfzıssıhha Enstitüsü 229
Hıristiyanlık 29, 30
Hicaz Kuvve-yi Seferiyesi Komutanlığı 275
Hilal-i Ahdar 262
Hilal-i Ahmer Cemiyeti 68, 166, 218, 219
Hilmi Uran 49, 224, 227, 272
Himaye-i Etfal 68, 166
Hitit 109, 313, 329
Hitler 152, 241, 248, 261, 312
Hocapaşa Yangını 196
Hollywood 238
Holocaust 238
Horace Rumbold 254
Hoybun 36, 44, 306, 358
Hürriyet-i Fikriye 5, 181
Hürriyet Kasidesi 252
Hüsamettin Tugaç 33
Hüseyin Avni Ulaş 209
Hüseyin Cahit Yalçın 5, 7, 12, 95, 105, 181
Hüseyin Damş 115
Hüseyin Enver 22
Hüseyin Namık Orkun 101
Hüseyin Rahmi Gürpınar 264
Hüsrev Gerede 40

I, İ

I. Constantinus 195
II. Abdülhamid 7, 19, 23, 84, 144, 145, 225, 267, 347, 352, 353, 364
II. Alexander 230
II. Bayezid 195
III. Murad 195
II. Selim 200
I. Mahmud 195
Ionia 254
Islah-ı Huruf Cemiyeti 5, 181
Italia 134
İbrahim Necmi Dilmen 7, 110, 266
İbrahim Tali Öngören 37, 40, 186, 188, 281

İcra Vekilleri Heyeti 178, 199
İdman Bayramı 275, 278
İffet Alaton 31
iğneli fıçı 190
İhsan Nuri 36, 37, 38, 41, 43, 44, 347
İhsan Sabri Çağlayangil 286, 289, 290, 304, 310
İkinci Adam 319
İkinci Dünya Savaşı 103, 200, 261, 267
İkinci Enternasyonal 44
İkinci Meclis 222, 324
İkinci Tarih Kongresi 250
İktisat ve Tasarruf 99
İlyas Aydemir 322
İmperyal Sineması 69
İmran Öktem 81
İncil 27, 29, 90
İnkılap 55, 80, 152, 163, 255, 271
İnkılap Müzesi 152
İran 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 146, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 189, 324, 343, 346, 356
İshak Refet Işıtman 22
İskân Kanunu 174, 179, 180, 249, 250, 271, 282, 359
İskenderun Sancağı 243, 306, 311, 312
İskoçya 5, 181
İsmail Ağa Simko 34
İsmail Hakkı Tonguç 271
İsmail Hüsrev 255
İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 5, 115
İsmet İnönü 15, 16, 28, 40, 46, 47, 48, 52, 53, 59, 68, 76, 80, 88 104, 138, 139, 142, 144, 145, 165, 166, 184, 192, 234, 246, 253, 259, 266, 267, 272, 273, 284, 285, 287, 291, 292, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 307, 319, 320, 322, 324, 325, 348, 353
İstamat Zihni Özdamar 217
İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri 197
İstanbul Matbuat Cemiyeti 262
İstanbul Radyosu 159
İstanbul Üniversitesi 117, 118, 119, 120, 180, 247, 255, 271, 337, 351, 359
İstiklal Mahkemeleri 54, 70, 77, 138, 210, 265, 282, 333, 334, 337, 341, 349, 359
İş Bankası 55, 145, 227, 277, 294, 333, 335, 336, 338, 339, 342, 345, 349, 350, 358, 362
İtilaf Devletleri 115, 196, 219, 311
İttihatçı politikalar 208
İttihat Spor Kulübü 275
İttihat ve Terakki 24, 33, 144, 237, 274, 336, 341, 342, 355, 359, 362
İzmir 13, 14, 49, 50, 52, 55, 58, 62, 65, 66, 76, 81, 129, 135, 137, 138, 144, 150, 167, 168, 202, 211, 222, 231, 234, 255, 277, 304, 333, 334, 337, 339, 340, 341, 342, 345, 348, 355, 363
İzmir Milli Kütüphanesi 76
İzmir Suikastı Davası 137, 144, 222

İzzettin Paşa 138
İzzet Ulvi Bey 22, 23

J

James Churchward 113
Japonlar 65
Jean-Jacques Rousseau 155
J.E. Gillespie 129
Jimnastik Bayramı 279
Johannes Kruger 327
Josef Thorak 232
Joseph C. Grew 28, 31, 47, 55, 59, 64, 68, 131, 132, 133, 134, 136, 267, 269, 348
Joseph Marx 158
junker 32

K

Kaçar Hanedanı 32, 35
Kadın Birliği 210, 211, 212
Kadın devrimi 206
Kadınlar Halk Fırkası 209
Kadın Yolu 210
Kadro 255, 260
Kafkas Cephesi 244, 350, 358
Kamâl 109, 186, 256, 257, 258, 261, 351
Kamâlizm 256, 257, 258, 261, 360
Kamile Şevki Mutlu 329
Kamus-ı Türkî 5, 181
Kanun-u Esasî 84
Karacaahmet Mezarlığı 246
Karagöz 93
Kara Tahsin 267
Karlsbad 66, 202, 207
Kayıp Kıta Mu 113, 114
Kazak Tugayı 32
Kazasker Mustafa İzzet Efendi 196, 198
Kâzım Dirik 50, 185
Kâzım Karabekir 5, 13, 35, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 181,222, 234, 348, 349, 363
Kâzım Nami Duru 160
Kâzım Özalp 46, 47, 139,186, 223, 231, 301, 321, 349
Kâzım Tahsin Bey 54
Kel Ali Çetinkaya 139
Kemalistan 254
Kemalist rejim 177, 202, 258, 259
Kemalizm 2, 225, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 270, 271, 359, 360
Kemalizm prensipleri 259
Kemalizm Prensipleri 257
Kemal Üstün 58, 64, 349
Kenan Yontunç 231, 232
Keriman Halis 98, 99
Kılıç Ali 79, 138, 139, 140, 145, 265, 266, 293, 298, 300, 349
Kılıçzâde Hakkı Bey 5, 181
Kırmanciya Beleke 289
Kızılay Kadın Kolu 204
Kızıl Kürdistan 43
Kızıl Ordu 43, 234, 235
Kızıl Şafak 152
Kilikya 243
kitle psikolojisi 85
Komüntern 43, 44
Kont de Chambrun 71
Konya Anıtı 229
Köprülü Mehmet Paşa 232
kraniyometri 251
Kubilay 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 232
Kuran-ı Kerim 88, 200

kuvvetler ayrılığı 273
kuvvetler birliği 273
Kuzey Suriye Hükümeti 312
Küçük Ağrı Dağı 43
Kültür Bakanlığı Milli Seferberlik Direktörü 227
Kürdistan 33, 36, 43, 310, 345, 349, 351, 354
Kürdistan Teali Cemiyeti 36
Kürt feodalleri 177
Kürtler 8, 33, 38, 41, 43, 49, 176, 180, 210, 246, 247, 347, 353
Kürt Meselesi 42, 172

L

Laiklik 84, 88, 91, 335, 358
Latife Bekir 214
Latinler 106
La Turquie Kamaliste 257, 258, 259
La Turquie Kemaliste 255, 257
Lâyık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası 54
Laz 61, 86, 244
Lenin 235
Leon Blum 312
Limasol 242
Lloyd George 295, 365
Lord Curzon 219, 254
Lord Kinross 301, 302
Loryalo Parkı 191
Loryan Pastancısı 127
Louis Lyautay 242
Lozan Antlaşması 26, 130
Lozan Barış Antlaşması 21, 22, 26, 42, 45, 130, 187, 245
Lozan Barış Görüşmeleri 13, 130, 131, 219
Lütfi Aksu 330

M

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 7
Maarif Vekâleti 15, 27, 115, 181, 199
Mahmut Bey Soydan 72
Mahmut Esat Bozkurt 7, 15, 40, 185, 247, 255
Mahmut Soydan 137, 235, 261
Mahzar Müfit Kansu 137
Makbule Atadan 322
Maliye Vekâleti 218
Marcel Gimond 232
mare nostrum 167
Marmara Denizi 229, 323
Matbuat Cemiyeti 29, 262
Matbuat Kanunu 120
Mayalar 114
Mazhar Müfit Kansu 5, 13, 181, 203
Mazhar Osman Usman 213, 252
Medenî Kanun 203, 210, 213, 316
medenileştirmek 248
Mehmet Ali Kağıtçı 294
Mehmetçik 228, 322, 328
Mehmet Fuad Köprülü 106, 248
Mehmet Nuri Conker 223
Mehmet Şeref Aykut 257, 345
Mehmet Şevki 255
Melek Sineması 92
Meliha Hanım 124, 202
Memduh Şevket Esendal 33, 34, 40
Memurin Kanunu 219, 272
Menemen Olayı 5, 56, 63, 64, 88
Men-i Müskirat Kanunu 86, 262, 264
Merzifon Koleji 28

Mete Tunçay 55, 91, 103, 273, 274, 351, 356, 360
Metro-Goldwyn-Mayer 238
Mevhibe İnönü 296
Mıgırdıç Margosyan 243
Michele Antonescu 230
Milletlerarası Tarih ve Dil Kongresi 141
Milletler Cemiyeti 305, 311, 312, 313, 314, 316
Millet Mektepleri 7
Milli Heykel 231
Milli Koruma Kanunu 221
Milli Musiki Kongresi 160
Milli Mücadele 54, 86, 115, 137, 144, 150, 153, 202, 219, 230, 234, 244, 245, 270, 276, 292, 335, 341, 342, 349, 360
Milli Şef 320
Millî Türk Talebe Birliği 122, 193
Milliyet 7, 16, 29, 55, 72, 75, 87, 98, 118, 123, 137, 235, 246, 254, 255, 261, 360
Mimar Sinan 195, 232, 252, 253
Mim Mim Grubu 196
Misak-ı Milli 88, 154, 358
Misis Dağı 242
Misyonerleri Kovma Cemiyeti 29
Mişon Ventura 192
Mithat Paşa 232
modernleşme 7, 9, 11, 20, 66, 100, 315
modus vivendi 131
Moiz Kohen 24, 258
Molotof 150
Monarga Ermeni Lejyonu 242
Mondros Mütarekesi 34, 66, 218, 311, 338, 362
Montesquieu 158
Montrö Boğazlar Sözleşmesi 136
Morning Post 219
M. Şakir Ülkütaşır 182
Muallim Barsamyan 115
Muallim Mektebi 156, 166, 244, 277
Muhammed 75, 90, 91, 196, 276, 352, 362
Muhit 254
Muhittin Üstündağ 133, 186
Muhsin Batur 284
Muhsin Tekin Alp 258
Murat Suyu 287
Musa Dağ 237, 238, 241, 242, 243
Musa Dağ'da Kırk Gün 237, 238, 243
Musiki Encümeni 156
Musiki Muallim Mektebi 156
Mussolini 145, 154, 167, 187, 241, 260, 261, 271, 297, 312
Mustafa Armağan 81, 83, 352
Mustafa İzzet Efendi 196, 198
Mustafa Kemal 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 32, 33, 39, 40, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 82, 87, 88, 89, 92, 93, 104, 105, 107, 108, 109, 113, 114, 116, 121, 123, 129, 134, 135, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 177, 182, 183, 184, 185, 187, 197, 198, 199, 202, 203, 207, 209, 210,

212, 214, 216, 218, 219, 222, 223, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 236, 244, 245, 246, 247, 249, 253, 263, 264, 265, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 292, 294, 295, 296, 331, 339, 341, 351, 352, 354, 355, 359
Mustafa Muğlalı 60
Mustafa Necati 231, 268, 277
Mustafa Reşid 23
Mustafa Şeref Özkan 292, 293, 294, 302
Mübeccel Namık 96
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 37, 209, 313
Münif Paşa 5, 181
Münire't-ül Mehdiye Hanım 157
Münir Hayri Egeli 160, 168
Müstakiller 217

N

Naacal Tabletleri 113
Nafi Atuf Kansu 147
Naim Hazım Onat 182, 256, 266
Nakşibendi Tarikatı 61, 63
Namık Kemal 232, 252
Napolyon 32, 149
Naşide Saffet 97
Nazi 118, 154, 232, 239, 250, 252, 271
Necil Kâzım Akses 161, 171
Necmettin Molla Köşkü 46
Neue Freie Presse 47
Nevzat Tandoğan 329
New York Times 37, 39, 44, 133, 238
Nezihe Muhiddin 209, 210, 211, 212, 214, 215
Nihal Atsız 193, 194
Nihat Aydın 326
Nikola Taptas 217
Nobel Barış Ödülü 241
Nuri Conker 79, 223, 266, 293
Nuri Dersimi 305, 306, 310, 354
Nusayri 311, 317
Nutuk 138, 142, 143, 144, 145, 258, 270, 276, 344, 354
Nyon Konferansı 296

O

obskurantizm 85
Ordu İç Hizmet Kanunu 223
ordu-millet doktrini 225
Orhun 193
Orta Asya 110, 113, 114, 226, 247, 248
Ortodoks 158, 195, 217, 352
Osmanlı Bankası 216, 218, 219, 230, 355
Osmanlı İmparatorluğu 7, 11, 35, 40, 84, 87, 90, 101, 130, 154, 216, 217, 218, 229, 242, 306, 336, 344, 345, 347, 355, 358, 363
Osman Ratıp Bey 23
Osman Şevki Uludağ 155
Osman Zeki Üngör 156
otoriteryanizm 85
Ödemiş Yaylası 247
Öz Soy 160, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 355

P

Pakize Tarzi 30
Pangaltı Ermeni Kilisesi 241
Park Otel 279

Pater Tomas 238
Paul Hindemith 161
Pembe Köşk 319
Pera 65, 121, 127, 334
Pera Palas 121
Pertek 284, 287, 288, 303
Pesah Bayramı 190
Phil Hermann F. Kvergic 109
Pietro Canonica 230, 236, 359
Poker Partisi 267
Pontus 23
Port Said 242
pozitivizme 85

R

Rasih Kaplan 53
Ratip Aşir Acudoğlu 232
Rauf Orbay 234
Rauf Yekta 156
Rawlinson 254
Recep Peker 117, 147, 186, 192, 211, 255, 259, 271, 272
Recep Zühtü 139, 266
Refet Bele 234
Remzi Oğuz Arık 321
Resmi Gazete 7, 18, 199
Reşat Feyzi Yüzüncü 126
Reşit Galip 116, 117, 118, 119, 248, 249, 266
Reuters Ajansı 72
Rıfat N. Bali 25, 89, 91, 128, 193, 194, 217, 221, 243, 357
Rıza Nur 144, 145, 263, 357
Rıza Pehlevi 160, 189
Rıza Ruşen Yücer 79
Rıza Şah 32, 33, 34, 42, 165, 166, 170
Rıza Tevfik Bölükbaşı 115
Riyaset-i Cumhur Filarmonik Orkestrası 156, 161
Robert Kolej 29, 218, 220
Romanya 152, 153, 187, 215, 230, 241, 323
Rudolph Belling 325
Rum 29, 50, 51, 66, 126, 169, 193, 194, 208, 217, 218, 246, 252, 253, 262, 314, 317
Rusya 19, 110, 143, 144, 150, 152, 215, 234, 255, 274, 324
Ruşen Eşref Ünaydın 15, 67, 104, 131, 266, 267, 269
Ruşeni Barkın 87

S, Ş

Sabiha Bengütaş 230
Sabiha Gökçen 284, 301, 308, 309
Sadabad Paktı 42
Sadri Maksudi Arsal 104, 250
Saffet Arıkan 7, 15, 79, 182, 183, 185
Saffet Efendi 57
Sakallı Celal 329
Sakallı Nurettin Paşa 28, 282
Sakarya Meydan Muharebesi 219
Salih Bozok 79, 186, 269, 295, 298, 299, 301, 302, 358
Sami Günzberg 123
Samih Rıfat 104, 105
Sancak-ı Şerif 57
Sancak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 313
San Francisco 274
Sarayburnu 15, 16, 17, 157, 229, 265, 277, 322, 323
Sarayburnu Gazinosu 157
Sarayburnu Nutku 7
Sarayburnu Parkı 16, 265

sefalometri 251
Selim Sırrı Tarcan 275
Serbest Fırka 40, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 63, 187, 219, 221, 254, 270, 334, 339, 357
Serhat Halis 289, 290, 359
Seyit Rıza 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 304, 305, 306, 307, 309
Simon Bolivar 230
Simplon Ekspresi 99
Sir George Clerk 70
Sivas Kongresi 270, 364
Sivrice Gölü 289
Soğuk Savaş 135
Sokollu Mehmed Paşa 252
Son Posta 102
sosyal Darwinizm 85
Sosyalist Enternasyonal 44
Sovyetler Birliği 132, 135, 146, 150, 234, 235, 274, 323
Soyadı Kanunu 9, 127, 181, 183, 186, 220, 271
Söz Derleme Heyetleri 107
SSCB 34, 43, 161, 234, 235
Stalin 144, 228
Sultanahmet Camii 198
Sultanahmet Meydanı 212
Süleyman Demirel 81, 201, 302
Süleymaniye Külliyesi 253
Süleyman Nazif 37
Süleyman Sırrı 276
Süleyman Şah 328
Sümerbank 109
Süreyya Yiğit 265
Svastika 271
Şam Meclisi 312
Şapka İktisası 70
Şark Islahat Planı 21, 35, 172
Şark Raporu 284
Şehend 41
Şehir Bandosu 148
Şehname 168, 169, 170
Şemseddin Sami 5, 181
Şerafeddin Yaltkaya 322
Şeref Yazgan 329, 331
Şer'iye ve Evkaf Vekâleti 87
Şevket Aziz Kansu 219, 253
Şevket Süreyya Aydemir 66, 73, 244, 300, 361
Şeyh Esat Efendi 62
Şeyh Said İsyanı 21, 35, 172, 210, 246, 358
Şurâ Suresi 86
Şükrü Kanatlı 315
Şükrü Kaya 52, 77, 159, 185, 198, 206, 266, 272, 279, 285, 298, 304
Şükrü Saraçoğlu 5, 13, 132, 181
Şükrü Sökmensüer 317

T

Tahran 32, 33, 40, 41, 42, 44, 164, 167, 168, 171, 351
Takrir-i Sükûn Kanunu 45, 210
Taksim 133, 148, 150, 219, 230, 234, 236, 277, 278, 279
Taksim Cumhuriyet Abidesi 219, 234, 236
Taksim Gezisi 277
Taksim Meydanı 148
Talim Terbiye 160
Tan 283, 285, 286, 287, 288, 339, 349
Tanin 5, 12, 181, 209
Taşnak Komitesi 36
Tayfur Sökmen 313, 315, 316, 318, 362
Tayyare Piyangosu 102, 103

TBMM 7, 17, 18, 47, 52, 53, 59, 60, 62, 86, 104, 108, 142, 144, 146, 149, 155, 159, 162, 172, 173, 192, 212, 216, 217, 220, 223, 231, 258, 259, 270, 273, 291, 297, 298, 308, 309, 324, 325, 326, 327, 331, 334, 336, 350, 362
Tebbet Suresi 91
Tenasür 5, 26
Terbiye-i Bedeniye Şenlikleri 277
Tercüman-ı Ahval 218
Tersane Divanhanesi 101
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 51
Tevfik Hadi Baysal 77
Tevfik Rüştü Aras 28, 29, 40, 68, 71, 72, 134, 165, 188, 266, 296, 297, 301
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 26, 87
The Saturday Evening Post 129
The Times 254
The Viking Press 238
Thomas Whittemore 196
Tıp Dergisi 329
Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması 132
Tokatlıyan Hanı 121
Tok Söz 54
Topçu Kışlası 277
TpCF 48, 137, 187, 222, 341
Trakya Umumi Müfettişliği 175, 188, 317
Troçki 234
Tunalı Hilmi 208, 209
Tunçeli 282, 286, 308, 309
Tursun Bey 195
Türk Antropoloji Mecmuası 251
Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi 246
Türk Ceza Kanunu 316
Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi 54
Türkçülüğün Esasları 74, 157
Türk Dilini Yaygınlaştırma Komisyonu 23
Türk Dilini Yayma Birliği 126
Türk Dili Tetkik Cemiyeti 104, 105
Türk Dil Kurumu 105, 182
Türk İnkılâbı 255
Türk-İtalyan Antlaşması 254
Türkiye-ABD Dostluk Anlaşması 26
Türkiye Halkı 245
Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Kongresi 246
Türk Kadın Birliği 212
Türkler 33, 41, 85, 91, 106, 110, 111, 113, 167, 237, 242, 247, 248, 249, 313, 315, 345, 347, 361
Türk Ocağı 15, 66, 68, 245
Türk Ocakları 7
Türk Ocakları Kurultayı 22
Türk Tarih Kurumu 82, 134, 252, 253, 335, 364
Türk Tarih Tezi 8, 110, 111, 113, 114, 154, 172, 232, 247, 248, 249, 250, 271, 327, 349
Türk Tayyare Cemiyeti 102
Türk Yurdu 260, 346

U

Uğur Mumcu 140, 141, 145, 363
Ulus 81, 163, 183, 229, 240, 259, 260, 289, 365
Ulvi Cemal Erkin 156, 161

V

Vagon-Li 121, 122, 123, 125, 127, 128, 344, 357
Vahdettin 142, 364
Vakıflı Köyü 243
Vakit 27, 44, 48, 54, 123, 159, 171, 229, 246, 346
Varlık Vergisi Kanunu 221
Varoşilof 150
Vatandaş Türkçe Konuş 23, 24, 25, 125, 127, 337
Vedat Nedim Tör 159, 160, 255
Venizelos 146, 152, 241
vesayetçi demokrasi 274
Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 37

W

Wilhelm Frass 229
Will Hays 239
William Niven 113

Y

Yahudi 22, 23, 24, 50, 63, 181, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 208, 217, 237, 238, 240, 312, 314
Yahya Galip Bey 51
Yahya Kemal Beyatlı 105
Yakup Borakas 189
Yakup Kadri Karaosmanoğlu 53, 55, 67, 146, 215, 255, 260, 269, 292, 294, 299, 302, 365
Yalova 39, 46, 47, 48, 133, 136, 167, 292
Yarın 55, 300
Yaşar Nabi Nayır 210
Yavuz Zırhlısı 323
Yeni Dünya 54
Yeni Harfler Birliği 5, 181
Yeni Hayat 74
Yeşiltepe Timurlenk Tepesi 325
Yeşua Elnekave 23
Yılbaşı Günü 278
Yıldız Sarayı 102
Yugoslavya 55, 153, 187, 241, 324
Yunanistan 19, 93, 97, 110, 137, 146, 187, 191, 241, 323, 324
Yunanlılar 106
Yunus Nadi Abalıoğlu 93, 95, 123, 124, 149, 211, 219, 240, 261, 266, 317
Yusuf Hikmet Bayur 117, 320, 365
Yusuf Kemal Tengirşenk 77
Yusuf Mazhar 39
Yusuf Taşo 34
Yusuf Ziya Özer 247, 256

Z

Zafer Anıtı 229
Zafer Bayramı 276, 278
Zafer Meydanı 231
Zafer Torpidosu 323
Zafer ve Tayyare Bayramı 95
Zaman 58, 81, 212, 214
Zarife Hanım 284
Zeki Arsuzi 314, 315
Zeki Gençosman 289
Zeylan 37, 39
Ziraat Bankası 27, 45, 232
Ziyad Ebuzziya 198, 199
Ziya Gökalp 74, 86, 144, 155, 157, 158, 181
Zühtü Müridoğlu 232

ABD'de 1929 Dünya Büyük Buhranı patlak verdiğinde Türkiye olumlu bir dönemeç adımı atmak üzereydi. Çünkü 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın parçası olan gümrük duvarlarını düşük tutma zorunluluğu 1929 yılında sona eriyordu. Ayrıca o yıl iyi bir hasat yapılması bekleniyordu. Ancak iç ve dış koşulların birleşmesiyle durum birden tersine döndü. Halkta biriken öfkeyi tahliye etmek için Ankara tarafından kurdurulan Serbest Fırka 98 gün sonra yine Ankara tarafından tarihe gömüldü.

10 Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Kurultay'da Mustafa Kemal CHP'nin 'Ebedi Genel Başkanı' ilan edildi. Kemalizm partinin resmî ideolojisi oldu ve Altı Ok (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık) ilkesi kabul edildi. Türkiye Cumhuriyeti halkının 'sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle' olduğu ilan edildi ve partiye sınıf kavgasına mahal vermeyecek şekilde toplumsal kanunların uyumunu sağlayacak kanunlar çıkarma görevi verildi. Ardından partinin kuruluş misyonuna uygun olarak, Halkevleri, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, İskân Kanunu, Soyadı Kanunu, 'Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları, operalar, güzellik yarışmaları, yurdun dört bir yanında boy gösteren Atatürk heykelleri, 'milli' bayramlar, şapka-tayyör giymek gibi uygulamalarla Batılı anlamda modern bir ulus-devletin tepeden inme inşaasına hız verildi.

Recep Peker, 1934-1935 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde verdiği İnkılap Tarihi derslerinden birinde, projenin başındaki 'Şef'in tarifini şöyle yapmıştı: "Şef, bir siyasi partinin bütün ana düşüncelerini, iradesini, yapış kuvvetini ve şerefini temsil eder. Şef, kendi ruhunda beslediği heyecan ve hararetle partisini ve muhitini ısıtır, aydınlatır..." 1936'da Recep Peker durumu tekrar özetledi: "Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir, parti devletle birlikte çalışır." 1937'de görünüşte devletçilik-liberalizm karması Başbakan İsmet İnönü'nün başını yedi.

Kemalist toplum mühendisliğine Menemen'de bir avuç Nakşibendi ile Kürtler dışında açıktan tepki gösteren olmadı. Kürtler 1926-1930 arasında Ağrı Dağı'nda bir 'Kürt Cumhuriyeti' kurmayı denediler. Rejimin tepkisi çok sert oldu. Zilan (Zeylan) Deresi cesetlerle doldu. 1937-1938'de ise Dersim'e kanlı bir müdahalede bulunuldu. Bilanço resmi rakamlara göre 13 bini aşkın ölü, binlerce sürgün ve binlerce kayıptı. 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ebediyete intikalinin acısını Hatay'ın 1939'da anayurda katılması bir nebze de olsa azalttı ancak İkinci Dünya Savaşı kapıdaydı...

9 789759 964313

Fiyatı: 25 TL